

О. Звичайна та М. Млаковий

КОРОГ НАРОДУ

ПОВІСТЬ
У ДВОХ
ТОМАХ

1
ПРОТИ
ТЕЧІЇ

ОЛЕНА ЗВИЧАЙНА
ТА
МИХАЙЛО МЛАКОВИЙ

ВОРОГ НАРОДУ

ТОМ ПЕРШИЙ

ПРОТИ ТЕЧІЇ

УВС - ЛОНДОН
1966

diasporiana.org.ua

»ВОРОГ НАРОДУ«

Мине ще років 20, і зникнуть з обличчя землі всі живі свідки Єжовщини, а крилата назва »ворог народу« вкриється порохом забуття. Наші недавно народжені або й ненароджені ще внуки навряд чи знайдуть відповіді щодо Єжовщини: чому це нараз мільйони людей з народу опинилися на становищі »ворогів народу«, і чому їх усіх тортуровано, декого розстріляно, але основну масу (мільйони людей!) систематично перетворювано на *рабів* для виконання якнайтяжчих робіт у районах лютого холоду та на військових, затаємничених об'єктах (шифровані табори)? Чому? Чому?

Чи ж подбали ми (українська політеміграція) про те, щоб залишити по собі хоча б пару правдивих кінофільмів, які, виявляючи суть Єжовщини, спонукували б до думання? І чи спроможуться ці кінофільми розвіяти густий туман совпропаганди настільки, щоб... на показниках, що ними так пишається ССРСР перед вільним світом, заіскрилася так ретельно замовчувана *участь рабської праці мільйонів?*

Обличчя Єжовщини не випадково залишається сфінксом, але... воно, як і кожне обличчя, має *два профілі*: одним Єжовщина обернена в бік неарештованих покищо людей, які вдень і вночі очікують того тавра ганебного (»ворог народу«), що зробить їх завтра *рабами*; другим профілем Єжовщина обернена в бік уже затаврованих і саме тому від людського ока захиєваних.

З нагоди ХХХ-річчя Єжовщини УВС випускає двотомову повість О. Звичайної та М. Млакового під назвою »ВОРОГ НАРОДУ«. Заслугою і відмінною рисою цієї повісти є те, що вона показує *обидва профілі* Єжовщини в їх постійній взаємодії. До того ж побудовано цей твір за принципом кінофільму: читач то знаходить себе незримо присутнім у кабінеті слідчого НКВД під час допиту, то їде етапним потягом через увесь Сибір неісходимий, то знову в УССРСР вертається, щоб у чергах під в'язницею постояти і... на Далеку Північ летіти, аби хоч в одному з відлюдних закутків ССРСР модерне рабство на власні очі побачити!

Зміст цього твору не з веселих, але читається він без утоми. Постаті його живі й переконливі, матеріал документальний, мова легка. Почніть читати, і... Ви не покинете цієї повісти недочитаною!

MRS. D. MOROZEWYCH
659 AMHERST STREET
BUFFALO, N.Y.
14207

ОЛЕНА ЗВИЧАЙНА
та
МИХАЙЛО МЛАКОВИЙ

ВОРОГ НАРОДУ

ТОМ ПЕРШИЙ

ПРОТИ ТЕЧІЇ

Книжка — це скарб . . .

Д. В. Джерролд

ОЛЕНА ЗВИЧАЙНА
та
МИХАЙЛО МЛАКОВИЙ

ВОРОГ НАРОДУ

ПОВІСТЬ У ДВОХ ТОМАХ

ТОМ ПЕРШИЙ

ПРОТИ ТЕЧІЇ

diasporiana.org.ua

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА
ЛОНДОН — 1966

» ВОРОГ НАРОДУ «
"THE ENEMY OF THE PEOPLE"

©

COPYRIGHT
UKRAINIAN PUBLISHERS LIMITED, 1966
200 Liverpool Road,
London, N.1.

Авторські права застережено.

*Мовна редакція: О. Звичайна
Обкладинка роботи мистця: Михайла Дмитренка
Тираж обох томів: 2 500 примірників*

*З друкарні Української Видавничої Спілки в Лондоні
Printed in the United Kingdom by Ukrainian Publishers Ltd.
200 Liverpool Road, London, N.1.*

ПОДОЛАВШИ В СОБІ БАЖАННЯ СМЕРТИ . . .

Знищення багатьох мільйонів людських істот жахливою машиною большевицького терору, особливо за часів Єжовщини, напевно, буде загадкою для майбутніх істориків, бо, які глибші рушійні сили історії могли зробити таку дійсність можливою? Ці історики не знайдуть відповіді в самому лише зовнішньому описі подій і явищ, навіть і в найбільш зовнішньо-реалістичних описах таборів невольничої праці, ані в статистичних цифрах, що будуть їм краще відомі, ніж нам сьогодні. Небагато їм допоможе саме тільки наведення теорії марксизму-ленінізму в большевицько-московському виданні, бо ж це лише ширма якихось глибших рушійних сил, що їх якраз і шукатимуть сумлінні історики.

Жорстокість Єжова і сам він, як постать, були продуктом своєї доби й своєї нації. Апарат, який так слухняно виконував волю компартії, мусів також і сам бажати цього масового винищування мільйонів людей. Тут діяла не сліпа машина, а чимала сума живих істот, що відчували й думали, себто були . . . «людьми»! І тут, очевидно, виникне питання в майбутніх і теперішніх філософів: «А що ж таке людина?»

Основна цінність документально-біографічної повісти Олени Звичайної та Михайла Млакового п. н. «Ворог народу» саме в тому, що вона дає для історії нації і людства не тільки, мабуть, найширше розгорнене полотно жахливого образу «Машини Винищування», але й ключ для розв'язки болючого питання:

»Як же це сталося, що така жахлива дійсність була можливою?«

»Екзистенціалісти« деяких відтінків могли б підняти крик перемоги. Ми ж, мовляв, казали, що **с т р а х** — єдиний, великий і всевладний є основним і чи не єдиним рушієм людської істоти, самим дном її екзистенції!

Розв'язка загадки історичного катаклізму, викликаного й спричиненого московським большевизмом, лежить у сфері психології.

Чи ж справді існує тільки єдиний і всевладний **Страх**, як основа екзистенції того, що мислителі вважали »душею людини«?

Повість »Ворог народу« показує розгорнений образ »екзистенції« советської машини винищування у призмах психології її героїв. І саме такий психологічний підхід робить цю повість надзвичайно цінним документом нашого часу. Деяким історикам здається, що психологічні переживання одиниці не є »історією«. І тут вони помиляються, бо їх »історії« бракує єдиної дійсної пружини історичної дії, а саме психологічної дійсності історії в найширшому чи найглибшому змісті цієї тьми.

Олена Звичайна й Михайло Млаковий розкривають у своїй творчості саме оце бажання знищення з боку численних членів Апарату Винищування. Відповідає перед історією не тільки сама »система« — мовляв, така вже там була в той час »система«, — але перш за все оті уніформовані й неуніформовані, з партквитком і без нього члени Апарату Винищування, що з особистих егоїстичних мотивів (грабуї нагробоване!) були готові чинити нищення людини людиною, однієї нації другою, байдуже якими методами: це товаришка Охліна, енкаведист Найдіс або його полюбовниця, які бажали, щоб мешканці чи власники кімнати виявилися »ворогами народу«, бо їм було потрібно їх

малої житлової площі, бо їм було потрібно усунути з «екзистенції» отих ненависних петлюрівців, чи «контрреволюціонерів», чи «буржуазних націоналістів», чи як би там їх не звали, для задоволення чи самовиправдання свого бруталного гону винищування однієї нації другою.

— «Хто ви така, — мені аж надто добре відомо! Але вам, можливо, ще не відомо, хто я такий... Я — член партії та співробітник НКВД. Зрозуміло? Я зовсім не збираюся показувати вам будь-яких документів. Сидіть тихо! І будьте вдячні мені за те, що я не викинув вас із моїх сіней на вулицю! Бо ви всі троє живете тепер у моїм помешканні! Зрозуміло? Ну, а тепер ви можете на мене скаржитись!» — ось характерні слова члена Апарату Винищування, одного з персонажів повісти, товариша Найдіса!

Не «система» родить бажання знищення, а навпаки: бажання знищення родить чи шукає собі «системи».

Автори повісти показують цілу галерію таких членів Апарату Винищування, що прагнуть до мети — знищити українське населення Києва чи Харкова.

Автори повісти показують не тільки саму машину винищування, але й біологічно-шовіністичні гони московського народовбивства, саме як гони раси й нації, для яких жорстокість винищування є основним біологічним законом; і саме тому їм потрібно «ідеології», що збуджує, а водночас і заслонює цей гін якимось «універсалізмом» «єдиної світової нації» — очевидно, московської. Така «ідеологія», даючи «підстави» для масового винищування за всякі т. зв. «провини предків», походження, «ухили», найменший спротив, тощо, стає могутнім знаряддям самого процесу народовбивства.

Простіше кажучи, злочин народовбивства був доконаний тому, що були злочинці, найсильнішим

гоном яких був гін до народовбивства, і тому вони його й dokonували.

Отже, показ Машини Винищування без рівночасного показу отих »гонів« і »мотивів«, себто психології вбивців, був би історично неповним, а тому й неповноцінним. Автори повісти »Ворог народу« дають нам не тільки образ психології, примітивної і злочинної, якою вона справді була, але й психологічний образ винищувачів української нації в самому серці України, у Києві або в Харкові, чи в таборах невідомої праці.

Всевладність большевизму, як державної системи Москви, зводиться до всевладности Страху, як мотиву людської дії. Одиниця, яка не чує в собі сили протиставитися цій машині страху, хоч глибоко терпить від власного сорому за свій нікчемний страх, стається, однак, колісцятком цієї ж таки великої машини.

Питання Екзистенції Страху, його онтологічної природи, виходить поза межі міркувань у вступі до повісти. Але кожному читачеві повісти »Ворог народу« стає перед очима зовсім наочно правдивість розгорненого нею образу большевицької системи взагалі, а тим самим і виявлення всієї Страху в цій системі. В технічній мові її політиків це зветься »застосуванням масового терору диктатури пролетаріату« з його характеристичною дією в минуле для урухомлювання Машини Терору.

Чи ж є хоча б промінчик надії для рятунку нації чи людства з кліщів цього дійсно потужного Пекла Страху?

Олена Звичайна й Михайло Млаковий дають ясну відповідь на це питання:

Це — повне подолання Страху перед власною смертю, як одиниці, — страху, як притасного ворога в нашій психіці, — оцього замаскованого ворога в нашій власній свідомості, що диктує нам світогляд

якогось то »примирення«, »самовиправдання« чи точніше самообдурювання. Відповідь — це повне подолання Страху на самому дні нашої індивідуальної душі. Найбільша морально-ідейна цінність повісти »Ворог народу« полягає в показі, що такий глибинний процес подолання страху *можливий* і дійсний в житті одиниці.

Звичайно легко заперечувати існування страху перед самим собою, звичайно легко обманювати себе чи громаду, подаючи собі самим чи громаді якісь влучно підставлені заслони для тих рушійних сил нашої психіки, що їх наше самообдурювання закриває перед нами самими.

Але в граничній ситуації зустрічі зі смертю...

Але ж авторам повісти йдеться про дійсну глибинну правду людської душі, а не про обманне самовибілювання одиниць чи груп. Правдивість їх ствердження це сама правдивість історії большевизму. Без всевладности Страху його панування й народовбивство (я це підкреслюю! — В. Ш.) — було б зовсім незрозумілим для істориків чи філософів. Страх глибоко сприймається тільки там, де існує для нього пригожий ґрунт, де він сам існує в »екзистенції« одиниці чи групи.

Даремно було б обвинувачувати наших авторів за те, що вони дають такий широкий і розгорнений образ саме Страху, бо ж саме отаке-от широке розкриття впливу Страху до болю засоромлює і стає ґрунтом для активного спротиву цій силі.

Це болюча операція виціджування »сукроватої крови раба« із »розпанаханого ножами болю і сорому серця«, — як цього бажав Шевченко. І — лиш після цього переборення страху стає можливим спротив одиниці, а потім і цілої нації.

Заслуга повісти саме в психоаналітичній деталістості цього процесу подолання Страху, як дорого-вказу для цілої нації.

Покажім у повісті цей кульмінаційний момент повного й доглибинного визволення душі до лицарської волі!

Як це відбувалося в душі героїні?

Існує стан такого глибокого терпіння, такого глибокого самоупокорення, що життя стає мукою. Життя одиниці, життя для себе не тільки втрачає вартість, але стає пеклом для себе. Тоді людина прагне смерті, гостро її бажає або сама собі її завдає. У такому моменті вона справді заглядає у вічі Смерті, невідомої і загадкової для неї. Це «гранична ситуація» екзистенціалістів. Чи ж знаходить вона тоді якусь позитивну відповідь на питання питань про вартість людського життя у собі?

На це питання наші автори відповідають: Так! І тут їх повна перемога над деструктивними тенденціями могутнього струменя літератури й мислі наших днів, що зветься «екзистенціалізмом».

Так! І тоді навіть, коли в граничній ситуації легше вмерти, як жити, — і тоді навіть, коли бажання вмерти стає сильнішим від бажання жити... і тоді навіть Життя має свою дійсну й правдиву ціну! Це — життя для ідеї, це — життя для других, це — життя для боротьби, щоб не тріумфувала огидна й звіроподібна людина типу московського енкаведиста! Це життя понадособове й понадіндивідуальне. Життя для других, для Ідеї і для Нації.

Повернення героїні повісти з цупких кліщів покликаної вже до себе смерті до страждальної Матері — ідейної народниці, щоб жити... для Неї, можна й слід розуміти, як перемогу над Страхом і як свідоме віддання своїх сил і здібностей на службу Ідеї, Народові, Україні...

Повільний і рясно загаптований муками хід героя крізь усі круги не-Дантівського пекла з майже божевільною, бо безпідставною (з точки погляду матеріалістів) вірою в чудо врятування власного

життя для довершення високої Ідеї-Мрії є ще більш переконливою перемогою людського Духу над Страхом і Смертю.

І саме в цьому подоланні бажання смерти в ситуації, коли саме життя стає безмежним тягарем, є найвища ідейно-моральна вартість твору наших авторів. Це усвідомлення найвищої ідейно-моральної вартости тих всіх патріотів, які, хоч і не спромоглися на організовану боротьбу з большевизмом, але здобулися на цю позитивну відповідь про вартість їхнього життя не для них самих, а для Нації на іспиті мільйонів, що загинули в таборах невольничої праці, де вже нема й не може бути самообдурювання.

Людина, як біологічна істота, набирає тоді нової сили понадіндивідуальної істоти і саме в цьому й знаходить вищий і правдивий зміст людського життя, як члена історіотворчої нації.

У такому правдивому світлі стає теж ясним, що належна відповідь на нищівні сили ненависти й страху може прийти тільки з організованого національного спротиву й боротьби на базі повного ідейного й фактичного подолання страху смерти в обличчі ворожої Машини Винищування.

Повість наших авторів показує, отже, цю історичну перспективу дальшого шляху Нації, яким вона саме піде в дальших етапах її боротьби й історії.

Відповіддю на теорію Абсолютного Страху, як рушійної сили життя екзистенціалістів, є українська філософія Священного Героїзму. Ці глибші й дійсні сили людської душі (так, це правда!) пробуджуються в граничній ситуації.

Здобуті ідейні висоти стаються далі власністю цілої нації. Тому й потрібна така повість, чи такі повісті.

Майбутні покоління мусітимуть читати цю повість, щоб поборювати в собі отой стан примітивної людської психіки, коли людині здається, що вона живе в собі й для себе, і що її особисте життя є найвищою й абсолютною вартістю для неї.

Ні! Ні! І ще раз — ні! Повість підготовляє ті сили, що з *них* почалася боротьба й спротив українського народу. Наша боротьба ще не закінчена! Не тільки для майбутніх поколінь, але й для нашої сучасності перш за все потрібна ота невблаганна *історична пам'ять*, що, закарбована в глибинах душі цілої Нації, творить далі чудеса героїзму, незрозумілі історикам-матеріялістам чи реалістам.

Таким є ідеологічний еквівалент повісти. Слід рівночасно й виразно ствердити, що автори повісти повністю дозріли для передачі тих ідей цілою низкою суто технічних засобів мистецького слова, що їх опанування є конечним для повноцінного літературного твору. Мусимо зазначити, що орудування цими засобами наших авторів стоїть цілком на височині завдання.

Перш за все основний мистецький засіб повісти — це не розповідь авторів про події, а показ їх у серії картин. Автори не оповідають і не характеризують героїв чи персонажів від себе. Вони їх *показують*, немов на фільмовому екрані, де картини змінюються за поворотами фільмового апарату. Групи картин творять далі природні етапи життєвого, характерологічного та ідейного буття наших героїв.

Малого Михайлика бачимо від його пробудження в сільській хатині, коли мати висилає його, щоб пас бичків, замість іти до школи. І він їх пасе... Він любить своїх бичків, а один із них в ідилічній забаві кладе хлопчину рогатим чолом на землю та ще й любенько зачісує язиком його кучеряву голівку. Таких картин не відцурався б і Коцюбинський у »Тінях забутих предків«.

Але ідилія кінчається вже в перемиській гімназії, де наш пастушок разом із гордим »Г« на студентській шапці отримує теоретичний і практичний вишкіл національної свідомости.

Потім перша світова війна, потім українське військо, похід через Україну, Крим, де зачинається його роля, як героя повісти.

Саме оця картинність показу є найбільш прикметною та найкращою рисою стилю повісти. Тут автори розгортають своє справжнє мистецтво. Вони люблять малювати картини. Тут повно деталей, але їх розміщено так, що читач легко й непомітно для себе сприймає їх у нерозривному й широкому потоці фільму. Душа героя так само розкрита, як і картини, його психічні переживання нерозривно поєднані з образом дії. І тут мистецтво слова має і матиме свою безсмертну перевагу над мистецтвом фільму — принаймні так довго, як довго фільм не навчиться передавати правду про психічно-ідейне життя героїв не тільки з рухів і скороченої конwersації, але й у їх інтроспективному дзеркалі.

Автори повісти, застосовуючи картинний стиль показу »фільму« повісти, не попадають, однак, у рівночасне спрощування антипсихологічного реалізму. Поглиблений психологізм повісти не дозволяє назвати її реалістичною в банальному визначенні цього неясного слова в літературі. Хоч твір і перевершує своєю багатою картинністю не один шедевр зовнішньо-описового »реалізму«, — проте головним предметом досвіду й показу в цій повісті є психологічні стани героїв, їх думки й почування та їх ідеї. Тут образ повний і суцільний. Ми не помічаємо ніякої перерви, ані прірви в природному рості й повноті душевного життя героїв.

Очевидно, за всі ці риси, а зокрема за її *правдивість*, ця повість, що її тепер випустила в світ УВС, дістала 1-шу премію (одна з 53 праць) ще в 1948

році в Європі на Великому Конкурсі Українських Політв'язнів, де вона фігурувала в дещо скороченому вигляді та була рекомендована для видання українською та чужими мовами.

Було б непростенною помилкою цілої нації допустити, щоб жахливе пекло московського народобивства було забуте! Мали б існувати вже тепер на еміграції Інститути для Вивчення Народобивства й Поневолення України Москвою. Коли ж тих інститутів ще й досі нема, то тим більшу ціну для нашої історії та культури мають того роду документальні, на автобіографічному матеріалі та обсервації основані повісті. Бо ж ми не можемо, не сміємо й не хочемо забути того, яку роль відіграла й відіграє Українська Нація в боротьбі з цим справжнім пеклом в історії людства!

Це ж ми перейдемо в історію, як його перші поборники!

Великою заслугою Олени Звичайної є те, що вона присвячує ціле своє життя утриваленню для свідомости сучасників і для майбутніх поколінь історичних картин назрівання героїчного чину до остаточної розправи зі смертельним ворогом нашої нації.

Проф. Володимир Ш а я н

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

НА МЛАЦІ*

Мабуть, уже з годину пораяється Марця біля печі, раз-у-раз позираючи на підпіччя, а коцюба й ожіг**, баняки й горшки слухняно витанцьовують рухливу коломийку згоди в спритних і спрацьованих, але не старих іще Марциних руках.

А ось, нарешті, і павза невеличка: спинилася коцюба, і втихомирився ожіг...

— Михайлику-у-у́, Миха́йлику! Встань, моя дітинко! Чуєш? — говорить Марця, миттю опинившись біля підпіччя: — Встань! Поженеш бичків на млаку пасти!

— У-гу-у-м...

— Встань, дітинко! Вже й сонечко зійшло, вже й людська худобиця на толоку пастися йде! Треба ж і наших бичків попасти!.. Чуєш?..

Голос Марці бринить дуже переконливо, але й ласкаво водночас, а рука її спрацьована й тепла так ніжно пестить кучеряву голівку сина, що від пестоців тих іще дужче спати хочеться, і Михайло ще глибше занурює свого носа у верету***, а мамі лише кидає з докором одного-однісінького питальника:

— А до школи?!?

— До школи, дітинко, завтра підеш. Не бійся, — вчителька тебе на другий рік у тій самій другій класі не лишить! Ади, — вчора татові казала, що ти сі добре учиш!

---

*) Млака — луг.

***) Ожіг — круглий кусок грабового або ліскового дерева метрів півтора завдовжки й сантиметрів три-чотири завтовшки, з грубшого кінця загострений.

****) Верета — сільське домоткане накривало з конопляного волокна.

— У-гу-у-м... Я спати хочу!

Материнська рука тим часом уже тормосила хлопчину за плече, але... і це не помагало... Тоді, зідхнувши, пішла Марця назад до печі: адже й вона до себе кличе! Та ще й як кличе!

— Устань, Михайлику! — говорить вона голосно на всю хату, енергійно орудуючи коцюбою: — Бички наші ще від учора нічого не їли, а твій кудлатий аж стогне бідний! Голодний. Сам знаєш, — повернули вони вчора пізно-пізно з роботи додому, а дати їм-бідним їстоньки не було щό...

— А тато чому їм трави не вкосили? — з-під верети вмить підвелася кучерява, розкуйовджена голівка хлопчини років восьми, а за хвилину він уже сидів на підпіччю, де щойно так солодко спав, і де було так твердо, як на камені, — сидів, щосили протираючи кулачками обох рук свої зеленкуватосірі оченята під дугами чітко окреслених, густих і впертих брів...

— Я до школи піду!.. А бичків най Парані гонить! Чому її не будите?!?

— Бо Парані буде з нами бульбу обгрібати! Ну, Михайле, швидко, не кислься! Злазь на землю!

На цей раз у голосі мами бринить так добре знайомий Михайлові метал, і саме тому не минає й хвилинки, як хлопчина вже на ногах: підпоясавши ремінцем довгу полотняну сорочечку, під якою ховалися з того ж таки самого зрібного полотна штанці, він слухняно схилився над цебром, наставивши рученята пригорщами... Він до вмивання готовий! Ой, і водичка ж яка студена ллється з маминих, озброєних горнятком рук на його ще теплі зі сну рученята! Певно, щойно з криниці принесена! Та водичка така ж рішуча, як і мамин голос, яким вона щойно злізти з підпіччя скомандувала... Гм... Не слухатися мами, коли вони саме отаким-от голосом командують, — ніяк не можна! Мами навіть і старші сестри та брат слухаються! А хіба ж то не

вони (не мама?) вчора чужого воза з нашого поля завернули, щоб навпростець не їхав та трави не толочив?!? А тато, як звичайно, благі: стоячи збоку, маму втихомирювали: »Покинь, Марцю, най уже цей раз проїде! Най уже іншим разом не пустимо!«

Усі ці думки з кінофільмовою швидкістю пролітають крізь мозок і душу хлопчини, що сьорбає квасне молоко дерев'яною ложкою, смачно заїдаючи його щойно звареною картоплею. Ну, а після цього накинути собі лейбика* на плечі, солом'яним капелюхом увінчати свою кучеряву голівку й прожогом вискочити босо на подвір'я — це для Михайла справа хвилин . . .

— А-а-а, кудлатий! Що, зголоднів без мене? — жваво привітав Михайло свого улюбленця, чухаючи йому водночас лоба між рогами.

Слідом за »Кудлатим« вийшов і »Лисий« зі стайні з намотаним на рогах куском оривка**, а мама, відчинивши ворота, ткнула пастухові за пазуху невеличкий шматок ощипка*** і, хоч і як їй ніколи було, але пару хвилин вона таки постояла за ворітьми, залюбки спостерігаючи, як посувалася вся трійка гостинцем**** геть із села в напрямку до млаки.

— Пильнуй же там добре биків, аби у чуже не залізли!

Сонце — ще не гаряче, але ж таке пестливе й ласкаве, як спогад про молодість, уперто тримало Марцю в полоні своїх грайливо-ніжних промінчиків: це була здорова, упевнена в собі й просякнута чут-

---

*) Лейбик — короткий верхній одяг із доморобного льняного полотна.

**) Оривок — мотузок 1-1½ сантим. завтовшки, 3-5 мтр завдовжки, виплетений з льняного чи конопляного клоччя або з лика липи.

***) Ощипок — рід нашвидко спеченого хліба. без процесу киснення тіста, сплюснутий, як корж, округлої форми діаметром 12-15 сант. і 4-5 сант. завтовшки.

****) Гостинець — вимощена битим каменем дорога.

тям власної гідности селянка років сорока з гарним, виразно-окресленим вольовим обличчям, з високою, надиво стрункою ще постаттю й сильними, звиклими й до найтяжчої роботи руками.

*

*   *

До млаки треба було йти з чверть кілометра гостинцем та, мабуть, стільки ж польовою доріжкою через поля господарські й жидівські, засіяні збіжжям, засаджені яриною й картоплею... Саме ця доріжка завжди була шляхом непоборних спокус для обох Михайлових вихованців: вони раз-у-раз рвали плоди чужої праці, а Михайлові батьки раз-у-раз мали за це неприємності. Саме тому при початку цієї доріжки Михайло рішуче спинив биків, намотав на їх роги орівок, чим скоротив його і сполучив ним обох тварин за роги так близько, що вони ледь-ледь могли поворухнути шиями. Узавши орівок по середині лівою рукою та хляснувши батагом по спинах биків правою рукою, він рішуче сіпнув їх уперед і крикнув »Гей!« Усій цій процедурі тварини підкорилися без жодного спротиву: не була вона для них новиною! А підкорившись, потіпали за хлоп'ям слухняно, скося поглядаючи ласим оком на смачну поживу на грядках... Що робило їх такими покірними всім спокусам наперекір? Адже сили в хлоп'яти, що вів їх на орівку, було на шага в порівнянні з карбованцями бичачої могутности, а удар батіжком по спинах діткнув їх, мабуть, легше, ніж дошкульне жало овода. Чи не в тому »Гей!«, вигукнутому хлоп'ячим задиркуватим голоском, полягала сила категоричної наказовости? Хто зна?.. У всякім разі бики йшли дорогою спокус, помахуючи головами і не спричиняючи жодної шкоди...

А ось, нарешті, вже й млака та, де їм, напевно, дозволено буде пастися вільно. Це — кусок поля

метрів сто завдовжки та метрів тридцять завширшки, залишений цього року під пар. З усіх боків цей кусок оточують чужі поля, вкриті збіжжям та яриною, і лише одним кутом своїм він межує з річкою.

— Ну, тепер ідіть і пасіться! Тільки ж у чуже не лізьте, бо буду бити! — тоном, що не припускав жодних заперечень, звернувся Михайло до своїх вихованців, розмотавши їм оривка з рогів та почухравши обом, а особливо кудлатому, буйну вовну на чолах.

Жадібно накинулися тварини на досить уже спасену, але відсвіжену ранньою рососою травичку... Скошувана серпами зубів вона зойкала, відриваючись від рідного кореня, а бичачі хвости ритмічно погойдувалися, охороняючи недоторканість своїх власників від усякої напасти, що завжди чатує на них у повітрі.

Отак бики паслися, а пастуха огортала нудьга: нема з ким побавитись, нема до кого заговорити... За нудьгою слідом почав до нього тихенько сон підкрадатися: так, неначе недоспана ніч, як та баба-яга, вимагала від нього сплати належного їй боргу... Щоб того боргу таки не платити, почав Михайло частіше, ніж треба, на биків покрикувати, — то на лисого, то на кудлатого, то на обох разом, підозріваючи злі наміри в кожному їх наближенні до чужого поля: хіба ж не очевидна річ, що їм так і кортить рубонутися своїми серпами по спокусливій зелені сусідніх грядок, невідокремлених жодним тиним, лише межею?!? А що то для бика «межа»?!? Вона, напевно, й була б для нього «нічим», якби не оті покрикування хлоп'ячі, що з педагогічною неблаганністю розрізують блакить ранішнього повітря саме тоді, коли між бичачою пащею і соковитим листям ярини залишається лише вузьке пасмочко тієї межі нещадної... Ні, ні, бик частенько відчуває, що то таке «межа»!

Не спускаючи пильного ока з бичачих рухливих постатей, Михайло по-молодецькому перемагав настирливі зазіхання сну: він то висвистував, то виспівував усіх відомих йому коломиїок, то з особливим чуттям виводив щойно занесених у село «Просвітою» нових українських пісень: «Гей на горі там женці жнуть», «Не пора, не пора...», «Ми — гайдамаки...», тощо...

Але й цього було йому замало: ноги й руки були бездіяльні, і так довго не могло тривати... Ні, ні! Ось із недалекого корча вирізує собі Михайло ножиком прутину (а ножика — «жидика»* він завжди носив при собі на шнурку), ось він одного кінця тієї прутини розколює надвое: це — швайка! Знайшовши камінців і застромлюючи їх по черзі в розколину швайки, Михайло з розгоном і з усією силою, на яку він тільки здібний, шпурляє ними у ворон та сорок, що пролітають, або й просто у височінь; а шпурнувши, спостерігає залюбки й жадібно, котрий же з тих камінців піднесеться найвище й прямовисно, а вухом настороженим ловить свист, з яким камінці мчать назад: з неба неосяжного на землю, яку і він, і бики толочать ногами...

А сонце тим часом все вище й вище підносилося над обрієм, заливаючи довкілля рясним дощем своїх сміхотливо-гарячих промінчиків. І раптом... що це? Михайло аж здригнувся від несподіванки: з гори — з села покотився вниз грайливий гомін дзвоника... На всі боки розпорскувався той гомін заливчастий: праворуч від Михайла, докотившись до самого підніжжя гори, на якій височіла основна частина села, він змішувався з шелестом збіжжя широкої долини, а досягнувши сіножатей, сріблястим сміхом пурхав у траві поміж березами й дубами; ліворуч від

---

*) «Жидик» — ножик з одним вістря і дерев'яною, пофарбованою ручкою.

Михайла, скупавшись у річці, що перепливала краєм села й гадючкою крутилася по млаці, гомін дзвоника легко мчав на ще вищу гору і, постукавши до воріт де-не-де розкиданих хат, дозвоільно й весело котився широкими пасовиськами, зміщуючись зі співом школярів сучасних і майбутніх, що пасли худобу. А там, далі — за пасовиськами гомін дзвоника губився на сіножатах і завмирав, досягнувши смуги сосново-ялицевого лісу...

То був дзвоник зі школи, і тремтіння його досягало Михайлові до самого серця: як зачарований, стояв він струнко й нерухомо, уп'явшись зеленкувато-сірими оченятами в далечінь, що таїла в собі джерело того дзвону промовистого. Перед ним — на віддалі двох кілометрів, на розлогій горі в самому центрі села пнула вгору церква з дзвіницею; старого одноповерхового будинку школи й стовпа метрів вісім заввишки з дзвоником на ньому Михайло, розуміється, не міг бачити, але ж він чудово уявляв їх собі й летів до них думкою...

Це ж саме туди — на гору, до школи десь чимчикують саме ось тепер його товариші-школярі з торбинками через плече, з каламарями в руках... А чимчикуючи, пустують, граються, сміються... А він ось тут — на млаці мусить биків пасти!

— Куди лізеш, лисий!?! — злісно вигукнув Михайло: — Ану вернись, бо я тобі дам! — і вбік лисого зі свистом полетів камінець зі швайки.

»Гм«... Що скаже мені завтра вчителька, »яка правого плеча не хоче«*, за те, що я не був сьогодні в школі? Хоч вона й добра до мене, але зимою дала мені раз ляпаса лінійкою по долоні...

А дзвоник шкільний все гудів, тремтливим, сріблястим намистом розсипаючись по млаці й тікаючи все далі та далі — через пасовиська й сіножати —

---

*) Так він назвав учительку, яка мала горба на правому плечі.

до лісу... Той дзвоник мчав у далечінь, неначе гірський водоспад; намагаючись наздогнати його бурхливу течію, Михайло жадібно глянув довкола і, миттю схопивши весь краєвид у цілому, потонув засумованими очима в смузі синіх Карпатських гір, що ген-ген у далечині за селом простягнулися півколом на небосхилі... З отого горба найвищого, де пасовиська, ясної погідної днини видно півколо тих гір синіх миль, мабуть, на двадцять, як кажуть люди... Які вони ті гори зблизька? Ніколи ще не бачив їх Михайло такими таємничими й недосяжно-привабливими, як сьогодні...

А дзвоник шкільний все ще гомонів заливчасто й грайливо, все ще виспівував голосно й завзято: »Гей, до школи, школярі!« ...

* * *

*

— Ну, кудлатий, напасся уже трохи чи ні? — спитав Михайло, наблизившись до свого улюбленця: — Ану, чекай, — я помацаю твої роги!

І з виглядом лікаря, що оглядає тяжко хворого, він обмацав кудлатому роги.

— О, ще м'які! Ну, пасись, пасись! — при цьому Михайло почухрав бика між рогами та попід шиєю, а бик сприймав це все з очевидною приємністю: навіть процес »скошування« трави припинив.

— Ну, а тепер давай поборемось! Хто-кого? — і кріпко вхопившись руками за роги, хлопчина вперся головою об чоло кудлатого...

Міцно-міцно стиснулися докупі дві кучерявих голови, а відступив з поля бою бик, піднісши вгору переможця та чемно поклавши його на інше місце. Для замирення переможець знову погладив переможеному шию, а тоді ще й віддав у повне його розпорядження власне обличчя; бик залюбки облизував своїм довгим шерсткім язиком не лише обличчя хлопця, але й шию та волосся, зачісуючи

його в різні боки краще, ніж це можна було зробити гребінцем. На цьому процес замирення скінчився, і бик знову віддав свою увагу травичі...

Минув ще якийсь час... Бики вже паслися мляво: мабуть, уже наїлися... Тоді, зібравши їх до купи, пастух погнав їх до річки, що гадюкою по мляці крутилася... Напоїв досхочу. Уже можна б їх і додому гонити, та Михайло захотів ще трохи попаси: хай ще пасуться!...

Але трошки згодом один, а тоді й другий полягали, сопучи і, примруживши очі, почали ремигати... Їх постаті випромінювали якийсь особливо-безжурний, тваринний спокій, і Михайло й сам не знає, як це сталося, але... не минуло й кількох хвилин, як він, підмостивши собі під голову лейбика біля спини кудлатого, звернувся до обох своїх вихованців із таким попередженням:

— Дивіться ж, без мене не вставайте!

І з глибокою вірою, що наказ його чейже не буде порушеним, бо ж ремигання продовжується довго, хлопчина поклав голову на лейбика, і сон-чародій повів його кудись своїми заплутаними стежками...

* *
*

— -- хайло! Де ти? Бики у вісці!.. — як опечений схопився Михайло на рівні ноги, кинувся з батогом до чужих грядок і почав шпарити винуватих:

— Ах, ви ж обманці! То ви мене приспали, а самі пішли шкоду робити?!? Хіба ж ви голодні?

А шкода була й справді велика! На чужих вівсяних грядках бики повипасали чималі латки, а сестра Настуня то йойкала, то грозила Михайлові маминою карою і, лише виллявши все своє обурення до дна, згадала, нарешті, чого прибігла.

— Там учителька за тобою прислала, абис зараз до школи біг, бо з міста шпехтур має приїхати... А ще казала, аби ти був добре помитий і зачесаний!

— А Івана Данильцьового також кличе? — з цікавістю спитав Михайло: — Онде він на Дебрі* худобу пасе, до школи сьогодні також не пішов.

— Ні, його не кличе! Тільки тебе! Біжи навпростець стежками додому та помийсі й зачешись! Чуєш?

— О, мене вже кудлатий і помив, і зачесав язиком! — кинувши промовистого погляда на биків і на латки в чужому вівсі, Михайло стрілою помчав до села, забувши навіть узяти капелюха та лейбика, що вирізьблювалися на траві саме на тому місці, де його вперше в житті обманули »приятелі«.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

А В ТОЙ ЖЕ ЧАС...

Молодий чорноволосий з блакитними очима адвокат ледве приховував своє незадоволення... Гм... Він так солодко мріяв про хлопчика! Уже й ім'я остаточно вибрав для нього: Кость і ніяк не інакше! А тут раптом таке розчарування: дівчинка!

Закінчивши самотній сніданок у невеличкій, але чепурній їдальні, він зиркнув на стінного годинника і миттю підрахував, що до початку слухання справи в суді залишається ще хвилин сорок: 15 хвилин ходу, 15 хвилин — на залагодження деяких формальностей в секретаріаті, а 10 — зовсім вільних... І наблизившись навшпинячки до дверей в сусідню кімнату, він тихесенько їх відчинив: там у півтемряві занавішених ґардинами вікон біліло ліжко й колиска... Спинившись на порозі, пильно вдив-

---

*) Дебря — назва гори.

лявся: здається, обидві сплять... І він зробив уже крок назад, щоб піти собі геть...

— Ну, що ж ти тікаєш? — почувся металевий жіночий голос: — Заходь! Я не сплю.

— З охотою! Як себе відчуваєш?

— Знаменито! Більше тижня я не лежатиму!

— А я забіг на хвилиночку, щоб спитати тебе, яке ж ім'я ми дамо нашій наслідниці? Орієнтація ж була на хлопчика Костя, а тут раптом... дівчинка! Шкода, що в християнському календарі нема Костянтини!

— Забудь про Костянтина і... люби Наталочку!

— Наталочку?!? — розгублено перепитав молодий батько: — Що спільного має Наталочка з Костем?!?

— Розуміється, нічого! — відповів упевнений жіночий голос у півтемряві, до якої вже почали призвичаюватися очі, що принесли сюди сліпучу яскравість дня: — Але Наталочка має цілковиту спільність з ім'ям твоєї матері, а вона чейже заслугує на те, щоб її внучка була названа її ім'ям! Чи ж не так?

— Певно, що так! Гм... На-та-лоч-ка... Це, справді, непогана ідея! — і молодий адвокат замовк на якусь мить, пильно вдивляючись у милі втомлені риси своєї чорнобривої дружини та в розсипане по білій подушці темне волосся, що творило вибагливу авреолу довкола обличчя: — Рішено! Нехай наша донечка буде Наталкою. Підписуюсь під цією постановою, але... наступного літа в оцій колісці я все ж таки хочу бачити Костя!

— Ого, який же ти швидкий!

— Так! Костя з нашої родини я не викресляю! Ну, то я вже побіг! Хочу виграти сьогодні справу нашій Наталочці на щастя! З нагоди її появи на світ я врятую людині життя. Хіба ж це не знаменито?!?

— Як?!? То виходить, що саме на сьогодні призначене слухання справи того селянського хлопця,

якого невинно обвинувачують у вбивстві? А я й не знала...

— Так! Саме на сьогодні! І я цю справу виграю нашої Наталочці на щастя! До речі, як вона себе поводить?

— Дуже пристійно. Усе спить і майже не плаче... А ти навіть і не глянеш на неї... Куди це годиться?

— Ну, то я, нарешті, побіг! — і, поцілувавши дружину в чоло, молодий адвокат зиркнув у коліску, де в білих хвилях мережива й тонкого полотна червоніло малесеньке, як яблучко, личко зі щільно заплющеними оченятами: — Ти знаєш що? Я з Наталки адвокатку зроблю. Мусить же вона мої здібності мати! Як думаєш?

Елястичним кроком упевненої, здорової людини минав Наталчин татко будинок за будинком, квартал за кварталом, а Наталка з його внутрішнього світу випаровувала, і не минуло й десятих хвилин, як вона зникла зовсім, так неначебно її й на світі не було... А натомість на весь ріст виростав перед внутрішнім зором молодого адвоката високий худорлявий юнак у селянській одежі, а за його спиною мати: ще не стара, але вже зів'яла й знищена працею мати, яка вчора навколішки падала, благаючи про порятунок сина...

— І я його таки врятую! Отому жовчному прокуророві на злість! Він думає, що, як мати хлопця — вдова й не має чим адвоката заохотити, то я зразу ж таки здам йому всі позиції, але він дуже помиляється... Дуже! Навіть і уявити собі не може, що я маю докази невинності хлопця, якими знаменито розіб'ю кайдани смертельного обвинувачення... Шах — і мат! — отак у думках промовляв сам до себе молодий адвокат, наближаючись до імпозантного будинку суду, а очі його блакитні темнішали й глибшали, наливаючись по самі вінця волею до чину.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ЗНАТИ ПАНА ПО ХАЛЯВАХ

Здається, що просякнуте сонцем повітря червненого дня сміється... Але то сміється не воно, а рання юність, що є невід'ємною складовою частиною цього бадьорого, молодого дня...

Гурт гімназистів на вузловій станції гамірно переїдає з потягів із Перемишля та Львова до іншого — до такого вимріяного й бажаного — до потяга, що вже завезе їх додому на вакаційний відпочинок. Бризки молодого сміху, як ті бризки ласкавого дощичку, що зрошує залюбки землю без будь-якого натяку на похмурість неба: вони гаптують гамір вузлової станції непідроблено-веселою ниткою молодого завзяття... А на комірах гімназійних уніформ аж вилискуються новесенькі срібні нашивки — блискуча зовнішня ознака, що кожний з цього гурту гімназистів не прогайнував марно навчального року і щойно переступив поріг наступної кляси. Є тут хлопці з двома, трьома й чотирма срібними нашивками — незаперечний доказ, що власники їх перейшли до другої, третьої та четвертої кляси. А згодом до гурту долучився ще й власник однієї золотої нашивки, себто гімназист аж п'ятої кляси, і стало всіх — дванадцять: усі, як один, з українським »Г« на переді шапки.

Потяг без особливого поспіху ковтає пасажирів, ще є часу доволі, але наша дванадцятка стрімгово біжить до вагона й метушливо займає місця у вільному переділлі. Усі говорять нараз, і ніхто не слухає. Сміх і гамір... То байдуже, що ніхто нікого не слухає, бо сіль не в сенсі сказаних слів, а у виразі очей і облич: хлопцям хотілося весь світ обняти, і море їм було по коліна.

Але ось один із дванадцятьох на кілька хвилин вибіг до коридора, щоб глянути, як прощаються ті, що остаються, з тими, кого вже проковтнув потяг. . . Це ж цікаво! Хіба ні?

— Ш-ш-ш! Хлопці! — звертається він схвильовано до всіх, прожогом влітаючи назад до свого переділу: — Коло третього від нас вікна якісь два пани розмовляють по-московськи, — один із вагона, а другий — знадвору. . .

Не минуло й хвилини, як уся дванадцятка опинилася біля сусідніх вікон і завмерла, чуйно прислухаючись до вперше почутої мови зі »што« та »как«.

— Хлопці! Ходіть сюди! Я вам щось про цього пана, що в вагоні, розкажу! Сідайте! — це говорив власник трьох срібних нашивок на комірі — Михайло, а коли всі, присівши, почали їсти його очима, мовляв, — кажи, то він заговорив із цілковитою певністю, що надавала не абиякої ваги його словам: — Я цього пана знаю. Це кацап Марущак. Ще тамтого року я бачив його в сусідньому селі, коли він приїздив, щоб організувати там читальню імени Качковського. Його тоді там добре висвистали. Ану, заспіваймо »Коли Україна. . .«!

І в ту ж таки мить із дванадцятьох свіжо-рожевих уст дружнім потоком поллялася бойова пісня, спрямована саме в бік третього вікна, де велася розмова двох по-московськи:

Коли Україна борбу розпочала,
Борбу за права й за свободу,
То в народі зраду кацапня кувала,
Ширила між нарід незгоду.

Ганьба вам, кацапські лайдаки,
За ваші роздори шкідливі!
За зраду діждетесь сухої гиляки!
Рублі не допоможуть цареві!

З першими ж рядками пісні розмова двох по-московськи урвалася, а її учасник — той, що був у вагоні, і якого Михайло назвав Марущак, зі стисненими кулаками й розлютованим обличчям кинувся до гурту співаків:

— Замовчіть! — репетував він, бризкаючи слиною: — Бо інакше я всіх вас тут перемотлошу! Замовчіть!

Це був жовчний тип років сорока з гаком... Він, очевидно, сподівався, що його поява, кулаки й погроза зроблять враження, що пісня урветься на півслові... Але... пісня лялася дружнім потоком із дванадцятьох свіжо-рожевих уст, а останніх чотири рядки її були проспівані двічі... Після цього з побільшеним завзяттям грянула на приголомшеного пана ще й інша пісня:

Не пора, не пора, не пора
москалеві й ляхові служити...

Під цей акомпаньямент потяг м'яко рушив із місця, і поплили геть будинок станції та люди, що когось кудись супроводжували й комусь наздогін щось зворушливе вигукували... А пісня, як сокіл, летіла за потягом — крилата, молода, переконлива й відважна...

Пан Марушак кинувся до свого переділу й миттю повернувся назад із піднесеною палицею і поновним криком. А хлопці тим часом уже не сиділи, а стояли, співаючи на всю міць своїх молодих горлянок. Наперед хору вийшло троє найбільших і найсильніших, а Михайло і ще кілька, не уриваючи пісні, перескочили через спинки лавок до сусіднього переділу, і зайшли пана Марущака ззаду. Оточили ворога з усіх боків, взяли його в перстень, і хто знає, чим би той »перстень« для пана Марущака скінчився, якби до вагона не зайшов кондуктор...

Бризкаючи слиною і пересмикуючи своє спотво-

рене гнівом обличчя, пан Марушак вигукнув кондукторові, що ніби хлопці навмисне співали таких пісень, які його ображали . . .

— На злодію шапка горить! — вигукнув хтось із хлопців задьористо, і дружній молодий сміх підсумував репліку.

Інші пасажери — свідки події ствердили, що гімназисти співали собі в своєму переділі, а напав на них цей пан . . . Гімназисти на його крик, погрози й палицю відповідали лише співом і більше нічим. . .

— Прошу пана, — авторитетно заговорив кондуктор по-польськи: — Якщо пісні паничів пана ображають, і пан не може їх спокійно слухати, то нехай пан перейде до іншого вагона. Нікого іншого ті пісні не ображають, і я не маю права заборонити паничам співати.

Рвучко схопивши свою валізку, пан Марушак залишив поле бою бігцем: побіг до іншого вагона під свист, сміх, вигуки й спів гімназистів:

— За зраду діждетесь сухої гиляки!
Рублі не допоможуть цареві!

Гурт молодих переможців без поспіху вливався назад — до свого переділу, жваво обговорюючи інцидент і скоса поглядаючи на кондуктора, що своєю надто прискіреною появою перешкодив тому інцидентові бути ще цікавішим.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

БУЛО ЦЕ ПРИЛЮДНО

Ось уже четверту неділю пополудні сходяться сусіди на подвір'ї Михайлових батьків: сходяться для того, щоб послухати, що цікавого в книжках

пишуть... Сідають будь-де: хто на купі складеного дерева, а хто просто на зеленій травичці. Сідають і слухають... Є тут газди й газдині, є старші й молодші, є й зовсім молоді...

А Михайло читає... Твори Шевченка й Федьковича він привіз із Перемишля, а ще дещо позичав із небагатої ще читальні місцевої »Просвіти«. Отак і сьогодні: Михайло щойно встиг прочитати вірша Руданського про те, як то циган продав селянинові кобилу, яка язика не мала. Насмішивши трохи свою аудиторію, він приступив до читання »Гайдамаків« із »Кобзаря«, коли раптом...

— Слава Ісусу Христу!

На подвір'я увійшло троє старших віком селян із заможніших, що мешкали в різних кінцях села. Між ними був і Гопчій, якого всі вважали за наймудрішого з-поміж старших, бо він був письменний. Хоч і не був він близьким сусідом, але з того ж таки долішнього кінця села, що й присутні.

— Слава на віки Богу! — хором відповіли селяни.

— Сідайте та послухайте, щό ми слухаємо! — запросив батько Михайла, і селяни, потіснившись, зробили гостям вільне місце на купі дерева, а Михайло тим часом припинив читання, тримаючи »Кобзаря« в руках.

— Та... дькуємо, дькуємо! — відповіла щойно прибула трійця, сідаючи: — Але слухати читання ми не зможемо, бо прийшли сюди в іншій справі.

Тут слово взяв Гопчій і, звертаючись до Михайлового батька, почав так:

— Ми, знаєте, куме Петре, хотіли поговорити з вами, але, як тут ще й сусіди є, то будемо говорити з усіма разом. Всі ви знаєте, що в нашому селі є »Просвіта«, але то собі збираютьсї парубки, дівчята й діти, а нам — газдам там нема щό робити... Збираютьсї, співають сороміцьких пісень, якусь Україну заводять... Кому то потрібно? Ми всі з діда-прадіда були русинами й такими помремо.

Дивіться сами: наш ксьондз і то проти тої «Просвіти» говорить, бо она, кажуть они, з поляками тримає, а ми, они кажуть, є частина великого руського народу, який має свого царя в Рбсії, і его ми й повинні триматися...

— От тепер по всіх селах закладаються читальні Качковського. То — що іншого! Там — порядні газди, і ксьондз наш ту читальню хвалять і радять, жеби ми в себе також таку читальню заложили. Ми от і ходимо сьогодні по людях... Прийшли і до вас, куме Петре, бо гадаємо, що ви до нас, певне, пристанете. А може, й ще хто з сусідів пристане?

Гопчій замовк, очікуючи відповіді... Але відповіддю йому була ніякова нашорошена тиша, якої ніхто не порушував: одні справді не знали, що сказати, а другі стримувалися, бо ж Гопчій — чоловік письменний, може бути потрібний, і гнівити його не слід...

Тишу надто тривалої мовчанки порушив, нарешті, сам Гопчій:

— Ну, то як же ви, куме Петре?

— Та... хіба я знаю? Я на тім сі не розумію... Але ми сі здає, же то було б добре, аби в селі була якась една читальня, де б можна було якусь добру книжку позичити і послухати, як хтось письменний її читає... От як сьогодні, ми тут сі зійшли й слухаємо... Файно написано, знаєте! Так цілком по-простому, по-нашому... Або я знаю, що робити?..

— А де ти, Михайле, взяв ті книжки, що тамтих неділь читав нам і нині читаєш? — озвався раптом Михайлів стрий Пилип.

— Оці дві, що в мене, то — мої власні; ми їх у гімназії та бурсі читаємо, а децо й напам'ять учимо. А ті книжки, з яких я вам минулих неділь читав, я діставав у нашій сільській «Просвіті», — відповів Михайло, скося ввесь час поглядаючи на трьох гостей.

— Я так гадаю, що тут щось не так, як нам от

кажуть про «Просвіту», Україну та читальню Качковського, — тихо й без поспіху, але дуже розважно почав говорити швагер Михайлів — Микола, письменний чоловік років тридцяти: — От хочби у книжках, що ти, Михайле, з «Просвіти» брав і нам читав, — писалосі, як то наші козаки з турками та поляками билисі, обороняючи наш український нарід. У «Просвіті» й пісень вчать сьпівати, от, скажімо, хочби отакої: »Не пора, не пора москалеві й ляхові служити!« То як то може бути, я вас питаю, жеби «Просвіта» з поляками тримала? А от про читальню Качковського я чув...

— Е, Николо, щó ви там знаєте з того, що ви десь »чули«! А дивітьсі самі єгомосць Качковського хвалять! То ви щó, може, мудріші за них?!? — обірвав Гопчій Миколу, і цей замовк, очевидно, вагаючись, чи говорити, чи ні про те, щó він чув...

І знову запанувала нашорошена тиша. Коли раптом у повітрі залунав майже дитячий, невироблений ще, але дзвінкий і упевнений голос:

— Ви, нанашку*, перебили Миколу, бо він... »чув«. Якщо так, то я вам і сусідам можу розказати про те, що я сам на власні очі бачив, і чого свідками були мої товариші-гімназисти...

Не спиняючись, одним духом розказав Михайло присутнім про пригоду з Маруцаком на вузловій станції. Усі слухали жадібно, спрагло ковтаючи свіжий струмок Михайлової розповіді, лише час від часу — в моментах найбільшого напруження супроводжуючи її обуреннями:

— Агі! Агі!

Закінчивши про Маруцака і, звертаючись знову безпосередньо до Гопчія, Михайло дещо спокійніше додав:

---

*) Нанашко (а) — хресний батько або мати. Як увічлива форма звернення до старших віком людей, це слово вживається молоддю на адресу будь-кого, не обов'язково хресних батьків.

— А тепер я розкажу вам про те, що в Перемишлі робиться . . . Гімназія наша міститься в дуже довгому трьохповерховому будинку: праву половину займає українська гімназія, а ліву — польська . . . Велике подвір'я теж поділене по половині. Ми з поляками дуже ворогуємо й часто б'ємось; вони нападають на нас, а ми — на них, вони називають нас «гайдамаками», а ми їх — ляхами. Навіть під час павз між лекціями ми кидаємо одні в одних камінці через межу, що ділить подвір'я, по якій звичайно ходять чергові вчителі — наші і польський, не допускаючи до бійок.

— Я мешкаю в Селянській Бурсі, а недалеко від нас (яких 300-350 кроків) є невеличкий будинок, якого ми називаємо «кацапською бурсою», бо там мешкають синки галицьких кацапів — таких-от, як Марущак та Качковський, в більшості — священників. В кацапській бурсі розмовляють по-московськи, а не по-українськи. Ану скажіть, чи знаєте ви, до якої гімназії синки кацапів ходять? Ні, не знаєте! А я вам скажу! Вони ходять до польської гімназії, разом із поляками проти нас б'ються та називають нас не тільки «гайдамаками», а ще й «мазепинцями», а ми їх — кацапами, москвофілами й зрадниками нашого народу. Ми й на вулиці, коло їхньої бурси, часто з ними зчіплюємося, і вони нас бояться, бо нас — більше. У нашій гімназії вся наука йде по-українському, по-нашому, зовсім так, як ми тут з вами говоримо, а в них у гімназії все по-польському, а в бурсі по-московському. І скажіть тепер, нанашку, хто з поляками тримає та нашого зрікається, — українці з «Просвітою», чи, може, якраз ті, що за Качковського?!?

— Так що ж, по твоєму виходить, що наш єгомосць неправду кажуть? — обізвався помітно спантелечений Гопчій.

— Як у нас — у Перемишлі є, — пояснив Михайло, — то ви самі на власні вуха й очі можете

переконатися, якщо забажаєте зі мною туди поїхати, хочби й восени... Я вам усе те покажу, про що розказував. А про Марущака спитайте, то розкажуть вам те саме інші два гімназисти з нашого села, з якими я тоді їхав. Тоді самі переконаєтеся про правду нашого священика.

— Е, ти, як я виджу, аж занадто мудрим став, — підводячись, гостро кинув Гопчій: — Ти вже мені скоро й »Славайсу«* казати не будеш!

— А не буду, як ви будете за кацапів та проти »Просвіти« виступати!

— Будьте здорові! — з цими словами трое гостей на чолі з Гопчієм покинуло подвір'я.

— Ідіть здорові! — хором відповів їм гурток селян із посмішками задоволення на обличчях.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

ПЛЯНИ І ДІЙСНІСТЬ

— Стой! Кудя ідьош? Бах-бах-бах! — усе це разом узяте, — і наказ, і стрілянина, і свист куль кинули Михайла в невисокий сосново-лісковий чагарник, що невеличкою латкою покривав узбіччя гори недалеко від фронтової лінії в румунських Карпатах**. То тут, то там — попід корчами біліли ще купини снігу — рештки панування зими.

Пробігши кілька кроків чагарником, Михайло впав на землю і, перевіrivши наявність револьвера

---

*) Скорочення від »Слава Ісусу Христу!«

***) Під час I-ої світової війни 1914-17 рр. Румунія воювала на боці Антант і, як союзник, була заповнена російськими військами. На фронті, що проходив від Буковини по румунських Карпатах, фактично військовою силою були російські війська.

в кишені, подумав: — »А чи не спробувати назад — на вартового?« Та інша думка миттю заперечила цю: — »З револьвером на кіса? Та й крім того, — постріли й крик вартового, очевидна річ, нарobili галасу, і на допомогу вартовому ось-ось прибіжать його товариші. Єдиний вихід — тікати геть — якнайдалі від місця вартового«.

Та не встиг Михайло, зігнувшись, пробігти чагарником і пари десятків кроків, коли враз до крику й стрілянини вартового ззаду долучилося те ж саме з лівого, а за хвилину й з правого боку. Спинившись на мить, Михайло зрозумів, що крики й стрілянина з трьох боків наближаються, отже, — залишався єдиний напрямок для втечі — просто в долину...

Від краю чагарника — в долину було зовсім недалеко, а там — униз: чисте поле-пасовисько... Як же перебігти його, щоб не бути досягненим кулями тих, що з трьох боків наздоганяють?!

Перехрестившись, Михайло зігнувся й кинувся стрімголов униз... Вибігши з чагарника на чисте поле, він то падав на землю й котився по ній, як, бувало, колись, у хлоп'ячі роки під час забави, то стрілою мчав від одного до другого горбочка, використовуючи їх, як захист від куль... Галас іззаду ставав глухіший, і надія на порятунок розцвітала в грудях вогнистою квіткою. О. коли б ще хоч трошки далі пробігти! Далі, ще далі! І Михайло мчав далі...

Та враз: — Ану-ка, стой, еслі жіть хочеш! — цей вигук звідкись дуже зблизька — знизу наскрізь проколов усе ество Михайла: саме в цій хвилині він щойно закінчив котитися і, мабуть, сотий вже раз зривався на ноги, щоб знову бігти...

Та ця вухом зловлена »куля« звалила його з ніг... Стоячи на колінах, він пильно дивився вниз — туди, куди щойно біг, і де ось-ось уже мріяв досягнути порятунку... А звідти — просто на нього йшов

солдат із крісом, готовим до пострілу... Михайлова рука інстинктивно потягнулася до кишені за револьвером, але... що це? Револьвера... не було...

Глянув праворуч... Глянув ліворуч... З усіх боків до нього наближалися російські солдати...

— О-о-ой! — тихим зойком вирвався з груди нестерпний біль, а тіло знесилене, здається, приросло до землі: усе пропало! Безодня!

І раптом спогад блискавкою розірвав темряву: адже точнісінько в такому становищі опинився колись молодий сильний олень, якого група стрільців (Михайло був одним із них) оточила, взявши в перстень з усіх боків. Щойно влучений кулею олень упав грудьми на землю, але надія на порятунок відлетіла геть не зразу... Ні, ні! Гордовито підвівши свою укороновану розгалуженими метровими рогами голову, він повернув її на довгій шиї спочатку в правий, а потім і в лівий бік, щоб переконатися, чи справді все для нього пропало...

Так! Усе пропало! Перстень стрільців довкола нього швидко-швидко звужувався. І тоді, ледь-ледь поворухнувши своєю продовгастою мордочкою, він видав із глибин свого ества тяжкий, болучий стогін.

— М-е-е-е! — той стогін відгомоном покотився по лісі й сіножатах, той стогін навіть і стрільців спинив на хвилинку...

А олень тим часом зробив останнє, відчайдушне зусилля покористуватися ще раз своїми ногами, але... що це? Ноги, ті самі оленячі ноги, що завжди стрілою мчали його, на цей раз відмовилися послухатися його наказу, і... олень безсило розпростерся на землі, — ще живий, але вже смерті назустріч спрямований...

Ця сцена, як у кінофільмі, миттю пролетіла крізь мозок і душу Михайла, охопивши все його ество кліщами нестерпного болю.

— Руки вверх! — скомандував російський старшина: — Аружіе есть?

— Ні, нема! — відповів Михайло, підводячись із землі та підносячи обидві руки вгору.

— Абискать! — а після обшуку, що не дав жодних наслідків: — Атвесті в штаб!

І тоді під охороною трьох солдатів помандрував Михайло в штаб... на допит! Боже мій, скільки тих штабів та допитів стало тоді на його шляху! Спочатку штаб у найближчому, прифронтовому румунському селі, потім у другому селі — дещо далше від фронту, потім у містечку Біказуль, потім — пішки в супроводі шести озброєних охоронців до містечка П'ятра, в якому довелося посидіти у в'язниці місяців півтора та не раз і не два побувати на допитах; потім — мандрівка з кількома іншими ув'язненими — російськими солдатами вантажним автотранспортом до міста Роману.

І ось тут тижнів, мабуть, через два після прибуття — десь у половині червня 1917 року викликано Михайла знову «на допрос» (допит), але на цей раз уже до «воєнного слідователя».

— Ви обвинувачуетесь у шпигунстві на користь Австро-Германії! — звернувся до Михайла поросійському чоловік років 55-ти у військовій старшинській уніформі: — Ви мусите розказати мені все про вашу шпигунську роботу і, зокрема, про те, як ви потрапили на бік нашої армії. Якщо про все правдиво розкажете, то кара, яку винесе вам військово-полевий суд, буде зменшена.

— Я не маю нічого спільного зі шпигунством на користь Австро-Німеччини, я хотів лише утекти до своїх — на австрійський бік, — почав Михайло: — Ще весною 1915 року російська жандармерія, під час відступу з Галичини, заарештувала мене в моєму ж таки селі, як закладника, та завезла до Києва. Тут через якийсь час мене разом з іншими закладниками оселили в будинку на Лук'янівці (передмістя Києва), на Фьодорівському провулку, де ми перебували під поліційним наглядом, але було

нам дозволено поступати на роботу. Десь у кінці літа я дістав працю старшого санітара у військовій шпиталі на Дорогожицькій вулиці, де й працював аж до літа 1916 року...

Але мене ніколи не покидало бажання втекти назад до своїх — до Австрії. Я все обдумував, як би мені цю втечу здійснити, і саме літом 1916 року трапилась така нагода...

Я дізнався, що «Союз Городов»* організовує «Санітарно-епідемічні отряди» для обслуговування фронту. Для мене було ясно, що ці «отряди» пойдуть під самий фронт, і я поступив на дезінфекторські курси, скінчив їх і... був призначений до «Отряду», з яким і поїхав на початку осені 1916 р. до містечка Михайлівки на Волині...

— Гм... — нібито в глибокій роздумуванні, перервав Михайла слідчий, ніжно-білими пальцями підкручуючи вгору свій плеканий вус: — Дивно! Дуже дивно! Яким же чином вас, як австрійського підданого, могли прийняти до отряду? І як могла погодитись на ваш виїзд поліція, що стежила за вашим будинком закладників?

— Нагляд поліції за нашим будинком поступово ослаб, і нам навіть було дозволено жити на приватних мешканнях: хто працював, той мав можливість оплачувати мешкання. Я особисто оселився в кімнатці на Полтавській вулиці, звідки ходив на дезінфекторські курси до Бендерських казарм. Щождо мого походження й підданства, то мене про це навіть і не питав ніхто.

— Да-а-а... Свежо преданіє, но верітєся с трудом! — тихим басом, ніби сам до себе, прогундосив слідчий і, подумавши хвилинку, спитав: — А чому саме до того отряду, що мав спрямування до Михайлівки, ви вступили?

---

*) Громадська організація для виконання допоміжної служби фронтові та населенню, що терпіло від військових подій.

— Я припускав, що, може, саме на Волині, отже в околицях Михайлівки, почнеться відступ російської армії, і тоді я використаю його для втечі...

Михайло дещо замовчував: в дійсності влаштуванню його на роботі дезинфектора сприяв проф. Дмитро Дорошенко, який займав чільне становище в «Союзі Городов».

— Припустимо, що все це саме так, як ви говорите, — вів далі слідчий: — А яким же чином ви опинилися в Румунії?

— Пробувши в Михайлівці місяців три, — продовжував Михайло, — я побачив, що надії мої на будь-яку активність на фронті не виправдалися, а тікати просто через фронт на відкритих полях було б нерозважно. Тим часом до мене дійшли відомості, що в Києві організується «Отряд» з призначенням до Румунії. Я вирішив ще раз поспробувати щастя, розраховуючи на те, що, може, доведеться опинитися з «Отрядом» у гірській Карпатській місцевості, а там шанси на втечу, навіть і без активності на фронті, будуть більші. Я звернувся до Києва з проханням перевести мене до «Отряду», що мав спрямування на Румунію, підкріплюючи моє прохання деяким знанням румунської та німецької мов. Прохання моє було задоволене, і під кінець січня 1917 року я з «Отрядом» опинився на румунському фронті в околиці містечка Біказуль — в селі за двадцять кілометрів від фронту.

— Ну, і як же ви готувалися до втечі? — спитав слідчий, піднісши брови догори: — Розпитували когось про лінію фронту?

— Так, розпитував... Бо інакше я не знав би, куди йти...

— Ага! — задоволено притакнув слідчий: — Від кого ж ви одержували ці дорожочинні відомості?

— Дещо від місцевих мешканців-селян, але вони знали мало... Більше відомостей дали мені хворі солдати, що прибували до лікарні «Отряду»...

— Їх прізвища? — жадібно кинув слідчий, схопивши олівця.

— Прізвищами солдатів я ніколи не цікавився. Навіщо вони мені?

— Ага... Якими ж відомостями ви цікавилися?

— Я вже казав вам: щоб знати, куди йти, мені потрібно було уявити собі, як іде фронтова лінія, чи є вона суцільною від одного гірського перевалу до другого, чи, може, на вершинах гір вона переривається. Відомості з різних джерел говорили мені, що на вершинах гір лінія фронту контролюється лише розвідками. Я знав приблизно, де ті вершини знаходяться, і за якими з них мав би бути вже австро-німецький бік.

— Хто з персоналу «Отряду» знав про ваш намір?

— Ніхто!

— А з сестрою Ліпою ви не ділилися своїм наміром? Вона ж така гарненька!

— Ні, не ділився.

— Хто допоміг вам добратися до лінії фронту?

— Мій коник, що був у моїм розпорядженні для їзди в епідемічні місця для переведення дезинфекції. Та ще уніформа службовця «Союзу Городов» допомогла мені проїхати перших 10 кілометрів, не ризикуючи нічим. Цього коника я залишив у лісі, а сам пішки подався в гори...

— І як довго ви по горах ходили?

— Щоб дійти до лінії фронту, мені залишалося зробити по дорозі ще 10 кілометрів. По горах я посувався дуже обережно протягом трьох днів, кілька разів бачив російські стежі, але вони мене не бачили. Під кінець третього дня я, нарешті, проминув ту гору, за якою мали б бути вже австро-німецькі війська, пішов дещо сміливіше і за це тепер караюся...

— Чи мали ви при собі зброю?

— Ні, не мав, — вона була мені непотрібна.

— Щодо кари, то ви ще її не одержали, але за-

певняю вас, що одержите. Адже ви самі щойно визнали, що збирали відомості про розташування російської армії, і що з тими відомостями ви мали намір перейти на австро-німецький бік. А це — шпигунство, що підлягає розправі військово-полевого суду.

— Я казав вам, що ці відомості були потрібні мені лише для того, щоб знати, куди йти...

— В таке наївне пояснення ні я, ні будь-хто з суддів вам не повірить. Очікуйте виклику для підписання протоколу і на суд!

* *
*

»Ну й навіщо було все це розказувати?!?« — сам себе питав Михайло, повертаючись до в'язниці в супроводі трьох охоронців: — »Краще було б говорити не так, а он-як«...

Думки сперечалися одна з одною, неначе прокурор із захисником, думки кружляли в Михайловій голові, одна одну наздоганяючи, одна одну винищуючи... »Ні, саме так і треба було говорити, бо слідчий, як видно, деякі інформації про мене має... Не випадково ж про сестру Ліпу згадав! А крім того: не можна відступати від того, що вже на попередніх допитах сказав, бо будь-яке відхилення лише посилить підозріння. Чи ж не так?«

Та раптом у цей вихор думок урвалася одна, — бадьора, ясна й переконлива... Вона примусила замовкнути всі інші, вона миттю спинила вихор і наказала Михайлові закинути всякий страх перед судом: »Нічогосінько тобі не буде! Глянь довкола! Хіба не бачиш, як розкладається те тіло, що має назву »русская армія«?!?«

Раніш, ніж глянути довкола, Михайло уважно подивився на своїх конвойних: вони недбало тримали на плечах кріси без застромлених на них штиків і раз-у-раз зупинялися на вулиці для розмов

із зустрічними солдатами. Якщо ризикнути, то можна було б і тікати... Може, спробувати?

Михайло вагався, вдивляючись у довкілля: при зустрічах із старшинами солдати кого вітали, а кого й ні... Старшини сприймали це, як їм належне...

Під в'язницею стояв цілий натовп солдатів, які жадібно прислухувалися до голосу промовця з... в'язничного подвір'я... Що за дивовижа?

Опинившись разом зі своїми конвойними в подвір'ї в'язниці, Михайло побачив, що він прийшов на мітинг, учасниками якого були всі вартові й усі в'язні, бо двері всіх камер стояли... нарозтіж...

У самому центрі мітингового натовпу, на імпровізованій трибуні-столі стояв «оратор». Так на солдатським діалекті звичайно називали оратора-промовця. До людини, що в цій хвилині, стоячи на столі, промовляла, назва «орателя» пасувала як-найкраще, бо він «орав» (кричав) так голосно, що приголомщував тих слухачів, що оточували його на подвір'ї, і лише ті, що слухали його з вулиці, могли сприймати його «речу», не ризикуючи оглухнути.

«Орателем» був арештант-поручник російської армії, brunet міцної будови й середнього росту років 36-ти. Його обличчя свідчило про дружбу з пляшкою, штани «галіфе» мішками звисали над офіцерськими чобітьми. Вимахуючи обома руками та тупцюючи на столі, він викидав зі своєї широко роззявленої горлянки слова, що бомбами падали в натовп, розриваючись... Кожна бомба сприймалась пажерливо і вартовими, і в'язнями на подвір'ї, і натовпом солдатів на вулиці...

— До яких пор? Долой войну! Дайош мир без анексії і контрибуцій! Долой Керенського! Дайош — домой! К нашим сем'ям! До яких пор вшей в окопах корміть і жізнть терять? Долой паразитов! Дайош всю землю кретьянам! Прочь всех золотопагонников-

сторонників війни! Да здрастуєт товарищ Ленін і програма большевіков!

Тут «оратель» зробив павзу і в той час, коли всі його слухачі і на вулиці, і в подвір'ї шалено били «браво», він, схрестивши руки на грудях, ухопився пальцями за свої «пагони» поручника і рвонув їх щосили... Ще мить, і «пагони» полетіли через в'язничний мур на вулицю, а бравий «оратель» по-молодецькому зіскочив зі стола під захоплені вигуки слухачів.

Тут із гурту слухачів вийшов один із червоною перев'язкою на правій руці, підніс цю руку вгору (сигнал, щоб замовкли) і, коли крики й вигуки погасли, — голосно й чітко спитав, хто ще хоче говорити... Як згодом Михайло дізнався, це був «комітетчик» — себто член солдатського комітету, якого щойно народила революція. «Орателі», один одного змінюючи, вилазили на стіл і «орали», хто як міг і як умів... Думки їх усіх (однаково — вартових і в'язнів), хоч і не так вибухово-красномовно, як у поручника, але зводилися до ним поставлених вимог. Лише один-єдиний «оратель» спробував, було, висловитися проти течії, — мовляв, війну таки треба продовжувати, щоб не кидати плями зради на Росію відносно Антанти, але вигуки й лемент аудиторії примусили його замовкнути й зіскочити з трибуни вниз. Цього «орателя» Михайло знав, бо сидів із ним в одній камері, де він розвивав свої ідеї та рекомендував себе, як соціяліста-революціонера. Він був у чині старшого унтер-офіцера, і прізвище його було Барсов.

Мітинг, що закінчився на подвір'ї, продовжувався по всіх камерах в'язниці не лише ввечері того дня, але й протягом наступних днів.

А в той же час... повз заґратовані вікна в'язниці раз-у-раз дефілювали більші й менші групи солдатів, несучи червоні прапори й плякати з гаслами саме того змісту, що його мала промова поручника

на мітингу. Це були демонстранти, і в'язні бачили їх і вітали їх окликами.

Аж ось одного дня Михайло побачив серед колони солдатів-демонстрантів групу, над якою розвівався блакитно-жовтий прапор...

— Слава! — радісно вигукнув до них Михайло крізь ґрати і від них одержав таку саму відповідь, вигукнуту дружнім хором голосів.

Це був незаперечний факт: блакитно-жовтий прапор справді розвівався в повітрі, і несли його українці-солдати російської армії! А від солдатів, що прибували в ролі арештантів, раз-у-раз поширювалися у в'язниці вістки про те, що «хахли», мовляв, хочуть від російської армії відокремитися і творити свою армію, і що в Києві, нібито, щось у цьому напрямку робиться. Розуміється, нічого певного з цих туманних розмов не можна було скомпонувати, але... на власні очі побачений блакитно-жовтий прапор був уже незаперечним ствердженням, що український рух серед російської армії був дійсністю... А така дійсність ґрунтовно міняла всі пляни Михайла...

Якщо вчора він ще леліав плян про втечу з в'язниці й повторення спроби переходу фронту на австро-німецький бік, де були кращі вигляди для української визвольної справи в разі перемоги Австрії та Німеччини, то сьогодні... ось тут — перед його очима продефілював зародок Української Армії, а значить і Української Держави! Пощо ж шукати її далеко — десь на австро-німецькім боці, коли вона — ось тут! А якщо є вона, як зародок, — тут, то є й у інших місцях, є в Україні, а зокрема — в Києві! Отже, тікати, тікати, тікати з цієї остогидної в'язниці, лише не до фронту, а до Києва!

З кожним днем усе більше й глибше розхитувалася дисципліна в російській армії, а це обіцяло можливість утечі. Треба було лише використати

першу-ліпшу нагоду, треба було лише терпеливо тієї нагоди дочекатись... Аби з в'язниці вирватись! А там — ноги на плечі й на станцію, звідки йдуть потяги в різних напрямках: на південь — вглиб Румунії, на північ — до Буковини і на схід — в Україну через Бесарабію. От і треба буде вчепитися до першого-ліпшого вантажного потяга, що прямуватиме на схід!

Михайло нетерпеливо очікував ведення на допит або на суд, твердо вирішивши не пропустити цієї нагоди... Але, як на зло, протягом кільканадцятьох днів нікого ні на допит, ні на суд не викликали... Очевидно, і в судовій машині російської армії щось заштопорилось, і вона вже теж шкутильгала!

А тим часом »комітетчики«, на вимогу в'язнів, раз-у-раз відвідували в'язницю та вислуховували незчисленні скарги й заяви в'язнів... Покращало харчування; було дозволено тримати двері камер відчиненими протягом цілого дня, і в'язням вільно було заходити до інших камер та гуляти дозвільно по подвір'ю; знято було колючий дріт із мурованої стіни (приблизно два метри заввишки), що відокремлювала в'язничне подвір'я від вулиці. Всі ці полегшення було запроваджено під загальну гарантію всіх в'язнів, що ніхто не втече... Роля варти звелася до постачання харчів та нагляду за санітарним станом в'язниці. Один лише вартовий ходив удень на подвір'ї вздовж муру; щоправда, вночі ходило ще двоє на тих двох вулицях, на які »дивилися« заграбовані вікна... Була й іще одна важлива новина, що відчиняла в'язням вікна в світ: все частіше й частіше почали з'являтися в камерах часописи й книжки.

* * *

*

Був, мабуть, кінець жовтня. Повз мури в'язниці проходить тисячний натовп солдатів; хто зі зброєю,

а хто — без неї, але всі дружно демонструють свою однозгідність із кличами революції: всі кричать, усі чогось категорично вимагають, але чого саме, — розібрати годі...

А поверх натовпу пливуть вигуки в'язнів, що скупчилися біля заґратованих вікон і теж чогось категорично вимагають... І вимоги ті доходять не лише до вух солдатських, бо... бо центральна частина пливучого тіла натовпу рішуче й різко спиняється саме біля в'язниці...

— Тюрма! Свої! Виході на вулицу! — з такими вигуками солдатська маса оточує в'язницю довкола, стукотить-гремить по залізній брамі, а з гоним хвилин перемагає навіть і в'язничний мур, бо... ось уже тут і там, і онде видно обличчя окремих солдатів над муром: туди висадили їх товариші з вулиці...

Облога... Хто зна, чим вона скінчилася б, якби відбувалася й далі стихійно. Але раптом хтось, перебиваючи своїм голосом увесь галас, вигукнув:

— Пустіть комітетчиків!

Хвіртка брами відчинилася, і на в'язничне підвір'я увійшли два солдати з червоними пов'язками на руках. Почалася розмова між ними і вартою.

»Нагода! Лови її!« — електричним струмом промчала ця думка десь у глибинних надрах Михайлового ества і вмить напнула його волю, як ту стрілу, що вже ось-ось полетить: не може не летіти! Стоячи разом з іншими на підвір'ї, Михайло ловив і схоплював усе докільля напруженим, гострим оком... Що це? Два в'язні з поспіхом несуть із будинку в'язниці... мітингового стола... Для чого?!? Для мітингу чи, може...?

Миттю приєднався Михайло до двійки... Ще мить, і стіл опинився під самим муром, а варта, захопившись розмовою з комітетчиками, навіть і не зауважила цього... Щаслива, незабутня хвилина! На столі під муром — троє! І не встигла ця хвилина

відстукати своїх шістдесят секунд, як ноги Михайла опинилися в солдатських визвольних руках, які щасливо спустили його на землю — по той бік муру...

Воля! Михайло зник у солдатським натовпі, а трохи пізніше вже чимчикував вулицями незнайомого міста: — далі! далі! Геть від осточортілої в'язниці!

— «А як же загальна порука? І чи не зламав я слова? Чи не потерплять тепер за мене та тих двох усі інші в'язні?»

— «Ні, не потерплять! — заспокоїв сам себе Михайло: — Бо ж до втечі нас трьох спричинилася облога в'язниці та замішання, утворене демонстраціями».

Гудки паротягів свідчили про те, що залізнична станція — близько...

* *
*

Місто Яси... Тогочасна столиця Румунії, пере-різаної фронтом на дві половини. Центральною вулицею проїжджає кавалерійський відділ чисельністю коло 200 їздців. Спереду розвівається блакитно-жовтий прапор, і тих же кольорів пов'язки видніються серед їздців...

Пропустивши всю колону повз себе, Михайло звертається до останнього їздця скраю:

- Куди ви їдете?
- Їдемо вітати І-й Український З'їзд Румфронту!
- відповів їздець.
- А де він відбувається?
- У театрі.

* *
*

Уся зала театру — партер і балькони заповнені залляті вояками в уніформах російської армії. На

сцені — за столом, на тлі багатьох українських прапорів — президія . . .

Праця з'їзду щойно розпочинається: голова пропонує відспівати національного гімна, і всі присутні встають. Здригається — трясеться театр від громових акордів співу

»Ще не вмерла Україна« . . .

Кілька тисяч вояків співають і твердять, що справді »ще не вмерла« дружнім могутнім хором . . .

Відспівали . . . Замовкли на мить, поставивши імпозантну крапку дружньою, респектом насиченою мовчанкою.

»Не пора!« — вигукнув чийсь юнацький голос, і тоді ще грізнішими хвилями поллялася бурхлива ріка пісні:

»Не пора, не пора, не пора
москалеві й ляхові служити!« . . .

Стоячи на верхньому бальконі, Михайло дивився то на сцену, то на залю в цілому, то на своїх найближчих, то на дальших сусідів . . . І дух запирало йому від радості й здивовання . . . Де він? Хто це? Що діється довкола нього? І чи це, бува, не сон?

І знову кинув погляд на залю в цілому . . . Неймовірно! Де й коли навчилася ця кількатисячна сірошинельна маса співати українських визвольних пісень та національного гімна!? Але, як видно, десь і колись навчилися всі без винятку, бо . . . (знову погляд праворуч і ліворуч, а пізніше — на сцену) *співають справді всі . . .*

І Михайло співав . . . Та ще й як співав! Не співав, а кричав несамовито, і хотілося ще дужче кричати, хотілось плакати й сміятися водночас . . .

У бурхливім морі тієї радості десь потонула безслідно своя власна, особиста біда. Зникла, неначебно її й не було ніколи, своя власна дошкульно-пекуча самотність . . . Забулося своє власне напівсолдатське лахміття, забувся навіть голод (вже більше, як добу, не їв нічого), і чорти в шлунку перестали »марша

грати». Повільно, але певно сповзала та пов'язка з очей, яку вдягнула в'язниця. Все ширше й ширше розплющувалися звиклі до штучної темряви очі: вже зі слів першого промовця стало відомо, що в Києві є Український Уряд, та що всюди — в Україні й на фронті українці відділяються від російських частин і формують окрему Українську Армію.

Отже, — до Києва! Так вирішив Михайло, але... як же добратися туди з далекої Румунії без гроша в кишені та ще й таким обідранцем?!?

* * *

Один з учасників з'їзду завів Михайла до канцелярії, де за столами сиділо кілька чоловіків у солдатських уніформах, і де з фронтової стіни звисав український прапор.

Михайло звернувся до одного з них — брутета років 45-ти. Почав розказувати про себе, про свій намір і труднощі для його здійснення... Хоч і як був він певний, що розказує те все *своєму*-українцеві, але уніформа російської армії підсвідомо нашіптувала сумніви, чи можна ж так усе відверто говорити.

О, радосте! Співрозмовник Михайла, вислухавши до кінця його сповідь, підкликав до себе одного з тих, що сиділи за столами. Коротко й ділово розпорядився написати Михайлові документа-перепустку до Києва, нагодувати його, одягнути та забезпечити, по-можливості, консервами й грошима на дорогу. Звернувшись до Михайла, додав, що залізничного квитка купувати не треба...

Бракувало слів, щоб висловити рятівникові всю глибину того гімну вдячності, якого співало Михайлове серце...

До вільного Києва! До нього вирушив Михайло, не гаючи часу — вирушив твердим і певним кроком переодягнений і неголодний, але спраглий за здійсненням своїх мрій.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

КРИМ

Українська військова група під командою підполковника П. Болбачана у складі 2-го Запорізького Полку, Кінного Полку ім. К. Гордієнка і пари батарей, виганяючи большевиків з України спільно з німцями й австрійцями, перейшла Запоріжжя й Мелітопіль, насकोком захопила Перекоп і, переслідуючи большевиків далі, увійшла в Крим... У кінці квітня 1918 року ця військова група дійшла до лінії столиці Криму — Симферополя; частина групи зайняла місто та станцію Симферопіль і отаборилась для ночівлі на цій станції, розмістивши свої ешелюни на середніх залізничних лініях. Здобуття Севастополя було, згодом, кінцевою метою групи і, очевидно, мало відбутися наступного дня.

Саме в тих ешелюнах минула для стрільців ніч, і настав ранок... Коли раптом електричним струмом пробігла тривога... Що це?!? Гляньте!

По обох боках ешелюнів української групи стояли потяги з німецьким військом, а з їх дахів та з різних місць станції на українську групу були спрямовані скоростріли в готовому до бою стані з постами біля них...

У чому справа? Чим пояснюється така поведінка «союзника»? На ці питання не міг відповісти ніхто... Прийшов лаконічно-короткий наказ від українського командування: «Від вагонів не відходити, зброю залишати в вагонах».

Стрілецьтво глухо хвилювалось: у власних здогадах, у різних припущеннях шукало розгадки дивного ребуса... О, ті припущення непевні! Вони гнобили й мучили, вони були тяжчі від найтяжчої правди... А спрямовані на стрільців німецькі

скоростріли промовляли тим часом без слів. У такому стані минув довгий, як цілий рік, день, і настала ніч...

Ранок приніс деяке відпруження: німці познімали скоростріли з дахів вагонів, а залишили їх лише на пероні та на різних бокових місцях станції... Стрілецтву було дозволено виходити на перон і на саму станцію, але без зброї...

У чому ж річ? Де шукати розв'язки ребуса? Подражені й вимушено-бездіяльні стрільці збиралися гуртками на пероні та поміж ешелюнами; намагалися, як уміли, розмовляти з німцями, щоб від них здобути якусь нитку для зрозуміння становища, але все було надаремне, бо німецькі вояки, очевидно, й самі не знали нічого... Не пощастило й Михайлові роздобути новин від «союзників», дарма що він володів німецькою мовою досить добре...

Було очевидне лише одно: німці переважали українців не лише озброєнням, але й чисельністю, бо на станції Симферопіль була лише частина групи підполковника Болбачана; очевидно, саме тому командування української групи не наважувалося ставити опір німецькій сваволі.

Але й у таких умовах стрілецьтво не дармувало, намагаючись хоч будь-як пошкодити зрадливому «союзникові»... В той час, як старші віком німецькі постові охоче розмовляли з групами стрільців, забувши про доручені їм «цяцьки» (скоростріли), інші стрільці непомітно повитягали й забрали геть замки з тих двох скорострілів, що стояли на пероні... Сталося це стихійно без будь-якого наказу українського командування, а німці зауважили зіпсуття, як видно, нешвидко, бо наслідки стрілецтву були невідомі...

Так минув другий день, і лише вечір цього другого дня приніс деяке вияснення: «Вчора в Києві відбувся державний переворот. Німці розігнали Центральну Раду й призначили якогось російського

генерала гетьманом України». Отаке коротке повідомлення птицею облетіло українські ешелони, переказувалося поміж стрілецтвом із уст до уст. Командування тим часом наказало зберігати спокій, а коли стемніло — зайти до вагонів...

Стрілецьтво загомоніло, висловлюючи своє обурення так проти німців, як і проти гетьмана. Стрілецьтво вважало себе борцем українського народу та його революційного провідника — Центральної Ради, яка від самого початку революції очолила український визвольний рух та довела до створення Самостійної Демократичної Української Держави. Німці ж, заключивши з Центральною Радою союз, зрадили їй та запроваджують тепер в Україні монархію, як у себе, настановивши до того ж гетьманом людину, яка в українському визвольному русі — невідома, отже чужа йому... Щоб запобігти можливому виступові української групи на захист Центральної Ради, німці оточили її та ось уже два дні тримають під морально понизливим арештом. Що ж робити далі? Що робиться тепер у Києві та в Україні? І чи не є наша група більш потрібною там, як тут? — ось як стрілецьтво пояснювало собі події, не маючи певних інформацій про них, ось питання, над якими воно ламало собі голови по вагонах до пізньої ночі*.

На третій день німецька «опіка» над українською військовою групою на станції Симферопіль, нарешті, зникла... Супроводжувані ненависними поглядами стрілецтва німецькі ешелони від'їхали в напрямку на Севастопіль...

На станції залишилася лише українська група. Тяжка моральна образа, нанесена «союзником», глибоко вразила національне почуття стрільців. Вони ходили поміж ешелонами й по станції, тур-

---

*) Тільки об'єктивний історик зможе в'яснити ці події та їхній зв'язок із гетьманським переворотом.

ботно поглядаючи на північний захід — у бік Києва, нудьгуючи, ковтаючи полин образи й чекаючи наказу командування для дії — для якнайшвидшого залишення місця ганебної зради німецького »союзника«.

* * *

*

Разом з іншими в стані морального пригнічення Михайло теж вимірював перон кроками туди й сюди. Коли раптом кроках у п'ятнадцяти від себе зауважив він чоловіка, одягненого в брудне лахміття — жалюгідні рештки військової уніформи російської армії, довершені й увінчані старою шапкою австрійської армії.

Мізерне виснажене обличчя когось Михайлові нагадувало. Але кого? Михайло пильно вдивлявся в нещасливця, якому могло бути років 25-26 і який ішов просто йому назустріч, погойдуючи недбало спущеними вниз руками, з таким виглядом, ніби він не бачить нікого, а йде кудись навмання...

— Іцку! Це — ти? — вигукнув Михайло, коли незнайомий опинився нарівні з ним.

Запитаний різко спинився й почав розглядати Михайла широко розплющеними, здивованими очима. Так минула хвилина...

— Ой, ой, невже то — ви, пане Михайле? — радісно вигукнув Іцик, схопивши Михайла за рамена обома руками.

— Так, Іцку, це — справді я. Але що ти тут робиш?

— Ой, пане Михайле, не питайте! Біда зі мною. Попав я, знаєте, в полон до москалів і був тут на роботах під Симферополем. Ну, а тепер, коли тих москалів дідько забрав, і прийшли українці, то я хтів би дістатися назад — додому... Але як можу я їхати отаким жебраком обдертим, без грейцарі в кишені та ще й голодний?!? Ой-ой, біда! Що мені робити тепер? Пропав я!

— Ша, Іцку! Не журися! Якось воно буде! Ходи зі мною! — і Михайло завів Іцка до вагона, представив його товаришам, як односільчанина, і розказав про його турботи. Не встиг Іцик опам'ятатися та помитися, як перед його очима виросла ціла купка білизни, верхнього військового одягу, шинелів, кашкетів і взуття. Іцик почав із того щось вибирати й примірювати, а Михайло тим часом збігав на кухню й приніс зупи та гарячого чаю. Додавши до цього м'ясних консервів, цукру й хліба, Михайло сів з Іциком поруч і почав залюбки спостерігати, як той усе це споживав... А спогади тим часом, згромадившись перед внутрішнім зором Михайла, малювали йому рідне село й корчму, а в ній — корчмаря Йоську — Іцкового тата... Згадався й дід Іцків — Дувид, який ще перед світовою війною виїхав зі своєю старою до Палестини, щоб там віку доживати і в своїй землі кості зложити... І багато ще дечого згадалося...

Наївшись досита, Іцик шумно дякував Михайлові й товаришам за одяг та гостину, і зворушенню його, здавалося, не було меж...

— А чи маєш ти якого документа? — перервав Михайло Іцка: — Бо ж для далекого подорожування документа потрібно мати. Якщо не маєш, то я постараюсь його тобі виробити.

— Як гадаєте, хлопці, — звернувся Михайло до товаришів, — пан сотенний Малець, певно, допоможе мені в цій справі?

— Я маю австрійського документа — жовнірського, — відповів Іцик.

— Ну, то й добре! А це ось тобі наплечник. Поклади собі туди харчів на дорогу — консервів, хліба й цукру, та набери собі білизни, одягу та взуття. В далекій дорозі все пригодиться! Залізничного квитка купувати не будеш, але, на всякий випадок, ось тобі сто карбованців. Як приїдеш додому, то хай твій тато віддасть їх моему татові!

— Як?!? Пане Михайле! — вигукнув до краю здивований Іцк: — А вексель? Я ж не маю тут векселя, щоб вам підписати.

— Ха-ха-ха! — засміялися вояки довкола.

— Твого векселя мені непотрібно: — пояснив Михайло: — То твій дід і батько позичали мосму дідові й батькові та односільчанам у біді тільки під вексель і на проценти... А мені від тебе не треба ні векселя, ні процентів. Ти ж у біді, Іцку! А мій Бог наказує допомагати ближньому в біді. То — байдуже, що ти іншої віри.

— Ой-ой-ой! Як же я тепер маю подькиувати вам?!? — лепетав ситий, до сліз зворушений Іцк:

— Бігме, пане Михайле, як тільки приїду додому, в тій же хвилині возьму в тата гроші й занесу вашому татові. Ой-ой! Це сам Бог післав мені вас на цій станції. Бо що б я сам у такій біді міг зробити? Ви ж самі подумайте, де — Крим, а де наші Карпати!

Заховавши гроші й навантаживши наплечника, Іцк зворушено прощався з Михайлом і товаришами...

— Гляди ж, Іцку, перекажи від мене поклін та поздоровлення моїм батькам і всій родині. Коли виженемо москалів з України, і війна скінчиться, то я приїду додому, якщо живий буду, — сказав Михайло: — Листа не передаю, бо ти їм на словах усе розкажеш. А коли пошта почне працювати, то я напишу їм. Покищо, Іцку, запам'ятай собі мою адресу! Вона коротка й нескладна: Україна, Запорізький корпус, 2-гий полк, 16-та сотня.

Саме відходив в Україну вантажний потяг, і Михайло допоміг Іцкові влізти до одного з порожніх вагонів.

Потяг рушив, а Михайло довго-довго дивився йому вслід... Коли потяг зник, перед очима все ще були Карпати, рідне село, рідна стріха, батьки, родина...

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

РОЗДОРІЖЖЯ

Прислухайтесь! Вгу-у! Вгу-у! Це не собаки виють. Ні! Це віють вітри крилаті. Часом виють, як собака, що втратив хазяїна, часом стогнуть, як тяжко поранений звір, а часом ревуть у шаленім захваті перемоги.

Ш-шу! Ш-ші! Ш-ш-ш... Це не ліс зелений шумить, це не жито буйне шепоче, обважнілими колосками до самої землі схиляючись. Ні, ні! Вслухайтесь! Цей шепіт — *мертвий!* Це шепочуть непроглядні сонмища сухих і колючих, мов голочки, сніжинок. Часом вони летять слухняно за вітром крилатим, а часом лягають знеможено на вкриту білим саваном землю, утворюючи то тут, то там кучугури-намети, що дуже нагадують могили.

Оскаженівши після півночі, завірюха загонисто вигукує якоїсь дисгармонійної, але змістовної і дуже промовистої пісні без слів, і чується в тій пісні погроза комусь за щось, і бринять у ній виразні акорди перемоги темряви над сонцем, а може й зла над добром... Завірюха владно стирає кордони між землею і небом, перетворюючи все в суцільну, непроглядно-мрячну млу, помережану ворохобнею сніжинок.

Мабуть, у всій Україні не знайдеться такого лихого хазяїна, який під час такої негоди залишив би свого собаку ночувати надворі. Усі собаки в хатах. Тому не додають вони свого заспокійливого голосу до застрашливої пісні стихії. А тим часом... від села Грушки, що біля Кам'янця Подільського, рушають у путь зо три десятки людей та три підводи: сани й два вози... Глибоко-глибоко врізуються в сніг колеса возів. Коні борсаються в снігу, відвер-

нувши вбік до вітру своєї голови і напинаючись щосили, щоб хоч крок за кроком посуватися вперед. Крок... за... кроком... Але раз-у-раз коні зупиняються і тоді стоять, обвіяні довкола грізними подихами завірюхи, а разом із кіньми зупиняються й люди... І так минають хвилини, що, складаючись до купи, наближають світанок. Ще темно, та хтось невідомий починає вже розріджувати мрячну млу завірюхою мережаної ночі. Чи, бува, не в темряві для цих людей порятунком? Чи, бува, не близькість світанку хвилює їх?

І знову крок... за... кроком... Аби хоч трохи вперед! Та ось запряжені у вози коні спиняються так знеможено, що кожному без слів стає ясно, що далі руху не буде. Крапка. Отак і стоятимуть вичерпані тварини, аж поки завірюха не зробить із них і возів дивовижних наметів-велетнів, вийнятих із незабутої ще прабабусиної казки. Люди мовчки розподіляються на дві групи, і кожна з них бере одного воза під свою дружню опіку: сплюсованими до купи кінськими й людськими зусиллями посуваються обидва вози далі вперед, крок... за... кроком по вкритому глибоким снігом безкрайому полю. Слів нема: їх уже раніше сказано. Тиша й мовчанка, узявшись дружньо за руки, неначе дві сестри-змовниці, оточують людей і тварин таємницею страшного вироку. Лише завірюха мережить ту тишу вибагливими візерунками своєї власної свавільної пісні без слів, але зі змістом. Лише вітер гуляє по засніженій рівнині безкрайого поля, інколи висвистуючи, інколи дмухаючи просто в обличчя, а інколи щось ніжно на вухо нашіптуючи... Аж ось приніс той вітер шалений на своїх засніжених крилах живий звук, що бринів дисонансом на тлі нічної сваволі мертвої стихії: то було кукурікання півня, що сигналізувало близькість світанку і зникло так само зненацька, як і з'явилося.

Світанок! Він — чародій: під впливом його чару

сполохано тікає геть похмура тьмавість пейзажу, і, хоч сонця й не видно, люди мимоволі пригадують собі, що все ж таки десь існує сонце... І, мабуть, в наслідок підсвідомих силогізмів на душі стає трошки легше, хоч, може, і всупереч дійсності.

Пара коней з саньми відокремлюється від гурту і їде вперед. На санях лише двоє: один візник і один пасажир.

Слухняно згортає ніч свої тьмаві шати перед невблаганними вимогами господаря становища — світанку. Ніч, як злодій, тікає геть: її неначебто й не було ніколи! Ширшає обрій, і яснішає млиста, запорошена метушливими сніжинками далечінь. А онде ж і телеграфні стовпи шосейного шляху Кам'янець Подільський — Проскурів! Досягнувши цієї дороги, пара коней з саньми звертає ліворуч — на Кам'янець.

А дві групи людей з возами ретельно допомагають знеможеним коням: кожна людська істота сумлінно додає ще й своєї власної сили, аби таки пхати воза вперед. Крок... за... кроком, аби лиш хоч трохи вперед! За кілька годин такої-от »їзди« щастить, нарешті, людям і коням дотягнути вози до того шляху шосейного, що еднає Кам'янець Подільський з Проскуровом. Нарешті! Дві групи людей з возами повертають засніженим, але твердим і рівним шляхом праворуч і зупиняються біля румовища невеликого будинку на протилежному боці. Коней з возами заводять під стіну, що дає їм деякий захист від метелиці, та кидають їм сінця потрошки. А люди знаходять собі сякий-такий захист серед румовищ.

При деннім світлі видно, що ці подорожні озброєні: дехто вже скинув кріса з плеча й припер його до стіни, а дехто з крісом не розлучається. Одяг і взуття цих людей стоять у явнім конфлікті з порою року. Лише дехто має плаща, а більшість без нього! Дзиготять замотані в коци постаті —

танцюють, тупаючи щосили замерзлими ногами об замерзлу землю і демонструючи при цій нагоді свої взуттєві гаразди — жалюгідні рештки колишніх черевиків і літні недоноски. Дехто вимахує в повітрі руками, штурхаючи сусідів, а дехто, захекавшись від несамовито-швидкого танцю, спиняється і дуже поважно закурює цигарку, з насолодою затуляючись смачним теплим димом та з особливим замилюванням приглядаючись до іскри-вогника... Не бракує й інших очей, що пильно за спалахуванням тієї іскри стежать: та іскра на тлі завірюхи веде думку від сірника до дров, а від цих останніх до печі, затишного тепла й хати, де зварений дбайливою рукою обід збирає довкола стола всю родину... Всю чи, може, не всю? Розмов нема. Лише час від часу обмінюються скупими і, здебільшого, порожніми словами. Цим людям і без слів усе ясно... Все чи не все? Ні, мабуть, таки не все ще остаточно в'яsnено, бо очі кожного раз-у-раз знаходять ту далечинь шосейного шляху, що веде на Кам'янець.

— Не видно нашого сотника! А вже пора б йому повернутись! — каже юнак із чітко окресленим профілем і зеленкувато-сірими очима під дугами густих, від інею посивілих брів.

— Ні, не пора ще! То тобі, Михайле, лише так здається, що вже пора. Треба вміти чекати! — повчально відповідає інший, віком старший.

І вони чекають. Довго й терпеливо чекають. Хвилини здаються їм якимись неприродно-здовженими гадючками, що не пливуть і не течуть, а лізуть із нудною повільністю, як ті черепахи. А вітер тим часом висвистує марша в досить таки швидкім темпі, спотикаючись лише об те нещасливе румовище, за рештками стін якого туляться наші подорожні. І крутяться, і в'ються довкола метушливі й колючі сніжинки, слухняно підкоряючись сваволі вітра-буяна.

— Їде! Їде! — несамовито вигукує хтось, і тоді весь гурт людей стрімголов вискакує зі своєї схованки: кожен бо мусить на власні очі побачити, чи ж справді їде, і чи то, бува, не привид на тлі снігової стихії...

Так!!! Саме з боку Кам'янця Подільського на тлі метушливої ворохобні сніжинок з'являються засніжені голови коней: вони неначебо пливуть у тремтливих хвилях безкрайого іскристо-білого моря, — пливуть, як у казці, і саме тому здаються нереальними. Але ось слідом за тими казковими кінськими головами з хаосу сніжинок вириваються коні з саньми, візником і так спрагло очікуваним пасажиром. І це зовсім не привид, а справжні сани, запряжені парою коней, бо ж ось вони спиняються саме біля румовища, і... від саней поспішає цілком реальна особа: всім їм відомий сотник Драган. Скільки йому? 50 чи менше? У нього висока худорлява постать, втомлене продовгасте обличчя й дещо зігнуті плечі, дуже сумнівно загаріті лише так званою «фуфайкою» російського військового зразка. Це не роки лягли йому тягарем на плечі, а виснаження від щойно перенесеного тифу та інших гараздів.

Прийнявши звіт від старшини, він коротко інформує присутніх про становище. Він стверджує згодом-відомий факт, що Старшинська Школа УГА втратила всякий зв'язок із командуванням УГА. Він щойно був у Кам'янці, який зайняли поляки, і саме від них дізнався про те, що Українська Армія розділилася: Галицька заключила перемир'я з денікінцями, а Наддніпрянська — з поляками. Тепер УГА силою обставин перебуває в стані дальшої війни з поляками і знаходиться десь в околиці Жмеринки. Як комендант Старшинської Школи УГА, сотник Драган у даній ситуації не відчуває себе в праві наказувати, кому — куди йти. Нехай кожен вирішує це питання сам. Польське команду-

вання в Кам'янці запевнило його, що учасників Галицької Армії, які переходять добровільно на польський бік, поляки відправляють додому. Отже, хай кожен подумає над тим, що тепер має робити. Можна розійтись...

Сказав і замовк сотник Драган, поклавши нестерпний тягар на душі курсантів. Невже... кінець?!? Невже мрії про Вільну Україну... урвались?!?

Розбитим кроком повернулися курсанти під захист румовища. Що робити? Куди тепер йти? В душі кожного, замість виплеканого будинку мрії та віри, було тепер румовище...

А йти кудись треба було. І то негайно! Бо завірюха зловтішно бушувала довкола жалюгідного румовища, яке було колись будинком, і вітер пронизував тіло наскрізь, досягаючи мозку кісток, а сухі колючі сніжинки додавали до дисгармонійної пісні вітру ще й свій власний супровід мертвого шепоту.

— Ш-ш-ш-шу! Рішайся! Чуєш? — шепотів озброєний колючими сніжинками вітер: — Бо інакше... загинеш! І загинеш не в бою, а тут, і я намету над тобою чималу кучугуру слухняних сніжинок. Ш-ш-ш-шу! Ти про могилу не журись! Я вже подбаю про те, щоб вона була, хоч і без хреста, але висока й пишна! Так, так! Може бути навіть дуже висока й пиш-ш-шна. Ш-ш-ш-шу! Рішайся! Чуєш?

— А чи не знаєте, пане сотнику, на яким становищі будемо ми в денікінців? З крісом чи без нього? — раптом спитав хтось.

— Я чув, що денікінці Галицької Армії не роззброюють, що її толерують і залишають для її відпочинку й лікування від тифу район Жмеринка—Вінниця. Денікінці роззброюють Наддніпрянську Армію, — відповів сотник.

І тоді промінчик надії засяяв на посинілих обличчях курсантів. Виходить, отже, що не все ще

пропало, і є надія на боротьбу, коли кріс у власних руках.

— На схід, хлопці! За нашим головним командуванням! За можливістю дальшої боротьби за Україну! — почулися голоси то тут, то там. Старшинська Школа почала готуватися до подорожування на схід. І лише зовсім маленька групка — чоловік 5-6, що складалася зі стрільців-курсантів Школи та працівників допоміжного персоналу (переважно старших віком людей) понуро складала зброю на воза, постановивши йти до поляків. Своє рішення вони мотивували потребою опікуватися родинами та дітьми, що залишилися там — у Галичині. З цією групкою до поляків пішов один візник, і тоді Михайло сам зголосився обслуговувати пару коней та воза.

Виїхавши на шлях, Школа рушила на північ — у напрямку на Дунаївці—Проскурів. Шалений вітер дмухав жменями колючого снігу просто в обличчя. Посувалися дуже повільно: крок... за... кроком, і лише темної ночі добралися до села при дорозі, де й повалилися спати; гаряча вечір'я й тепла хата навіювали сни кращі, ніж дійсність. А вдосвіта наступного дня покинув Школу її комендант — сотник Драган, виїхавши до Кам'янця Подільського саньми, що були запряжені шкільною парою коней. Старшинська Школа УГА рушила далі на північ під команду сотника Балицького.

Тепер найпекучішим завданням Школи було як-найшвидше добратися до роздоріжжя в Дунаївцях і завернути праворуч — на той шлях, що веде на схід до Нової Ушиці. Згідно з інформацією сотника Драгана, поляки на підставі порозуміння з денікінцями не мали йти далі на схід за лінію Кам'янець—Проскурів. А школа УГА, що була в стані війни з поляками, дуже повільно пересувалася по цій лінії! Щоб не потрапити до рук поляків, треба було за всяку ціну зійти з цієї лінії на Ново-Ушицький

шлях. Про будь-який серйозний спротив Школи полякам, в її теперішньому стані, не могло бути й мови. До того ж, як на лихо, два курсанти захворіли на тиф, і сам сотник Балицький почував себе недобре. Той факт, що сотник Драган забрав шкільну пару коней і сани, дався курсантам взнаки особливо тепер, бо не було куди покласти хворих, а покинути їх полякам на поталу сумління не дозволяло. Довелося поскидати геть частину шкільного майна, а на звільнене місце покласти хворих. Сотник Балицький — смаглявий brunet років п'ятидесяти або й більше — був людиною досить таки масивної комплекції, але він не обтяжував собою воза. Ні! Він навіть і тимчасово присісти не хотів: відчуваючи себе хворим, він увесь час ішов пішки, тримаючись однією рукою за воза, а другою тяжко опираючись на палицю. А метелиця не вгавала: вона мережила млиятий день густим візерунком мерехтливих сніжинок, вона дбайливо замітала слід за колесами двох возів, вона й далі співала своєї улюбленої пісні без слів і дмухала в обличчя подорожніх щедрими пригорщами сухого, колючого снігу.

Нарешті! Сталося! Школа досягнула роздоріжжя і щасливо звернула праворуч — на шлях до Нової Ушиці. Становище покращало і психічно, і фізично: зникла загроза польського полону, та й метелиця пурхала тепер снігом не просто в обличчя, а в лівий бік. Пожвавішали і люди, і коні; веселішим, певнішим і швидшим зробився їх крок по засніженому, але твердому й рівному шляху. Крок за кроком — все вперед і вперед! А довкола — ні душі живої! Лише рештки Старшинської Школи УГА: купка людей, два вози та четверо коней чорніють на мерехтливо-білому тлі свавільної стихії.

Десь у полудень добралися до придорожного села, зупинились, перекусили, коней підгодували і... знову далі рушили. Сотник Балицький так ослаб, що не міг уже й ногами совати; він примуше-

ний був, нарешті, лягти на воза, яким правив Михайло, і на якому лежало вже двоє хворих.

Обличчя Михайла витягнулось, засніжені брови зійшлись до купи, під очима лягли глибокі тіні, ніс загострився, а профіль здавався ще чіткіше вирізьбленим, ніж звичайно. Він ішов поруч із підводою, віддаючи свою увагу коням, але раз-у-раз поглядаючи на сотника, що лежав на возі з заплющеними очима.

— І чому б нам, пане сотнику, не відпочити в тому селі, де ми перекушували? — спитав Михайло, як тільки сотник розплющив очі: — Адже загроза потрапити до польського полону минула, а люди й коні з ніг валяться!

— Ми щойно вирвалися з біди, — тихо й упевнено пояснив сотник: — Але та біда ще може нас наздогнати. Дізнавшись, що ми десь тут недалеко, поляки можуть і не порахуватися з умовою, що вимагає від них триматися лінії Кам'янець—Проскурів, перейти цю лінію і... Поляки на тиф не хворіють і в коцах зимою не ходять, як ми... Їм Захід допомагає, а нам... Хто?!? Ніхто!

Сотник урвав останнє слово гострим окличником і замовк. Але за хвилину вів далі:

— Нам треба ще хоч трохи далі відійти, а тоді вже отаборюватися в якомусь селі на кілька днів, щоб налагодити зв'язок із нашими. До такого села ми повинні ще сьогодні добратися: воно має бути від цього шляху праворуч на віддалі коло чотирьох кілометрів.

— А все ж таки, — настоював на своєму Михайло: — Чому б нам бодай хоч не заночувати в тому селі, де ми перекушували, а вже завтра, з новими силами їхати ще далі від лінії Кам'янець—Проскурів? Адже ж ми були б тоді ближче до своїх!

— Та й з цього шляху нам треба якнайшвидше зникнути, бо... — сотник зідхнув і замовк, а його смагляве обличчя залякло, як неживе: — Бо...

Бо саме цим шляхом може йти до поляків якась наддніпрянська частина, а в теперішній тяжкій для наших обох армій ситуації можна очікувати з боку цієї частини нерозважного вчинку супроти нас. І був би цей вчинок нерозважний викликаний пекучим болем за нашу національну справу, — болем, що й нас тепер супроводжує. З такого інциденту вийшла б тільки шкода непоправна: для нас, для них і для справи в цілому. Ні! Нам не слід було ночувати в тім селі, де ми перекушували! Рівно ж не можна нам отаборюватися десь біля шляху!

— Дякую, пане сотнику! Зрозумів! — сказав Михайло, а сам про себе подумав: — »Доборолись!»

Запанувала глибока й гірка мовчанка. Група людей з двома возами й двома парами коней повільним кроком посувалася вперед, перемагаючи холод, завірюху і свою власну, надлюдську вже втому. Єдиним промінчиком, що закрівав душі курсантів, була думка про те, що, може, вже й недалеко до того далекого від шляху села, де можна буде, нарешті, закрітися, відпочити та й про хворих подбати.

Раптом сотник Балицький заметушився на возі: з труднощами підвівшись на руки, він скинув коца, яким був накритий разом із двома іншими хворими, і почав чогось довкола себе шукати. Він нетерпеливився, шукав іще раз, і руки його тремтіли, і голос уривався, коли він прошепотів хрипко: — Моя валізочка!

Михайло спинив воза і теж почав шукати маленької чорної валізочки сотника, але . . . марні були його розшуки! Тим часом зупинився й інший віз, надійшли старшини, а слідом за ними й курсанти: всі спинилися біля місця події. А сотник тер своє чоло долонею і . . .

— Так, так! Тепер я собі пригадую. Я забув її в тому селі й у хаті того селянина, де ми перекушували. Там — усі важливіші документи Школи, тому

я й носив її завжди з собою! Але, мабуть, клята гарячка завинила: забув! Тепер треба за всяку ціну вернутися назад по неї, — стогнав сотник, звертаючись більше до себе особисто, ніж до будь-кого з присутніх.

Замовк сотник, і всі довкола нього мовчали, лише завірюха висвистувала своєї улюбленої пісні без слів, але зі змістом . . .

— Хлопці! — звернувся поручник до натовпу курсантів: — Хто з вас добровільно зголоситься повернутися назад за валізочкою сотника? До вечора залишається ще добра година, протягом якої можна підтюпцем добігти назад до села, а там поспати кілька годин і вдосвіта повернутися до нас.

Мовчанка . . . Лише завірюха співає своєї улюбленої. Михайлові стає соромно за цю мовчанку всіх і за свою зокрема.

— Я піду по валізочку, — тихо й рішуче говорить він: — Хай хтось подбас про коней.

— Добре! За два кілометри звідци буде праворуч звичайна дорога, що веде до села, до якого ми ідемо, — пояснював поручник Михайлові: — А від шляху до цього села чотири кілометри. На роздоріжжі ми лишимо для вас знак — кусок довгого патики з прив'язаною до нього шматкою.

— Гарзд!

Михайло взяв із воза й перекинув через плече австрійського карабіна і, віддавши військовий привіт старшині, як рівно ж і всьому гуртові курсантів, чкурнув назад: у хуртовину, в сніги — в напрямку до лінії Кам'янець Подільський—Проскурів.

* *
*

Підтюпцем, а подекуди й бігцем, скоком-боком врізуючись в іскристо-білі хвилі метелиці, Михайло ще завидна добіг до села. Господар хати, де сотник забув свою валізочку, пізнав Михайла й зрадив;

негайно ж таки наказав дружині витягнути валізочку зі . . . скрині, куди її було заховано для якнайпевнішої недоторканости. Коли по виїзді сотника забуту валізочку було зауважено, то він хотів, було, сам бігти наздогін, але через неспокійний час і завірюху не відважився, — так заявив господар Михайлові, гостинно запрошуючи його по večеряти й переночувати.

Михайло не відмовився від вечері, але ночувати не лишився. Знову підтюпцем, а то й бігцем, скоком-боком врзувався Михайло в бурхливі сріблястобілі хвилі метелиці, цупко тримаючи сотникову валізочку в руці, коли раптом . . . назустріч йому з самих надр миготливої завірюхи, неначе в казці, виріс невеликий кавалерійський загін з тридцятьох (приблизно) вершників, за якими тягнулася валка підвод.

»Хто ж бо це?« — ця думка блискавкою промчала крізь Михайлів мозок: — »Наддніпрянці чи, може, вже денікінці? Але, хто б вони не були, — ховатися нікуди. Отже, вершникам назустріч, — вперед!«

Ще кілька хвилин ходу назустріч, і Михайло пізнав, що це — наддніпрянці. Мимоволі пригадалися слова сотника Балицького, і виникла думка, чи не будуть зараз до нього чіплятись.

Порівнявшись із загоном, Михайло привітав старшин, згідно з військовими правилами, а ті відповіли, не спиняючись. Очі всіх вершників були пильно спрямовані на Михайла, що йшов їм назустріч, у протилежному напрямку. Щождо Михайла, то він сприймав усіх вершників, як одну цілість, не маючи ні часу, ні можливости спинятися на окремих обличчях.

— Здоров, Михайле! А ти куди йдеш? — це кричав один із вершників.

Відокремившись від гурту, він миттю опинився

біля Михайла, а за хвилину до нього долучилося ще двоє.

— Миколо, та невже ж це ти?!? — щосили вигукнув Михайло, радісно й пильно вдивляючись у засніжене обличчя вершника.

— Так, це — я!

Привіталися.

— У 16-ій сотні II-го полку Запорізького корпусу ми з Михайлом разом большевиків з України виганяли... Крим здобували весною минулого року... — схвильовано пояснював Микола товаришам, і ті теж привітались.

— Ну, а тепер, Михайле, куди ж ти?

— А ви всі куди?

— Та ми йдемо на злуку з поляками. З ними вкупі будемо большевиків бити. Ходи з нами, Михайле! Не йди до Денікіна! Він же ворог України!

— А хіба поляки — приятелі України?!? Ви, хлопці, поляків іще не знаєте. А я їх добре знаю. Знаю, що й Денікін — москаль — клятий ворог наш. Ех! Опинилися ми з вами тепер на клятому роздоріжжі: куди йти тепер? А йти кудись треба! Командування УГА заключило з денікінцями перемир'я, і я чув, що УГА залишається при зброї та буде залишена в спокої для видужування від тифу. Щождо поляків, то вони нас обеззброюють, ну а потім ще й по в'язницях гноїтимуть. А вас Денікін обеззброює, і тому ви йдете на злуку з поляками! Тяжка ситуація!

— Ходи з нами, Михайле! Ми переодягнемо тебе в нашу уніформу, і ніхто тебе не пізнає.

— Н-н-н-не можу, друзі! — з болем вихопилося Михайлові з грудей: — Не можу. Як стрілець, я підкоряюся дисципліні — тепер вищому командуванню УГА. Майбутнє дасть оцінку цій ситуації та рішенням наших командувань. Гірко, друзі! Прокляте роздоріжжя! Дбаймо покищо бодай хоч про

те, щоб якнайдовше тримати зброю в наших руках, та щоб вороги не спровокували нас вжити її один проти одного. Я вірю в те, що шляхи наші ще зійдуться. Мусять зійтися! Бо ж ідея в нас одна!

— Шкода, шкода, Михайле, що ти не з нами, як колись! — повільно й поважно сказав Микола, і його вродливе молоде обличчя захмарилось: — А куди ж ти тепер поспішаєш? Чи далеко тобі йти? Уже ж і ніч надходить!

— Я йду до моєї частини. Це не дуже далеко: кілометрів, мабуть, п'ятнадцять...

— П'ят-над-цять?!? — перепитав Микола поважно і на хвилину задумався:

— Почекай мене тут кілька хвилин! А я миттю наздожену своїх. Там є в нас конячка зайва, то я приведу її тобі... Під'їдеш трохи, то все ж таки швидше й легше тих п'ятнадцять кілометрів покриєш.

І не чекаючи на Михайлову згоду, Микола з товаришами почвалав за своїми, що вже досягали села...

Не минуло й десятих хвилин, як Микола вже передавав Михайлові сяку-таку конячку, перепрошуючись, що вона без сідла.

— Вибачай! Зайвого сідла не маємо. А хоча б і мали, то я б його на цю конячку не поклав. У такій честі — з сідлом вона, безумовно, ніколи не ходила і ще, чого доброго, каверзувати почала б. Як не буде тобі потрібна, проміняєш дядькові на махорку...

— Дякую тобі, Миколо, за турботи про мене, а конячки, будь ласка, не ображай! Бо вона може загнуватися й не рушити з місця саме тоді, коли я — вояк на неї та ще й без сідла сяду! Щождо дальшої долі її, то, коли вона буде мені непотрібна, я прив'яжу їй до гриви листа від мене до тебе, — нехай його тобі завезе! Адже пошта тепер не працює! Добре?

Друзі усміхнулись і міцно-міцно стиснули один одному руки.

— Щасти, Боже, Михайле!

— Щасти, Боже, Миколо! До побачення в кращих обставинах!

Микола почвалав до села. Ще хвилина, і він зник: хуртовина й темрява проковтнули його.

— До по-ба-чен-ня, Ми-хай-ле! — це вітер на крилах приніс разом із холодними, як крига, сніжинками, — приніс, зберігши глибинне тепло цього сповненого надії привіту.

Шкода, що вітер зворотньої сили не має! Бо Михайлову відповідь поніс він у протилежному від Миколи напрямку. На хвилях завірюхи відпливали хвилини, а Михайло все ще стояв на клятому роздоріжжі. Куди ж іти?!? Боже, спрямуй мене! А може, й справді наздогнати Миколу й піти разом із ним, як у минулому році?! Окремі картини спільно з Миколою відбутих військових походів із кінофільмовою швидкістю пробігали перед внутрішнім зором Михайла, загріваючи його теплом незабутніх спогадів. Він стояв нерухомо, поглядаючи то в бік села, де щойно зник Микола, то в бік шляху, куди пішла його Школа... Товариші-курсанти, старшини, хворий на тиф сотник, — усі, без винятку, чекають його з валізочкою, що тримає в своїх шкіряних обіймах найважливіші документи Школи. Михайло зиркнув на валізочку: вона начебто приросла до його руки, — так цупко він її тримав!

На запорощуване й обвіюване завірюхою довкілля тихо лягала ніч, і вітер-буян не в силі був її прогнати, ані навіть зменшити темряви. Він лише висвистував своєї улюбленої пісні без слів, розвіваючи обидві поли Михайлового вітром підбитого плаща. Лише інколи, захекавшись, він шепотів Михайлові на вухо: — Ш-ш-ш-шу! Рішайся! Чуеш-ш-ш?!? Що думаєш-ш-ш? Чого на роздоріжжі стоїш-ш-ш?

Куди ж іти?!? Боже, спрямуй мене!

Тяжко дихаючи, метушився й раз-у-раз іржав кінь: він рішуче тягнув Михайла назад — до зовсім близького села, до свого гурту, до теплих хат і стаєнь...

— Ні, коню! Ходім у протилежний від близького села бік! Ходім у далечінь! У саму глибінь хуртовини, у застрашливу своєю загадковістю темряву довгої зимової ночі! Ходім! Ну? Що ж ти огинаєшся? З'єднавши наші сили до купи, ми летітимемо на крилах вітру, і ти відчуєш той особливий смак лету в хуртовину, якого, мабуть, ще не доводилося тобі зазнавати! Ходім!

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

ДІЛА КОМУНІСТА УКРАЇНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ

Залізнична станція Бирзула, що лежить на лінії Жмеринка—Одеса, десь у січні 1920 року була свідком подій... Вона пильно приглядалася до того, як відступала на Одесу «доблестная-белая» — Денікінська армія.

Станція Бирзула бачила, як щедро обдарована була ця армія Антантою: озброєння й медикаменти, одяг, взуття й харчі, — все було, не бракувало нічого... Станція Бирзула бачила також і те, як дезорганізовано мчала до Чорного моря ця так багато вивінована «доблестная-белая»: потяг за потягом, — швидше туди, де море кладе край рейкам!

Цьому відступові приглядалися також і стрільці частин УГА (Української Галицької Армії), що тут опинилися... Були тут і рештки Старшинської Школи УГА. Справді — рештки! Бо основні її кадри скопив невблаганний тиф на довгому пішому шляху,

що його зробила Школа від села Грушки до станції Бирзула... Не було вже й сотника Балицького. Мимоволі порівнювали стрільці УГА свою всебічну незабезпеченість (зокрема медикаментами!) зі всебічною забезпеченістю «доблестной-белой»: були вони всі просто бідаками в порівнянні з денікінцями! Але ці останні воліли все антантівське добро в Одесі червоним віддати або в море викинути, аніж поділитися ним з УГА. Зате з ідейно-морального боку стрілецтво УГА без порівняння стояло вище від денікінців, які вже остаточно усвідомлювали, що в Чорному морі — кінець їх авантури...

Останнім відступав бронепотяг із пишним написом на ньому «Генерал Духонин». Саме він прикривав відступ і, постоявши на станції Бирзула цілий день, зник крадькома вночі, замівши за собою назавжди сліди ганебного перебування «доблестной-белой» в Україні.

А наступного дня ст. Бирзула була вже в руках червоних. І зайняла її не регулярна військова частина, а так званий «повстанческий отряд» під командою комуніста українського походження Левицького. Цей «отряд» складався приблизно з сотні чоловіків різнонаціональної та різномовної збірники: були там росіяни, українці, жида, молдавани й цигани... Зовнішній вигляд «отряду» вражав своєю строкатістю: одяг партизана, зокрема, був дивовижною мішаниною цивільного з військовим; один бдного перевищував кількістю понавішуваних упоперек грудей стьожок від машинових крісів із патронами й без них, і цими ж таки стьожками були попідперізувані різнокольорові цивільні плащі й подекуди військові шинелі партизанів; на поясі майже кожен мав ручні гранати...

Лише єдина особа начальника «отряду» кидалася кожному в очі, бо на тлі цієї фантастичної строкатості своєї сотні він вражав бездоганністю військового старшинського однострою царської армії. На

ньому була сіра новесенька смушкова шапка з червоною стьождкою навскоси зверху донизу над чолом; на ньому була новесенька офіцерська шинеля, підпоясана ременем із підвішеним до нього наганом та застромленими двома ручними гранатами, штани-галіфе й гарні чоботи. Щоправда, зразу було видно, що однострій цей був на нього завеликий, отже — не на нього пошитий: очевидно, здер його Левицький з живого або мертвого противника... Здер і... вдягнув...

Найсильніше враження робила червоною стьождкою позначена новесенька смушкова сіра шапка, і носив її Левицький з усіма ознаками специфічного «ухарського геройства». Вона ледь-ледь трималася на його потилиці, на самому лише «чесному слові», але чомусь не падала додола... Ця шапка залишала повну волю для його досить таки довгої чорної чуприни, що звисала аж на обличчя, майже закриваючи праве око. Левицький був у розквіті молодих сил, і було йому років 26-28... «Отряд» Левицького, а зокрема він сам — сіяли довкола смерть: для місцевого населення і для тих пасажирів, що мали «щастя» їхати потягом, минаючи цю станцію. Усі потяги затримувалися для переведення ретельної ревізії пасажирів... Усі «підозрілі» залишалися на станції в ролі арештантів. Залю станції було перетворено у в'язницю, і була вона переповнена арештантами, що чекали... суду над собою. А судив і розглядав усі справи власною особою сам Левицький... Сам судив і сам виконував вироки над засудженими, себто розстрілював... Так оповідали очевидці, і така «слава» про «отряд» Левицького і про нього особисто густим димом оточувала застрашливу станцію Бирзула.

Досягала ця «слава» й тих старшин та стрільців УГА, які перебували в районі Бирзули... Згідно з умовою УГА з більшовиками, ці останні не рушали галицьких частин: вдень стрілецьтво й старшини

мали право вільно ходити, але без зброї. Могли вони заходити й на станцію, перетворену Левицьким у в'язницю.

Одного дня на пероні станції опинилися два курсанти Старшинської Школи УГА: Михайло і його друг Іван Л...юк, і те, що вони там побачили, перевершило ввесь той чорний дим поговору, що цупким перстеном оточував станцію: все досі чуте зблідло перед тим, що власні очі побачили...

Проходжуючись туди й сюди пероном, Михайло з другом зауважили при самім його кінці чотири вантажних вагони, двері яких стояли більш, як на половину, відчинені... Нічого особливого! Вантажні вагони назовні нічим від інших не відрізнялися і в очі не кидались... Повільно наблизилися наші обидва курсанти до першого вагона і, минаючи його, мимоволі зиркнули у відчинені двері. Зиркнули, як зиркнула б кожна людина, що минає відчинені двері... Те, що вони там побачили, стрясло ними так, що підосви їхніх чобіт прикипіли до землі, а тіла перетворилися в стовпи непорушні, і лише очі, уп'явшись в отвір дверей, ковтали те, що відбивалося на їхніх екранах незабутньо — до самої смерти... Захолола кров, і відчутливо ворушилися волосинки на голові, а язик онімів і застряк, втративши на мить властиву йому природну функцію...

Більш, як до половини своєї височини, вагон був заповнений людськими — чоловічими й жіночими трупами... Неначе поліна дров, лежали вони безладною купою, — хто вздовж, а хто впоперек... Деякі були зовсім голі, але всі, без винятку, були закривавлені. Лише окремі незалляті кров'ю місця жіночих вишитих сорочок, а подекуди й чоловічих, давали підставу догадуватися, що всіх цих людей було схоплено й постріляно на якомусь святі...

Як довго дивилися обидва курсанти на сцену, що розкривалася за відчиненими дверима вагона, — не знати... Може, хвилину, яка здалася їм вічністю,

а може, й хвилин десять... Мовчки, неначе загіпнотизовані, рушили вони далі — в напрямку до інших вагонів з відчиненими дверима... Там було те ж саме...

Трясучись від обурення, обидва свідки великого злочину стали осторонь, поглядаючи то на чотири вагони з людськими трупами, то на «вояків» з «отряду» Левицького, що з «ухарським» виглядом справжніх бандитів вешталися по пероні цієї станції смерті...

Аж ось наблизився до них повільним кроком старшого віку залізничник із молотком та кліщами в руці. Глянувши на обличчя обох курсантів і на вагони, на які вони з запитанням зиркали, залізничник зрозумів їх без слів. Спинився біля них, оглянувся довкола і, добре впевнившись, що поблизу нема нікого, процідив ледве чутно крізь зуби:

— Це зробила ця банда в..... сьогодні вночі, а тепер, бачите, привезли сюди, щоб похвалитися і... виставили на пострах!

Сказав, зідхнув і пішов собі геть, опустивши голову...

Він назвав місцевість, де саме банда Левицького «гуляла» вночі, але назва та не зафіксувалася в пам'яті курсантів: вона випарувала з їх пригнобленої видовищем пам'яті, як випаровує етер із відкритої пляшки... І пізніше Михайло ніяк не міг її згадати... Але ті чотири вагони, заповнені закривавленими трупами українців і українок, заскочених на якомусь святі бандою комуніста українського походження Левицького, усі ті трупи численні, які навіть і після смерті зазнавали зневаги від зрадника, — залишаться в пам'яті цих двох випадкових свідків нестертими, незабутніми й промовистими назавжди — до останнього їх віддиху. На жаль, дальша доля тих вагонів із трупами Михайлові невідома, бо на другий чи третій день після цієї події він захворів на плямистий тиф.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

СОН ЧИ ГАЛЮЦИНАЦІЯ?

Хвороба минала тяжко, з постійно високою температурою. До кризи хворий лише двічі (і то на хвилинку!) приходив до пам'яті; весь час поводив себе буйно, зривався з ліжка, мчав кудись, перевертаючи ліжка з хворими товаришами, ліз у піч, тощо, завдаючи клопоту мед. персоналові... Його не раз ловили, освітлюючи простір попід ліжками нафтовими лямпками з протилежних боків... Одного разу, під час такого «полювання» за Михайлом, він на мить єдину усвідомив дійсність, і... знову все погасло в його пам'яті, залляте пожежею гарячки. Він уже не усвідомлював, як його зловили, як силоміць покладали на ліжку, як прив'язали за руки й за ноги... Він не пам'ятав нічого і після кризи здивовано вислуховував розповіді медсестер про його нечемну поведінку.

Але, як це не дивно, на все життя запам'ятався йому дивний сон саме з того непритомного часу, — чи, може, вірніше галюцинація, бо те, що він тоді побачив, стало дивним прогнозом справжніх подій у його житті, що відбулися 18 років пізніше.

* * *

Розійшлася поміж стрільцтвом чутка, ніби на якійсь незнаній «Новій Землі-Плянеті» потрібно багато молодих хлопців, і ніби життя на тій «плянеті» — чудове, немовби в раю... Але для того, щоб на ту «плянету» дістатися, треба дати себе вбити, а трупа від усієї trebuхи випотрошити.

І ось бачить Михайло кілька десятків трупів, що нерухомо лежать один біля одного в довгому-довгому ряді. Усе це — його товариші по армії, які пого-

дилися на всі умови для переселення на «Нову Землю-Плянету». Їх уже випотрошено, і вони до від'їзду готові.

Слово «труп» тут ужито умовно, бо ж лежали ті хлопці нерухомо, не виявляючи ознак життя, але обличчя їх виглядали так, як у людей в глибокому сні...

Що ж буде з ними далі? — цікавиться Михайло і... очікує...

Коли раптом, невідомо звідки, з'явилися темні залізничні вагони без вікон, і їх почали один за одним завантажувати трупами, кладучи їх один біля одного рядами на долівці... Ось на очах у Михайла завантажено й закрито-забито перший вагон, за ним другий, третій, четвертий... І нарешті, залишився відкритим і покищо незавантаженим один-однісінький, останній вагон...

Михайло стоїть десь для ока непомітно-збоку, приглядається до процесу навантажування останнього вагона і весь час вагається: як же йому бути? З одного боку не хочеться позбуватися назавжди земного життя в ім'я невідомого якогось там раю на «Новій Землі-Плянеті», а з другого боку йому страшенно кортить знати, як же на тій «плянеті» насправді є... Гм... Мабуть, було б найкраще, якби подивитися, як там є, а тоді вже й рішатися... І влучивши принагідну хвилинку перед самим замкненням дверей останнього вагона, Михайло непомітно вскочив до нього і заховався в темному кутку поміж неживими вже товаришами... Двері зачинились, а за хвилину їх хтось замкнув і забив іззовні. Потяг, навантажений випотрошеними трупами, рушив у невідому путь.

Не знати, яка сила рухала той потяг, але... о, диво! Ось він починає поступово підноситися вгору по похилій лінії під кутом 45° так, неначебто перед першим вагоном є якась потужна сила, що тягне весь потяг угору.

Крізь щілину в стіні вагона Михайло бачить увесь потяг, а внизу — землю, яка поступово зникає: ось ще то тут, то там видно клаптики соснового лісу, а вся решта того простору, що його ще охоплює Михайлове око, це — суцільні піщані пустирі. Сумно-сумно виглядала рідна земля на останку! А далі... все зникло, і прийшла непроглядна пільма...

І як довго панувала та пільма, Михайло не знає... Коли раптом блимнуло денне світло (радісне світло!), але вже не там унизу, де зникла рідна земля, а вгорі — саме там, куди підносився потяг. Ще якийсь час дивного лету потяга, і... на тлі літнього соняшного дня Михайло побачив угорі чудо: осяяну сонцем «Нову Землю-Плянету» всю в зелені...

Ще якийсь час дивної подорожі вгору, і потяг зупинився біля підніжжя невисокої гори, що прикувала до себе Михайлові очі... Вона справді була гарна — та гора! Уся вкрита різнокольоровими квітами, що домінували над зеленим масивом трав, а по вершині тієї гори й униз — до її підніжжя, до самого того місця, де зупинився потяг, простяглася широка дорога, з обох боків обсаджена дивними, незаними деревами.

З самої вершини гори вниз з'їхав вершник на чудовім коні та й зупинився в кількох кроках від потяга. Михайло зрозумів, що це — володар «Нової Землі-Плянети»... А ззаду за ним зупинився безконечно-довгий ряд коней, спарованих двійками: в далечині дороги губився тих коней нескінченний ряд.

Блиск від одягу володаря та від збруї його коня сліпив Михайла, а кінь був краси невиданої! Не гірші були й ті коні, що двійками стояли на дорозі-алеї, що спускалася згори вниз... Відвівши, нарешті, засліплені очі від особи володаря, зауважив Михайло, що кожний кінь у ряді має новесеньке сідло, а на одному коні кожної пари сидить гарна

дівчина; другий кінь у кожній двійці був вільний — без вершника...

Ось володар підніс угору руку, і... перший вагон відчинився. Михайлові товариші по армії повискакували назовні живими, і до них за чергою почали під'їжджати двійки коней з дівчатами. Кожен хлопець зразу ж таки сідав на вільного коня, знайомився з дівчиною (на думку Михайла, майбутньою нареченою), і ці пари почали творити вже новий ряд на широкий дорозі-алеї: ряд цей був спрямований обличчями вже не вниз, а вгору...

Таким же способом відбулося розвантажування другого, третього, четвертого вагона... Черга повільно, але певно наближалася до останнього вагона, в якому сидів Михайло...

»Гей-гей! Чому ж я не погодився, чому не дав себе вбити й випотрошити?!« — гірко каювся Михайло, заздрісно спостерігаючи, як паруються хлопці з дівчатами, і схоплюючи весь пейзаж у цілому: — »Адже тут, як видно, справді рай! А тепер що ж буде зі мною?«

А черга до останнього вагона тим часом неблаганно наближалась... Ось тяжкі кроки... А ось уже й стукіт замків на дверях... Гуркіт дверей, що з розгоном відчиняються, страшна секунда очікування, і... несамовитий, неймовірно-голосний і жахом перейнятий крик того, хто відчинив двері останнього вагона:

— Ай!

Це він так крикнув, зразу ж таки розпізнавши Михайла — живого серед тих, що дали себе вбити й випотрошити...

— Ай! — бринів у Михайлових вухах і в усім естві його власний несамовитий, неймовірно-голосний і жахом перейнятий крик, коли він, розплющивши очі, побачив хворих довкола й себе на шпитальному ліжку...

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

ДОЛЯ — НЕ ЗАВЖДИ МАЧУХА

І знову Київ! Київ — рідний, дорогий, насичений спогадами... Але... Боже мій, який же він — непривітний, чужий, ворожий, обшарпаний і голодний! Голодний і холодний! Затихла чотирьохлітня українсько-московська організована збройна боротьба, що кривавими хвилями проплила-прокотилася по всій Україні, а в тому числі й по її столиці — Києву... Тимчасовим переможцем вийшла червона Москва-матушка... І лише в лісах України чути було ще відгуки тієї боротьби чотирьохлітньої: там ще діяли подекуди українські партизанські загони і, хоч не були вони серйозною загрозою для існування совлади, але у віддалених околицях вони ще час від часу нищили залізничні шляхи, перешкоджаючи таким чином вивозити хліб з України до Московщини.

Українське село, хоч і підтримувало ще партизанку, але було вже політикою совлади роздвоєне: бідніша його частина, — так звані незаможники, прийшовши до влади в селі та одержавши наділи колишньої панської землі, вітали совладу, хоч так звана »продразв'орстка«* і їм була не до смаку. Вперед — у майбутнє село тоді не заглядало, а праця за трудодні на колгоспних ланах йому навіть і в кошмарах не привиджувалась... Роздвоєне першим засівом клясової ненависти українське село вже нездібне було до дружнього, масового й активного спротиву московському наїзникові; до того ж цей останній, хоч і давив за саме горло »продразв'орсткою«, але дихати ще давав, а тому: »Хай

*) Встановлений в той час совладою податок натурою — хлібом та іншими харчами.

там бореться хтось інший, лиш би не я! А мені — щоб на щойно здобутій землі пожити!» У той час можна було частенько почути від нашого селянина, який в душі був, е і буде приватним власником, отаке-от наївне побажання: »Знаєте, якби совлада та без комуністів, то воно було б зовсім непогано!» Але як це конкретно мало виглядати, — ніхто не уявляв собі . . .

А місто? Зруйнований революцією транспорт від-різав його від баз постачання харчами й паливом. . . Воно було голодне й холодне, а його власне міське господарство й промисловість були паралізовані війною й революцією . . . Життя міста щойно починало налагоджуватися, — та й то покищо лише на папері — в наказах совлади, а їсти кожному треба було щодня. Тисячі людей були без праці зовсім, але й ті, що вже сяк-так працювали в советських установах, на одержувані за місячну працю банкноти з написом »мільйони« не могли собі купити харчів навіть і на один день. Народ називав ті »мільйони« советських карбованців »лімонами« і ставився до них, як до справжнього сміття. »Їсти!« — ось було єдине несамовите бажання, написане на всіх обличчях мешканців міста. І, щоб їсти, місто лявою плило в село . . . Совлада забезпечувала харчами лише комуністів, а звичайний безпартійний службовець і робітник чимчикували раз-у-раз на село, несучи туди в обмін на харчі власний одяг, взуття й різні цінні речі, придбані колись — за кращих часів . . . Здобуті шляхом обміну харчі розцінювалися в місті на вагу золота, і за них можна було в той час придбати все: жіночу любов і лікарську допомогу, працю мистця кожного фаху і . . . латку на черевика . . .

Питання — навіщо ж люди працювали тоді, якщо за одержувані »мільйони« нічого не можна було купити? О, люди працювали й прагнули працювати лише за саму посвідку про те, що він чи вона (ім'я

рек) є »трудовим елементом«. Щоправда, була ще згодом так звана »продуктова картка«, по якій можна було, простоявши годин кілька у черзі, дістати або й не дістати кіло »шрапнелі«* раз на місяць та ще й сірників на додачу...

Щождо »нетрудового елементу«, то він був позбавлений і цього щастя; до того ж »нетрудовий елемент« користувався особливою увагою органів внутрішньої безпеки — самим Леніном організованої ЧК** для боротьби з контрреволюцією; силами того ж таки самого »нетрудового елементу« виконувалися в той час примусово всі фізичні роботи в місті.

А що ж мав робити в місті Києві той, хто не мав абсолютно нічого — ні посади, ні будь-яких речей для обміну на хліб та пшоно? Що мав робити той, хто все своє носив із собою, в тому числі й своє небезпечне минуле!?

* *
*

Після півторамісячного перебування в ЧК, що містилася в колишньому аристократичному районі Києва — Липках, після очікування розстрілу щодня й щоночі Михайла випустили, нарешті, на волю. Сталося це завдяки винахідливо-скомпонованій ним версії про своє прибуття в Україну — до Києва, — версії, якою пощастило замести всякі сліди своєї участі в боротьбі проти большевизму. Михайло твердо заявив, що в Києві він уперше за все життя і тому жодних знайомих не має... Саме тому ЧК не мала можливості перевірити правдивість його слів, та й протилежних або заперечливих доказів не було... Мабуть, саме тому старший слідчий

---

*) »Шрапнеллю« називали тоді дуже недбало приготувану перлову крупу з гостюками.

**) »ЧК« — по-російськи »Чрезвычайная Комиссия«.

ЧК — Складаров, оголосивши Михайлові звільнення в своєму кабінеті, видав йому посвідчення про перебування під слідством ЧК, і... з отаким-от єдиним документом опинився Михайло на вулицях Києва...

Тримаючи в кишені чекістського документа, ще раз і ще раз повторював собі ту байку про обставини свого прибуття в Україну й Київ, яка так щасливо врятувала його від передчасної смерті: повторював доти, аж поки відчув, що вивчив напам'ять, як »Отче наш«... Перед ним лежав советський світ — советський Київ... Куди ж іти? До кого? До колишніх знайомих? О, ні, ні! Це значило закопати себе і їх, бо ж, безумовно, агенти ЧК стежитимуть тепер за кожним його кроком... Єдиний вихід — іти саме туди, де був арештований півтора місяці тому, — на станцію Київ І-ий Вантажний! Там і безплатна ночівля забезпечена — в старих вантажних вагонах, там і роботу навантажування-розвантажування легше знайти, — отже, с'як-так на мізерне прохарчування заробити!

Подумано — зроблено.

* *
*

Наступила осінь 1920-го, і в учбових закладах Києва починався навчальний рік. Мрія продовжувати перерване навчання, мрія здобути вищу освіту ніколи не покидала Михайла, але... як це зробити? Він не мав жодного посвідчення про середню освіту. В кишенях його, крім довідки з ЧК, не було ніякого документа; одяг був аж надто бідацький; помешкання, крім старих вантажних вагонів, — навіть і в мріях йому не привиджувалось, та й напівголомне животіння давалося взнаки... Але не над цим думав Михайло, а над тим, до якого б інституту йому вступити, який фах собі вибрати... Адже

революція всі старі цінності знищила, а нових ще не створила... Гм... Знову роздоріжжя...

* *
*

Одного разу ввечері йшов Михайло Володимирською вулицею: минувши величавий будинок Опер та Академію Наук, перейшов на протилежний бік і спинився... Ще свіжі спогади про недавні події зупинили його біля оригінального будинку так званого Педагогічного Музею, — будинку історичного, бо ж саме в ньому й так ще недавно засідав парламент Вільної України — Центральна Рада... Тепер біля цього будинку стояли групами гуртки молоді, про щось жваво розмовляючи, а крізь відчинені двері видно було молодь і в середині...

Пройшовся туди й сюди повз ту молодь, прислухався: розмовляють виключно по-російському, своєї людини не видно й не чуть. Усі вдягнені, як на ті часи, досить таки добре, і на цьому тлі Михайло особливо гостро відчув убогість власного одягу... Гм... Гм... Навіть і незручно підійти до когось із запитанням...

Мовчки зайшов до середини: враження від мови та одягу те ж саме, але... якось відважився і спитав першого-ліпшого зустрічного хлопця, що тут робиться.

— Тут відкривається Інститут Зовнішніх Зносин, — відповів той: — І вже приймаються заяви про вступ...

Біля стіни стояв чималий гурт молоді, читаючи різні оголошення... Підійшов і собі до них, почав уважно читати... Усі оголошення на «обще-понятном русском языке» давали докладні інформації про початок праці в інституті та програми навчання на двох його факультетах: Консульському та Зовнішньої Торгівлі; всі оголошення були підписані ректором інституту д-ром Хабатом.

Усе як слід переглянув Михайло, усе двічі поперечитував, а тоді відійшов набік, сів на підвіконня й задумався... Програми в розумінні розвитку, який вони давали студентові, сподобалися Михайлові, а перспектива одержати після закінчення якусь працю за кордоном була аж надто привабливою. Вона дозволяла, як здавалося Михайлові, жити за межами країни советів, а маючи вищу освіту, з часом відмовитися від праці в советському консульстві.

Отакі були мрії обідранця, що сидів на підвіконні... Але як зробити перший крок до їх здійснення, коли про освіту нема жодних документів, а прочитані оголошення їх вимагають? Як зробити перший крок, коли замість особистого посвідчення є один-однісінький »документ« — довідка про утримування в ЧК?

Довго сидів і довго надумувався Михайло: час не існував для нього... Раптом підвівся рвучко і рішучим кроком попрямував до канцелярії інституту... Спитав, чи може він поговорити з ректором особисто; питаючи, відчув, що звертає на себе загальну увагу і мовою (українською), і аж надто вбогим одягом...

Ректорові доповіли, і за пару хвилин Михайло вже був у його кабінеті... Д-р Хабат був людиною років 55-ти в окулярах, з чималою домішкою сивини на тлі чорного волосся, з енергійним худорлявим обличчям... Зиркнувши на свого відвідувача, він здивовано підніс угору свої густі й чорні, ледь-ледь засніжені брови... Українську мову розумів, як видно, добре, але, вислухавши Михайла, відповів по-російському, що, коли нема жодних документів про освіту, то треба перейти через кілька вступних іспитів.

— Добре! Хоч і зараз! — радісно відгукнувся Михайло: — Готуватися до іспитів мені все одно нема де, і нема з чого...

І ось через пару днів, з честю витримавши п'ять вступних іспитів, Михайло став студентом інституту. З якою радістю відчував він у своїй бічній кишені наявність новесенького студентського посвідчення, яке він щойно одержав у канцелярії в заміну на довідку з ЧК!

* *
*

Існував у той час на Дорогожицькій вулиці під Ч. 8 самотній будиночок, розташований над самою кручею, і містився в тому будиночку дитячий садок, який працював, розуміється, лише вдень, а вночі будиночок стояв пустою. У той час частих нічних грабунків адміністрація садка довго й безуспішно шукала молодого й здорового мужчини, який не боявся б там ночувати, охороняючи майно й харчі садка... Аж ось доля судила, щоб саме Михайло спіткав на своєму шляху той самотній будиночок над кручею... Він радо погодився там ночувати і за це дістав самостійну кімнату, ще й чашку солодкого гарячого чаю з чималим шматком хліба щоранку. О, радосте безмежна! Прощайте назавжди, вантажні вагони на Києві I-му Вантажному!

* *
*

В українській трудовій школі на Шулявці (передмістя Києва) було потрібно викладачів німецької мови та руханки. Дізнавшись про це, Михайло запропонував свої послуги: німецьку мову він знав досить добре та й фізкультурником був не останнім. Його радо прийняли: посада викладача німецької мови була основною, але завантажувала робочий день не повністю, а окремо для руханки було трудніше знайти інструктора, бо для неї було відведено дуже мало годин. Михайлові видано документа; отже, він став трудовим елементом! Ще одна і то

ще й яка перемога! Трудовий елемент! Це вам не будь-що бути трудовим елементом у кінці року Божого 1920-го! Це рятувало від усяких примусових мобілізацій на брудні й тяжкі роботи, це рятувало й від особливої »уваги« з боку міліції та її старшої сестри — ЧК.

За свою працю в школі Михайло одержував мільйони советських карбованців, за які нічого не можна було купити з харчів, бо були вони дорожчі за золото, але... за ті мільйони-лімони можна було купити дещо з так званого »барахла* на Євбазі**». Михайло так і зробив: за мільйони придбав приношений, але ще досить пристійний військовий одяг (він був тоді найдешевший) та дещо з найбільш потрібної білизни...

Усі ці досягнення Михайла в сумі своїй мали одну дуже дошкульну щілину: він не мав ні обіду, ні вечері, а на самій чашці чаю з хлібом, які він одержував щоранку в дитячому садку, він почував себе пекельно-голодним... Чорти в кишках раз-у-раз марша грали, і зусиллям волі годі було тих чортів приборкати... Але й тут сама доля подбала про нього...

На тій же Шулявці, де містилася школа, жив власник кількох коней, який візникував і заробляв порівняно непогано, бо в той час київські трамваї не функціонували, авт було мало, і людські та кінські ноги були майже єдиним засобом подолання простору... І от саме в родині цього власника коней (а таких ще покищо не було ліквідовано) трапилася Михайлові приватна лекція німецької мови для донечки за... обід... Отак обідом увінчав Михайло рясну низку своїх перемог!

*) »Барахло« — чоловічий, жіночий і дитячий одяг.

***) Т. зв. Єврейський базар — найбільший базар у Києві, що займає майдан при Брест-Литовському шосе недалеко вокзалу.

Грунтовно змінилося все життя Михайлове на протязі короткого часу: воно насичене було змістом, мало мету і стало на рейки певної стабільности. День забирала трудшкола й ходження до неї пішки на віддалі трьох кілометрів. Після школи — приватна лекція німецької мови й обід. Вечір від години пів щостої до дев'ятої-десятої належав інститутіві, бо всі вищі школи Києва працювали в той час увечері. Після лекцій — пішки додому — на Дорогожицьку Ч. 8 — а це не менше трьох кілометрів. На особисте життя лишалася неділя.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

МІШОЧНИКИ

Засукавши рукави вище ліктів, захляпаний глиною і страшенно заклопотаний, Михайло стояв посеред своєї маленької кімнатки, тримаючи в руках два куски труб, які треба було за всяку ціну цупко стулити до купи... »Буржуйка«* — новітній винахід пролетарської мізерії вже була встановлена на призначеному для неї місці, терпеливо очікуючи, поки хазяїн приладить до неї труби для виходу диму. Був уже кінець листопада, і холод, залізши до Михайлового житла, робив його рухи жвавішими, руки — червонішими, а свіже молоде обличчя синюватим... Розведена в черепку глина, неначе рідке тісто, липла до почервонілих пальців, насичуючи їх ще й додатковими порціями холоду...

— Стук-стук!

---

*) »Буржуйками« називали тоді маленькі залізні печі, на яких можна було і їсти зварити, і тепло для кімнати одержати; вони швидко нагрівалися при спалюванні малої кількості дров. Для економії тепла труби проводжувано через цілу кімнату.

— Прощу! — відгукнувся недбало Михайло, не підводячи голови від з'єднання двох труб, які ще й від себе випромінювали нестерпно-пронизливі струмочки холоду...

— Прощу! Заходьте! Хто там? — голосніше озвався він.

Двері відчинилися, і на порозі з'явився середнього росту рум'яний чоловік з карими невеличкими очима й сибірською хутряною шапкою на голові...

Довга, як вічність, півхвилинна мовчанка, протягом якої обоє пильно один одного розглядали, пажерливо ковтаючи очима все: і постать, і обличчя, і одяг...

— Пізнаєш? — спитав гість, і його невеличкі карі очі налялися по самі вінця промінчиками буйної радості...

— Іване! Звідки ж ти взявся?!? Невже це ти? — Забувши про свої забруднені руки, Михайло рвучко кинувся в радісні обійми гостя і сам щосили стискав його...

— Я... з Сибіру! Випустили нас, нарешті, з полону, і я з групою вісьмох колишніх старшин австрійської армії прибув до Києва...

— А мене ж як знайшов?

— Через адресове бюро...

— Та сідай же он там та... роздягайся! Я, бачиш, »буржуйку« встановлюю...

— Ну, то я тобі поможу! Я ж уже, бачиш, який замурзаний!

— Добре! Чим швидше піч буде встановлена, тим швидше в хаті тепло буде, бо дровець малесенькими полінцями я вже нарубав... І хліба шматочок маю, і пшона трохи е...

Брати дружньо взялися до роботи, хаотично перескакуючи з теми на тему, — то потопаячи в теплих спогадах про рідне село й тих найближчих, яких вони там залишили, то виливаючи один одному кожний свою власну Одісею. Іван був старшим

братом; він закінчив гімназію в Перемишлі, відбув світову війну в ранзі старшини австрійської армії, попав у полон до росіян і разом з іншими полоненими старшинами перебував пару років в Іркутську, звідки щойно звільнився і приїхав до Києва. . .

— Щоб? — спитав його Михайло.

— Щоб учитися! Наздогнати так марно прогаяні роки! Здобути вищу освіту!

— І твої товариші, з якими ти сюди приїхав, теж до освіти прагнуть?

— Усі, як один. . .

— Гм! Це, розуміється, добре! — похвалив їх Михайло: — Лише. . .

— Що «лише»?

— Лише зупинка за тим, щоб ви всі тут у Києві їстимете. . . Житимеш ти, розуміється, отут зі мною, але. . . їсти — ось проблема!

І Михайло в деталях розповів братові про ті справді непереможні труднощі, які доводиться перемагати, щоб. . . їсти. . .

Їсти — ось проблема!

Ця проблема була поставлена на обговорення всієї групи Іванових товаришів, які наступного дня зіїшлися всі до Михайлової кімнатки, заповнивши її вщерть — так, що й повернутись було ніяк. . . На спільній нараді було вирішено, що харчі треба добувати так, як добуває їх тепер більшість киян, а саме: на Євбазі треба закупити всякого «барахла» і поїхати з ним у недалекі околиці Києва, щоб там на селі — обміняти «барахло» на харчі. Частину привезених харчів продати або обміняти на «барахло» на тому ж таки Євбазі, а частину лишити собі, щоб їсти. . . Сяк-так погасивши муки голоду, витратити час на те, щоб оформитися студентами

тих чи інших вищих учбових закладів Києва та знайти хоч для ока сяку-таку роботу, яка давала б почесне пролетарське звання »трудового елемента«.

Заплянована таким чином екскурсія групи на села й назад до Києва була ризикованою, бо майже на кожній станції можна було потрапити в обійми транспортної ЧК, що нападала на таких навантажених мішками »пасажирів« і відбирала від них усе те, що їй забаглося... Але... перша екскурсія групи минула щасливо: хлопці сито попоїли на селі й щасливо привезли харчі до Києва... Як і було заплановано, частину харчів лишили собі, а частину продали чи обміняли на Євбазі на »барахло«... За якийсь час усі вже були студентами, і більшість уже могла похвалитися документом, що давав захисне звання »трудового елемента«. Хоч із праці прожити було неможливо, але працювати треба було, а це забирало час у ранішніх та денних годинах... Відвідування ж лекцій і всякі студентські справи забирали вечір... Отже, саме життя складалося так, що для екскурсій на село лишалися тільки друга половина дня суботи й неділя...

Найкращим і найближчим районом для своєї роботи вибрала група села біля станції Кожанка. Це — перша станція за Фастовом у напрямку до Козятина, у віддалі 60-70 клм. від Києва.

До групи цих щотижневих екскурсантів до станції Кожанки приєднався й Михайло, бо обід за приватну лекцію з часом став аж надто »мініатюрним«, а їсти ой як хотілось!

Протягом тижня мимоходом через Євбаз старався Михайло придбати на базарі те, що йому селяни замовили привезти, або взагалі те, що мало на селі попит: було це не конечно »барахло«, а й різні неважкі речі для господарства.

Група студентів-мішочників вибрала своїм головою Михайлового брата Івана, як віком найстар-

шого, і жила справді дружньо, виробивши собі певні правила поведінки для уникнення грабунку транспортної ЧК. Поперше, їздили виключно вночі, бо, наситившись денними грабунками, ЧК вночі грабувала дещо менше. Подруге, для виїзду з Києва користувалися виключно вантажними потягами, що йшли не з пасажирської, а з вантажної станції. Потрете, на станції Київ Вантажний до вагонів не всідали, а вскакували до них під час ходу потяга, — саме в той час, коли він, залишивши позаду станцію з чекістами, поступово набирає розгону, піднімаючись угору невеличким нахилом.

Несучи все своє з собою — в наплечнику, кожен хлопець мусів мати обидві руки порожні. Кожен мусів влучити момент, щоб щасливо вхопитися обома руками за ручку вагона і, повиснувши в повітрі, шукати оперття для однієї, а потім і для другої ноги... Якщо пощастило, то хлопець зі своїм наплечником уже їхав... Якщо ж не пощастило, то хлопець падав на землю й котився, як той мішок із картоплею, і мусів чекати наступного потяга, якщо... потовчене тіло дозволяло йому ще раз скакати...

У Фастові (вузлова станція) потяги стояли довго, і саме тут відбувалася перевірка, чи всі хлопці їдуть. Як правило, станція Фастів, навіть і вночі, була аж так забита народом-міщочниками, що не так то й легко було знайти когось... Тому очолена Іваном група виробила собі гасло «Максим»: у морі чужих голосів, вигуків і криків, вигукуване ім'я «Максим» досягало вух і душ тих, що творили в сумі своїй одну дружню групу. Почувши це магічне ім'я, хлопці швидко себе знаходили, а інколи їм навіть щастило всісти всім до одного вантажного вагона і вже разом їхати до сусідньої станції Кожанка.

Побазарувавши в неділю, найчастіше в селі Ставище, увечері знову збиралися на станції Кожанка.

З охотою вимінювали своє «барахло» на цінні, але обсягом невеликі харчі: цукор, сало, м'ясо, ковбасу, шинку, тощо... Але доводилось інколи брати й борошно, крупу й пшоно, а це ой як тяжко було перевозити!

Звичайно на станції Кожанка в неділю ввечері збиралися дві-три сотні горе-мішочників, і кожний з них за всяку ціну прагнув ускочити до одного з вагонів вантажного потяга, що прибував з боку Козятина вже вщерть переповнений мішочниками. Тут треба було брати «фортецю» штурмом, тут щастям було захопити місце на буферах або навіть і на даху вагона... Щоб не потрапити до лап ЧК на станції Київ, мішочники рятували себе, впливаючи ковбасою та салом на машиніста паротяга: адже він теж мав шлунок, він теж хотів їсти, а напевно, ще десь і голодну родину мав... Отже, делегація від мішочників «змазувала» машиніста, і він... «випадково» спиняв потяга на кілька хвилин, не доїжджаючи до станції... Народ з мішками на плечах розбігався хто-куди, в різних напрямках, а ніч-мати захищала той народ, приймаючи його під накриття свого, хоч і золотом завітчаного, але все ж таки темного, або хоч напівтемного шатра... В лапи чекістів попадали лише ті, що не встигли втекти з потяга...

Отак доводилося на початку двадцятих років забезпечувати собі можливість учитися тим студентам, що не мали батьків чи родини, яка про них подбала б! О, далеко не завжди щастило в подібних «торговельних» операціях! Не раз доводилося групі «Максим» віддати всі або найкращі харчі грабіжникам з ЧК, а після того тяжко переживати голодні тижні, але... іншого рятунку тоді не було.

Так тривало років, мабуть, зо два, аж поки праця в совєтських установах почала ставати трохи рентабельнішою, і з одержуваної платні, хоч і голодуючи, але сяк-так можливо було прожити. Подорожуван-

ня групи «Максим» на село ставали рідшими, і можна було вже більше часу віддавати науці.

Саме під час оцих — рідких уже подорожей стався «трагічний» випадок, що пророкував групі «Максим» недалеко загибель...

Титулованим і неоспорюваним головою групи був завжди Іван, але... вже, мабуть, доля так судила, щоб голова групи, вскакуючи в потяг під час руху, загубив зі своєї голови... шапку... Скажений вітер дмухав тоді з протилежного боку, руки щосили хапали поруччя, ноги ще балянсували в повітрі, а шапка, відділившись від голови голови групи, безслідно зникла в темряві ночі...

Випадок цей серйозно обговорювався на сходинах усіх членів чесної компанії «Максим», і винесено було постанову, що людина, яка не спромоглася втримати на своїй голові шапку, не сміє займати високий пост голови такого достойного товариства, як група «Максим»... Постанову виконано, Івана з голівства знято, але... нового голови не обрано, бо «торговельні операції» відмирили й обіцяли незабаром умерти зовсім, увійшовши в пам'ять кожного, як спогад про те, що було, і що відшуміло назавжди...

* *
*

Чи можлива тепер боротьба з московським червоним окупантом? Це питання Михайло не раз ставив сам собі, але годі було на нього відповісти отак — з місця... Треба було з головою зануритись у розгойдані хвилі рясно зафарбованого кров'ю підсоветського моря, треба було на власні очі багато дечого побачити, щоб відповідь прийшла сама собою...

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

ТРУДШКОЛА

На початку двадцятих років по всій підсоветській Україні і, зокрема, в Києві буяла ЧК, винищуючи всяку «контру», в тому числі й тих, що ще так недавно боролися за *іншу* — Вільну Україну. Час від часу в часописах з'являлися короткі повідомлення про розстріл членів такого-то повстанкому чи такої-то контрреволюційної організації... Але трудно було повірити в те, щоб в умовах тотального терору всі ті повстанками справді існували; їх, очевидно, фабрикувала сама ЧК на замовлення, як зручну ширму для винищування небажаного елемента...

А тим часом навіть і під невсипущою опікою ЧК, навіть і під незмінною вартою голоду й холоду життя все ж таки сяк-так ще ворушилося. Пишний красунь-Київ, що не встиг іще й отямитися від шквалу недавно пережитих подій, стояв занедбаний, поранений і обшарпаний, а на обличчі його нерухомо залякло ганебне тавро страху й злиднів... злиднів і страху, — таких безнадійно-невилазних, яких він (Київ) за весь свій вік чималий не зазнавав ніколи... До нудоти голодний, до шпіку в кістках перемерзлий, наскрізь перейнятий страхом і печаллю, Київ нерухомо заляк, тужно зазираючи в кожний передсвітанковий присмерк наступного дня... В його ще не так давно повнокровних артеріях тепер лише ледь-ледь ворушилось життя: кудись тупцювали пішки виснажені й мізерні, втомою і страхом перейняті постаті... І не транспорт пересував тих нещасливих, а навпаки — вони самі, запрягшись і напинаючись, тягнули за собою транспорт: сякі-такі маленькі санчата з мішечком

десь виміняних за одяг харчів... Туди й сюди пересувалися вулицями людські тіні й без санчат: це — на роботу або з роботи, яка давала «мільйони», що вже не купували нічого... Зовсім не чути було задьористого дзеленькотіння трамваїв, що мчали, бувало, по всіх центральних вулицях, прямуючи до Хрещатика, як головної магістралі, та з'єднуючи так званий «центр» з усіма мальовничими передмістями Києва.

Усе те минулося, зникло, обернулося в порох спогадів... Тепер лиш де-не-де промчить кудись особове, чекістське або вантажне авто, і знову вухо киянина ловить незвиклу тишу... Тепер лиш де-не-де жалюгідним підтюпцем пробіжить сухоребра конячка візника, і він не б'є її, не змушує до гальопу, як колись, бо... обоє голодні... Свіжий сніг дбайливо заповирує нікому непотрібні рейки трамвайних шляхів, і на тлі суцільно-білого полотна вулиць чорними гадюками випростовуються «хвостик» за чорним хлібом, за шрапнеллю чи сірниками... А може, оцей хвіст — за сіллю? Бо тепер інколи й соли «дають»... Нема тепер жодних вітрин у Києві: зникли! Замість них на вас тепер «дивляться» сліпі більма донизу спущених віконниць і так — скрізь: на Великій Володимирській, на Прорізній, Фундуклеївській і Хрещатику!

Отак виглядав Київ незабутньої зими 1920-21 року: доба воєнного комунізму відкарбувала на нім своє тавро паралічу... Щоправда, був один район міста — Липки, і було одно з передмість Києва — Лук'янівка, які саме на початку 20-х років зробилися своєрідними центрами поживавленого руху... Саме в Липках — колишньому аристократичному районі Києва — знайшла собі місце осідку застрашлива ЧК зі слідчою в'язницею та численними чекістами, що оселилися в помешканнях аристократів... Щождо Лук'янівки, то вона могла похвалитися наявністю великої в'язниці, яка переживала

крайню житлову кризу саме в добі воєнного комунізму... »Зв'язок« між ЧК в Липках і великою в'язницею на Лук'янівці здійснювався за допомогою належних новій-червоній владі авт, що мчали туди й сюди вдень і вночі, порушуючи незвичку тишу принищклого Києва.

Інші передмістя Києва зимою 1920-21-го року сяк-так животіли, ховаючи під снігом іскристим свою тугу за кращим минулим, і єдиним передмістям, де життя пульсувало дещо жвавіше, була Шулявка... Чому? Та тому, що саме на Шулявці містився найбільший київський завод »Большевик«, і там же мешкали й робітники цього та деяких менших підприємств, а це багато важило. Адже, згідно з заповіддю Леніна, робітники були тепер гегемоном становища: диктатура пролетаріату! Та й не тільки »Большевик« був прикрасою Шулявки! На її терені містився ще й Київський Політехнікум з усіма його будівлями й великим парком. Серед багатьох учбових закладів Києва Політехнікум мав усі підстави сподіватися більшої уваги до себе з боку нових господарів країни й міста, бо... це ж саме він (Політехнікум) продукував ті людські кадри, які в недалекому майбутньому мали покликати до життя паралізований організм народного господарства. Майбутні інженери евентуально могли розраховувати бодай хоч на деяке сприяння в здобуванні освіти, а професорський персонал міг небезпідставно мріяти про... »пайок«* ситніший і кращий від того, що його одержували тисячі інших киян.

* *
*

Заборонена за царату українська школа разом з його поваленням і відновленням Української Самостійної Держави швидко охопила не лише україн-

---

*) Харчовий приділ.

ські села, але завоювала собі авторитет і признання і по зрусифікованих містах України, де їй доводилось витримувати конкуренцію з російською школою.

Першим ступенем нововведеної советської системи навчання була мішана, себто спільна для хлопців і дівчат «трудшкола» (трудова школа) з семирічним курсом навчання. При кожній школі існував «Батьківський Комітет», що допомагав їй в тих трудних обставинах здобувати все потрібне для існування.

Советська влада неофіційно протегувала російській школі в Україні, бо все українське було для неї рівнозначним із контрреволюційним, самостійницьким, «петлюрівським»... Але все ж таки по всіх містах України, в тому числі й у Києві, побоюючи всі труднощі, українська школа зберігалась і, наперекір гаслові Леніна «національна формою — соціалістична змістом», вона спромоглася протягом кількох років бути «соціалістичною формою і національною змістом», прищеплюючи дітям українські національні ідеї та побоюючи посягання на душу дитини з боку Москви й комунізму.

Найкращою, зразково поставленою була в Києві українська трудшкола ім. Шевченка; вона містилася на Львівській вул., у приміщенні колишнього Покровського монастиря. Була ця школа зразковою не завдяки якійсь особливій опіці влади над нею, а завдяки тому, що завідував нею професор Дурдуківський*, а працювали під його керівництвом найкращі педагогічні українські кадри Києва, які ідейно віддавали свої знання й сили, не зважаючи на жалюгідну оплату своєї праці. Отже, не дивно, що саме ця школа дала кадри так із педагогічного, як і з учнівського складу, для створення Спілки Визволення України (СВУ), викритої московсько-

---

* Пізніше — чільний підсудний на процесі СВУ (Спілки Визволення України) в 1930 р.

комуністичною владою в Україні та знищеної на провесні 1930 року.

На передмісті Києва — Шулявці зимою 1920-21 року вже було три трудшколи: одна — російська ім. Короленка, що займала спеціальний шкільний будинок по сусідству з Політехнікумом, та дві українські, з яких лише одна була повною семирічкою і містилася на Полевій вулиці у приватному будинку, а друга була неповною, чотирьохкласною і мала приміщення в невеличкому будинку заводу «Большевик». Учнями російської школи були діти російськомовної професури Політехнікуму, заводського керівного й партійного персоналу та взагалі російської інтелігенції, що мешкала на Шулявці. Саме завдяки такому складові своїх учнів, російська школа через свій впливовий батьківський комітет мала дуже солідні «плечі», які використовувалися при кожній нагоді, щоб одержати все потрібне для нормального існування школи: чи то палива на зиму, чи то відповідного ремонту будинку й шкільного приладдя, чи то (це було найцінніше) харчового приділу для вчительського персоналу.

Учнівський склад обох українських шкіл комплектувався з дітей довкільних міщан, робітників заводу «Большевик» та інших дрібних промислових підприємств і працівників нижчого персоналу Політехнікуму. Самозрозуміло, що невливові батьківські комітети не могли забезпечити українським школам потрібної матеріальної підтримки. Але навіть і на тлі матеріальної мізерії, навіть і при відсутності найелементарніших умов для праці українські педагоги працювали віддано й сумлінно, віддаючи школі й учням майже зовсім безплатно (мільйони — не в рахунок) свій час, здоров'я, знання й переконання. Голодні й убого вдягнені, часто в холодних клясах вони віддавали учням кращу частину свого людського ества: ерудицію в авреолі української духовости. А наслідком було те, що

обидві українські школи на Шулявці залишалися національно-українськими протягом років 1920-23... Це явище було можливе лише завдяки тому незаперечному фактові, що совлада в той час складалася, здебільшого, з малограмотних (а інколи й зовсім неграмотних!) представників людського дна, які (при всьому бажанні) неспроможні були контролювати ділянку освіти... Зокрема, надто бідною була тоді совлада на віддані їй педагогічні кадри: бракувало комуністів, які спроможні були б займати посади завідувачів шкіл. Прикладом можуть бути хочби й обидві українські школи на Шулявці, де завідувачами працювали особи без партквитків у кишенях.

У семирічці, яка в 1920-21 році мала лише шість клас, учительський персонал (10 осіб) складався переважно з національно-свідомих українців. Зокрема між ними був і Андрій Петрович Заліський, засуджений в 1930 році на процесі СВУ. Це був чоловік років сорока з буйною чорною чуприною зачесаного догори волосся, з енергійним смагливим обличчям, владним басовитим голосом і присадкуватою, міцно збудованою постаттю. Дисципліну, як на ті часи, він тримав, надиво зразкову, з учнями поводився дуже суворо, але любив їх, і вони відповідали йому стихійною любов'ю: ставилися до нього, як до свого суворого, але улюбленого батька, цілими гуртами приходили до нього додому, щоб послухати його цікавих розповідей, рясно загаптованих іскрами справжнього українського гумору. До речі, мешкав він у будинку біля школи, у спільному городі, а два його сини були учнями цієї ж таки семирічки. Викладав Андрій Петрович фізику, арифметику й географію, а справі національного виховання дітей віддавав себе з найбільшою посвятою.

Увесь колектив педагогів дружньо тримався одного напрямку, і лише один-єдиний член колекти-

ву, що був одночасово студентом-агрономом, виявляв інколи свою прихильність до комунізму. Офіційно завідувачкою школи була старша віком безпартійна жінка, але фактично школою керувала не вона, а шкільна рада, що складалася з усіх педагогів та представників від учнів.

У ті часи совлада дала широкі права учням у справі управління школою аж до права усунення з посади небажаного педагога включно. Але в житті даної школи учні працювали з педагогами однозгідно, і жодних конфліктів не було. Щоправда, інколи на засіданні шкільної ради студент-агроном починав робити деякі зауваження советського напрямку, але діставав завжди дружню відсіч від решти колективу і на своєму більше не настоював. Після наради він діставав ще добру лекцію-прочуханку від Андрія Петровича Заліського, і на цьому вся справа дружньо вичерпувалась.

Саме в оцій-ось школі на вакантну посаду викладача німецької мови та руханки прийнято восени 1920 року Михайла. Молодий, завзятий і владний, він швидко придбав собі авторитет серед учнів і прихильність серед педагогів. Німецька мова (особливо початки її) давала мало нагод і можливостей для виховання дітей в національному дусі, але зате руханка розкривала ціле поле для праці, і Михайло залюбки віддавав своїм учням усе те, що сам придбав у гімназії та за бурхливих воєнних часів... Його команді «струнко!» підкорялися ряди молоді, а наспівувані його несильним, але приємним голосом пісні швидко засвоювалися для хорového співу, що правив за супровід під час маршу й деяких вправ.

Час минав, і українська семирічка на Шулявці розросталась: збільшувалась кількість учнів, і зростав авторитет школи серед населення. На другім році (1921-22) вона вже була справжньою семирічкою, бо мала вже й сьому класу. За браком помешкання школа працювала вже в дві зміни...

Так минув третій рік її існування, і настав четвертий...

Тим часом совлада міцнішала. Запроваджена Леніном «Нова Економічна Політика» (НЕП) за допомогою приватної ініціативи й приватного капіталу сяк-так відбудовувала зруйноване господарство... І хоч тих «непманів» і почали вже виловлювати, заповнюючи ними підвали ЧК, але... наслідки їх завзяття та ініціативи були наявним фактом, якого заперечити було годі... Увечері вже іскрився Хрещатик кольористими огнями вітрин, і дзеленькотіння трамваїв знову стало постійним супровідним звуком життя на київських вулицях. Працював майже нормально транспорт; люди купували собі квитки, якщо хотіли кудись поїхати, і це стало не абиякою новиною... Зникли мішочники, що їздили ще так недавно на буферах і навіть на дахах вагонів... Проведено було реформу стабілізації советського карбованця: славнозвісні мільйонилімони вимінювалися за певним курсом на так звані «червінці» (купюри по десять карбованців), за які вже можна було дещо купити... Горезвісну «продразв'орстку» замінено «продналогом», який залишав селянинові якусь щілинку для дихання... Одним словом, доба воєнного комунізму вже відплила на хвилях мінливої політики компартії в минуле, і тепер усі новини життя пояснювалися малесеньким словом, що скакало скрізь, мов той горобець, і у всіх було на устах: Н Е П !

Шляхом чергового обману людей совлада дещо окріпла, і до корита її почали присмоктуватися чималі кількості людей з гнучким хребтом і з улесливою усмішкою: «До ваших послуг! Що накажете, — те й робитиму!» Не бракувало серед цього сорту людей і грамотних, не бракувало навіть і освічених із числа так званих «недобитків контрреволюції», що так чи інакше залишилися ще живими...

Десь восени четвертого року існування школи

Київський Відділ Наросвіти прислав до української семирічки на Шулявці нового завідувача — комуніста українського походження — товариша Сиротенка. Було йому років 55 або й більше, але, як комуніст, він був, очевидно, новоспеченим і, мабуть, саме тому сп'янілим від самопочуття своєї вищости над усіма, хто до компартії не належав. Дуже можливо, що саме ця сп'янілість від наявності партквитка в кишені робила його надиво нетактовною людиною. Образити педагога прилюдно, понизити його авторитет в очах учнів — було для нього річчю зовсім звичайною . . . Він почав ходити на лекції до всіх педагогів і робити свої зауваження вчителям у присутності учнів, інколи дріб'язкового, епізодичного, а інколи політичного, так би мовити, анти-»петлюрівського« характеру.

Так, наприклад, А. П. Заліському на лекції географії в п'ятій класі товариш Сиротенко звернув увагу на те, що він, показуючи на мапі, тримас указку (палочку) не в тій руці. Викладачці української мови в четвертій класі під час диктату наказав диктувати повільніше, а лекцію викладача літератури в сьомій класі про творчість М. Коцюбинського перервав зауваженням про те, що син письменника Юрко без порівняння більше заслугоує на пошану від українського народу, бо ж саме він (Юрко Коцюбинський) відразу став на бік советської влади в її боротьбі проти контрреволюції, саме він був одним із перших організаторів советської влади в Україні й боровся проти буржуазно-капіталістичної влади Центральної Ради.

Не обминув товариш Сиротенко й Михайла: на лекції німецької мови в сьомій класі звернув йому увагу на те, що він, а за ним і всі його учні неправильно вимовляють німецьку голосівку »ÿ«, і що треба її, мовляв, вимовляти зовсім, як наше »ю« (Михайло, а слідом за ним і учні вимовляли її так, як німці); на лекції руханки Михайло дістав при-

людне зауваження за січову команду та «петлюрівські пісні».

Одним словом, не було такого педагога в школі, який не дістав би від нового завідувача якогось зауваження за якусь свою «провину» і то, здебільшого, в класі, під час лекції, в присутності учнів... Щоправда, за такі свої «кваліфіковані» зауваження товариш Сиротенко часто-густо діставав від педагога «здачі» інколи тут же — в присутності учнів, а інколи — сам на сам після лекції. Довелося йому вислухати добру лекцію про німецьке «й» й від Михайла, але все це разом узятє аж ніяк не стримувало цього совпогонича.

Згідно з правилом, на педагогічних нарадах головував завідувач школи, себто сам Сиротенко. Учителі не раз ставили на обговорення питання про поведінку Сиротенка так по формі, як і по суті, але, використовуючи свою владу, Сиротенко обговорення скарг на нього обмежував або й зовсім знімав з порядку денного, заявляючи, що за всю справу навчання в школі відповідає він, а не хтось інший: отже, — зась!

За порівняно короткий час увесь учительський колектив був наставлений гостро проти свого завідувача: кожний зокрема усвідомлював, що в особі товариша Сиротенка він має не лише невиховану й зарозумілу людину, але й зрадника національних інтересів. Учителі не раз нараджувалися між собою про konieczність одностайного виступу проти Сиротенка, але вирішили ще якийсь час почекати, щоб зібрати проти нього ще більше дошкульного матеріалу... Довго чекати не довелося, бо взаємостосунки колективу з завідувачем погіршувалися з кожним днем, і дійшло, нарешті, до того, що сп'янілий від своєї влади Сиротенко позбавив учителів належного їм місця для відпочинку під час перерви.

Сталося це ось як: при школі було маленьке помешкання для завідувача, що сполучувалося

дверима з так званою «учительською» — невеличкою кімнаткою, де вчителі залишали свій верхній одяг і відпочивали під час перерви чи вільної години. Оселившись із родиною в помешканні для завідувача, Сиротенко вирішив перетворити «учительську» на свій власний «директорський кабінет», до якого дозволяв учителям заходити лише для розмов із ним у службовій справі.

Опинившись одного чудового дня без місця для відпочинку, учителі примушені були під час перерви стояти під дверима «директорського кабінету» або тинятися по різних кутках школи серед шуму й гамору дітей, тримаючи свій верхній одяг на руці... Терпець урвався... Час для бою настав: учителі твердо й непохитно вирішили захищати справу української школи й самих себе за допомогою профспілкової організації.

У той час профспілки ще не були сліпим знярядом компартії для виконання директив Кремлю, а діячі спілки ще не встигли перетворитися в позбавлених власної волі погоничів над «масою»... У той час іще існувала сяка-така демократія в профспілках, і їх керівні органи вибиралися, хоч і під тиском компартії, але все ж таки загальними зборами всіх членів спілки, де інколи могли й не піднести вгору рук за якогось аж надто небажаного для маси кандидата. У той час профспілки ще боролися за покращування умов праці та за оборону інтересів своїх членів перед адміністрацією...

В українській семирічці на Шулявці, як і на кожному «виробництві», був свій профделегат, себто представник даного колективу перед районним Шулявським профкомом, що об'єднував усіх працівників освіти цього району, Профделегат мав право скликати збори колективу в разі потреби, не питаючи на це дозволу завідувача.

Доля хотіла, щоб саме в четвертому році існування української семирічки на Шулявці проф-

делегатом її був обраний Михайло, а на виборах профкому його обрали ще й головою ревізійної комісії. Отже, в профкомі Михайло мав певний вплив. Ураховуючи це та відчуваючи однозгідність колективу в поставі проти Сиротенка, Михайло, в порозумінні з А. П. Заліським, рішив дати бій, використовуючи справу позбавлення учителів належної їм кімнати для відпочинку, як “casus belli”. І ось одного чудового дня, після чергової педагогічної наради, коли голова її — товариш Сиротенко проголосив засідання закритим, Михайло рвучко підвівся . . .

— Прошу всіх присутніх залишитися для переведення профзборів нашого колективу!

Усі залишилися на своїх місцях, в тому числі й Сиротенко, що займав чільне місце за столом, як голова щойно скінченої педагогічної наради.

— Як профделегат, професійні збори очолюю я, — твердо вимовив Михайло і, звертаючись до спантеличеного Сиротенка, додав: — Вам доведеться зайняти собі місце десь на лавці, як рядовому членові спілки . . .

І під акомпаньямент стриманих, але цілком очевидних усмішок присутніх Сиротенко відступив чільне місце голови зборів Михайлові, сівши на лавку.

Збори пройшли дисципліновано й дружньо: кожен мав свій біль супроти Сиротенка, і кожен, піднісши руку, одержував право той свій біль прилюдно вилляти. Поведінка Сиротенка супроти колективу, його зауваження педагогам у присутності учнів і окупація учительської під свій власний кабінет, — усе це було обговорено і по суті, і по формі, усе це знайшло собі обґрунтований осуд усього учительського колективу, і все це було занесено до протоколу. Розуміється, одержав слово і сам «іменинник»: наявність партквитка в кишені до такої міри засліплювала йому очі, що він навіть і в цій ситуації

не знайшов нічого іншого, як ляяти колектив у цілому, а кожного педагога — зокрема. І його слова теж було занесено до протоколу. Після цього резолюція, що засуджувала діяльність і поведінку товариша Сиротенка, як антипедагогічну, нетактовну й антитовариську, була прийнята одностайно при одному голосі проти, що належав самому Сиротенкові.

— Професійні збори нашого колективу вважаю закритими! — проголосив Михайло: — Протокол надрукуємо в двох примірниках, і один із них я особисто передам до районного комітету нашої спілки.

Дружні оплески привітали цю Михайлову заяву, а очі й обличчя присутніх були аж надто промовисті...

Райпрофком, одержавши протокола, обговорив ситуацію в школі на своєму спеціальному засіданні та доручив заступникові голови (на щастя, некомуністові) ознайомитися зі справою на місці. Для цього Михайло знову скликав професійні збори колективу, і заступник голови райпрофкому, як живий учасник цих зборів, мусів вислухати все те, що говорили вчителі... А говорили вони з таким болем душі, з таким переконанням і насичували свої промови такою кількістю незаперечних фактів, що не лишалося місця для сумніву в правдивості їх слів. Ці збори були ще бурхливішими від попередніх, а справа позбавлення учителів «учительської» сама по собі була в практиці шкільництва нечуваною. Сиротенко захищався тим, що він, мовляв, має тут справу з колективом, просякнутим духом петлюрівщини; говорив він, захищаючись слиною від злості, і робив враження розлюченої людини, яка, не маючи чим захиститися, кидає небезпечний наклеп на чималу групу людей.

Минуло кілька днів у напруженому очікуванні, хто ж із цього конфлікту вийде переможцем. Тим

часом заступник голови райпрофкому доповів про стан справи на спеціальному засіданні профкому, де був присутній і Михайло. Поведінку товариша Сиротенка було рішуче засуджено, і рішення це було передано до загально-київського профкому працівників освіти. Незабаром відбулися ще одні профзбори колективу школи, на яких були присутні такі »риби«, як представники Київського профкому та Міського Відділу Наросвіти, що призначив товариша Сиротенка на посаду завідувача, а після цього не минуло й тижня, як Сиротенко з родиною зник з української семирічки на Шулявці: зник назавжди... Отак дружньому колективові українських педагогів, завдяки своїй ідейній єдності, пощастило відігнати від української школи московсько-комуністичну проказу, персоніфіковану в особі зрадника українського народу.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

ІНСТИТУТ

Саме в тому будинку, де ще так недавно працював український уряд, де історичними актами-універсалами оформилася Вільна Українська Держава, — панувала тепер мова окупанта — російська: вона рішуче переважала, вона все вивершувала і всюди задавала »тон«; вона заповнювала повітря коридорів і аудиторій під час перерв, нею ж таки виключно послуговувалися працівники канцелярії, по її добре відшліфованих Пушкіним рейках мчали потяги-курси всіх, без винятку, дисциплін... Щоправда, можна було почути в коридорах і чужинецькі мови: французьку, німецьку, англійську, а інколи навіть

перську чи турецьку... Але українську? Ні! По-українському тут не розмовляли...

Боляче було це все усвідомлювати, і Михайло, з протесту, розмовляв виключно по-українському, хоч російською мовою він володів уже непогано. Це всім в очі кидалося, але йому цей «гріх» прощали: мовляв, він ще так недавно втік із Галичини і російської мови не встиг засвоїти... Інша річ, якби таку вперту україномовність виявляв якийсь наддніпрянець... О, йому така впертість не минула б безкарно! Ні, ні! У такій його поведінці вбачали б український шовінізм і «петлюрівщину» зі всіми належними для такого випадку наслідками, аж до безплатного помешкання в ЧК включно.

Таким чином вечорами був Михайло в ролі білої ворони серед чорних; довкола нього гуло суцільне чужо-національне море: росіяни, жиди та зрусифікований міський елемент... Так було і на першому курсі, і на так званому «старшому» курсі, що утворився з тих студентів, які перейшли сюди зі старших курсів інших Інститутів, і які вже мали за своїми плечима низку зданих раніше іспитів із числа тих дисциплін, що входили в програму Інституту Зовнішніх Зносин; ці дисципліни їм зараховувалося, і протягом року вони мали лише доздати решту до повної програми І.З.З. і кінчати його.

Існувало в інституті й комуністичне «око» у вигляді так званої «ком'ячейки»*, що складалася з трьох студентів жидівської національності: Володарського, Аскова й Фінкельштейна**. Найявність цієї трійки насторожувала, наказувала бути обережним, не шукати товариства... Щоправда, й самі умови праці в інституті не сприяли розвиткові товариських взаємин: лекції відбувалися в холодних аудиторіях, де дзиготіли вдягнені в плащі студенти,

---

*) Комуністичний осередок.

***) Прізвища — дійсні.

і де жалюгідно виривалися з уст перемерзлих професорів речення за реченнями у вигляді парі, що стояла їм коло уст хвилястою цівочкою і зникала лише тоді, коли приходила павза... Життя студентства обмежувалося лише вислухуванням лекцій, після яких кожен біг мерщій додому. Лише весною 1921 року, коли вже можна було відчинити вікна наростіж, — відбулися перші незабутні збори всіх студентів інституту. Їх скликали й керували ними студенти старшого курсу, які вже мали щастя й нагоду покуштувати студентської волі ще перед большевицькою владою. Які саме питання там ставилися, вже забулося, але добре запам'яталося ось що: дух зборів не сподобався «окові»... Не просячи слова в голови зборів, товариш Володарський — високий дебелий блондин у військовій шинелі — вийшов наперед і тоном, що не припускав заперечень, проголосив:

— От імені ком'ячейки інституту об'являю зібраніє закритим!

Збори слухняно замовкли, а помовчавши трохи, розійшлися... На цьому виявленні громадської активності студентства І.З.З. в 1920-21 році вичерпалось.

Щоправда, на тлі сірих буднів І-го курсу трапився раз інцидент небувалий і, зокрема, характеристичний для тих ідей, які прищеплювалося вже в той час студентству під новомодним плащиком советського інтернаціоналізму.

Дисципліну «Государственное Строительство Советской Федерациі» викладав марксист Віктор Іванов — підстаркуватий блондин років 48 з нерухомакам'янілим дуже блідим обличчям кольору воску й жовтявим волоссям, підстриженим «щіточкою». Він говорив плинно з підкресленим специфічно-московським акцентом, чітко карбуючи кожне словечко і пильно вдивляючись своїми водянистими очима в гущу молодих облич. Студенти, розуміється,

не знали минулого цієї людини, але... десь по закутках злі язички вперто шепотіли про те, ніби за царя Віктор Іванов був відомим чорносотенцем, а тепер, мовляв, он-як плинно советську політграмоту викладає... Який відсоток правди був у тому шепотінні, — невідомо, але наявним і очевидним фактом було те, що Іванову не до вподоби було все, що мало назву «Україна, українець чи український». Він демонстративно уникав цих назв у своїх лекціях, вживаючи раз-у-раз таких висловів, як «малоросійское наречіє», «малоросійській народ», «Малоросія» або просто «Юго-Западний Край». Якщо ж і вживав інколи слова «Україна», то неодмінно з наголосом на «а» та з додачею «так називаємая» перед цим неприємним для нього словом: «так називаємая Україна».

Така чорносотенна мішанина тям була байдужою для російсько-міщанської аудиторії студентів, але вона глибоко ображала Михайла, який раз-у-раз ледве стримував себе від протесту: стримував, бо добре знав, що́ таке підвали ЧК, звідки його ще так недавно випущено...

Одного разу на лекції Віктор Іванов розфантазувався на тему про майбутній розвиток «советской Расії»: він висловив упевнене твердження, що в майбутньому, безумовно, зникнуть «все еті мелкіє наречія, как наприклад, малоросійское наречіє ілі так називаемий українській язик, белорусскій і другіє, а на території советской федерації все будут разгаваривать на едіном, для всех общепонятном русском язике».

— Чи дозволите мені зробити заяву? — сам для себе несподівано спитав Михайло по-українському.

— Пажалуста! — чемно відповів йому Іванов.

Усі очі звернулися миттю до Михайла, усі обличчя витягнулись, і по залі пробіг якийсь шелест, — так, неначе птиця, летячи, крилом когось зачепила...

— Мене вражає тотожність ваших тверджень із твердженнями царського міністра Валуєва...

— Не панімаю, о каком Валуєве ви вдруг вспомнілі, — помітно заскочений озвався Іванов і замовк...
Мертва тиша...

— Дуже радо поясню... Це було в 1876 році... Царський чорносотенний міністер Валуєв проголосив, що «нікакой України не било, нет і бить не может!» і... заборонив друкування книжок на українській мові, скасував усі тогочасні українські організації і заборонив усе, що мало хоч будь-який натяк на існування українського народу, на його славу історію... — голос Михайла бринів упевнено, а його зеленкуваті-сірі очі під дугами впертих брів шукали контакту з водянистими очима Іванова. Та надаремно! Бо очі Іванова, забігавши сполохано по залі, вмить утопили свій водянистий відблиск у розложених на його столі паперах...

— Вам добре відомо, що існує УСССР, але ви чомусь уперто вживаєте валуївської термінології, як наприклад «Юг Росії», «Малоросія» тощо... Щождо «України» й «українського народу», то ви дуже рідко вживаєте цих назв, а якщо і вживаєте їх десь випадково, то вони у вашій інтерпретації неодмінно «так називаєміе»...

Легким шелестом пролетів чийсь сміх, і знову стало тихо, як у домовині, і на тлі тієї тиші Михайло вів далі:

— Розшифруйте «УСССР», і ви побачите, що республіку нашу названо *українською*, а не малоросійською чи южно-руською... Отже, саме терміни «Україна», «український» і є тепер загально-визнаними, а «Малоросію» чейже давно до архіву здано. Український народ і мова його не зникли від заборони царського міністра Валуєва, будемо надіятися, що вони не зникнуть і від пророкувань нашого шановного лектора Віктора Яковича!

Михайло замовк, і... тиша знову розпростерла

свої крила над переповненою аудиторією... Її чомусь не поспішав порушити Віктор Якович: він сидів за столом нерухомо, як монумент, вдивляючись у розложені на його столі папери, і його воскове обличчя стало подібним до обличчя мерця. Лише мускул один тремтів біля уст... Лише пальці без очевидної потреби раз-у-раз пересували на столі то папір, то чорнильницю...

— Гм, — вимовив він, нарешті, надаючи своєму восковому обличчю вибачливо-усміхненого виразу: — А я і не знав, що мая термінологія может каво-нібудь із саветських студентів абідеть... Не знав! Извіняюсь! Я просто не прівик ещо к таким новим термінам, как «Україна», «українській». І всьо! С распоряженіем Валуева я не знаком, а что касается будущева, то я астаюсь прі майом глибоком убежденні, что все местние наречія едінава русскава языка ісчезнут в працесе развітія саветской культуры.

— То ще питання, — влучно вставив Михайло: що слід розцінювати, як «наречіє», а що, як «язик»? Адже відомо, що спочатку був Київ, і лише значно пізніше почала своє існування Москва. Це — між іншим. Але дозвольте, шановний Вікторе Яковичу, поставити вам ще й таке запитання: Згідно з настановою товариша Леніна та совлади, усі народи РСФСР* (у тому числі й український) мають розвивати свою культуру, і культура кожного народу має бути національна формою та соціалістична змістом. Чи не здається вам, що ваші пророкування щодо «ісчезновенія всех наречій» стоять у явнім протиріччі з настановою товариша Леніна, портрет якого ось висить просто над вами?

На цей раз воскове обличчя Іванова раптом укрилося рясним піотом, і, щоб позбутися його, він похапцем витяг хусточку і почав нею витирати чоло, щоки й навіть шию...

---

*) Назву «СССР» було проголошено тільки в грудні 1922 р.

— Да, ви — прави! Некоторое пратіваречіє тут імеєтся... Аднако, в аканчательном ітоге, согласно с планом таварища Леніна, дастігнута будет асіміляція всех народів на аснове їх дружби! Нашу неажіданную діскусію будем счітать ісчерпанной. Время не ждьот! Продолжаєм нашу лекцію!

У залі — невеличкий шум: дехто щось шепоче на вухо сусідові, дехто сідає зручніше, щоб компенсувати себе за кілька хвилин мовчазної, закляклої нерухомости, дехто усміхається. Чимало привітно-усміхнених облич звернено саме туди, де сидить Михайло: шукають контакту з його очима...

— Вніманіє! — каже Іванов: — Прадалжаєм нашу лекцію! Прекратіте шум!

Але той шум, народившись стихійно, не хоче чомусь завмерти... Навпаки: він навіть дещо зростає. Мабуть, студентство незадоволене припиненням діскусії... Мабуть, іще хтось хотів би висловитись, але... марксист Іванов уже веде свою лекцію далі. З підкресленим специфічно-московським акцентом, він чітко карбує слова, дарма що увага молоді йому не належить... Його мало хто й слухає... Якщо Іванов хоч трохи спостережливий, то мав би зауважити, що говорить до стін... Ситуацію рятує дзвінок... Його лехковажно-тремтливий сміх уриває вимушений контакт маси студентства зі своїм педагогом-марксистом... І не встигає ще зникнути нерухомо-закам'яніле обличчя з виднокола аудиторії, як десятки хлопців і дівчат оточують Михайла довкола, стискають йому руку, усміхаються іскристо й ґратулюють, хто — за щоб: одні — за оборону настанов Леніна, другі — за оборону назів »Україна, український«, треті (пошепки — на вухо) — за те, що посадив у ґальошу Іванова, а всі разом узяті — за цивільну відвагу...

А Михайло, вдивляючись у ці обличчя однокурсників, думає, що, мабуть, є тут і такі, які під зовнішньою зрусифікованою машкарою носять у

собі добрий ще ґрунт для засіву української пшениці...

* * *

*

Була зима 1921-22 р.: ішов другий рік навчання Михайла в Інституті... Проголошена Леніном «Нова Економічна Політика» (НЕП) викликала у деякої частини совгромадян надію на наближення фіяско соввлادي, як такої, або, принайменше, — на ґрунтовну зміну її основних принципів. Чим, як не слабкістю большевизму можна було пояснити несподівану «крапку» над періодом воєнного комунізму та реклямований початок нової ери під назвою «НЕП», що закликала до виявлення приватної ініціативи та приватного капіталу? Ці зміни сприймалися зовні без критики й без висловлювання будь-яких сподівань, бо прожиті кілька років в умовах чекістського терору вже навчили совгромадянина ставитися до всього з застереженням, але... цьому громадянині ще ніхто не зав'язував очей, і він міг бачити зміни в житті довкола себе і... думати, і робити якісь більш або менш логічні висновки, і сподіватись...

Обличчя Києва під магічним впливом диригентської палички Леніна, що дала сигнал до ери «НЕП-у», — змінилося протягом кількох місяців, неначе в казці. По всіх центральних вулицях раз-у-раз зникали сліпі більша донизу спущених віконниць, і натомість з'являлися «очка» вітрин, що іскрилися ввечері вогнями штучного світла, приваблюючи до себе цілі натовпи киян... З жадобою мученої тривалим голодом істоти прикипали вони до виставлених на вітринах пиріжків, бубличків, тістечок і щойно спеченого запашного хліба, до кусків свіжого м'яса, сала і... ковбаси (о, мріє недосяжна!). Та й не тільки до харчів прикипали жадібні очі киян, а зокрема киянок! Ці останні у

вільну від праці годинку бігли підтюпцем на Хрещатик, щоб глянути, чи правду казали сусідки, що нібито вже й на сукню набрати можна. Неймовірно, але . . . факт! То тут, то там Хрещатик вже іскрився миготливими вогниками вітрин, і були на тих вітринах речі, як у казці: мануфактура, що гордовито демонструвала свою ще старорежимну якість, галянтерія, що соромливо й боязко нагадувала про такі буржуазні забобони, як, скажемо, рукавички, тоненькі панчішки, мереживо або парасолик . . . На Хрещатику вже функціонували ресторани, в яких крізь скло великих вікон можна було побачити, як люди справді їдять смачні поживні страви за чисто застеленими столами. . . На Хрещатику вже можна було купити й квитка до кіна, що приваблювало до себе мінливими вогниками різнокольорових лямпочок і ще здалеку сміялось так весело й іскристо, немовби жодного воєнного комунізму й не було ніколи . . .

Щодня щось десь відкривалось, щось десь готувалося до відкриття . . . Мовчазні й дошками позабивані дрібні підприємства харчової та легкої промисловости якимось чудом знаходили своїх зниклих господарів і, прокидаючись від тривалої летаргії, додавали ще й свого голосу до загальної симфонії чудом воскреслого життя . . .

Здивований і дещо приголомшений киянин, приглянувшись до цін на вітринах і базарах, де вже й селяни дещо продавали, приходив додому й починав розгублено підраховувати свою готівку: невже це все — не сон, і він теж може хоч щонебудь собі купити?!? Порівняння казало йому, що . . . дуже-дуже мало, а все ж таки наступного ранку його дружина приносила йому цілий літр чудового коров'ячого молока та два кілограми справжнісінької картоплі . . . І за цими чудо-ласощами вже не треба було їздити кудись на буфері вагона за 80 кілометрів від Києва, і не треба було нести це все на

власній спітнілій спині в мішку, який приваблював увагу транспортного чекіста. Ні, ні! Тепер уже не треба було бути мішочником, щоб сяк-так пообідати!

А казали, що ось-ось має відбутися стабілізація советського карбованця, і тоді... Що станеться «тоді», не досказували, але це домальовувала власна, сполохана видовищами фантазія. Казали, що ось-ось уже й трамваї в Києві почнуть функціонувати, і тоді... Казали, що непманам вільно вкладати капітал у власне підприємство, і що жодна ЧК їх за це не тягатиме... Казали, що... Багато дечого казали, а події навіть випереджували всі ці казання...

Які висновки з цього всього мав зробити для себе студент? Зміниться його становище безправної скотини в стаді, керованім тупим і неблаганно-жорстоким пастухом, чи ні? * Зовні в інституті, де вчився Михайло, за «НЕП-у» все виглядало так само, як і за воєнного комунізму... Щоправда, голод не так тяжко за кишки смоктав, але ж це до навчання нібито безпосереднього відношення не мало... Тим часом на провесні 1922 р. на тлі не-проглядно-сірих буднів стався цікавий випадок... Ком'ячейка інституту проголосила загальні збори студентів усіх курсів і факультетів. У призначену годину всі, як один, явилися, заповнивши вщерть досить велику залю. Секретар ком'ячейки товариш Асков — невеличкого росту brunet, упевнено зайнявши місце за столом президії, оголосив збори відкритими, а на членів президії від імени ком'ячейки покликав іще двох студентів: усім відомого комуніста Володарського та студента II-го курсу Анісімова. Останній чомусь удавав із себе безпартійного, але, як пізніше виявилось, був комуністом. Викли-

---

*) В часи воєнного комунізму київські студенти-медики склали влучну пісеньку про свого політкомісара Масіз'янца: «Масіз'янчик-гслубчик не надо, — не смотри ти на нас, как на стадо!»

кані попрямували до столу президії, не чекаючи, щоб Асков, хоча б для форми, поставив даний склад президії на голосування...

Президія в складі трьох на чолі з Асковим уже мала приступити до виконання своїх функцій, коли раптом... у залі почався шум, який щосекунди зростав...

— Тіше, таваріщі! — підніс угору руку Асков: — На повестке дня стоять такіє...

Кінцівка його речення потонула в несамовитих криках студентства... Хто почав кричати, — невідомо. Мабуть, не один почав, а кільканадцять у різних місцях залі відразу... Ще хвилина, і... кричали вже майже всі... На тлі загального галасу й тупання ногами можна було все ж таки розібрати чітко й голосно вигукнуті окремі фрази:

— Це вам не воснний комунізм! Ви забуваєте, що тепер — НЕП! Геть примусову президію! Геть Аскова! Ми — студенти, а не вівці!

Невеличкий чорненький, як жучок, Асков розгублено оглядався довкола і надаремне намагався перекричати всіх: щό він казав, — ніхто не слухав та й слухати не хотів...

— Михайла Гриня до президії! — почувся раптом чийсь дзвінкий юнацький голос, і... сталося щось неймовірне: це прізвище раз-у-раз летіло в повітря, вигукуване й повторюване майже всіми присутніми... Це був суцільний рев переповненої залі: так, неначе довго й штучно стримувана вода бурхлива прорвала, нарешті, греблю...

Михайло сидів крайнім на розі останнього ряду від вхідних дверей, широко розплющеними очима спостерігаючи за цим розбурханим морем стихійного молодечого протесту проти нагая комунізму. Спостерігав, до краю заскочений не так самим фактом цього масового протесту, як тим, що у всіх на устах було його ім'я... Адже ж ця молодь була для нього, здебільшого, національно і соціально

чужою! Спостерігав, напружено обдумуючи, як має на це зареагувати він сам. Ішлося тут про те, щоб очолити бій молоді проти ком'ячейки — смертельно небезпечний бій! А з другого боку, — яка неповторна нагода дати прилюдного поличника цим комчванькам, дискредитувати диктаторів в очах маси молоді!

Асков із піною коло уст не міг заспокоїти моря і, нарешті, підніс догори обидві руки, як роблять звичайно ті, що здаються на ласку переможця. Цей жест магічно вплинув: стало раптом надиво тихо, і тоді на тлі цієї тиші Асков сказав:

— Це — не збори, а кавардак, і я думаю, що товариш Гринь відмовиться від сумнівної честі потрапити до президії при даній ситуації.

Тиша стала глибокою, як безодня. Михайло підвівся, вийшов із ряду лавок і став обличчям до маси: перед ним було справжнє море звернених до нього молодих очей і облич, що горіли, настоювали і... очікували... До Аскова й до президії в цілому Михайлові було байдуже... Вони просто кудись провалились, перестали існувати для нього. Існувала лише ця відважна маса молодих і він — один із них... Існував лише цей духовий контакт, що здійснювався поглядами: вони дивилися на нього, а він — на них. Це тривало хвилину, не більше, але Михайло всім еством своїм відчував, що хвилина ця ввійде в історію його життя, як неповторна й незабутня. А може, як фатальна? Ну, що ж, нехай і так!

— Я вважаю для себе за честь бути вибраним до президії так однодушно всією масою студентства нашого інституту. Я підкоряюсь волі моїх товаришів.

Несамовитий грім оплесків укрив слова Михайла... Грунт під диктаторами гойдався... Асков нахилився до Володарського й Анісімова, про щось із ними нараджуючись, а заля тим часом продов-

жувала плескати в долоні, вигукуючи Михайлове прізвище . . .

Володарський — високий блондин у військовій шинелі — рішуче підвівся з-за столу президії . . . Знову стало тихо, як по команді: затаївши віддих, уся маса переможно спостерігала за тим, як висока постать у військовій шинелі пробивалася на своє місце поміж студентами. На своє місце, де сидів перед тим! Йому навіть сприяли, усуваючись з дороги: сприяли, усміхаючись!

— Товариш Гринь! Прошу зайняти місце в президії! — сказав Асков.

Тоді під гучні оплески всіх присутніх убого вдягнений Михайло чітким кроком пройшов по залі ту віддаль, що відокремлювала його від президії . . . Пройшов і став біля столу саме там, де сидів Володарський. Став, але . . . не сів на місце Володарського . . .

Тим часом Асков, не звертаючи на Михайла жодної уваги, почав уже вести збори, як голова, проголосивши, що зараз він зачитає, нарешті, порядок денний . . . Анісімов у той же час присунув до себе папір, готуючись до секретарювання . . . Отже, Михайлова роля, згідно з пляном ком'ячейки, мала, очевидно, полягати в тому, щоб сидіти в президії і задовольнятися . . . честю . . . Усе це за мить єдину збагнув Михайло, спинившись біля столу і не сідаючи . . . Тоді, звертаючись убік Аскова:

— Одну хвилинку, товарищу Асков!

Та не встиг іще Асков усвідомити звернення, як Михайло вигукнув до залі:

— Товариші! Я щиро вдячний вам за честь і довір'я і хотів би їх виправдати. Розумію, що ви вибрали мене до президії не для того, щоб я зайняв місце Володарського, і щоб ви всі любувалися тут моїм чималим носиком . . .

Сміх ластівкою пронісся по залі, а тим часом Михайло, виждавши хвилинку і давши знак рукою

до заспокоєння, звернувся до Аскова:

— Товарищу Асков! То ще питання, чи ви маєте бути головою зборів, а чи, може, хто інший? Це питання мають вирішити збори, а не ви самі . . .

На залі взрив криків: — Гриня головою! Гриня головою! Гринь нехай головує! . . .

Асков, зелений від злоти, цідить крізь зуби до Михайла:

— Что ж это ви собраніє сриваете?!?

— Я наводжу порядок, товарищу Асков!

Заспокоївши збори піднесенням руки, Михайло проголошує:

— Є дві кандидатури на голову зборів: товариша Аскова і Гриня. Кандидатура товариша Аскова була першою, і ми першою її проголосуємо. Хто за товариша Аскова на голову зборів, прошу піднести руку!

Вгору піднеслося кільканадцять рук: ті руки належали комуністам, комсомольцям та їх поплентачам. У тім числі була й рука »безпартійного« Анісімова. Зате густий ліс рук миттю виріс за кандидатуру Михайла.

— Як бачите, — сказав Михайло, звертаючись до Аскова: — Воля студентства диктує вам помінятися зі мною місцями, а властиво зайняти вільний стілець Володарського.

Під рясні оплески та захоплені вигуки присутніх Михайло зайняв місце голови зборів, а товариш Асков — стілець Володарського. Били в долоні так несамовито, сяяли очима так тріумфально, вигукували »браво« так переможно й голосно, що диктатори, мабуть, зробили собі з цього належні висновки: »любов і відданість« компартії була засвідчена аж надто яскраво . . .

Головування Михайла сподобалось масі студентства, і з тієї пори вже стало звичаєм, що головою загальних зборів завжди вибирали Гриня. Зовні виглядало так, ніби ком'ячейка з цим звичаєм сяк-так примирилась.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

СКОК НА СТИЛ — ГІДНОСТІ НАЗУСТРІЧ

Три по-весняному вдягнені студентки, ідучи Фундуклеївською вулицею, щось по-діловому обговорюють, а досягнувши рогу Великої Володимирської, рішуче спиняються...

— До побачення, дівчата! — каже наймолодша з них: — Глядіть же, неодмінно приходьте сьогодні на Гімназійну 3! Це вам не будь-що, а збори студентів усіх ВИШ-ів Києва! Таке видовище не щодня трапляється! Та й питання надто пекуче! Я вірю в те, що київське студентство в цілому спроможеться запровадити порядок і справедливість у справі розподілу карток АРА* та дати належну відсіч усім тим, які зловживаннями своїми компромітують наше студентство! Отже, приходьте і віддайте ваші голоси за справедливість! Добре?

— А як же! Прийдемо! — дуєтом відповідають обидві і, глянувши вслід товарищці, яка, перебігши бадьорим підтюпцем через вулицю, попрямувала до ВІНО**, ідуть собі без поспіху в протилежному напрямку до Софії...

— Тій Наталці широколобій добре проповідувати справедливість, бо, якщо бодай хоч мінімально якась справедливість буде запроваджена, то, кому-кому, а їй картка до їдальні АРА буде забезпечена! Але не нам з тобою! — подразнено говорить свіжа й пишна, вся в льоконах бльондинка років, мабуть, 25-ти: — Я, зокрема, маю всі підстави сподіватися

---

*) АРА — American Relief Administration, що в той час допомагала студентству харчами й одягом.

**) ВІНО — Вищий Інститут Народньої Освіти — колишній університет.

вже тепер на одержання картки АРА, але, розуміється, не шляхом якоїсь там справедливості, — цур їй тричі!

— Розумію, розумію! — озивається інша — тендітна, худорлява дівчина з прищатим обличчям і з пенсне на носі: — Тобі, Лізо, зовсім не вигідно, щоб при розподілі карток до їдальні бралася до уваги академуспішність, бо ти, вибач мою відвертість...

— А ти, Зіно, не дуже задавайся своєю академуспішністю, бо... Бо ж у тебе, як і в мене, хвіст у реп'яхах... Твій тато — «дійствітельний статський советнік», а це все одно, що штатський генерал! А мій тато все ж таки генералом не був, і тобі це добре відомо!

— Ш-ш-ш! Яка ти необережна! — з цими словами та, що в пенсне, рішуче схоплює свою товаришку під руку і сичить їй грізно в саме вухо: — Про ранги наших батьків, крім нас, не знає ніхто, а в анкетах у нас стоїть те, що треба... Але я завжди здригаюся при думці, що твій довгий язик спричинить мені катастрофу...

— Не бійся, Зіно! Я завжди пам'ятаю про те, що ми з тобою зв'язані словом чести — одна про одну ані слова! І я на цю тему лише з тобою... Ну, та ще хіба з Наталкою...

— Що-о? То вже й Наталці про рангу мого тата відомо? — ледве чутно питає Зіна, рвучко поправляючи на носі пенсне, яке мало-мало не впало на брук: — А яке ж ти мала право про мого тата розповідати?! Якщо тобі язик свербів, то ти могла робити Наталці «откровеніє» про свого тата, але не про мого!

— Заспокійся, Зіно! Наталка нас ніколи не видасть, бо... ти чейже зауважила, які в неї «сахарні» пальчики... Потім... її знання чужих мов, а зокрема французької, освіченість, начитаність... Наталка — інтелігентка не першого вже покоління, а тому...

— А тому... ти, Лізко, пишна й висока до неба, а дурна, як не треба! Наталчина інтелігентність дуже легко пояснюється тим, що мати її — вчителька, а батько — адвокат, і про це вона зовсім одверто в анкетах пише... А я особисто бачила її диплом про скінчення гімназії з золотою медаллю, де чорним по білому зазначено »дочь адвоката і учительниці«. Отже, Наталка походить з так званої »трудової інтелігенції«, а це не обтяжує хвоста реп'яхами, бо ж і сам Ленін — з трудової інтелігенції... Розшолопала? Наталці не страшно, якщо ми на неї донесемо, бо вона нічого від влади не ховає, а нам обом страшно, якщо Наталка донесе на нас... Єдина надія на те, що вона цього не зробить. Я... не поважаю тебе, Лізо, — запам'ятай собі це!

— Не гнівайся, Зіно! Наталка нам не пошкодить! А більше я нікому про наших батьків не казатиму! От, як Бог свят! — і пишна Ліза мало-мало не перехрестилась за старою звичкою, але своєчасно утрималась і тільки зиркнула підмальованим оком на свою прищату товаришку збоку: — Ми з тобою ще з гімназійної лавки »не розлий вода!« подруги і одна одній не пошкодимо! А на всякий випадок я за цією Наталкою стежу, щоб і проти неї якогось козиря мати... Вона щось зачасто з Соломоном ходить... Ти зауважила? Зв'язався чорт із... »младенцем!« Йй — 19, а йому — 40! А фактично, мабуть, іще більше! То він лише каже, що »сорок«...

— Не розумію, на щó ти натякаєш...

— От у тому то й суть, що це трудно зрозуміти! Він подвійно старший, — це раз! Він такий бридкий, що й найсвіжіше молоко скисло б, якби він лиш глянув на нього! А вона все ж таки собою небридка, — це два!

— Вона не тільки небридка, а вона досить приваблива, — це загальна опінія! — вставила Зіна: —

У неї іскристі очі, симпатичне свіже обличчя і дуже гарно окреслена постать...

— Я з цим не погоджуюсь! — гостро відрубала Ліза: — У неї занадто широке й високе чоло, — зовсім, як у хлопця! А жінці це не пасує! Фе!

— Певно! На твою думку, жінкам лише вузенькі чола пасують, — як, наприклад, у тебе! Якщо закриєш кучерями, то маєш людське обличчя зовсім позбавлене чола... Куди це годиться? Якщо ж забереш усі твої кучері вгору, то... усім тоді видно, що чоло твоє аж до комізму вузеньке... Одним словом...

— Що «одним словом»? — спалахнула рум'янцем Ліза...

— Хай пізніше! Я й це скажу тобі. А покищо давай скінчимо про Соломона й Наталку! Жодного роману між ними нема. Просто вони обоє мешкають на Жилянській, і їй зручно й цікаво повертатися додому (інколи й в 11 годині вечора після останньої лекції) в товаристві такого культурного й духоворозвиненого чоловіка, що має вже один факультет закінчений, а в нас здобуває собі другий... Ти, Лізо, сама до інституту ходиш лише для того, щоб романи крутити, тому тобі й ввижаються романи скрізь, — навіть там, де й натяку на них нема...

— А ти ходиш до інституту тільки для того, щоб зубрити! Синя панчоха* в пенсне!

— Одним словом, моя пишна красуне, я думаю, що краще мати справу з широколобими, ніж... з... вузьколобими... Бувай здорова!

І Зіна зробила рішучий крок, щоб перейти на інший бік Великої Володимирської...

— Почекай, Зіно! Куди ж ти? Ми ж іще не все вирішили... Чи підеш ти на збори київського студентства?

---

*) «Синіми панчохами» за царя називали вчених жінок брудкої зовнішності.

— Піду!

— Я — теж.

— І голосуватимеш разом із комуністами, якщо це потрібно буде?

— Так!

— А як думаєш, яке враження зробить це на Наталку? Дочка полковника царської армії і голосує з комуністами... І... побачивши твою піднесену разом із комуністами руку, чи не захоче, бува, Наталка, у якої хвіст не в реп'яхах, розказати комуністам про твої, Лізко, реп'яхи? Познайти їх із рангою твого татка? І ти цілком заслуговуєш на те, щоб таку «інъекцію» тобі зробити: хоча б для того, щоб навчити тебе тримати язика за зубами!

* * *

*

Заля студентської їдальні АРА на Гімназійній Ч. 3 переповнена: такої навали людей це приміщення, напевно, не бачило ще ніколи. Хто прийшов раніше, той сидить, але більшість стоїчно стоїть. Стоїть приготована стояти ще невизначену кількість годин, бо... кількість осіб, що хочуть сьогодні промовляти, промовисто велика, і на порядку дня стоять питання, що хвилюють усіх: облік карток на право користування обідами АРА, справедливість розподілу їх поміж окремими інститутами та поміж студентами кожного інституту зокрема, організація повсякденного нагляду за видаванням харчів для кухні та їх витрачання, за розподілом одягу та взуття, тощо...

Підхід до всіх цих питань в устах майже всіх промовців *один*: він полягає у виведенні на чисту воду всіх наявних зловживань у справі розподілу харчів АРА, призначених для тих, що потребують допомоги, щоб «граніт науки гризти».

— Сконденсоване молоко, білі, як сніг, булочки, какао й риж — це ласощі, на які полакомилися

навіть і найбагатші з нас, і таким чином число претендентів на картки АРА надзвичайно зросло... І я вам, товариші, наведу факти, які красномовно покажуть, як користуються благами АРА зовсім не найбідніші, а навпаки цілком забезпечені, ба навіть і найбагатші!.. Я наведу факти відпливу карток АРА в руки не-студентів!.. І промовець наводить факти, від яких стає моторошно...

— Товариші! — вигукує інший: — Обід АРА такий поживний, що, при наявності ще й 200-грамової булки, яку кожен одержує щодня на додачу, студент-бідняк може жити і вчитись, харчовою проблемою не турбуючись... Фактично ж цими обідами користуються ті, що зовсім не прагнуть учитись... Я висуюю академуспінність першим і основним критерієм для одержання картки АРА: ледар, що не здає іспитів, не має права споживати харчів АРА! А я вам наведу факти, коли саме ледарі їх споживають... І він наводить факти, що підносять температуру залі до вищого рівня...

— Товариші! — надтріснутим фальцетом вигукує юнак з обличчям аскета і, хоч він нічого покищо не сказав, а сконденсована маса людських істот здригнулася вмить, як одна людина: о, цей говоритиме щось таке, що йому самому аж до самої печінки донекло!

— Товариші! Мій попередник — студент іншого інституту, і я його вперше бачу... А тим часом він зачепив мою власну справу так, ніби знає її наскрізь, а це... про що свідчить? Це свідчить про те, що зловживання по всіх інститутах ідуть, так би мовити, по одній, може й генеральній лінії...

— Ближче до справи! Конкретно! — вигукують йому з різних кінців залі...

— Я... ближче до справи! Я трохи хвилююсь, товариші! Я — не майстер виступати і не думав сьогодні на трибуну виходити, але душа моя рветься на шматки, і тому я ось весь перед вами!.. Я буду

стисло називати факти: — Я син поштальйона, моя академуспішність — одна з найвищих в інституті, я вчусь, голодуючи... Вірите?

— Віримо! Віримо! — загули йому хором студенти: — Валяй далі! Бачимо, який ти виснажений! Виглядаєш, як великомученик!

— А мені в картці АРА відмовлено... Чому? — питаю... Бо ти, кажуть, не досить активний на громадсько-політичному полі... Тоді я зацікавився цією справою глибше... Констатую факт, що так звана громадсько-політична активність винагороджується в нас картками АРА зовсім незалежно від академуспішності і пролетарського походження та матеріяльного забезпечення. Чи ж це правильно, товариші?

— Неправильно! Ганьба! — гуде маса, аж стіни трясуться: — Давай далі!

— Ваш реглямент вичерпано! — імперативно звертається голова зборів до промовця...

— Хай говорить далі! — реве маса: — Він — один із покривджених! Він діло говорить!

І юнак із виснаженим аскетичним обличчям говорить далі: він починає зачитувати досить таки довгий список політично активних ледарів, що їдять щодня арівські і риж, і білу, як сніг, булочку, і м'ясо, і рибку, та ще й »какаом« запивають...

Але... в залі є хтось, хто вперто юнакові заваджає, і цей хтось не один! Цей хтось має чимало добре вишколених спільників, що сидять і стоять у різних місцях залі і вимагають, щоб промовець забрався геть! І то негайно ж таки!..

— Недисциплінованість! Зрив порядку зборів! Непошана до президії! Геть бузотьора!* — щосили вигукують вони.

— Хай говорить! — гуде маса: — Як він бузу

---

*) »Буза« — нісенітниця, бузотьор — той, що плете нісенітниці.

плете, то ви її заперечите! Давай далі! — Читайте список тих ледарів, що м'ясце »какао« запивають!

І промовець робить спробу називати прізвиська далі, але... залю охоплює такий галас, що слова юнака тонуть, як ті камінчики в шумливій воді: їх і не чуť зовсім...

— Товарищу голово! — кричить він щосили увесь червоний і пітний: — Проголосуйте, чи можу я говорити далі!

— Проголосуйте! — гуде маса: — Ми вимагаємо!

Але голова зборів вагається; він (теж червоний і пітний) про щось заклопотано нараджується з членами президії, а дві протилежно-спрямовані течії студентського моря змагаються тим часом між собою горлянками, і невідомо, хто кого перекричить, бо перша й основна течія сильна своєю чисельністю, а друга — настирливістю й організованістю...

— Я ще маю список красунь, що користуються ідальною АРА... зовсім безпідставно... хто зна, за яку »активність«...

Сміх, рев, гамір, крики, оплески...

— Читайте список активних красунь! Читайте! — лунають вигуки...

Саме в цю мить жіноче прищате обличчя з пенсне на носі починає нишпорити короткозорими очима по залі, когось у шумливому морі студентства шукаючи... Нарешті, знаходить! Ось маленькі, чорні, як вуглики очі спиняються на... пишногрудій студентці в льоконах кольору стиглого жита... Спинившись, ті оченята крізь скла пенсне фіксують красуню цілу хвилину, другу, а може й третю... О, ті чорні оченята крізь скла виразно бачать, як трясеться копиця житніх льоконів, коли власниця їх, оточена кількома хлопцями, енергійно допомагає їм вимагати, щоб... промовець з обличчям великомученика забрався негайно геть... Вона теж щось вигукує, але те щось губиться: це — краплина

в шумливім водоспаді! Лише на мить одну впливає нагору вигукнуте красунею слово »реґлямент« ...

— Слово надається товаришеві (прізвище губиться в шумі) ... студентові Політехнічного Інституту ... — зробивши собі рупора з власних рук, щосили вигукує голова, і на трибуну виходить присадкуватий, добре відгодований бльондин не першої вже молодости ...

— Це — комуніст! — шепоче Соломон на вухо Наталці: — Я його добре знаю ... Він — мій земляк.

Обое сидять поруч у лівій половині залі, досить близько до столу президії. Він — немолодий, дуже негарний собою, з поритим плугом віспи обличчям і великими, сумними й глибокими, як сама вічність, очима; вона — в першій порі дівочого розквіту з високим і широким чолом та іскристими карими очима ... Одяг — біла шапочка й англійського фасону біла блузка з чорними, густо-насадженими малесенькими гудзичками, що виглядають здалеку, як ті нерухомо-закляклі мушки на білім тлі.

— Товариші! — могутнім басом реве промовець, зіпхнувши досить таки брутально тендітного юнака з трибуни вниз: — Дискусія пішла невластивим шляхом ... Перш за все треба вдуматись у цю справу, і я прошу кожного з вас це зробити! Раніш, ніж розподіляти картки між студентами, треба як слід розподілити їх між інститутами ... Так чи ні? — питаю я вас ...

— Так! Так! — кричать йому голоси з різних кінців залі, а в тому числі кричить і оточена кількома хлопцями-крикунами бльондинка в льоконах, сумлінно їм допомагаючи: — А як же! Найперше по інститутах! — впливають на поверхню бурхливого моря вигукнуті її пронизливим »сопра-ном« слова ...

— Так от — веде далі упевненим громовим басом промовець: — Країна соціалізму, поховавши раз і назавжди царизм із його експлоатацією трудящого

люду, вимагає в першу чергу власних будівничих (інженерів!) для відбудови зруйнованого господарства на нових — соціалістичних засадах... Ми — майбутні інженери маємо в першу чергу право на картки АРА. Нам має належати лез'яча частина їх!

— Нічого подібного! Геть горлохвата! — кричать йому з усіх кінців залі, але йому до того «геть» байдужісінько: він, усміхаючись, сходить без поспіху з трибуни в гущу маси, якій він щойно зробив ін'єкцію...

— Прощу слова! Прощу слова! — нараз вимагає кілька голосів то тут, то там, то ондечки — в далечині останніх рядів...

— Слово надається студентові Медінституту... — оголошує голова, і на трибуну виходить високий міцно збудований брунет. Він сухо, але суттєво доводить фактами, що не Політехнікум, а Медінститут користується тепер найбільшою увагою совлади: — І так і має бути! Народний організм, а зокрема поранений і пошкоджений війною пролетаріят, що пролив так багато крові своєї у боротьбі за перемогу доктрини Леніна, в першу чергу потребує лікаря для заживлення власних ран... А Політехнікум тепер безпідставно користується неналежною йому кількістю карток АРА за наш рахунок.

— Неправда!.. — кричать йому з місць: — Геть з трибуни!..

У залі вже створилося кілька окремих вогнищ, де щойно кинена досвідченою рукою іскра, спричиняє пожежі: це політехніки то тут, то там гризуться з медиками за право першенства в споживанні арівських благ... Крик, свисти... Відчувається, що слова вже безсилі, і їм на зміну ось-ось прийдуть міцні молоді кулаки... Заангажовані в цім двобої «когути» вже не звертають жодної уваги на президію, на заклики голови до тиші... Хіба ж до тиші тепер?

Але збори, хоч і шкандибаючи на всі чотири, сяк-так ведуться далі... На трибуні, один одного змінюючи, з'являються студенти різних інститутів Києва, і кожен із них доводить право свого інституту на більшу кількість карток АРА, ніж та, яку він споживає тепер...

— Що ви зробите без учителя? — жовчно вигукує немолодий уже (мабуть, із типу вічних) студент ВІНО: — Чи, може, хай живе неписьменність?! Якщо так, то нумо правцювати до кам'яної доби!

— Куди ви заїдете без економіста-пляновика на нових рейках соціалістичного господарства? — не дуже голосно, але в'їдливо питає скрипучим тенором студент КІНГ-у*.

— А що ви зробите, коли у вас без ветеринара вся худоба видохне?..

— Як думаєте ви виконувати настанови Леніна, забуваючи про ролі кооперації?

— Ін'єкція діє знаменито, — шепоче Соломон Наталці на вушко...

А в залі вже не тільки кричали, лаялись і стільці перевертали, а вже й битись почали, і президія в повнім складі була лише жалюгідно-безсилим спостерігачем цього дива... Наталя рішуче підвелась, а Соломон за нею слідом, але в ту ж таки мить вони обоє стали перед фактом, що пропхатися до дверей — справа нелегка, бо таких, як вони, що хотіли б уже покинути »Содом і Гомору« цих зборів, набралось вже чимало... І всі вони пнулися з різних кінців залі до дверей, а на дорозі стояли всі ті, які, піддавшись масовій психозі, розв'язували проблему справедливості за допомогою крику, лайки і власних кулаків...

Раптом... погасло світло, і гамір на якусь коротесеньку, як блискавка, мить теж погас... А слідом

---

*) Київський Інститут Народнього Господарства.

за тим могутнім хором вигукнутий окличник здивовання на мить об'єднав усіх присутніх: — Ой!

Наступна мить уже знову повернула їх до стану війни та ще й у темряві, що давала повну волю фізичним методам розрахунків без жодної за це відповідальності... Чи не це, бува, спонукало когось погасити світло? Хто зна? У всякім разі темрява накрила своїм чорним захисним рядном усіх: і тих, що були в стані війни, і тих, що прагнули з фронту воєнних дій зникнути... Наталя й Соломон належали до цих останніх: щойно підвівшись, вони не встигли ще й пари кроків ступити... та так і завмерли на місці, зойкнувши разом із масою: »Ой!«. Обличчями й зусиллями вони були вже спрямовані до дверей, до виходу, і в цім стані приголомшила їх темрява.

— Стійте! — вигукнув хтось імперативним теноровим різким голосом: — Світло!

У тім голосі так владно бринів метал наказовости, що Наталя рвучко оглянулась: на тлі темряви чітко чорніла постать якоїсь людини на столі президії...

У залі з'явилося світло... Ті, що тікали геть, розмагнетившись, спинили своє прагнення до дверей; ті, що воювали, закликали на мить, з'їдаючи очима ту дивну постать на столі, що грізно дивилася просто в очі всім і кожному без винятку...

— Хто — студент, хай сяде! Хто — не студент — хай вийде геть!

Маса вмить втихомирюється, неначе та оскажена тварина, яку щойно влучно вдарено батагом... Увага всіх, без винятку, належить одному. У нього соколиний профіль козака Мамаєва й гострі очі під дугами розмашистих брів.

— Оголошую себе головою зборів! — карбуючи слова, говорить він: — Ви, товаришу, що сидите в шостому ряді крайнім, будете моїм заступником, а ви, товаришко, що сидите в четвертому ряді

третьою, будете секретарювати. Прошу вас обох зайняти місця за столом!

Названі виходять до столу, а той, що стояв на столі, не перериваючи контакту очей з масою, звинно зіскакує вниз і стає посередині — між двома викликаними. До залі тим часом лявою вливаються всі ті, що встигли вийти, але були ще в коридорі або на сходах; увійшовши, вони стежать за подіями з жадібним німим зацікавленням...

— Маю честь представити вам кандидатів до президії: товаришка (зв'ичливий жест рукою в бік студентки біля столу)...

Заскочена несподіванкою студентка ніяково представляється: — Марія Шпак.

Теж саме робить студент: — Павло Семенко.

Тоді виконує врочистий поклін усій залі той, що лише хвилину тому стояв на столі:

— Михайло Гринь.

У залі загальне відпруження: дружній сміх, дотепи, оплески...

— Голосуємо! — і знову в голосі бринить метал: — Товариші студенти! Хто з вас за даний склад президії, прошу піднести руку!

І вмить, як у казці, виростає непроходимо-густий ліс рук, а слідом — несамовитий грім оплесків, від яких стіни ідальні гудуть, і крики:

— Браво! Слава! Правильно! Нарешті!

Заспокоївшись від напруження перших хвилин і відчуваючи, що маса ним уже опанована, Михайло Гринь підносить руку вгору і на тлі досягнутої тиші говорить спокійно й упевнено, як до своїх найближчих, стоячи поміж своїм заступником і секретаркою, що вже встигли сісти.

— Товариші! Я дуже радий, що ви вашим голосуванням, вашими оплесками та вигуками схвалили мій виступ; сподіваюсь, що ви схвалите й мої дальші кроки... Товариші! Ви всі, я думаю, погодитесь зі мною, що студент — це високе звання для молодої

людини. Студент має бути зразком для молоді в цілому; студент — це культурна людина, не хуліган і не розбійник!

Оплески...

— І ганьба нам усім, тут зібраним студентам Києва, якщо ми не здібні мирно й культурно вирішити навіть і такої невеличкої справи, як розподіл карток АРА! Ганьба нам — студентам Києва, якщо ми так легковажно даємо себе штовхнути на шлях вуличних сварок, ба навіть і справжньої бійки, що змішує з болотом високе ім'я студента... Яка різниця тоді між нами й дикими тваринами, що перегризують одне одному горло за кусень лакомої поживи? Не хтось нам, а ми самі маємо розподілити між собою лакомий дар АРА... А ми щό робимо? Щό, якби хтось зфотографував нашу залю п'ять хвилин тому й післав би цю фотографію дародавцям із відповідним написом?

Довгі бурхливі оплески...

Наталя, не кліпаючи, пильно дивиться на промовця широко розплющеними очима, що випромінюють каскади іскор... Її свіже без дотику косметики личко і вся її просякнута чаром дев'ятнадцятої весни дівоча постать промовисто свідчать про враження від щойно сказаних слів...

— Хіба це не наші з вами думки? — шепоче Соломон поруч...

— Так! — не відриваючись від президії, кидає Наталка і знову вся перетворюється в слух і зір...

І Соломон не заваджає... Ні, ні! Він лише дивиться на свою юну сусідку збоку і щось собі думає: щось, мабуть, дуже далеке від подій залі й дня, хоч збори ці він розцінює, як дуже цікаві, — можливо, навіть виключні й неповторні...

— Чи сміємо ми вийти з цієї залі, вкриті ганьбою? — веде промовець далі, і з тембру його голосу вже зник метал наказовості, натомість відчутливо брижить нотка сорому й болю: — Ні! Ми мусимо негайно

ж таки ту ганьбу з нашого імени змити! Ми мусимо не лише комусь, але в першу чергу самим собі довести, що ми є гідними носіями високого звання студента і саме тому здібні мирно, культурно й організовано розв'язати ту справу, для вирішення якої ми тут сьогодні зібралися. Вдумайтесь, товариші! Якщо ми вийдемо сьогодні звідци розсвареними, не залагодивши нашої справи, то... ми вже не зберемось більше, і... справу розподілу подарованих нам американцями благ буде вирішувати для нас *хтось* (це слово промовець вимовив із притиском) і то саме *так*, як йому (а не нам) вигідно, — очевидно, саме так, як вирішувалася ця справа досі... А пляма ганьби лежатиме на київському студентстві!

Дуже довгі бурхливі оплески, що не дають можливості говорити далі...

— Правильно! Правильно!

— Від імени щойно вибраної вами президії я закликаю вас, товариші, допомогти цій президії провести збори ділово, спокійно й організовано. Ви всі, напевно, зауважили, що в гущавині цієї залі діє деструктивна, чисельно дуже невеличка група, яка зацікавлена в зриві наших зборів... Навіть ціною зганьблення високого звання студента ця група хоче зберегти ті горе-порядки, що панували в справі розподілу карток АРА досі... Як голова цих зборів, з вашого, шановні товариші, доручення, я заявляю рішуче цій групі, що Київське студентство не допустить її деструктивних виступів і кулачних (вуличних!) метод «дискусії»... Хто хоче з числа тут присутніх розв'язувати питання кулаками, хай вийде з цієї залі геть на вулицю і не заваджає нам працювати!

Оплески й вигуки переходять в овацію... Настрій маси врочистий, піднесений...

— Ваші бурхливі оплески, товариші, дозвольте

вважати за одностайне схвалення мого, щойно висловленого попередження (невеличка павза).

— Приступимо тепер до вирішення справи! Дискутували вже аж забагато, тому нікому для дискусії слова не даю...

— Студенти всіх ВИШ-ів Києва разом узяті, очевидна річ, не можуть здійснювати повсякденної контролі над справою споживання благ АРА. Для цього потрібне «тіло», що складатиметься з представників усіх ВИШ-ів; назовемо це тіло — Контрольною Комісією, бо ж функцією цієї комісії буде *контроля* і над розподілом карток поміж ВИШ-ами, і над запровадженням справедливої системи розподілу карток поміж студентами кожного інституту зокрема, і над видаванням харчів для кухні, і над витрачанням їх у кухні...

— Правильно! Правильно!

— Для праці в цій комісії потрібні одиниці, що хочуть і можуть працювати в інтересах усього студентства Києва, а не у своїх власних чи групових... Тому кожен інститут нехай зараз же вибере по два відповідних представники для постійної праці в Контрольній Комісії і подасть їх прізвища до президії... Для цього досить п'ятнадцяти хвилин...

Голос із гущі залі: — Та як же ми можемо...

— Не хвилюйтеся, товаришу, ось зараз зможете! — перебив його Гринь: — Прошу всіх не рухатися з місць, поки я не скінчу вказівок! Політехнікум! Ви збираєтеся для вибору двох до Контрольної Комісії в задньому кутку залі ліворуч, Медінститут — у задньому праворуч, Народнього Господарства — у задньому центрі залі, ВІНО — передній кут ліворуч, Кооперативний — передній праворуч, Зовнішніх Зносин — по середині біля вікон, Ветеринарний — у коридорі... Тепер прошу встати і зібратися по інститутах, лише — без крику! П'ятнадцять хвилин!

Заля зашуміла, заметушилась: згори здавалося, що то метушаться макарони в окропі, що вже кипить... Справа справді закипіла, і ще до скінчення 15 хвилин склад Контрольної Комісії вже був занесений до протоколу. Заспокоївши залю, Гринь попросив секретарку проголосити склад Контрольної Комісії до загального відома... І тоді в напруженій тиші вся заля прослухала прізвище за прізвищем з уст юної секретарки... Нарешті! Сталося!

Грім оплесків, сяйво щирої радості на молодих обличчях і дружні вигуки:

— Чудово! Слава! Хай живе студентство Києва! Плеще в долоні вся заля, плеще й президія...

Виждавши трохи, поки ці вияви бурхливих почувань, нарешті, почали вичерпуватись, Гринь продовжував:

— А тепер, товариші, дозвольте виконати останню формальність: чи має будь-котрий інститут заяву, що до протоколу внесено двох його представників, але не тих, кого він подав?

Мовчанка...

— Значить усіх занесено правильно. Проголосуємо даний склад Контрольної Комісії в цілому.

— Хто — »за«, прошу піднести руку!

Вся заля голосує густим лісом піднесених рук »за«.

— Хто — »проти«?

Ніхто: Ліс рук миттю зрубано при самому корені.

— Хто втримався?

Підноситься рук 15-20; це, очевидно, саме та група, що намагалася збори зірвати і мало-мало не досягнула свого.

— Отже, нашу Контрольну Комісію вибрано майже одноголосно, з чим я і вітаю вас усіх щиро. Прощу членів Контрольної Комісії підійти до президії. Збори вважаю закритими.

І знову радісні оплески, вигуки, дотепи й жарти...

Куди лиш око гляне — скрізь радісно усміхнені молоді обличчя... Де ж ділися бажання ламати одне одному ребра й кості?

Не поспішають іти додому, дарма що вже пізно. Чимала кількість студентів оточує стіл президії, скупчуючись довкола Михайла, стискаючи йому руку, дякуючи, гратулюючи й одверто захоплюючись його відважним скоком на стіл.

А Контрольна Комісія вже готувалась тим часом до відбуття своєї першої Організаційної Наради...

* *
*

Весняний вітерець-пустун, ледь-ледь дотикаючись, пестить розгарячене Наталчине личко, а вона ще й підставляє його тому вітерцеві назустріч, ще й прискорює крок, майже біжить...

— Куди ви так поспішаєте?

Наталя мовчить: може, не чує? А чи усвідомлює вона, що поруч іде Соломон? Хто зна... Вони йдуть спочатку бульваром Шевченка під розквітлимими вже каштанами, що виглядають на тлі прозорої весняної ночі, неначе якісь казкові ялинки з запаленими на них свічечками... З бульвару Шевченка ліворуч — на Безаківську — вздовж огорожі Ботанічного саду прямують обое до своєї щоденної мети — до Жиланської... Соломон не заваджає своїй молоденькій супутниці мовчати: о, він мудрий, тактовний і добре вихований! Якісь думки шаленим гураганом мчать тепер крізь оцю дівочу, не по роках розвинену голівку... І нехай мчать! Він (Соломон) не заваджатиме... Уже, мабуть, одинадцята минула, бо не багато вже пішоходців на Безаківській, і настирливе «цок-цок» Наталчиних підборів об асфальт, здається, заваджає Соломонові свої власні думки синтезувати, а Соломон, як звичайно, в полоні своїх власних думок...

— Соломоне!

— Що, Наталочко?

— Ви, їйжебогу, наймудріший з усіх чоловіків, яких за все моє життя довелося мені зустрічати...

— Гм... Я не сказав би, що це бринить, як комплімент, бо... життя ваше ще надто коротке...

— А все ж таки ви — наймудріший! — нетерпеливиться Наталка.

— Гм... Припустимо умовно і тільки на хвилинку, що так...

— Так! І скажіть мені ви, наймудріший, як міг він скочити на стіл?

— Я його саме про це й спитав, коли щиро стискав його правицю після закінчення зборів.

— І... що він вам на це?

— Його нараз кілька студентів про це питало... Ну, і він усім нам відповів...

— Повторіть точно, якими словами він усім вам про той скок відповів...

— Гм... Ви вимагаєте точного наведення слів? Спробую... Отже, Гринь сказав нам так:

»Коли пішли вже в хід кулаки, то це було таким наочним доказом нашої (всіх студентів Києва!) безсилости вирішувати наші власні справи, що мене до болю гостро опік сором за всіх присутніх, а зокрема за себе, як учасника цих зборів... І це саме той сором пекучий за зганьблену гідність студентства і кинув мене на стіл«...

— А ви, Соломоне, теж відчували цей сором?

— Так!

— Чому ж ви не скочили на стіл?

— Гм... Бо... якби я й скочив, то... не знайшов би тих простих і потрібних слів, якими слід було вплинути на масу, щоб піднести її душу з низин вуличного бруку на відповідну височінь... Я не скочив ще й тому, що в голосі моїм забракло б металу, щоб ударити масу по нервах... Я, Наталочко, нездібний впливати на масу... Але мені теж було соромно, до болю соромно... А вам?

— Так, і мені!

— І багатьом, багатьом, майже всім! І коли заговорив Гринь, то, повірте, він лише знаменито висловив те, що почували ми всі, і саме тому він і переміг, і саме тому йому так шалено били браво... І саме тому він так легесенько взяв ту масу, як щойно приборкану тварину, і повів стежкою розуму — гідності на зустріч! Я шаную його...

— Він — ваш однокурсник... Щоб ви знаєте про нього?

— О, небагато, Наталочко! Зовсім небагато! Він — галичанин: слабо знає російську мову, але добре знає німецьку і заробляє собі на черствий шматок хліба викладанням німецької мови в якійсь українській школі... Поза тим я знаю лише те, що знають про нього всі: що він уміє головувати на зборах, хоч ніколи цієї «мудрости» не вивчав, що він завжди вбого вдягнений і, мабуть, справді бідний... І це, здається, все! Небагато! Вас це не задовольняє, Наталочко? Ви, мабуть, хотіли б знати про Гриня більше?

— Чому ви так думаете?

— Бо... мені так здається, що ви вже трошки захоплені, Наталочко! Хіба... ні?

— Так! І то не трошки, а дуже, як і вся маса студентів, яким він допоміг сьогодні зберегти власну гідність... Але я захоплена *вчинком*, а не людиною... Це ж не все одно! Людини я зовсім не знаю... Ви мусіли б це відрізнити, премудрий Соломоне!

— Відрізняю і не раджу вам захоплюватись людиною!

— Чому?

— Бо... з цього нічого не вийде.

— Чому?

— А тому, що Гринь — дуже серйозний хлопець і з жінками нічого спільного не має. На нашому курсі є чимало привабливих жінок, але він від них

так уперто бокує, що вже здобув собі репутацію «женоненависника» . . .

— Ваша порада мені — »не захоплюватись!« принайменше безпідставна й недоречна, премудрий Соломоне, бо ви ж більше, ніж будь-хто інший, знаєте, що я захоплююсь книжками, а не хлопцями . . . Щоправда, щовечора йду з вами додому, але ж ви — не в рахунок!

— Так, так! Я, безумовно, не в рахунок!

Мовчанка . . . Лише »цок-цок« Наталчиних підборів об асфальт пішохода порушує ту мовчанку двох, що йдуть поруч у полоні власних думок . . .

— Наталочко! — озвався, нарешті, Соломон, коли ворота будинку, в якому мешкала його юна супутниця, були вже в полі їх зору . . .

— Ви . . . гніваєтесь? Це, їйжебогу, сьогодні вперше за весь час нашої, нічим незахмареної дружності я вас прогнівив . . .

— Аж ні трошки! Добраніч, премудрий Соломоне!

— Добраніч, Наталочко! Спіть спокійно, і нехай не сниться вам скок на стіл!

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

НЕСПІВЗВУЧНІ З ДОБОЮ

— То ви, Михайле, хочете дипломатом бути? За кордон поїхати? — тихо спитала Наталя, кусаючи ніжно-зелений листочок молодими зубами й задумано потопавши поглядом у могутніх хвилях Дніпра, що з величавим спокоем мчав попри Київ, як і за часів Шевченка й Гоголя або й тисячу років тому . . .

Перед їх очима, під сліпучим промінням весняного сонця розкривалася одна з найкращих панорам

Києва... На пінявих, щойно розбурханих великим пароплавом хвилях грайливо погойдувався маленький човник, а просто — на тім боці жовтою плямою вилискувався Труханів острів, і чорніли будиночки й хати Слобідки... Праворуч від них Володимир Святий монументально стверджував своєю на цій горі присутністю, що Києву й справді вже понад 1000 років, а ліворуч невпинно гуркотіли й загонисто дзеленькотіли, раз-у-раз зустрічаючись, два трамваї-близнюки Михайлівського Спуску: один поважно підносив киян з Подолу нагору, другий водночас обережно зносив їх згори вниз, — від стін Михайлівського монастиря — на Поділ...

— Так! — поважно відповів Михайло: — Хочу бути дипломатом.

— І будете?

— Ні! Тепер уже ясно, що не буду...

— А чому?

— Бо в моїй кишені партквитка нема. А ви, Наталочко, ким би хотіли бути?

— Я?!? — цим питанням Наталя, здавалося, була дещо заскочена: — Сказати вам правду?

— Тільки правду! Неправди між нами, згідно з нашою вчорашньою умовою, не повинно бути! Нема їй місця між нами!

— Я... Я хотіла б бути письменницею...

— Письменницею?!? — перепитав Михайло: на цей раз уже він був, очевидно, заскочений, бо різко повернувся на лавці й глянув із запитанням в іскристо-карі дівочі очі...

— Так! — дуже серйозно й упевнено відповіла Наталя, не відриваючи своїх очей від того човника, що раз-у-раз підскакував угору на гребнях пінявих, загніваних хвиль.

— І будете?

— Ні, не буду!

— А чому?

— Неспівзвучна з добою я. Розумієте?

Михайло мовчав задуманий і поважний: так, неначебто від його наступного слова залежало дуже багато... Вони вже не раз зустрічалися, не раз розмовляли на різні цікаві теми, і години, проведені вкупі з Наталею, завжди здавалися йому хвилинами. Не терпів Михайло легковажних, сміхотливих дівчат і не вмів грати ролі приємного кавалера, що догоджає дівочим примхам, тому й придбав собі репутацію самотника й женоненависника... Але ця дев'ятнадцятирічна дівчина вражала його і своїм розвитком, і серйозністю... Звідки взяла вона таку суму знань, якими не могли похвалитися советські студенти? Хто її батьки? Цих питань Михайло не насмілювався ставити, бо й сам, звикши до обережності, тримав язика за зубами... І раптом оця небезпечна фраза про неспівзвучність з добою та ще й питання: — Розумієте?

— Ро-зу-мі-ю... Вірніше кажучи, догадуюсь: ви, безумовно, походите з інтелігентної родини, і вам не по дорозі...

— Я походжу з так званої трудової інтелігенції, якої совлада офіційно не переслідуює. Я, уявіть собі, нічогосінько не ховаю щодо моїх батьків і в анкетах скрізь і всюди пишу правду: батько — адвокат, мати — вчителька чоловічої гімназії, і... крапка.

— О, то це, певно, мама подбала про ваш розвиток, про знання мов, начитаність...

— Про це подбали обое, бо я — одиначка, і саме в мене і тато, і мама вкладали мрії свої: тато-адвокат і блискучий промовець мріяв бачити мене адвокаткою, змалечку вчив мене логічно думати й плинно висловлювати свої думки; мама під впливом моєї дитячої писанини й високої оцінки моїх здібностей з боку фахівців-літераторів захотіла бачити мене письменницею і саме в цьому напрямку духово вела мене... Бо в основному вела мене мама, а не тато... Йі я завдячую духовий розвиток, уміння працювати над собою, знання мов, начитаність...

Після скінчення гімназії мене мали завести до Петербургу, де я мала жити в маминого брата й учитися на Бестужевських жіночих курсах, а після них вивершити освіту за кордоном. Щоб цю мрію здійснити, батьки (обоє) складали гріш у банку, але революція вмить перетворила їхні банкові книжки в нікчемні клапті паперу, а мене — в людину, яка, крім голови на плечах і десятиох пальців, не має нічого...

— Ну, дозвольте вам у цій точці не повірити, бо ж батьки ваші, безумовно, працюють тепер і допомагають своїй одиначці здобувати освіту, як не в Петербурзі, то в Києві...

— Ви помиляєтесь! Моя мама — вчителька з тридцятип'ятирічним стажем покинула вчителювати, щоб лише не виховувати дітей в інтернаціональному, комуністичному й безбожницькому дусі, а тато не схотів бути большевицьким адвокатом...

— І? — голосно спитав Михайло: — З чого ж вони живуть тепер?

— Шшш! Не так голосно! — Мої батьки покинули все й переїхали в село, де бабуся має невеличке господарство — рештки колишнього маєтку. Тепер землю обробляють, корову, свиню годують, курей, гусей... І моя мама-білоручка знаменито хліб пече й корову доїть... Не вірите?

— Бабуся, кажете, господарство має?!? Та її ж мали б убити...

— За що? — спокійно спитала Наталя, спостерігаючи за виразом Михайлового обличчя і спиняючи довгий уважний погляд на його засніжених першим дотиком сивини скронях.

— Ну, як це «за що»? Просто з мотивів клясової ненависти...

— Зерна клясової ненависти, як вам відомо, засіваються тепер штучно, але... покищо не скрізь і не завжди вони проростають... Бабусю селяни

люблять, дарма що вона — дворянка й колишня поміщиця...

— За що?

— А за те, що вона їм протягом свого довгого життя несла любов велику.

— Ви, напrawdę, чим більше говорите, тим більше дивуете мене! — з цими словами Михайло вмовстився на лавці зручніше, різко повернувшись до Наталі обличчям і забувши про краєвид: — У чому ж та любов до селян виявлялася? Наприклад!

— О, прикладів аж надто багато! — відгукнулася Наталя і, помовчавши трохи, почала тоном повістяра, плинно й бездоганно будуючи речення за реченням...

— Ви, певно, чули про народників... Так от: бабуся моя була й досі ще є народницею. Ще замолоду скінчила вона акушерські й фельдшерські курси, але не для того, щоб цим ремеслом заробляти, а для того, щоб нашому народові помагати... Як захворіє, бувало, хтось у нашому селі чи сусідньому, — зараз бабуся мою кличуть... І вона у всяку погоду — хустку на плечі, валізочку в руки й пішла... Інколи і я — маленька за нею слідом бігла... Приходимо, бувало, до хати, де хворий лежить: бабуся температуру зміряє, розпитає, накаже хазяйці хворого обмити й у чисте вдягнути, а потім або банки ставить, або горло квачиком змазує, або лік на прочищення шлунку дає... І все це з валізочки своєї добуває... Зокрема по жіночих хворобах була вона знаменитим лікарем: уміла й роди прийняти, і кровотечу спинити... А скільки дітей вона від корости вилікувала! Скільки ран у часі жнив та косовиці перев'язувала!

— І все це безплатно!?

— Абсолютно безплатно! В її домі була окрема кімнатка під аптекою: там стояли шафи, в яких у зразковому порядку розкладені були лікарства за певною системою... Цього мало: вгорі під стелею

рядами висіли торбиночки з різними сушеними лікрослинами, і пахло в тій кімнаті материнкою, дерев'ям, ромашкою і ще цілим букетом незнаних лікрослин... Чудово пахло в тій кімнаті! Та ще й досі пахне, хоч бабусі вже 90!

— То вона й народну медицину застосовувала?

— А якже! Об'єднувала в своїй аптеці куповані ліки зі збираними. Бувало, виберемося ми з бабусею під час моїх вакацій лікрослини збирати: вийдемо на світанку, взявши з собою печене курча, хліба й молока; ходимо лісами й полянами, збираємо лікрослини, гриби та суниці чи інші ягоди... А коли втома дасться взнаки, і голод нагадає про себе, сідаємо десь у холодку і обідаємо чи полуднуємо... А бабуся ще й засне на годинку. Тоді знову ходимо, а я — маленька добуваю лікрослини з таких хащів, у які бабуся не наважилась би й залізти. За це винагороджувала вона мене розказуванням народних казок і взагалі всякої бувальщини. Гарно розказувала! По-мистецьки! А ще краще співала мені пісень народних і власної композиції: співала тихим контральтом стариківським, що інколи тремтів і уривався...

— По-українськи? — перебив Наталину розповідь Михайло, дивлячись їй просто в очі.

— А якже! Коли хочете знати правду, то саме бабуся мене українкою зробила, саме вона навчила мене народ наш любити тією любов'ю великою, якою просякнуте все ество її!

— Гм... Цікава у вас бабуся! Я б хотів побачити й пізнати її.

— Вона, мабуть, помре скоро, бо ж вік уже пізній... Але, скільки я житиму, вона все стоятиме перед моїм унутрішнім зором, як монумент людяності, українства й християнського ставлення до ближнього. Її служба народові не обмежувалась лікуванням селян: вона ще й матеріально допомагала їм. Скажемо, згоріла чиясь хата... Бабуся дає

лісу, купує в місті все потрібне для будування нової хати, а священник, з її доручення, голосить у церкві, щоб люди йшли толокою нову хату погорільцеві будувати. І... йшли, і будували, а бабуся всіх працівників годувала якнайкраще, аж поки хата не була скінчена... Скажемо, у когось єдина корова згинула, і діти без молока лишились... Бабуся моя дарує або купує тій родині теличку, а поки та телиця коровою стане, молока для дітей щодня великий глечик від своїх корів постачає... Отже, як бачите, моя бабуся несла народові любов, і народ їй любов'ю відповів і досі відповідає... Під час революції ніхто її пальцем не рушив, хоч вона й не тікала з свого невеличкого маєтку, а коли в 1920 році тато й мама приїхали, то їх на сільському сході до громади прийнято і на цій підставі землі від бабусі покищо не забрано... Більше того: мені — внучці того «клясового ворога» селян, внучці тієї поміщиці й дворянки з отакими-от немозольними пальчиками (при цьому Наталя показала свої справді печені й гарної форми ручки) комнезам* «командировку» до Вищої Школи в Києві видав. Не вірите? Факт!

Михайло розреготався.

— І ви по цій «командировці» до інституту вступили?!?

— Не до одного, а до двох: мені два примірники дали! Я в двох інститутах учуся: в одному для душі (факультет гуманітарних наук), а в другому — для фаху, бо ні вчителькою, ні письменницею я за совлади ніколи не буду.

— А чому? — допитувався Михайло: — Адже тепер існують різні літературні організації, виходять різні журнали...

— «Різні!» «Різні!» — влучно імітуючи Михайлів тон голосу, передражнила його Наталя: — Усі ці

---

*) Комітет Незаможних Селян.

»різні« нікуди від Ленінського заповіту не втечуть: література повинна бути національна тільки формою, але інтернаціональна, комуністична й безбожницька змістом . . .

— А як ви дивитесь на українця — советського письменника?

— Дуже просто: це — або комуніст, якому по дорозі зі згаданим заповітом Леніна, або духовий льокай, який, маючи талант, продає його, пишучи на замовлення: »До ваших послуг! Що накажете, те й напишу!« Мама моя твердить, що вже краще бути тим »человеском із ресторана«, що гне хребет, подаючи п'яницям закуску, пиво й »водку«, аніж советським письменником, який гне свою душу, подаючи народові своєму духову страву, просякнену отрутою брехні на замовлення, що спрямовує його в тенета ворога . . .

— Це мама вас такою виховала?

— Так, в основному — вона! Але й бабуся додала чимало до мого виховання, і татко . . . Всі троє . . . Духово — я донечка моїх батьків і внучка моєї бабусі! Але ми з вами заговорились . . . Уже скоро й вечір настане . . .

Наталя звучко підвелася, поправила на тоненькій талії поясок і, зиркнувши на ручного годинника, стояла струнка й рішуча . . . Вона не була красунею і, можливо навіть, мало думала про свою зовнішність. Але в неї була непогано збудована постать у першій порі дівочого розквіту, свіже, майже дитяче обличчя школярки старшої класи й карі розумні очі, що вміли бути то скупчено-уважними, то іскристо-веселими, то замріяно спрямованими в якусь невідому далечінь.

— Я поспішаю. На мене товаришка чекає, щоб готуватися до чергового іспиту . . .

— Де чекає? — діловито спитав Михайло і теж підвівся.

— На Караваївській... Я сяду в трамвай біля Софіївського Собору.

— То я піду з вами до трамваю. Можна?

— Звичайно, можна!

І вони пішли мовчки... Слів не було, але було щось невиразне, чого ніяк не далось б висловити, але що, як тінь, невідступно посувалося за ними, хмаркою нерозгаданих загадок плило над ними і огортало їм душі серпанком мрій...

Довго йшли мовчки доріжками Володимирської гірки, прямуючи до виходу... Кожний був окремішньо — в собі, а все ж таки разом... З кожною хвилиною ходу голоснішими робилися сигнальні дзвіночки двох трамваїв-близнюків Михайлівського Спуску, виразнішим ставав їх ритмічний металевий гуркіт...

А ось уже й сховався Михайлівський Спуск праворуч, а натомість сірі стіни Михайлівського монастиря виростили ліворуч...

— Ви буваєте тут? — раптом спитав Михайло, розриваючи суцільне полотно тривалої мовчанки...

— Я була тут ще за царя — гімназисткою, а тепер — ні! Я від КУБУЧ-а* жодних благ не одержую, вчуся без стипендії, утримую себе сама: працюю... А ви?

— Я теж не користуюсь благами КУБУЧ-а і теж утримую себе сам...

І знову тривала мовчанка...

— Чи можна вам поставити одне питання, — озвалась Наталя: — з вашого зовсім недавнього минулого?

— Прошу дуже!

---

*) КУБУЧ — скорочення російських слів: «Комітет улучшения бита учащихся». По-українському: «Комітет покращування побуту студентів». Цей комітет у той час містився в звільненому від ченців Михайлівському монастирі; там же містився й гуртожиток для студентів, що користувалися опікою КУБУЧ-а.

Наталя усміхнулась мовчки, а Михайло дещо здивовано спостерігав її збоку...

— Це «прошу дуже» — позичене галичанами від поляків і не дуже мені подобається... А вам?

— Я просто звик до цього вислову... То це й було ваше питання?

— Ні, це я між іншим, а питання моє ось яке: Як відважилися ви, головуючи на зборах студентів Києва, розпустити масу по інститутах для вибору кандидатів до Контрольної Комісії? А що, якби кожний інститут приніс до президії прізвища саме отих деструктивістів, які були шкурно зацікавлені в збереженні «статус кво»? Ви програли б бій так блискучо започаткований вашим скоком на стіл...

— Цього не могло статися, Наталочко! Це було просто виключене!

— Чому?

— Тому, що я був одним із маси і враховував настрої маси в цілому: кожен зокрема і всі разом узяті горіли тоді прагненням довести привселюдно, що вони таки справді мають гідність людських істот і студентів. Це були хвилини масової екстази, коли хочете! Найкращим доказом правильності моїх дій був склад Контрольної Комісії — без єдиного деструктивного елемента!

— Ви знаєте, Михайле, я все думаю про ті збори незабутні, і я з багатьма вже про них розмовляла... Уявіть собі кожен і кожна є тої думки, що ви перемогли в наслідок влучного висловлення вами саме тих почувань, якими горіла душа кожного... Ви були справді відважним виразником волі всього студентства, і саме в цьому й розгадка вашої блискучої перемоги...

Михайло слухав, і здавалося йому, що він п'є якесь чудове, незнане ще досі сили вино, що від того чудодійного вина в нього крила виростають, і що він, як той Ярема з «Гайдамаків», «неба дістане,

коли полетить». Хотів би ще на тему про ті збори поговорити, але... стримав себе, бо Наталя не підликала більше вина...

Назустріч їм ішли непогано, а подекуди навіть і добре вдягнені люди в напрямку до Володимирської Гірки, — ішли, щоб зустрінути захід сонця над Дніпром, а дехто, щоб побути разом... бо ж не бракувало серед зустрічних і закоханих пар, що йшли під ручку, ніжно притулившись одне до одного...

— Сумно, що ви тікаєте, — озвався Михайло: — А втім... я вас шаную за вашу працездатність і дисциплінованість... Я навіть, одверто кажучи, дивуюся, як ви встигаєте здавати іспити в двох інститутах та ще й працювати...

— Дуже просто: зранку й до пів четвертої працюю. Від четвертої до шостої щось їм і роблю те, що конечно потрібне для самообслуги: перу, прибираю хату, тощо... Від шостої до одинадцятої слухаю ті лекції, які вважаю за доцільне слухати, а вночі й у неділю готуюсь до іспитів...

— А яким чином ви встигаєте складати іспити в двох інститутах?

— Я — здібна: пам'ять, нібито, як кажуть люди, дуже добру маю. Я не потребую готуватися до тих предметів, курс яких я прослухала протягом року. Пам'ять моя не лише зорова, але й слухова. Я довго пам'ятаю все те, що уважно прослухаю... А от гірше вже з тими дисциплінами, яких я не слухаю, бо не встигаю: їх доводиться виучувати в гурті інших студентів із підручників чи чийхось записок, як, наприклад, сьогодні.

Так розмовляючи, вони швиденько перемогли чималий простір величавого Софіївського Майдану. Праворуч від них майнули сірі урядові будинки, що за царя йменувалися »прісутственними місцями«, а за совлади тримали в полоні своїх похмурих, старих стін облпрокуратуру, облсуд, міліцію та ще

кільканадцять держустанов із безліччю співробітників. Просто перед ними осяяний прощальними промінчиками сонця, яке мало вже ось-ось заховатися, височів Хмельницький на вздибленім, з трудом приборкуванім коні... Просто перед ними, вилискуючись золотими куполами, які здавалися оновлено-мінливими, височіла Софія у всій своїй промовистій величі. Софія, що нею на них дивилися віки... Софія, що стала тепер фортецею в нерівній боротьбі українського народу з московсько-червоним наїзником за право вірити...

— А тут ви буваєте? — тихо спитав Михайло: — Чи, може, ніколи?

— Буваю! — поважно відповіла дівчина: — Люблю слухати проповіді Чехівського та Липківського... Особливо останнього! Який же він літописний дідусь! Саме таким я уявляю собі літописця Нестора...

* *
*

Коли Наталю забрав трамвай, Михайло довго дивився йому вслід, а потім і сам пішов за ним слідом — довгою-довгою Володимирською вулицею... Ішов повільно, потонувши в п'янкім морі якихось дивних почувань... Клапті думок уривчасті й сполохані пропливали в тім морі стихійно, і годі було їх докупити зібрати, коли раптом...

— Взяли Байду та й зв'язали,
Та й за ребро гаком...

На розі Володимирської та Підвальної, — саме там, де кінчався колись так званий «старий Київ» Золотими Воротами, — сидів на землі старий сліпий бандурист, а поруч із ним стояла дуже бідно вдяг-

нена сліпа жінка середніх літ*. Це вони співали пісню про Байду, співали дуєтом під акомпаньямент бандури, а натовп слухачів цупким перстеном оточував їх... У бляшанку, що стояла поруч із сліпим музикантом, раз-у-раз летіли кинуті чиєюсь рукою монети: летіли й падали на дно бляшанки, дзенькнувши, здебільшого, не в такт...

— Ой, висить Байда та й на риночку...

Та й не день, не нічку, та й не годиночку...

Густим, соковитим килимом стелилася та пісня довкола, і стоптані підшви Михайлових черевиків прикипіли до асфальту біля натовпу, що оточував тих артистів народних... Він теж став невід'ємною частиною натовпу, він теж, як і всі, усім еством своїм віддався чарам пісні, бандури й минулого, що промовляло устами цих двох так бідно вдягнених сліпих...

Пісня про зв'язаного й тортурованого Байду нагадала Михайлові картини про сучасних численних байд, тортурованих у в'язницях ЧК, звідки він сам ще так недавно випадково вирвався. Згадав і про зв'язані можливості всіх тих мрій, якими його юнацькі в'єсні цвіли... Духова самотність (вже надто тривалою вона була!) пекла вогнем нерозказаних нікому болів, і здавалося йому, що саме неспівзвучна з добою Наталя зрозуміє його. Він був утішений Наталиною відвертістю, відчував, що якась могутня тепла хвиля зростає йому в грудях, і здавалося йому, що сьогоднішні зорі засвітяться саме для нього... Розказати їй все про себе?!? О, ні! Вона ж дівчина, а у дівчат від природи язички довгі... Та й вона ще зовсім дитина! То дарма, що

---

*) У той час у Києві було кілька таких сліпих бандуристів, що в супроводі сліпих співаків чи співачок давали на вулицях свої концерти українських пісень та дум, яким захоплено прислухувалися народні маси. Ці справжні народні артисти, як небажані червоно-московській владі, трохи згодом зникли безслідно.

освічена й серйозна, але... дитина! Дев'ятнадцять років! Гм... У тій точці думки урвалися, але натомість з'явилося Наталине усміхнене личко, в якому було ще так багато дитячого... Інтелектуальний розвиток, серйозність, працьовитість і нерозірвана ще нитка зв'язку з ніжною порою дитинства... Досить гарно збудована дівоча постать у ранній порі весняного розквіту і відсутність отого специфічно-жіночого, настирливого кокетства, яке звичайно топить жіночий розум у дзеркалі та робить жінок порівняно з чоловіками меншевартісними... Адже всім відомо, що в дзеркалі годі шукати дна! Отже, заглядаючи до нього надто часто, дуже легко загубити свій розум... Так думав Михайло про жінок, а приглядаючись до дівчат-студенток, не бачив до недавня жодної для себе цікавої. Їхній сміх без причини й пустопорожні розмови, прагнення спокусити мужчину за всяку ціну і претенсія, щоб кожен зустрічний догоджав їм, виконуючи всякі їхні примхи й забаганки, — усе це разом узяте викликало в Михайла якусь незрозумілу відразу. А щодо нового, революцією породженого типу свободоловної совєтської дівки, то вже не відразу (ні!), а жах, огиду й ненависть викликав цей тип жінки в Михайловій душі. Тому й сталося так, що він, тримаючись осторонь від жіноцтва, придбав собі репутацію самотника...

А тепер?.. Як зрозуміти себе самого? У чому таємниця Наталиного впливу? Може, вона полягає якраз у сполученні живих контрастів її вдачі? А може, саме в тому, що неподібна вона до всіх тих, яких досі бачив... А Михайло вже дещо в житті бачив і знав! Адже йому вже 27, і не випадково хтось невідомий його хвилясту чуприну снігом на скронях посипав! Злегка посипав! Ледь-ледь... А все ж таки!..

У полоні власних думок ішов Михайло повільно, крок-за-кроком, не усвідомлюючи, куди його власні

ноги несуть. Враз, спинившись, він знайшов себе напроти імпазантного будинку Київської Опери...

* * *

*

У тих роках будинок Київської Опери з'єднував у стінах своєї величавої залі неймовірну кількість киян зовсім не тоді, коли йшла вистава тої чи іншої опери, а тоді, коли відбувалися відкриті дискусії на теми, що хвилювали всіх: »Чи є Бог?«, »Що таке релігія?«, тощо...

Саме зала Київської Опери була в той час пляцдармом, де відбувався двобій між владою і народом за право вірити. По боці безбожництва й влади найбільше відзначалося на цих »антирелігійних диспутах« двоє: тріскучий мітинговий промовець Канторов і дещо освіченіший за нього відомий в Києві марксист і лектор совдисциплін Віктор Іванов. По боці віри й народу теж відзначалося двоє: митрополит УАПЦ Василь Липківський та професор Володимир Чехівський* (видатний діяч УАПЦ, пізніше — підсудний на процесі СВУ). Президія завжди складалася з добре вишколених советчиків, які всякими способами заваждали говорити захисникам віри, раз-у-раз їх перериваючи, урізуючи їм реґлямент інколи до кількох хвилин і відверто (бо безкарно!) глузуючи з них. І все ж таки... в залі опери, що являла собою живе море киян, моральна перемога належала не тріскучому Канторову і не масломовному Іванову... Порядок цих дискусій звичайно був такий: спочатку давалося слово в точно визначенім реґляменті представникам віри, а після них без усякого обмеження в часі виступали представники безбожництва. Ці останні говорили так довго й утомлювали слухачів так безсоромно,

---

*) Характеристично, що російська Церква в Києві не дала своїх борців на захист релігії на цих прилюдних дискусіях.

що, коли, нарешті, представники віри знову могли прийти до слова, то... для їх відповіді на закиди безбожників не вистачало вже часу...

— Пролетаріят утомлений! Завтра зранку на роботу треба! — говорив у таких випадках голова президії, поглядаючи на годинника, що вже й справді готовий був започаткувати нову добу...

Дискусію безапеляційно оголошувалося закритою, і таким чином усі дотепи й насмішки безбожників залишалися в пам'яті слухача зверху... У пам'яті, але не в душі...

Але одного незабутнього Великодня, коли голова президії ніяк не погоджувався дати слово для відповіді митрополитові УАПЦ В. Липківському, — останній з виключною рішучістю цього слова домагався.

— Дати слово! — ревів народ у залі...

Порадившись із членами президії, голова недбало звернувся в бік митрополита: — Вам скільки часу треба? П'яти хвилин з вас досить?

— Мені досить і однієї хвилини!

Заскочений такою відповіддю голова ласкаво проголосив громовим голосом на всю залю, що зараз:

— Слово для однохвилинної відповіді має митрополит УАПЦ Василь Липківський.

На трибуну без поспіху вийшов сивоволосий, з довгою бородою дідусь і, витримавши довгу-довгу павзу, що мала, мабуть, не менше сорока секунд, сказав, звертаючись урочисто до людського моря в цілому:

ХРИСТОС ВОСКРЕС!

— Воістину Воскрес! — громовими акордами відповіла йому зала: — Воістину Воскрес! Воістину!...

Хтось із комсомольців почав на гальорці свистати, але свист той був жалюгідно-маленькою фальшивою нотою на тлі потужного народного хору, що так дружньо відповів своєму митрополитові, пока-

завши наочно, кому в цій залі належить моральна перемога . . .

Сивоголовий літописний дідусь тихо зійшов з трибуни вниз — на сцену, а розгублена президія несамовито вимахувала в повітрі руками, закликаючи залу до тиші . . . Але могутнє »Воістину Воскрес!«, пожежею охопивши всю залу, ніяк не хотіло погаснути: якщо воно погасало в партері, то . . . в тій же хвилині яскравою трояндою воскресало на балконі, а перескочивши кордони гальорки, знову греміло переможними акордами: Воістину Воскрес!

Дискусію сьак-так було закрито . . .

Заходи войовничих безбожників відзначалися особливою помпою перед Різдом, а зокрема, перед Великоднем. Тоді головними вулицями Києва дефілювали організовані »Союзом войовничих безбожників« антирелігійні демонстрації. На відкритих вантажних автах повільним маршем посувалися вдягнені в потворні машкари »артисти«, гра яких полягала в ганебному богохульстві й знущанні з ідеї та змісту даного свята. Божу Матір показували звичайно у вигляді розхристаної дівки, що весь час цілувалася з хлопцями, які її оточували. Ісус Христос витанцьовував гопака з Марією Магдалиною, а 12 апостолів ревли, ржали, кукурікали й плескали в долоні. Слідом за автами, що везли »артистів«, лявіною сунула юрба комуністів, комсомольців і активістів-советчиків, вигукуючи дикими голосами сороміцьких пісень та час від часу виконуючи бурхливі апльодисменти власним дотепам. Зміст тих »вистав« на автах, сенс тих вигуків, куплетів і дотепів був такий неперевержено гидкий, що переказувати їх годі: папір не витримає!

І все це рухливе видовище сунуло довгою Володимирською вулицею, прагнучи до храму св. Софії, як мети подорожі: там — напроти й довкола храму демонстранти отаборювалися (Великодньої ночі на

всю ніч), заваджаючи Богослужбі при повній підтримці міліції... Увесь Київ здригався тоді від несамовитого реву войовничих безбожників.

* * *

*

У хащах Ботанічного Саду, на свіжій нескошеній травичці сиділи дівчата кружкاً... Одна з них повільно читала з книжки, чітко карбуючи слова, а решта — п'ять слухали... Коли читання чергового розділу скінчилось, Наталя взяла книжку й почала ставити дівчатам питання за питанням зі змісту щойно прочитаного. Так уже заведено було, що перепитувала всіх і пояснювала все незрозуміле Наталя. Мабуть, від мами-вчительки унаслідувала вона педагогічний хист, бо без жодних зусиль вела групу до іспитів саме вона... А старших віком не бракувало, бо... всі були старші за неї...

— Ну, а ти, Уляно, зрозуміла? — раптом звернулася Наталя до незграбної, але фізично, мабуть, дуже сильної дівчини, що слухала мовчки, як відповідали на питання інші...

Її похмуро наморщене вузьеньке чоло, смагляве, неначе з гірської породи витесане обличчя й карі маленькі уважні очі свідчили про несамовите прагнення здобути й собі те, чим так легко володіли інші...

— Ні...

— Ну, то чому ж не кажеш? Адже ж домовились, що, коли щось незрозуміло, то треба спитати! — з докором озвалась Наталя: — Що тобі не ясно?

— З самого початку...

Наталя почала дуже терпеливо розказувати початок розділу власними, дуже простими словами, і... карі Улянині оченята заблищали іскрою, а на чолі її вузьеньким зникла гармонія зморщок.

Тим часом інші дівчата обмінювалися незадово-

леними поглядами й нетерпеливо зиркали на годинника . . .

— Знову ж таки через ту Уляну час надаремне пропадає! — озвалася кучерява, вульгарно нафарбована блондинка: — Тобі, Уляно, треба б хліб випікати та снопи вантажити, а не . . .

— А тобі, Насте, треба б лише за хлопцями бігати! — грізно відгукнулася Уляна, і її маленькі карі очі вмить стали гострими, як дві голки: — Не ти ж мені пояснюєш, а Наталя!

— А що, Насте, коли ти чогось не розумієш, тоді тобі не шкода часу на одержання пояснень? — лагідно спитала Наталя і спокійно вела свою лекцію далі . . .

* *
*

Уже смеркалося, коли дівчата сунули алеєю Ботанічного Саду до виходу. Щебетали про те, про се, а в цілому про . . . ніщо, як це звичайно в жіночому товаристві буває . . . Розмова їхня справді нагадувала цвірінькання горобців, бо щебетали всі, а ніхто не слухав . . .

— А що я вам скажу, дівчата, — озвалася імперативно кучерява Настя, перекриваючи дівоче цвірінькання своїм досить таки пронизливим голосом: — Є новина цікава!

Дівчата миттю замовкли, як по команді, і тоді, смакуючи ефект хвилини, Настя заговорила . . . Заговорила, даючи всім відчутти свою вищість над ними, бо ж вона ось знає щось таке, чого не знають усі інші . . . В тому числі не знає цього й оця всезнайка Наталка . . .

— Цієї суботи в Софії вінчання буде . . . Сам митрополит Липківський вінчатиме студента й студентку. Підемо подивитися на цих божевільних?

— О, певно, що підемо! — дружнім хором відповіли дівчата: — А в якій годині?

— Точно в сьомій!

— А звідки ти про це знаєш? — озвалась Наталя до Насті.

— Щоб я та й не знала! Казали мені сусідки старенькі... Вони самі на власні вуха чули, як голосив про це священник у Софії... Лише прізвищ молодих не запам'ятали, але це — дрібниця, бо ж ми молодих побачимо...

Тут розмова урвалася, бо дівчата досягнули виходу з Ботанічного Саду...

— До побачення!

Наталя з Уляною, відокремившись від гурту, пішли Каравайською вулицею вздовж стіни саду вниз...

— То як, Наталочко, підемо в суботу до Софії на тих двох божевільних подивитися? — спитала Уляна, беручи подругу під руку.

Поруч із Наталею Уляна здавалася надто великою і масивною: чисто, як солдат у спідниці!.. З такою охороною не страшно було б і вночі ходити, бо Уляна, в разі потреби, одним махом кулака могла б і хлопця на землю повалити. І вона й справді готова була вжити своїх кулаків проти кожного, хто на-смілився б образити Наталю... У серці дебетой Уляни завжди цвіла квітка вдячності Наталочці, яка так щиро допомагала їй розгризати «граніт науки»... Допомогала, не висміваючи її ні за старший уже вік (Уляні було вже 30), ні за обмежені здібності, ні за коротку пам'ять...

— Ну, що ж ти мовчиш, Наталочко? Я зайду за тобою в шостій та й підемо до церкви вдвох... Добре?

— Я мовчу, бо думаю... Ти, Улянко моя хороша, не гнівайся, але я на цей раз не можу з тобою разом до церкви піти, бо... в шостій мене дома не буде... Розумієш? Але в церкві я буду, і ти мене там побачиш...

— Чу, це — хто зна, чи побачу, бо, мабуть, народу

повно буде... Сам митрополит вінчатиме... Чула?

— Чула. А скажи мені, Уляно, чи й ти вважаєш цих двох молодят божевільними?

Уляна задумалась, і на чолі її вузенькім набігла ціла гармонія зморщок...

— Сказати тобі правду?

— Тільки правду, Улянко! — і Наталині скупчено-уважні карі очі раптом глянули Уляні в саму душу...

— Я... Я... Я вже шаную їх обох, хоч і не бачила ніколи... Я вважаю їх відважними, Наталочко! Можливо, навіть божевільно-відважними! Сама розумієш: в наш час, коли...

— Розумію...

— Отже, підеш на них подивитися?

Наталя йшла мовчки, уважно розглядаючи той шлях уздовж стіни Ботанічного Саду, яким вони з Уляною йшли...

— Ну, і що ж ти знову замовкла? Я питаю, чи будеш ти в церкві в суботу ввечері?

— Так! Буду! Я ж уже сказала, що буду!

— Напевно?

— Напевно.

* * *

*

Неголосно провадить шлюбну богослужбу митрополит Липківський: по-стариківськи вже бринить його голос, але скільки в ньому тепла й любови! Скільки мудрости від віків минулих!

Голосно й повними грудьми відповідає митрополитові великий мистецький хор св. Софії, — хор, що співає лише у виключних випадках та в дні великих свят...

Сотні пар очей фіксують молодих, але не всім їх видно... Ні, не всім! Бо великий храм виповнений народом, як чаша вином, і в прозорім півприсмерку потопає весь натовп присутніх... У тім присмерку

не видно добре ні мозаїки, ні фресок, якими прикрашені величаві стіни храму, але зі стін тих дивляться-спостерігають віки... Зокрема, ілюмінований іконостас дивиться очима доби Ярослава Мудрого: адже саме у вівтарі збереглася й стоїть ще й досі стіна храму первісного-древнього, якій майже 900 років...

Спереду, зовсім близько від молодих звертає на себе увагу дуже висока, міцно збудована дівчина зі смаглявим, наче з гірської породи витесаним обличчям... Її маленькі карі очі раз-у-раз перебігають з молодих на дідуся-митрополита, його біле, як сніг, волосся, блага обличчя й таку ж сніжно-білу довгу бороду... Чи не літописець Нестор воскрес, бува, щоб обвінчати цих двох божевільно-відважних? Ось літописний дідусь в одязі митрополита зв'язує молодим руки і веде їх урочисто довкола престола: раз, два і... три! І тоді ті, що стоять іззаду, бачать рельєфно-окреслене обличчя козака Мамаєя й посипані першим, легесеньким сніжком скроні, бачать перейняте врочистістю школярське личко молоді в авреолі легкого газу й традиційного віночка на голові... Тихо пливуть підтримувані руками в білих рукавичках вінці за головами молодих, а великий мистецький хор виконує одну з найкращих точок сьогоднішньої програми, і ллються ті звуки, як хвилі ріки під час повені... І мимоволі згадують деякі присутні, як вінчалися колись вони... Онде й ота старесенька бабуся, що стоїть, обіпершись плечем об колону, чи не згадує вона, бува, того, з ким вінчалася в таємничім присмерку церкви, коли їй було сімнадцять? Так, так! Вона саме про це й згадує! Бо на її вицвілих уже очах поблискує роса жалю за тим, кого вже нема поруч, і за всім тим, що не повернеться назад ніколи, але що йтиме в її спогадах за нею до могили...

Ось церемонію вінчання скінчено, і митрополит,

звертаючись до молодих, промовляє... О, на цей раз він не потребує просити п'яти хвилин для слова у президії, що складається з войовничих безбожників. Ні, ні! Тут — у храмі св. Софії він покищо є першою особою, і він говоритиме з нагоди вінчання цих відважних молодих студентів те, що вважатиме за відповідне, і стільки, скільки вважатиме за потрібне... Ніхто не заборонить йому! Навіть і отой агент ГПУ, що онде стоїть поруч із хором праворуч*, не в силі спинити його (митрополита) промови. Хай собі нотує, хай записує! Тим краще! Хай Канторов, Іванов і весь »Союз войовничих безбожників« одержать сьогодні від митрополита УАПЦ належну їм відповідь взагалі про віру й народ український, а зокрема й особливо про те, чи вірять тепер молодь...

І літописний дідусь в одязі з відзнаками митрополита говорить... Затих-завмер великий мистецький хор, принишкли, затаївши віддих, люди, що стихійно присунулися до сивоголового промовця якнайближче. Утворилася суцільна маса народу, що перстеном охопила тих трьох: молодих і митрополита...

Мабуть, сама подія хвилювала промовця, бо говорив він справді надхненно й відважно, ігноруючи небезпеку, що загрожувала і йому, і цим двом молодцям, що стояли напроти нього... При думці про цих двох у нього по-батьківському щеміло серце (адже ж шкода їх!), і він із глибоким неприхованим зворушенням привітав їх зі шлюбом...

* *
*

Гарну лекцію дістали сьогодні безбожники! — задоволено говорив один старший уже громадянин,

---

*) У той час на кожній Богослужбі був присутній агент ГПУ, що завжди вислуховував уважно проповіді.

звертаючись до свого знайомого: — Лекцію в супроводі переконливого факту!

Знайомий миттю смикнув його за рукав і боязко оглянувся довкола...

— Може, підемо вже додому?

— Ні, почекаймо ще! Я хочу подивиться, як від'їжджатимуть молоді... Бачите ж, народ чекає!

А народ і справді чекав... Уперто, задумано чекав... Під враженням побаченого й почутого чекав і... думав мовчки: навіть цокотухи не озивалися...

Ось метушня при виході... Ось коридор живий, яким ідуть ті двос: він із рельєфно-окресленим обличчям, що виглядає, як жива копія з козака Мамає, вона — з іскристо-карими очима й наївним обличчям школярки... Одягнені скромно: дуже скромно!

До брами св. Софії миттю підкотив парокінний візник, і були його коні молоді й могутні, як леви... Під поглядами присутніх той візник забрав молодих, а ще два інших візники забрали дуже нечисленний супровід молодих...

— Видно, небагаті! — сказав хтось: — Гостей мало мають!

— А він, видно, вояк, бо виправка в нього воєцька! — упевнено озвався чийсь жіночий голос.

— А вона зовсім молоденька!

— Та й він молодий, дарма що на скронях сивина біліє...

Отак, обмінюючись думками лише про зовнішні ознаки молодих, натовп почав розпливатись у всіх напрямках від св. Софії, яка щойно тримала його в обіймах своїх стін старовинних...

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

ЖИТЛОКООП

Совлада націоналізувала не лише землю, банки, торговельні й промислові підприємства, але також і всі приватні будинки в містах, за винятком зовсім маленьких одноповерхових будиночків на передмістях.

Для управління таким цінним майном, як житлова площа великого міста, створено було скрізь так звану житлову кооперацію. Кілька сусідніх будинків у сумі своїй творили житловий кооператив або скорочено »житлокооп«. Всі житлокоопи в масштабі міста об'єднувалися під назвою »Житлоспілка«.

Існування всіх житлокоопів регулювалося статутом, що був обов'язковим для всієї системи житлової кооперації. Кожний житлокооп мав свою канцелярію і свого управителя (управдома), що одержував платню і працював під керівництвом Правління, яке мешканці даного житлокоопу (скорочено ЖК) вибирали на один рік... Вибирали з-поміж себе і... нібито, вільно... Принайменше так про це писалося в статуті. Після застрашливих років воєнного комунізму, разом із запровадженням НЕП-у було дещо відновлено номінальні права громадян країни советів, в тому числі й права, нібито, вільних виборів своїх органів у профспілках та в кооперації. Офіційно це виглядало, як нова можливість для виявлення здорових сил народу, а на ділі... На ділі кожний мешканець країни переможно будованого соціалізму ніяк не міг викреслити зі своєї пам'яті того »вчора«, яке звалося »воєнним комунізмом« і було так нерозривно зв'язане з діяльністю тієї установи, що йменувалася лише

двома літерами й накладала на все життя своє криваве тавро. Щоправда, тепер ця установа величала себе вже трьома й зовсім уже іншими літерами, але... містилася вона за тими ж самими застрашливими мурами, і працювали в ній ті ж самі застрашливі люди, яких уже звиклося звати чекістами, а тому...

— Ей, дядя Ігнат! Спиніться на хвилинку! Ваше мешкання також заливає вода? — спитав якимось Михайло старого шевця, що день і ніч працював у підвалі, під вікном.

— Заливає! А як же! — флегматично відгукнувся дядя Ігнат, спиняючись...

— Ну, як же так?!? Треба ж щось робити! Вимагати, щоб Правління зробило ремонт! Адже за квартиру платимо...

— Платимо, бо такий закон... А вимагати? Від кого вимагати?!?

— Від голови Правління, — твердо відрубав Михайло, вдивляючись у пооране зморшками обличчя дяді Ігната: — А як не зробить, треба *іншого* на голову вибрати...

— Іншого?!? — перепитав дядя Ігнат і рішуче попрямував до свого підвалу, але до дверей не зайшов і довго супроводжував Михайла уважним, дещо здивованим поглядом...

І так або приблизно так відповідали Михайлові майже всі мешканці його ЖК, не виключаючи й лікаря, який теж мусів терпіти від усіх «гараздів» кооперативного користування житлоплощею...

А «гараздів» тих і справді не бракувало: кризь діри в даху вода від останніх дощів заливала мешкання від верху до самого низу; стелі понабрякали від вологости й загрожували одного чудового дня звалитися людям просто на голови; центральне опалення не діяло зовсім, і люди повстановлювали собі так звані «буржуйки» — залізні печі з тру-

бами, виведеними часто-густо просто в вікно... Але все це були покищо »квіточки«... Справжніх »ягідок« довелось покуштувати тоді, коли настали морози: водопровідні труби потріскали, і населення опинилося без води... Її треба було носити з двору — з так званої »колонки«, а що Михайло з Наталею та її мамою після вінчання оселився в двох кімнатках на самім верхнім — четвертім поверсі, то й довелось Михайлові функцію постачання води взяти на себе... Був він супроти своїх дам справжнім джентлменом і тому всі тяжкі й прикрі роботи виконував сам у коротких годинах між службою і лекціями в інституті.

Несучи якось два відра з найціннішою в світі рідиною прикрими сходами нагору, думав уперто над дивним ребусом: чому мешканці так покійно зносять усі »гаразди« безгосподарности, чому не протестують, чому не виберуть до Правління ЖК інших, ділових і енергійних людей?... Адже ремонт не така вже недосяжно-дорога річ, і їх можна було б легко зробити протягом весняно-літнього сезону! Чейже люди за мешкання платять акуратно, бо в разі неакуратности їм грозить, згідно з советським законодавством, виселення на вулицю! Чейже кожний, хто в'їздить до будинку ЖК, платить Правлінню якусь суму »на ремонт«, та й сам Михайло 150 карб. »на ремонт« особисто голові ЖК віддав при в'їзді! А... де ж ті гроші його та людські!?! Чому за них бодай щось десь не відремонтовано?

Гм... Тяжкі відра! Цур їм! Подолавши два поверхи, Михайло дозволив собі спинитись: відра поставив, і сам коло них став...

Гм... А в статуті ЖК чейже чорним по білому надруковано, що членів Правління вибирають мешканці з-поміж себе вільним голосуванням — відкритим піднесенням рук... А коли він на ці теми пробує з людьми говорити, натякаючи на право вибрати *інших*, то кожний зокрема робить дуже ве-

ликі очі й кудись поспішає... Гм... І невже та ЧК забила людям памороки аж так, що вони не відважуються навіть і про свої життєві інтереси подбати?!? Адже ремонт — річ абсолютно аполітична! І саме на цім ґрунті й слід було б дати бій комуністичній верхівці ЖК! Гм... Але, як можна дати бій, коли маса про бій і слухати не хоче?! Як?!?

Михайло, звівши до купи дуги чітко окреслених брів і зціпивши зуби, рвучко хватає свої відра й поспішає з ними на четвертий поверх щодуху, не спиняючись: йому здається, що він таким чином когось чи щось перемагає...

— Спасибі вам, Михайле! — каже Наталина мама — колишня вчителька, що не схотіла працювати в советській трудшколі й опинилася тепер на утриманні дочки й зятя. Вона ще не стара... Але в неї дуже втомлене інтелігентне обличчя і перейняті якоюсь тугою очі: дуже уважні й суворі невеличкі карі очі...

— А де Наталя? — питає Михайло, прямуючи слідом за мамою до кімнати, де вже накрито стіл до обіду.

— Ще з роботи не прийшла...

— Ну, то я, поки вона прийде, почитаю дещо! — і, сівши коло гарячої «буржуйки», Михайло виймає з кишені «Статут Житлокоопу», розгортає на закладинці й заглиблюється в читання...

У кімнаті бідно: якщо не рахувати стола, накритого для обіду, трьох стільців-інвалідів та «буржуйки», на якій уже парує зварений дбайливою рукою обід, то... чи не єдиними «меблями» цієї кімнати є оте вбоге залізне ліжко, що ним користується Наталина мама? Але... не зважаючи на бідність, у цій кімнаті є «душа», є щось, що відрізняє її від тисяч інших кімнат: єдине вікно — занавішене чистими занавісками, а на досить широкім підвіконні — вазони з квітами, які існують тут наперекір усім тим «гараздам», що панують у житлокоопі; на стіні

— над ліжком картина — «В'їзд Богдана Хмельницького в Київ»... І нема тут Леніна, якого знайдете чи не в кожному, без винятку, мешканні країни так переможно будованого соціалізму... Нема! Леніна Ви, Шановний Читачу, не знайдете навіть і в другій кімнаті цього мешкання, до якої навстіж відчинено обидві половинки дверей. А як же інакше? Треба ж, щоб і до цієї другої кімнати йшло дорогоцінне тепло, що його випромінює встановлена Михайлом «буржуйка»: інакше Михайло й Наталя, дарма що молоді, а давно б уже замерзли, бо зима, як на злість, люта...

— Дз-дз-дз! Дз-дз-дз! — два продовгасті дзвінки розрізують мовчанку...

— Це — Наталочка! — радісно каже мама, і маленькі карі очі втрачають властиву їм суворість, а перейнятість тугою кудись миттю зникає...

— Не турбуйтеся, мамо! Ось я зараз відчиню! — Михайло встає і підтюпцем біжить відчиняти: довгий-довгий коридор веде його до так званих «парадних» дверей... У цьому великому мешканні — вісім заселених кімнат і спільна для всіх кухня, якою зимою ніхто не користується, бо всі туляться коло своїх «буржуйок»... У цьому великому мешканні — три родини й два самотні чоловіки, з яких один ось-ось має одружитись...

Наталя приносить із собою подих морозного дня й молодости: обличчя її в рамці білої вовняної шапочки зарум'янене, великі карі очі прозоро-іскристі, а сміх — задьористий, як у школярки. І вдягнена вона зовсім непогано: в перелицьований, ще бабусин плащик, що пасує їй знаменито. А хутрянний енотовий комір (теж бабусин!) додає навіть деякого «шику» цим недоноскам із минулого сторіччя...

— Уявіть собі, — іду я оце додому, а переді мною в кількох кроках наша «предсідательша»... Так же, здається, називають у нас особу, що має щастя бути дружиною голови ЖК?... Ну, так от...

Ідемо... Вона пливе, як та пава, вимахуючи в повітрі гарною шкіряною торбиночкою... Коли раптом... неначе з-під землі, вискочило двоє безпритульних... Один ручку «предсідательші» на моїх очах шилом кольнув, а другий торбиночку вихватив, і... обоє показали їй спини й підощви взутих у якісь шкарбани ніг... «Предсідательша» наробила вереску на два квартали, зібрався народ, поспівчували, а дядя Ігнат, зовсім не усміхаючись, каже: — «А ви, громадянчко, про цей випадок своєму чоловікові розкажіть! Може, він цим безпритульним соли на хвіст насипле!?!» — Наталя загонисто сміється, очі її іскряться...

— Е, то це виходить, що наш дядько Ігнат — молодець! — задоволено вигукує Михайло: — Я й не знав, що він на це здібний! Ну, а «предсідательша» ж на це щó?

— Нічого! Роззявила рота і... проковтнула комплімент... Вона, мабуть, і не розшолопала, в чому тут сіль.

— Ш-ш-ш! — мамин палець указовий на губах, а очі показують туди, де їх мешкання межує з кімнатою комуніста Резніка: — Він — дома! До нього півгодини тому наречена прийшла...

— Я ж нічого «такого» не сказала! — виправдується Наталя притишеним голосом...

— Не сказала, але можеш сказати! Я тебе знаю! І голосок у тебе, як на біду, дзвінкий: як говориш, то в коридорі кожнісіньке словечко чути! А тепер, сама знаєш, — до біди недалеко!

Сідають обідати...

* *
*

За цигарковим димом облич не видно: він стоїть над головами людей, як непроглядно-густа хмара; він творить враження брудної води, що нею заллято сьогодні так звану «залю» житлокоопу, а фактично

брудну й довгу кімнату без вікон, де сидів тепер густо народ, і де після нудної доповіді про діяльність Правління ЖК відбувалися тепер не такі-то вже й нудні »пренія«*. Не нудні вони були тому, що раз-у-раз на тлі брудновато-сірої пелени диму спалахували іскри правди: користуючись духом, що його приніс із собою НЕП, люди, хто як міг і як умів, заговорили про . . . діри в дахах і стінах, про труби, що потріскали від морозів, про воду, яку доводилося цілу зиму таскати на собі вгору прикрими сходами, про гроші за помешкання та про так звані в'їздові внески, що текли й течуть у непорожню касу ЖК . . . Виступав швець дядя Ігнат — голова численної родини, виступав лікар жіночих хвороб — старий, усіми шанований дідусь із золотими зубами й роговими окулярами, виступала присадкувата чорнява кравчиха Жайворонська, виступав і Михайло — студент.

Не забракло й таких, які, позичивши в сірка очей, вихваляли »невтомну« працю Правління ЖК, а зокрема його голови, але ці голоси бриніли таким дисонансом, як бринить фальшива нота в акорді погоджених звуків . . .

Наріканням на »гаразди« житлокоопівських буднів, здавалося, кінця не буде, бо апетит тут явно зростав з їдою, — чим більше виступало людей, тим більше було охочих виступати . . .

І ось тоді сталося диво: маленький і худорлявий, спритний і жвавий Квач вискочив наперед — став перед президією на струнко і зарепетував пронизливим фальцетом:

— Товариші! Справа — ясна! Година вже пізня, а тому дискусію треба припинити . . . Натомість я пропоную ось яку резолюцію: визнати працю на-

---

*) »Пренія« — слово російське, по-українськи — обговорення, дискусія.

шого Правління задовільною і висловити йому подяку...

Загальна розгубленість...

— Так ось що, товариші — члени ЖК, — упевненим басом заговорив голова зборів — комуніст із синьо-багряним обличчям п'яка: — Хто за цю резолюцію, прошу піднести руки вгору!

Загальна розгубленість глибшає, густішає і сліпить очі, як той дим цигарковий, що стоїть у кімнаті дивовижно-нерухомою хмарою...

— Протестую проти неправильного ведення зборів! — це бринить, розрізуючи димову завісу загальної розгубленості, молодий упевнений голос Михайла: — Товаришу Павліков, — ви, як інструктор Житлоспілки, що покликаний стежити за правильністю ведення зборів, — не вбачаєте тут жодних порушень статуту ЖК?

— Жодних! — насмішкувато відповів білобровий і білоусий Павліков, не випускаючи люльки з рота і не міняючи своєї дозвільної пози за столом президії: — Якщо я мовчу, — це значить, що порушень статуту нема!

Заля принишкла: то була тиша перед бурею, і це відчув не тільки Михайло...

— Товариші! — металево вигукнув він: — Не знаю, свідомо чи не свідомо, але інструктор Житлоспілки інформує вас хибно. Згідно зі статутом ЖК, голова зборів мав би найперше проголосувати пропозицію припинити дискусію... Якщо збори ухвалять «припинити», тоді голова має запитати, чи не має хто *іншої*, відмінної від внесеної товаришем Квачем резолюції. Кожна з внесених резолюцій має бути продискутована принайменше двома особами «за» і «проти» раніше, ніж її буде поставлено на голосування...

Гомін, неспокій, метушня...

— Правильно! — кричить чийсь юнацький голос.

— Неправильно! — заперече йому бас...

— Попереджую, — покриваючи гомін залі, кричить Михайло, — що, в разі недодержання цих правил, я зажадаю занесення такого факту до протоколу, а це буде мотивом уневажнення зборів.

Президія нараджується з інструктором, і... (о, диво!) все йде так, як того вимагав устами Михайла статут: голосують пропозицію припинити дискусію і, коли її прийнято очевидною більшістю голосів, голова зборів, поблискуючи пінним синьо-багряним обличчям, питає громоподібним басом:

— Всі знаєте зміст запропонованої товаришем Квачем резолюції?

— Всі! Всі!

— Чи має хто *іншу* резолюцію?

— Я! — сухо озвався Михайло: — Пропоную визнати роботу Правління незадовільною та висловити йому догану за бездіяльність.

Галас, шум, крики: кричать усі присутні одночасово, а слова не просить ніхто... Але в цім галасі чуйно-насторожене вухо Михайла зловило голоси, що були за його резолюцію: це був дядя Ігнат, кравчиха Жайворонська, і... лікар-гінеколог... і ще хтось, і ще хтось... До цих своїх нових прихильників Михайло уважно приглядався, запам'ятовував обличчя...

Верткий, як дзига, Квач, покриваючи крик і гомін присутніх своїм пронизливим фальцетом, висловлював нібито «обурення всіх трудящих ЖК» з приводу такої «нахабної» резолюції Михайла. Йому піддакувала жіночим вереском усім відома гуляща баба Ксенька, тримаючи на руках дитину, яка й собі верещала, доповнюючи ще й своїм, не зовсім іще виробленим сопраном концерт протесту...

— Цить, Донаро*, цить! — репетувала Ксенька: — А то я тебе Пілсудському на виховання віддам!

---

*) «Донара» — модне в той час ім'я для дівчаток, що значило «Дочка народу».

А не захоче Пілсудський, то я — Петлюрі тебе підкину . . .

Ніхто з присутніх представників влади не спиняв Ксеньчиного базікання, і вона продовжувала далі в тому ж дусі . . .

— Чи можу я дістати слово? — звернувся до президії всім відомий лис-микита, що займав посаду управдома. Це був пристаркуватий масний і лисий, як коліно, чолов'яга, що вмів догодити начальству і . . . з «масами» приятелював дипломатично . . .

— Слово має наш управдом — товариш Лучанівський. Увага! — це кричав, напинаючись від напруги, багряно-червоний хазяїн цих зборів, що тримав у кишні партквитка . . . Мабуть, уперше за все своє життя він переконувався наочно, що керувати «масою» не така-то вже й проста річ . . .

— Я пропоную третю резолюцію, яка, на мою думку, примирить і об'єднає всіх: «Визнати роботу Правління ЖК задовільною». І на цьому крапка. Без жодних подяк . . . На захист моєї резолюції я, як управдом, можу сказати ось що: будинки наші старі й знищені, а члени Правління переобтяжені різними службовими та партійними обов'язками . . . Все ж таки вони не мало віддали своєї праці ЖК, але . . . скільки не працюй, а з мене вже юнака не буде, і наших хмародряпчиків ніяк на палаци не переробиш . . .

Він замовк, зиркнувши масним-запобігливим оком на голову зборів, а Михайло, що дістав слово на захист своєї резолюції, упевнено й чітко підсумовував усі скарги членів ЖК — скарги, правдивість яких чейже всім очі коле . . .

— Палаців ми, товаришу Лучанівський, не вимагаємо, але латок на дахи, щоб не текли, — так! І на латки тих грошей, які ми всі акуратно за помешкання платимо, — могло б вистачити, якби . . .

— Одним словом, ви, як бачу, своєї резолюції не знімаєте? — перебив його голова зборів, грізно ви-

рячивши свої цибулясті, помережані червоними нитками очі . . .

— Ні! Не знімаю! — і голос Михайлів бринів металом, і очі його під дугами чітко-окреслених, густих і впертих брів іскрилися зеленкувато-сірим оксамитом.

Почалося голосування: за першу резолюцію знеслася вгору жалюгідна меншість рук, — були то руки комуністів, їх родин та поплентачів; за другу резолюцію голосувала четвертина присутніх, і були це спрацьовані руки кустарів-одинаків, і обличчя їхні вирізьблювалися чітко на екрані Михайлової пам'яті (адже саме з ними мав він у майбутньому монтувати спротив!); прийнято було третю резолюцію, бо їй належала третина присутніх, але більшості голосів і вона не зібрала . . . Чимала кількість людей зовсім не брала участі в голосуванні . . .

Сяк-так виплутавшись із цих труднощів, президія перейшла до наступної точки порядку денного — до виборів нового Правління та Ревізійної Комісії. Від імени комфракції запропоновано було список, і голова багрянощокий запитав громоподібним басом:

— Хто має *інший* список? Ніхто? Ну, тоді голосуємо список комфракції в цілому!

В цю ж таки мить знову залунав упевнений, насичений металом голос Михайла:

— Маю запитання до інструктора Житлоспілки, — чи вважає він, що вибори за списком — правильні?

— Жодних неправильностей в цьому не вбачаю! — відповів білобровий Павліков.

Тоді, тримаючи в руках статут ЖК, Михайло почав зачитувати параграф за параграфом, і виходило зі змісту того читання, що вибори за списками статуту зовсім не передбачені . . . Присутні здивовано дізналися про те, що кожен із них має право запропонувати одного-двох або й більше кандидатів, подавши зборам свої думки про них. Коли список

кандидатів вичерпається, відбувається голосування піднесенням рук; вибраним буде той, хто дістане більшість голосів. Закінчивши читання відповідних параграфів, Михайло заявив, що всяке порушення правил статуту може бути підставою для анулювання виборів.

І знову шум, гамір і крик, і знову Ксенька вигукує, що вона більше витримати не може і що таки віддасть свою »Дочку народу« Петлюрі на виховання...

Сивоголовий лікар жіночих хвороб просить зачитати дотичні до виборів параграфи статуту ще раз, бо, мовляв, не всі як слід зрозуміли. Михайло зачитує вдруге, всі слухають, навіть і »Дочка народу« не скиглить... Тихо, як у клясі, де лекцію веде досвідчений педагог.

Скінчилось читання, і (що це?) скупчений в заплюваній і задимленій »залі« народ стихійно вимагає персонального голосування, згідно зі статутом: про список комфракції і чути не хоче. Вигукуються кандидатури... Розуміється, комуністи вигукують своїх — зі списку, а зокрема на голову пропонують товариша Чмельова — військового старшину років 35-ти з орденом на грудях... Безпартійний люд і собі когось вигукує, але відчувається цілковита неорганізованість у цих вигуках, відчувається відсутність попередньої підготовки та погоджености, стихійність, безладдя, розбиття...

Нарешті, список кандидатів вичерпано, і настає врочиста хвилина персонального голосування голови майбутнього Правління. Чмельов — бравий советський старшина в уніформі й з орденом — дістає блискучу характеристику від голови зборів...

— Прошу слова! — каже Михайло, і враз стає тихо: — Я маю отвод*...

---

*) »Отвод« — слово російське, дорівнює українському — заперечення; вживалося в ті часи скрізь у сенсі вилучення зі складу чи списку кандидатів.

— Який отвод? Кому отвод? — розгублено перепитує голова зборів: — Чмельову отвод?!?

— Так!

Тиша перетворюється в прірву без дна, на стрімких, протилежних краях якої стоять ці двоє: бравий советський вельможа з орденом на широких грудях і... Михайло, вдягнений в приношений вже костюм брунатного кольору...

Очі скупченої в цьому невеличкому, задимленому просторі маси людей нерухомо уп'ялися в цих двох: що це? Чи не збожеволів, бува, цей студент із рельєфно окресленим обличчям, що в профіль нагадує сокола, із зеленкувато-сірими очима під дугами чітко-окреслених, густих і впертих брів? Адже виступати прилюдно з «отводом» такому «бояринові», як Чмельов, — це значить завтра опинитися за ґратами! Невже ж йому життя набридло?! І дехто з маси людей, відірвавшись на хвилинку від закамянілого обличчя Михайла, спиняє свій снівчутливий погляд на його молоденькій дружині, що сидить онде в кутку, поруч із своєю мамою.

— Товариші! Я не збираюся заперечувати заслуг товариша Чмельова перед компартією та советською владою... Я тверджу лише одно: в інтересах нашого житлокоопу головою має бути людина, яка віддавала б свої сили, час і завзяття цій праці, а товариш Чмельов через свою перевантаженість по службовій і партійній лініях, очевидно, не матиме часу для справ ЖК, як не мав його й досі... Адже всім вам відомо, що в попередньому складі Правління він був заступником голови і... яка була від цього користь для нас і для наших зруйнованих мешкань? Я пропоную на голову товариша Поплавського — зятя нашого доктора. Він — молодий, енергійний і, якщо захоче віддати свій час, то зробить багато...

Михайло сів... Заля зашуміла: «Правильно!».

»Неправильно!« — висмикувалися окремі вигуки на поверхню загального гомону то тут, то там...

— Тихше, товариші! — подразнено озвався голова зборів: — Прошу всіх вас мати на увазі, що кандидатуру товариша Чмельова висунув не »хтось«, а комфракція, яка гарантує працездатність свого кандидата. Ви, товаришу Чмельов, не знімаєте своєї кандидатури?

— Ні, не знімаю!

— Приступимо до голосування! Хто за те, щоб головою був товариш Чмельов?..

Піднесли руки всі комуністи й комсомольці з родинами, як рівно ж і всі їх поплентачі й усі боягузи з родинами...

— Хто проти?

Вгору знеслися лише три руки: то були руки Михайла, Наталі та її матері...

— Хто за те, щоб головою був тов. Поплавський?

Піднеслися руки безпартійного люду: кустарів-одноосібників, дрібних службовців, робітників, і до власників цих рук Михайло придивлявся дуже уважно... Знайшов серед них доктора жіночих хвороб, дядю Ігната й кравчиху Жайворонську...

— Хто проти?

Дружне голосування всіх комуністів і всіх поплентачів: чимало проти!

Оце останнє »проти« й переважило! Бо жоден кандидат не одержав абсолютної більшості голосів, і саме тому враховувалася кількість »проти«... Головою ЖК був обраний товариш Чмельов, якого й привітала оплесками вся комуністична братія.

Дальше голосування дало такі наслідки: в число чотирьох членів Правління попав лише один не з групи комуністів, а в число трьох членів Ревізійної Комісії попала Жайворонська, яка мешкала в тому ж найгіршому будинку, що й Михайло. Кандидатуру Михайла, підтримувану чималою кількістю

присутніх, провалила група комуністів одноставним голосуванням проти нього.

Було ясно, що мешканеві злидні триватимуть далі... Цю думку висловлювали тепер одвертіше й сміливіше, ніж до зборів... При зустрічах із тими, хто насмілювався критикувати роботу попереднього складу Правління або бодай хоч не голосувати за Чмельова, Михайло відчував деяку прихильність до себе: йому, здається, довіряли тепер. І саме це, щойно народжене довір'я до себе він передбачав використати в дальшій боротьбі за мізерні права трудящого, безпартійного люду.

* *
*

Весну змінило літо, і під пестощами його гарячого проміння дещо призабулися мешканеві злидні, і у кожного члена ЖК дещо відлигло на душі... Але так уже все на цім світі влаштовано, що щастя мчить, тікаючи від нас у безвість, неначе той швидкий потяг, а нещастя, навідавшись, загніжджується, обідає, отаборюється, огортаючи людину своїми вологими обіймами.

Для мешканців невідремонтованих будинків обійми наступної осени були справді вологими, бо на верхніх поверхах дощ капотів на самісіньку голіву, і годі було його спинити... А коли дощ змінився снігом, і мороз-дідуган почав жартувати, то... потріскали водогінні труби не лише в тому жалюгідному будинку, де жив Михайло, а і в кількох кращих будинках: вода позаливала кухні й так звані «чорні» ходи, а бідолашні мешканці примушені були двигати воду на собі з підвалу на вище розташовані поверхи. Обурення бездіяльністю Правління росло, як на дріжджах, а разом із ним зростала симпатія покривдженого народу до Михайла: йому раз-у-раз оповідали про події злиденного занепаду, з ним радились, до його слів прислухува-

лись навіть і ті, які на попередніх зборах голосували за комуністів.

Так, наприклад, численна родина Слимаківського, що віддала своїх вісім голосів Чмельову, несподівано змінила орієнтацію...

— Ви ж знаєте, як ми — восьмеро дорослих і троє дітей — тулимося в двох кімнатах? — спитав одного разу Михайла старий, сивоголовий Слимаківський.

— А якже, — знаю! — відповів йому в тон Михайло.

— Ну, так от: живемо, як на вокзалі; живемо й усе чекаємо обіцяної нам більшої квартири, — ми ж бо на черзі перші! А коли в серпні звільнилося трьохкімнатне мешкання в нашому ЖК, то його товариш Чмельов (спасибі йому!) віддав не нам, а родині одного комуніста, який ніколи в нашому ЖК не мешкав, — отже, й не є його членом...

— Це — brutальне порушення статуту ЖК, — сказав Михайло: — Раджу вам написати з цього приводу скаргу до Житлоспілки... Та хай підпишуть усі ваші дорослі, що є членами ЖК: ви, дружина, сини й невістки, дочка й зять...

— Та... підписати то підпишуть геть чисто всі, але от написати скарги ніхто з нас не вміє: малописьменні ми — невчені... Може б, ви, Михайле Івановичу, були такі ласкаві й написали б нам?

— Гм... — задумався Михайло: — Знаєте що? Приходьте до мене в цю неділю ввечері, я напишу вам чорновик, а син ваш молодший, я думаю, переписати з готового потрафить...

— А вже ж, що потрафить!

Так і зробили, а наступного понеділка старий Слимаківський відніс скаргу до Житлоспілки. Мало було надії на будь-яку користь від тієї скарги, але вісім голосів проти комуністів були вже запевнені.

А незадоволення Правлінням тим часом бродило, як те вино в закоркованій пляшці, і ось-ось готове

було вибухнути... На нараді кількох активних однодумців на помешканні саме в Слимаківських вирішено було діяти: дотримуючись відповідного параграфу статуту, скласти добре обґрунтовану письмову вимогу до Житлоспілки про скликання надзвичайних загальних зборів для переобрання Правління; під цією вимогою зібрати якнайбільше підписів членів ЖК, а тоді занести її до Житлоспілки та здати там під розписку.

Протягом дуже короткого часу було зібрано підписи в такій несподівано-великій кількості, яка перевершувала передбачену статутом. Збирав ті підписи не тільки Михайло, але й інші мешканці. В числі підписаних була й кравчиха Жайворонська — член Ревізійної Комісії, яка так і підписалась «член Ревкомісії Жайворонська». Михайло заніс цю, обтяжену підписами вимогу до Житлоспілки та здав її під росписку керівникові орг.-інструкторського відділу — тов. Судакову, який був у першу чергу відповідальним за стан справ по всіх ЖК міста Києва.

Судаков, зиркнувши на довгий «хвіст» підписів, уважно перечитав вимогу, ще уважніше розпитував Михайла і... обіцяв справу перевірити і вжити «належних» заходів. Він був явно стурбований: мабуть, скарг таких і подібних у нього не бракувало... Підтвердження цієї думки Михайло знайшов у почекальні, де товклися відвідувачі: в розмові з ними виявилось, що все це були ходоки-делегати від обсадженого невилазними мешканцями злиднями членства житлової кооперації міста Києва...

Минув місяць... Для всіх, що підписали вимогу, це був довгий-довгий місяць очікувань, хвилювань, сподівань, розчарувань... Коли раптом... при входах до всіх, без винятку, будинків ЖК з'явилися кимось (мабуть, уночі) порозклеювані оголошення за підписом Правління, які сповіщали, що

наступної неділі в п'ятій годині вечора, в такій-то залі відбудуться загальні збори ЖК, з відчитом Правління. Внизу, окремим абзацом було зазначено, що, в разі недостатньої »явки«*, збори відбудуться в шостій годині при будь-якій кількості присутніх.

Чи був цей крок Правління продиктований Житлоспілкою, а чи, може, Чмельов і його комбратія зробили його самі — на власну руку, випереджуючи таким чином розпорядження Житлоспілки, — трудно було сказати. Не знала цього й товаришка Жайворонська: вона лише запевнила Михайла та однодумців у тому, що Ревізійна Комісія жодної ревізії не робила, а звичайно повинна була б робити перед відчитом Правління та виступати на зборах зі своїми висновками про стан справ.

Очолена Михайлом група протестантів вирішила за всяку ціну скинути теперішнє Правління і намітила новий його та Ревізійної Комісії склад без єдиного комуніста. Було домовлено, щоб усі однодумці з'явилися на збори на чверть години раніше та суцільною масою (сідаючи один біля одного) зайняли всі передні лавки...

Сказано, — зроблено... Всі Михайлові однодумці з родинами, розписавшись при вході на листі приєвних, ще перед п'ятою годиною позаймали передні лавки: сиділи щільно, так що годі було знайти поміж ними місце якомунебудь комуністичному поплентачеві... Таких у ЖК не бракувало, але... вони чомусь почали сходитися з чималим запізненням, та й то лише один по одному — в дуже незначній кількості... Розуміється, силою доконаного факту вони мусіли (хоч-не-хоч!) займати задні місця...

Чверть на шосту... Повітря в залі насичене жагою неказаних покищо слів... Нема розмов, навіть

---

*) Явка — слово російське, по-українському значить присутність.

і цокотухи принишкли... Ця тиша гнобить і дивує декого, а дехто з поплентачів, посидівши хвилин із п'ять іззаду, підводиться і зникає... Листу при- явних при вході ретельно оберігає від зникнення завзятий і зубастий Михайлів однодумець — Ткач.

— Але що ж це членів нашого Правління не вид- но? — питає хтось голосно...

— А вже після пів шостої, — констатує хтось інший, зиркнувши на годинника...

І знову тиша... Тиша перед бурею... І ось на тлі її заходить до залі інструктор ЖС* разом із одним членом Правління — комуністом... Постоя- ли ззаду, обсервуючи становище, пошепотілись і... вийшли геть...

А хвилини, мов ті краплини, пливають собі в без- вість, натягаючи нерви присутніх, як струни, що ось-ось озвуться дружнім акордом. Тим часом відомі поплентачі комуністів та члени їх родин вхо- дять, дивляться, шепочуться і... один по одному зникають...

Зник і Михайло: побіг підтюпцем до сусіднього будинку і, оглянувшись довкола, зірвав непомітно оголошення про збори, підписане власноручно голо- вою та секретарем Правління, ще й скріплене печаткою ЖК... Зірвавши, зложив дбайливо і, захо- вавши собі до кишені, повернувся до залі, де народ уже шумів: домагалися відкриття зборів...

А відкривати нікому, бо нікогисінько з членів Правління нема... Шум... Вигуки, що вимагають починати збори... Вигуки, що питають, де ж поді- лося «наше» Правління... Тоді один із присутніх поплентачів запевняє всіх, що він ось-зараз піде й дізнається, в чому справа... Пішов і... не вер- нувся... Крики й галас зростають...

— Товариші! — це бринить металевий голос Ми-

---

*) Житлоспілки.

хайла: — Заспокійтесь! Почекаймо ще 8 хвилин — рівно до шостої! Добре?

Сказавши це й досягнувши відносного спокою, Михайло відводить набік єдину офіційну особу — товаришку Жайворонську: щось їй потиху говорить, щось коротесенько їй зі статуту зачитує. Маленькі оченята Жайворонської, як жаринки горять і готові ось-ось вискочити з призначених для них заглибин...

Три хвилини, чотири... п'ять хвилин по шостій... Час дії, нарешті, настав...

Маленька, присадкувата, чорнява й смаглява Жайворонська одержує з рук Михайла статут, розкритий на певній сторінці, виходить вперед і, ставши за столом президії, виголошує:

— Хвилинку уваги, товариші! — голос її дзвенить-тремтить, а оченята, як жаринки, спалахують: — Правління наше, очевидно, само себе аж до такої міри знеславало, що... як бачите, навіть і на збори не відважилось з'явитись... А збори законні, бо зібралися ми, згідно з оголошенням... А тому я, як член Ревізійної Комісії, уповноважена в такому випадку відкрити збори, згідно зі статутом. Отож, товариші, я, виконуючи покладений на мене статутом обов'язок, оголошую наші збори відкритими!

Тут товаришка Жайворонська спинилась, глянула переможно довкола і... досить плинно прочитала відповідний параграф статуту... Навіть і не спіткнулась, читаючи...

— Неправильно! Протестую! — верещав один із поплентачів ззаду...

— Для вас, товаришу, зачитаю параграф статуту ще раз, якщо ви не розшолопали (і вона зачитала). А тепер, товариші, прошу вас називати кандидатури до президії...

Поплентач, лаючись, вибіг із залі геть, залишивши в задніх рядах кількох своїх побратимів.

До президії однодушно обрали Михайла, Жайворонську й Вейзера — досить грамотного жида, на

якого було покладено обов'язок секретарювання. Головування припало Михайлові . . .

— Прошу дати на стіл президії листу приявних!
— вигукнув Михайло і, одержавши з рук Ткача листу, вів далі: — Як бачимо, в залі присутня більша половина членів ЖК. Занесемо це до протоколу, як рівно ж і констатацію факту, що збори відкрито п'ять хвилин по шостій — через годину й п'ять хвилин після призначеної години, а в оголошенні чейже сказано, що в шостій годині збори відбудуться навіть і при будь-якій кількості присутніх (Вейзер усе це записав). Рівно ж занесемо до протоколу факт відсутности всіх членів Правління та двох Ревізійної Комісії, в наслідок чого збори відкрила член Ревізійної Комісії товаришка Жайворонська, керуючись таким то параграфом статуту. . .

Увесь цей запис було зачитано зборам, і збори майже одногосно (при кількох, що протестували ззаду) ствердили правильність протоколу в цій його засадничій частині.

Трохи вищий середнього росту, в брунатнім приношенім уже костюмі, з рельєфно-окресленим обличчям, що в профіль нагадувало сокола, із зеленкувато-сірими очима під дугами впертих, чітко-окреслених брів, — Михайло поводив себе в ролі голови цих зборів протестантів упевнено, незалежно й так спокійно, що спокій його, за допомогою якоїсь недослідженої ще електрики, передавався всім його однодумцям. У дуже стислих словах намалював він картину всім відомих мешканевих злиднів ЖК, бездіяльність його Правління та вимушену цією бездіяльністю акцію збирання підписів під скаргою до Житлоспілки . . . А ось і наслідки такого ненормального стану речей: цілковита відсутність усіх членів Правління та двох членів Ревізійної Комісії на цих-от зборах. Мета такої аж надто дружньої відсутности — очевидна: зірвати збори . . . Саме тому основним завданням зборів є

обговорення бездіяльності Правління й винесення відповідної резолюції; після вичерпання цього єдиного питання — вибори нового Правління та Ревізійної Комісії.

— Хто просить слова?

— Я! — І я! — І я! — відразу озвалося кілька охочих.

Кілька промовців, виступаючи дисципліновано один по одному, різко засуджували бездіяльність Правління, вимагаючи винесення колективної догани та нових і то негайних виборів. Хтось із нечисленної групки комуністичних поплентачів попросив слова і, одержавши його, почав говорити на захист членів Правління та його орденоносного голови товариша Чмельова...

— Годі! Геть! Знаємо вже цю пісню! — крики обурення були такі дружні, що Михайло з трудом стримував своїх однодумців, щоб і оборонцям Правління дати можливість говорити...

Під час цієї дискусії, що тривала, мабуть, більше години, до залі зайшов один член Правління — комуніст: постояв, послухав і вийшов геть. Через кілька хвилин те ж саме зробив інший комуніст...

А збори тим часом дисципліновано продовжували свою працю: після обговорення проголосували резолюцію з висловами колективної догани Правлінню та рішенням негайно ж таки вибрати нове Правління та нову Ревізійну Комісію.

— Резолюцію прийнято такою більшістю голосів, яка значно перевищує половину всього членства нашого ЖК! — проголосив Михайло, і висновок його був зустрінутий дружніми оплесками: — »Проти« маємо всього шість голосів... Зафіксуймо ж тепер усе це до протоколу та приступимо до виборів нового Правління!

Почали називати кандидатів, і не було серед них жодного комуніста... З названих десятих більшістю голосів вибрали Михайла головою та чо-

тирьох членів і двох кандидатів Правління. Управшись із цим важливим пунктом, приступили до виборів Ревізійної Комісії: з названих п'ятьох кандидатів-некомуністів треба було вибрати трьох членів та одного кандидата...

І от саме в тій хвилині, коли люди сиділи з піднесеними догори руками, віддаючи свої голоси третьому з черги кандидатові, двері залі з розгоном відчинилися: грюкаючи чобітьми, ввалилося п'ять озброєних міліціонерів, а за ними інструктор Житлоспільки та щойно скинене Правління в повному складі. Два члени Ревізійної Комісії підсумовували цей імпазантний кортеж... Увійшли й стали при вході, неначебто вагаючись, що ж тепер робити...

У залі шерех занепокоєння: всі присутні, оглянувшись на мить назад, спрямували свої очі в бік президії зборів...

— Отже, товарищі, голосуємо третього кандидата до Ревізійної Комісії. Хто — «за» прошу ще раз піднести руки вгору! Тепер підрахуймо! Хто — «проти»? Підрахуймо! Хто втримався? Підрахуймо!

Під час цього голосування чотири озброєні крісами міліціонери на чолі зі старшим, що мав лише нагана, наблизились до президії...

— Ви арестовани! — сказав старший, звертаючись безпосередньо до Михайла: — Немедленно закройте незаконное собрание!

— Ви поінформовані хибно. Збори — законні! Ось маєте оголошення про ці збори! — і Михайло взяв зі стола й подав старшому міліціонерові те оголошення, яке він так передбачливо зірвав зі стіни сусіднього будинку перед відкриттям зборів...

Міліціонер, почувавши себе найзначнішою тут особою, почав читати, а Михайло тим часом:

— Товариші! Голосуємо четвертого кандидата! Хто — «за» — прошу піднести руки вгору! Підрахуймо! Хто — «проти»?

Старший міліціонер був, очевидно, не дуже гра-

мотний, і, поки він читав оголошення, Михайло встиг проголосувати ще й п'яту кандидатуру та проголосити новий склад Ревізійної Комісії... А тоді, забравши з рук старшого міліціонера оголошення, проголосив:

— Хвилинку уваги! Як бачите, товариші, ми порядок денний наших зборів вичерпали до кінця. Мене тепер арештовують за самочинну організацію зборів, але ми всі знаємо, що збори наші були законними, а тому й вибори наші — законні. Тепер оголошую збори закритими... Мушу йти до міліції. Будьмо здорові!

Крики, вигуки, метушня:

— Ми всі йдемо до міліції! Ми не дамо під арешт нашого голову! Це — наклеп, ніби збори самочинні! Ми докажемо... Ми... Ми...

А Михайло тим часом підписує протокола, дає його підписати двом іншим членам президії, а потім, долучивши до цього документа ще й листу приявних та оголошення Правління про збори і статут, — одягає плаща й...

— Я готов! — з цими словами він рушив із залі геть, тримаючи дорогоцінні документи в руках. Міліціонери з крісами оточили його, а всі учасники зборів лявою поплили слідом: через коридор — на ганок, з ганку — на вулицю, де так мерехтливо летів, кружляючи за вітром, сніжок, де так заспокійливо блимали замережані сніжинками ліхтарі, де так несміливо усміхався щойно народжений місяць-пустун...

— Р-р-р-р-р-р-р... — озвався притоптуваний десятками ніг свіжий, щойно покладений килим.

Під дружній акомпаньямент цього «р-р-р-р-р» довга-довга череда людей чорною тремтливо-звинною гадюкою сунула вперед, прямуючи до найближчої районної міліції: відкривав похід арештант у супроводі солідно-озброєних вартових, а підсумовували його дружина арештанта та її мама. Вони

навмисне так затримались, щоб на власні очі переконатися, чи справді ж до району міліції підуть усі... Але йшли справді всі без жодних винятків: ішли широким, діловим кроком, щоб не відстати, бува, від арештанта...

— Що сталося? В чому річ? Куди цей народ так поспішає? — раз-у-раз запитували пішоходці-кияни, спиняючись... Але не пояснював ніхто нічого, бо ніколи було...

* * *

*

Начальник району міліції — високий, кремезний дядько років сорока п'яти широко розплющив свої й без того вирячкуваті ніякого кольору очі, підніс угору густі жовтяві брови й роззявив рота: і що це, зрештою, за дивовижа така? Він очікував одного арештанта в супроводі варти, а тут... його простора, запльована й насичена цигарковим димом приймальня вже вщерть наповнилася людьми, а народ суне ще й ще в розчинені двері, з кожною хвилиною збільшуючи сконденсованість людської маси. І всі ці люди чимось страшенно занепокоєні, усіх їх щось об'єднує в єдину чисельну родину...

Михайла, як арештанта, посадили вже за перегородку з ґрат, де й належало бути злочинцеві... Молодцюватий, удекорований орденом Чмелюв та всі житлокоопівські комуністи зайняли позиції до начальника району якнайближчі та зиркали на Михайла з одвертим глумом: мовляв, ну, і що ж ти тепер скажеш?

— У чому справа, товариші? Що сталося? Я вас не кликав сюди. Чого ви сюди явились? — спитав голосно начальник, коли цей дивний народ уже виповнив його залю-приймальню, як горщик пшоном, і коли двері, нарешті, з труднощами зачинились...

Хвилина ніякової мовчанки: усі хочуть говорити,

але ж хай би говорив той, хто краще всіх уміє говорити... Хто ж буде цим відважним?

— Наші збори... — почав хтось...

— Так що, товаришу начальник, я виконав ваш наказ і арештував керівника тих зборів самочинних... — заявив старший міліціонер: — Ну, а народ, що в залі сидів, увесь за нами слідом пішов... Їх не кликав ніхто.

— Так, так! Ми всі прийшли, щоб вам засвідчити, що це — наклеп, ніби збори — самочинні! — вигукнуло кілька голосів із натовпу...

— Коли нашого голову арештували, то й нас арештовуюте! Не підємо звідси, — і квит! — це бринів схвильований голос Жайворонської.

Шум, галас, усі говорять нараз.

— Замовчіть! — гаркнув начальник: — Розкажуй ти, як там справа була!

Тут він звернувся до старшого міліціонера, і той надиво об'єктивно намалював картину подій: на тлі мертвої тиші живих учасників розказував про те, як усі вони сиділи тихо й голосували чиюсь кандидатуру, як голова тих зборів дав йому для ознайомлення оголошення і, проголосувавши ще одного чи двох, на вимогу закрити збори — підпорядкувався наказові...

— Гм... — буркнув собі під ніс начальник: — Давайте сюди арештованого!

На тлі ще глибшої тиші слова Михайла бриніли впевнено, неначе розповідь учителя учням: почав він про те, що такого-то дня на стінах кожного будинку ЖК з'явилось оголошення Правління ЖК про скликання зборів у неділю в п'ятій годині... Оголошення, вийняте з Михайлової кишені, лягло перед вирячкуваті ніякого кольору очі начальника...

— Як бачите, оголошення підписане головою Правління — товаришем Чмельовим, його секретарем та скріплене печаткою...

Очі начальника, пробігши оголошення від початку

до кінця, спинилися на обличчі Чмельова: — Це — ваші підписи?

— Так, наші, але збори вони відкрили самочинно, без нас . . .

— Де ви взяли це оголошення? — спитав начальник Михайла.

— Перед відкриттям зборів я зняв його з сусіднього будинку, щоб мати при собі, як доказ законності зборів.

— Чому ви самоуправно відкрили збори?

— Я не відкривав зборів. Їх відкрила член Ревізійної Комісії, згідно зі статутом, — і на стіл начальника ляг статут ЖК, розгорнений на відповідній сторінці.

— Так, збори відкрила я! — і наперед, розштовхуючи надто стисло збитий народ, вийшла присадкувата смаглява й чорнолоса жінка років сорока: — Мое прізвище — Жайворонська.

Очі начальника пробігли по рядках підкресленого параграфу в статуті . . .

— Маєте протокола?

— Маємо! Ось він!

Протокола начальник читав голосно й дуже уважно, а коли скінчив, то поставив ще кілька питань Жайворонській та Михайлові . . .

— Гм . . . Чи є тут присутні ті, кого вибрано до нового складу Правління та Ревізійної Комісії? Вийдіть усі вперед! Так! Чи були ви на зборах і чи дали (кожний зокрема) згоду на голосування своєї кандидатури?

— Так! Так! Це весь народ тут присутній знає, що ми дали згоду й були більшістю голосів вибрані . . .

— Чи були на зборах крики, сварки й шум, коли ви зайшли до залі? — з цим питанням начальник звернувся знову до старшого міліціонера.

— Ні, товаришу начальник, усе було дуже тихо й солідно . . . Одним словом було так, як полагается . . .

— Чи чинив голова зборів спротив арештові?

— Ні! Поки я знайомився з оголошенням, він провів голосування одноі чи двох кандидатур і заклав збори, сказавши, що мусить йти до міліції...

— Чи підбурював він людей, щоб за ним ішли аж сюди?

— Ані словом! Народ сам пішов, і після закриття зборів люди справді кричали, що все в них було по закону, жодного самоуправства...

— Добре! Завтра напишете мені про все це рапорта!

— Єсть написати рапорта! — вигукнув старший міліціонер і клацнув підборами чобіт.

Начальник задумано збирав до купи розкладені на столі документи, а народ, як одна величезна людина, «їв його очима», очікуючи, і було в тім очікуванні щось від глибоко-усвідомленого права народного...

— Через два дні прошу принести мені офіційні копії з цього оголошення та з вашого протоколу, а пізніше — копію затвердження чи незатвердження Житлоспілкою ваших зборів та нового Правління! — з цими словами начальник звернувся до Михайла і повернув йому всі документи: — Ну, а тепер можете всі йти додому! Добраніч!

— Правильно! Правильно!.. Добраніч!.. — загудів-зашумів народ і зі сміхом та жартами, тріомфуючи, висипав зі стислих кліщів задимленої міліційної приймальні — на повітря, де все ще кружляв за вітром іскристий сніжок, де засоромлено блимали вкриті інеем ліхтарі, де щойно народжений місяць-пустун здійснював свою першу несміливу ще подорож по неосяжних просторах небесного океану...

Додому бігли підтюпцем, один одного наздоганяючи, один одного обкидаючи грудками снігу... Коли минали будинок, у якому мешкав Михайло, то всі, як по команді, спинились...

— Щиро дякую вам усім за вашу моральну підтримку, — сказав Михайло, стоячи на ганку: —

Скажу одверто, — ваш учинок я запам'ятаю на все життя! А тепер я попрошу всіх, кого обрано до нових органів ЖК, повечеряти і зразу ж після вечері прийти до мене на помешкання для розподілу функцій.

Таке засідання справді відбулося в дружній, діловій атмосфері: розподілено функції, заготовлено копії документів для міліції та Житлоспілки, яка мала тепер затвердити або не затвердити збори та вибори нових органів самоуправління... Коли всі чужі, нарешті, розійшлися, Михайло, Наталя й мама довго сиділи мовчки: щось сталося, і трудно було те «щось» так одразу збагнути...

— Ну, і як ви думаєте, діти мої, що врятувало Михайла від арешту?

— Законність моїх дій! — відрубав Михайло.

— А я так думаю, що *народ* урятував тебе! — упевнено озвалась Наталя: — Якби народу не було, то законність дій не допомогла б! Той начальник, безумовно, комуніст і душею був на боці Чмельова, але... в присутності аж такої маси народу не посмів діяти проти закону... А ти як думаєш, мамо?

— Я й сама до такого висновку прийшла, спостерігаючи все те видовище... Але я думаю, що на цьому вся ця історія не скінчиться, бо Чмельов і всі житлокоопівські комуністи будуть тепер нашими смертельними ворогами...

* *
*

Два тижні тривав запеклий бій у Житлоспілці. Оргвідділ на чолі з Судаковим рішуче відмовився затвердити збори без участі комфракції та нові органи ЖК без участі комуністів. Хіба ж можливе подібне явище в країні, де всім керує компартія та її ленінський ЦК?!?

Тоді оборонці тих зборів народних зажадали висновку юрисконсульта Житлоспілки; цей останній

дуже детально ознайомився зі справою і дав висновок «чорним по білому»: — «Збори відбулися законно, згідно зі статутом ЖК», — чейже Чмельов сам підписав оголошення з допискою про те, що через годину після призначеного часу, себто в шостій збори відбудуться при будь-якій участі членства! А участь була не будь-яка, а настільки солідна, що перевищувала половину членства!.. Так у чому ж річ?

У присутності Михайла Судаков, зціпивши зуби, написав і підписав затверджувальну резолюцію... Але й цього мало: ще цупкіше зціпивши зуби, він написав і підписав розпорядження Чмельову здати всі справи, ключі й печатку голові нового Правління.

Де позичити фарб, де взяти перо магічне, щоб описати Вам, Дорогий Читачу, як то удекорований орденом і партквитком советський достойник в уніформі, під тиском закону здавав справи звичайному безпартійному в брунатному, приношеному костюмі?! Де взяти світла-огнів яскравих, щоб спрямувати їх на зарозуміле й сите обличчя цього «боярина» від комуністичної «рівності» саме в той момент, коли він, віддавши всі атрибути своєї влади по лінії ЖК, мусів ще й відповідати на цілу низку поставлених йому Михайлом питань! Мусів відповідати й відповідав! І то не сам-на-сам, на чотири очі, — ні! А в присутності всіх своїх ком-побратимів та всіх членів нового Правління та Ревізійної Комісії!

Маленькі чорненькі оченята Жайворонської, як жаринки, горіли, і здавалося, готові були вискочити з призначених для них заглибин... Та Михайлове свіже обличчя здавалося (чи й справді було?) блідим і закам'янілим, неначе вирізьбленим з якогось білого каменю: ані натяку на будь-яку усмішку! Цупко стулені уста і щільно зсунені докупы (в одну лінію!) уперті, чітко окреслені брови, а зеленкуватосірі очі під тими бровами спалахували іскрами, і

тоді обличчя його (для тих, хто бачив профіль) здавалося подібним до сокола...

Сталося! Михайло в масштабі великого Житлокоопу очолив безпартійний трудящий люд: тепер доля їх житлової мізерії опинилася в його руках!

* *
*

Дз-з-з! Дз-з-з! Два пронизливі дзвінки розрізують тишу світанку і спокій передсвітанкового сну...

— Михайле! Наталочко! Пробудіться! Це — до нас! — вигукує мама: — Ви чуєте? Вже тричі дзвонять по два рази! А чейже на таблиці при вході є напис, що до нас дзвонити два рази!

— Що за мана? — шепоче Михайло і, сяк-так одягнувшись, біжить довгим коридором до так званих «парадних» дверей... Біжить і... вертається в супроводі трьох агентів ГПУ в уніформі...

— Ім'я? Прізвище? Вік? Ви — арештовані! — Трус у помешканні, що обертає миттю весь порядок життя у жалюгідне безладдя... А перший промінь сонця вже ріже душу ножем насильництва: нема Михайла! Щойно був тут, щойно стискав Наталочку в своїх обіймах, щойно шепотів «Не журись!» і... вже й кроків його не чує... І сталося це так раптово-швидко і так несподівано, що здавалося сном... Ось треба лише зробити над собою зусилля, прокинутись, і... весь цей кошмар зникне: виявиться сном...

— Я давно гаваріла, что ані — українські самостійнікі! Ведь дома только по-хахлацкі разгаваривают! — це говорить сусідка — дружина комуніста, розмовляючи з кимось у коридорі біля Наталиних дверей: — Ви подумайте, Анна Івановна, і такава контрреволюціонера председателем Жілкопа сделалі! Но это нічево! Теперь он вшей пакорміт! Теперь он узнает, пачом фунт ліха прадаются-га...

Наталя з мамою, стоячи посеред безладно розкиданих куп хатніх речей, вслухуються в ці слова, і сама нахабність їх змісту, сама експресія тону переконують їх у тому, що арешт Михайла — не сон...

І почались довгі-довгі дні очікування вістки з в'язниці на Бульварі Шевченка, що називалась »БУПР«-ом*, почалися ношення передач із харчами та білизною... Але мовчазні мури БУПР-у і невблаганні ситі вартові!.. Нема вісток, нема Михайла... Лише речі його нагадують про нього!

Очолений Михайлом безпартійний люд ЖК припишк, перелякався й затаїв віддих, а дехто вже почав вислужуватися перед комуністами: мовляв, ми — нічого, це все він нас підбурих... Щоправда, були й такі, що до болю тяжко переживали Михайлів арешт: Жайворонська, дядя Ігнат, доктор жіночих хвороб, старий Слимаківський... та й ще дехто...

— Що чути? — питали вони раз-у-раз, побачивши Наталю на вулиці.

— Нічого.

— Та ви не переймайтесь так! Вас просто вже й пізнати не можна! Чуєте? Він ось-ось повернеться! — і Наталі співчутливо стискали руку, але так, щоб ніхто не бачив...

Минали дні, минали ночі... Усе обернулося в якусь суцільну непроглядно-сіру тканину очікування. Коли раптом... виклик Наталі до слідчого ГПУ...

— Тримайся! — каже мама і хрестить донечку, і тремтить, чи ж повернеться вона додому... Адже йде до установи, що йменується трьома літерами!..

* *
*

М'які фотелі, Ленін на стіні, стіл з чорного де-

---

*) БУПР — будинок примусових робіт.

рева і слідчий за столом: молодий, гарний, відгодований, напарфумований, з цигаркою в зубах бльондин років тридцяти.

— Гм... А навіщо ж вам церковний шлюб був потрібний? Хіба советського офіційного замало? — слідчий розглядає Наталю зовсім таки безцеремонно і усміхається: — Ви — студентка?

— Так!

— Мені відомо, що дуже здібна і раптом... такі заскорюзлі, міщанські уявлення про любов...

— Це для того, щоб вияснити мої погляди на любов, ви мене сьогодні викликали? — перебиває його Наталя, і очі її яснокарі палахкотять.

— І для того, і ще для дечого... — каже слідчий і ставить цілу низку питань про те, як давно вона Михайла знає, де познайомилась, звідки сама родом, хто батьки і що робили до революції...

— А мама, кажете, вчителькою-просвітянкою була?

— Так.

— Ну, а як ви думаете, чого це всі родини комуністів у вашому ЖК до вас не дуже то доброзичливо ставляться? Подумайте й скажіть! Так — зовсім одверто — по душам! Добре?

— Тут і думати нічого! — відрубала Наталя: — Причина — ясна!

— А саме? — із зацікавленням спитав слідчий і припинив процес споживання цигарки.

— А саме: тут діє та зоологічна ненависть з їх боку, що має назву російського великодержавного шовінізму. Вони не можуть як слід стравлювати спожиті харчі, коли чують, що хтось сміє в себе дома розмовляти по-українському. Чмельову і його дружині блювати хочеться, коли вони чують «українській язик». Чмельов у нашому ЖК задає «тон» щодо поведінки всім іншим комуністам... А їм, як я бачу, всім, до купи взятим, треба б від вас дечого

навчитися: бодай хоч зовнішнього такту щодо української мови...

— А саме? — ще з більшим зацікавленням перепитав слідчий, фіксуючи Наталине обличчя своїми здивовано-розплющеними очима.

— А саме: ви от розмовляєте зі мною по-українському і не бачите в цьому пониження для чести вашого партквитка і... мундира слідчого ГПУ... Отож, покличте до себе комуніста Чмельова й прочитайте йому лекцію про російський великодержавний шовінізм...

— Гм... Це цікаве зауваження. А ще за що комуністи до вас і вашого чоловіка недоброзичливо ставляться?

— За те, що чоловік вивів на світ Божий їхні злочини, про які досі лише шепотіли по кутках.

— Бездіяльність хочете ви сказати?

— Ні, злочини! Бо, якщо гроші десь зникають, а жодні ремонти не робляться, то це, товаришу слідчий, не тільки бездіяльність... Переверіте їх рахунки, — тоді побачите, що дії комуністів нашого ЖК суперечать законам і компромітують советську владу в очах населення. Спитайте їх, чому вони так організовано втекли з тих зборів, про які, я думаю, вам відомо?

— Відомо дещо...

— Зануртесь, товаришу слідчий, трохи глибше в злочини по лінії житлової кооперації міста Києва, тоді побачите, що у в'язниці слід сидіти не моему чоловікові, а, може, комусь іншому! Може, й не тільки в нашому ЖК таке робиться!

— Ви — відважна жінка. З вами я цікаво провів час і не шкодую, що вас викликав...

— Дякую за комплімент. А чи не були б ви так ласкаві сказати, чи скоро я побачу мого чоловіка?

— Цього я, на жаль, не можу вам сказати! — слідчий підвівся: — Поживем, — побачим!

— Авдієнцію скінчено? — спитала Наталя і теж підвелась.

— Так, але не виключено, що я покличу вас іще раз, щоб розпитати про деталі . . .

— Якщо ці деталі стосуватимуться до зловживань у нашому ЖК, то я не на 100% в них обізнана. Я вдень працюю, а ввечері вчуся, мене 12 годин дома нема, а от, скажемо, товаришка Жайворонська могла б вам чимало цікавих фактів подати, бо вона весь час дома й давня мешканка . . . Ще й член Ревізійної Комісії до того . . . Вона всю »підноготну« знає.

— Ага! Її адреса? Ім'я? Вік?

* *
*

І знову капали у вічність дні . . . І знову вечір перетворювався в ніч, а ніч ясніла світанком, що кликав Наталю на роботу, де треба було бути служнячим робочим механізмом, і де заплакані очі виглядали б, як недоречність . . .

— Що чути? — питали прихильні, але перестрашені однодумці — члени ЖК, оглядаючись, чи нема когось небезпечного поруч.

— Нічого.

— Та ви не переймайтесь так, Наталочко!

— Дякую за добре слово. Стараюсь не перейматися.

І так — ні з ким, ні слова . . . Лише з мамою вночі шепотіли вони, бувало, про ту розмову Наталі зі слідчим, роздмухуючи в своїх душах спраглих вогник надії.

— І як це, Наталочко, спало тобі на думку зі слідчим про російський шовінізм заговорити?

— Хто зна, як, мамо! Експромтом! Але експромтом це вискочило саме тому, що комуністичні дами нашого ЖК, почувавши себе тут королевами, виявляють свою ненависть до всього українського аж

надто відверто... Ти, зрештою, це сама добре знаєш... Ну, а припускаючи, що Михайла, напевно ж, обвинувачують також і в українськiм націоналізмі, я рішила, в разі потреби, на напад відповісти контрнападом. А тут вийшло це в мене експромтом і, здається, до речі, хоч слідчий і не ставив мені просто в очі питання про наш чи Михайлів національно-український шовінізм...

— Ну, а Жайворонську ти попередила?

— Ні. Вона — баба з маслом у голові й не розгубиться, а про тутешніх комуністів їй відомо стільки, що, коли вона розкаже слідчому хоча б десяту частину, то їй того буде досить, щоб він відчув, що наші комуністи та їх «мадами» справді компромітують советську владу перед населенням... До того ж тепер українізація, і... це теж може мати свій тиск... Одним словом, мамусю рідна, я абсолютно не знаю, чи мудро я себе поводи́ла, але якась інтуїція штовхала мене поводити себе саме так...

Мама якусь хвилинку думає, а долоня її тепла пестить Наталіне чоло й волосся...

— Так, — каже вона: — Тепер комуністичні «мадами» справді аж надто розперезалися й щодня висмівають нас за те, що ми дома по-українському говоримо...

— Ото їй добре, що вони розперезались, — в тон їй відповідає Наталя: — Чейже Жайворонська про це чує і, мабуть, скаже, якщо її покличуть...

Павза... Здалеку доноситься сварка двох жінок із комунальної кухні; хтось, як видно, ще варить спізнену вечерю, ну й свариться... Бо хіба ж можна без цього?... На столику — поруч стукотить іще бабусин старовинний годинник, а ступні Наталиних ніг загреває великий рудий кіт Усач — Михайлів улюбленець...

* * *

А тим часом . . . завжди напарфумований одеколоном »Жасмин«, молодий і добре відгодований слідчий прагнув гратися з Михайлом, як той кіт з мишкою . . . Мабуть, це була його метода: викликаючи раз-у-раз до себе на допити, обсипати свою жертву все новими й новими обвинуваченнями . . . А під градом тих обвинувачень спостерігати розгубленість, невміння відбити удар контрударом влучного заперечення . . . Досягнувши отакої-от розгубленості, читаючи в глибинах очей переляк, напарфумований слідчий завжди смакував ефект хвилини . . . Але тут — у цій справі, з одним арештантом, що без партквитка опинився в ролі голови великого житлокоопу, засвоєна вже манера гри kota з мишкою чомусь себе не виправдувала . . . Чітко окреслене обличчя арештанта з кожним допитом ставало ще чіткішим, цупко стулені докупи уста ще стислішими, лінія брів виразнішою і тон певнішим . . . Що за мана? Чейже мало б бути якраз навпаки!

На перше обвинувачення в агітації проти совлади на терені ЖК арештант у дуже скупих і обґрунтованих словах доводив якраз протилежне: він, мовляв, охороняв державне-народне добро від шкідницького руйнування, виступав проти зловживань і розтрат, які справді є фактами, називав свідків . . . Слідчий відпустив Михайла до в'язниці, кликав свідків і . . . мимоволі занурювався в атмосферу житлокоопівських зловживань, що її творили . . . люди однієї з ним партії . . .

— Гм . . . гм . . . Слідчий знову кликав арештанта і, граючись по-котячому, з наймилішою усмішкою на устах наводив йому матеріяли про його справу з Сиротенком у трудшкoлі. На це арештант без жодних ознак будь-якої розгубленості відповів:

— Неправильність дій Сиротенка визнало його ж таки начальство, і воно ж таки зняло його з поста й з роботи . . . Отже . . .

Арештант не закінчував початого речення, але . . . його закінчували очі, що в глибинах своїх таїли блиск невисловленого, але очевидного й цілком логічного висновку . . .

Тоді, випустивши на хвилинку »мишку« з кігтів, слідчий, затаючись дорогою цигаркою, починав малювати арештантові різні картини з його недавнього минулого: ось лекція всіми шанованого й широко відомого марксиста Іванова і . . . виступ одного студента на тій лекції . . . Як було прізвище того студента?

Розмашисті брови арештанта зійшлися до купи, утворюючи одну, майже суцільну лінію.

— Це був я. Але ж Іванов прилюдно суперечив напрямним совлади в національному питанні, які вам, очевидно, відомі.

І все, — ні слова більше . . .

— Ну, а що ви скажете про вашу поведінку на тих загальних зборах студентських, де ви діяли проти комфракції Інституту?

— В умовах запровадженого товаришем Леніном НЕП-у комфракція діяла старими методами воєнного комунізму, чим і викликала незадоволення студентства . . . Отже . . .

Павза і . . . знову напад по лінії ЖК . . .

Арештант розкриває нові факти злочинств, наводить цифри, дати, імена дієвих осіб із партквитками та свідків без партквитків . . .

Слідчий знову відправляє Гриня до в'язниці, а сам знову, ще глибше занурюється в житлокоопівські справи: кличе до себе свідків, кличе дружину арештанта, його брата-інженера заводу »Большевик« і . . . декого з працівників Житлоспілки міста Києва . . . Справа стає цікавою, і слідчий, здається, ось-ось знайде в ній новий, несподіваний для себе смак . . .

* * *

Одинадцята година вечора. Наталя й мама лягли вже спати, але ще не сплять... Мовчанка... Та й щб казати, коли все вже сказано, все передумано?!? Кіт Усач »пряде« свою заспокійливу мелодію, але... не заспокоює... Навпаки, — хочеться того кота прогнати, щб не »прям«...

У довгім коридорі спільного мешкання чути чийсь швидкі кроки... Знайомі, метушливо-приспішені... Стук-стук — це до Наталиних дверей.

— Хто там? — боса, в самій сорочці Наталя не дихає, спинившись біля самих дверей.

— Це — я! Відчиняй, Наталочко!

Одна мить, один рух пальцями біля замка, і...

— Рідний мій! Соколе мій!

— Наталочко! Якже ж я скучив за тобою!

Вони стискають одне одного до болю, а у мами під очима скупі сльозинки, і вона їх не витирає: стоїть, перетворившись у заляклу в своїй нерухомості статую...

— Невже? Невже? — шепоче вона, а коли Михайло схиляється, щб поцілувати її спрацьовану руку, додає: — Як же ви, Михайле, спромоглися вирватися?!?

— Моя метода оборони себе не словами, а наявними й незаперечними злочинами комуністів знаменито себе виправдала. Дайте їсти! Я голоден... Точніше дізнаєтесь, як нагодуете!

Уся розмова відбувається пошепки...

— А як же ти пройшов без дзвінка? — питає Наталя, а очі її проміняться, неначе два сліпучо-ясні сонця...

— Уяви собі, що вхідні двері до нашого мешкання стояли незамкнені: мабуть, хтось щойно зайшов і забув зачинити... І я зайшов зовсім непомітно: ніхто мене не бачив!

* *
*

Перед будинком, де жив Михайло з родиною, колись, за «клятого царя», були клюмби, росли й цвіли квіти, а довкола них зеленів морожок... Так було... А тепер колишні клюмби перетворилися в пустир, рясно посипаний лушпинням від соняшникового насіння, що його, лузаючи, розпльовували довкола себе житлокоопівські цокотухи, сидячи на лавочках.

По-правді кажучи, то й лавочки ці (вздовж клюмб колишніх) теж збудовано було за «клятого царя»... Про це свідчив їх сіро-чорний від довгої служби колір та заязнені поруччя... Але сидіти на цих розлогих лавочках було ще й досі зручно, і саме тому, можливо, перетворилися вони на резиденцію жіночого житлокоопівського клубу... Цокотухи різного віку з дітьми в колісках і без них, із плетінням якогось мережива в руках і без нього збиралися звичайно на цих лавочках, щоб задовольнити споконвічну жіночу спрагу за чесанням своїх довгеньких від природи язичків об свої, а здебільшого об чужі справи... Тут, на цих лавочках можна було дізнатися абсолютно про все: і хто щό на обід сьогодні варив, і хто за щό з чоловіком посварився, і хто й за щό нового капелюшка купив... Якийсь ворог цього клубу, мабуть, зі злости «бабкомом» його назвав, але дами — члени цього достойного товариства делікатно уникали цієї вульгарної назви...

Так от, Шановний Читачу, наступного після щойно описаної події ранку на збудованих іще за «клятого царя» лавочках відбувався поширений пленум «бабкому»: всі під головуванням самої мадам Чмельової були в зборі, цокотіли, гомоніли, а брудне мереживо поговору десь у повітрі само снувалось... Неділя, сонечко світить і гріє, то чому ж би тому мереживу й не снуватись?!? Чейже все сприяє...

— Ви ж панімаєте, — вибрали председателем

каковата жовтаблакїтніка, — виливала свою наболїлу душу мадам Чмельова, — а он аказался преступником і в тюрьме тепер вшей кормїт... А ана і мамаша єїо две комнати занїмають... Їх нада переселїть в адну, а квартїру із двух комнат сем'є рабочева атдать...

— А не чули, що вона каже, — може, його вже й випустять скоро? — кидає якась старенька, колишучи дитину в візочку.

— Ат нейо не услышїте! — Ана — прїнцеса, ана нїкагда с намї вот-тут на скамеєчках не пасїдїт... Гордая! І мамаша єїо такая-же! Будьте уверени, чуєт мой нюх пралетарскїй, что ані обе непралетарскава праїсхаждєнїя...

— Ну, я б цього не сказала, — озивається ще одна дама: — Адже вона — студентка, а студентів раз-у-раз перевіряють: комісії, чистки... Я знаю: в мене ж син — студент...

Саме в цю мить так звані »парадні« двері будинку відчинилися, і на порозї з'явилася Наталя в блакитній сукні з чорними мушками та в білому капелюшку, що пасував їй якнайкраще. Усміхнена й весела, вона помахала в повітрі маленькою й дуже ніжною, зовсім непролетарською ручкою, — мовляв, добридень вам, громадянки-цокотухи, але до гурту не підїйшла, а рїшуче спинилась на сїдцях ганку, неначебно когось очїкуючи...

Дехто з дам відповів на привїтання дуже стриманим »добридень!«, а розмова вмить урвалася, — так, неначебно нитку її хтось знеацька перерїзав ножицями... Дами з надмірною ретельністю взялися до роботи: хто до плетєння власного мережива, хто до ремонтування панчішок подертих, а хто до обслуговування діточок у колїсках...

— Бай-бай! Спї, мой мальчік-пай!

І раптом... Чи це, бува, не сон? Дами ретельно протирали очї, а привид не зникав... Навпаки: він з гоном секунд набїрав усїх ознак реальности...

На східцях ганку, поруч із Наталею, стояв теперішній голова ЖК у літній чистій, гарно випрасованій сорочці, і якихось особливих ознак його занедбаності чи збідованості дамські очі не схоплювали. Щоправда, обличчя його було бліде, а соколий профіль вирізьблювався тепер іще чіткіше, ще гостріше . . .

Він узяв свою усміхнену дружину під руку і, минаючи гурт дам, вигукнув, усміхаючись:

— Членам ЖК — мій привіт!

— Ну, як там? Що там? Вернулись? — кілька дам, покинувши все на світі, навіть і про мадам Чмельову забувши, засипали новоприбулого градом запитань: — Як себе почувате? Чи все в порядку?..

— Дякую. Почуваю себе добре, і все в порядку! — в тон їм відповів Михайло, не спиняючись . . .

Молода пара минула гурт зацікавлених на хвилинку цокотух і попрямувала до центру міста . . . Яким чином компенсували себе цокотухи за цілу хвилину спричиненої обставинами мовчанки, — опитати трудно: не вистачило б фарб, відмовився б служити пензель . . .

* * *

*

Наступний місяць приніс так багато подій, що млинок дамських язичків аж ніяк неспроможний був їх, як слід, перемолоти: і праця нового Правління під керівництвом щойно випущеного з в'язниці голови відновилась, і ремонти щодня давали про себе чути то тут, то там — то в помешканнях, то на дахах будинків, то в підвалах, а дружини комуністів під проводом мадам Чмельової стали надиво стриманими в двох пунктах: щодо української мови й українців узагалі та щодо родини нового голови ЖК зокрема . . . Але всі ці зміни й новини були ніщо в порівнянні з . . .

— Судаков застрілився! Чули?

— Який Судаков? Начальник Оргвідділу Житло-

спілки?!? Брехня! Не повірю... Чого б він мав стрілятися?!? Мужчина в розквіті сил, партійний...

— Значить, було чого! А як не вірите, то купіть собі сьогоднішнє число «Пролетарської Правди» і там прочитаєте... Позавчора у власному кабінеті в Житлоспілці власноручно виконав над собою вирок смерті...

Новина стоїскрами летіла по житлокоопах міста Києва, викликаючи пожежу здогадів і припущень.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

ОДНОГО ЛИШ РОКУ ЗАБРАКЛО

Наталине життя біжить, шумить поза домом: зранку й до четвертої праця в установі, від п'ятої і до десятої — лекції в інституті. Додому вона забігає лише, щоб з'їсти маминою дбайливою рукою поданий обід. Маму бачить лише хвилинами, але думає про неї багато... Ота звична для кожної жінки праця хатньої господині Наталиній мамі, неначебно, не до лиця: Наталі все здається, що то не власний фартушок на мамі, а позичений, тимчасово чи жартівливо вдягнений... Але інші люди — сусіди й нечисленні, в Києві вже придбані знайомі не дивуються: для них це цілком природна річ, що Наталина мама їсти варить, білизну пере й підлогу мие... Це тому, що вони знають лише сьогоднішню маму Наталі, зовсім не уявляючи собі вчорашньої... А мама Наталина не з тих, що про себе сусідкам розказують... Ні, ні, не з тих!

Неділя... Щойно пообідали... Михайло побіг засідання Правління ЖК провадити, мама посуд мие, Наталя до чергового іспиту готується, а кіт Усач

»пряде« поруч... У хаті тепло й чисто... Однією рукою Наталя kota пестить, а другою повільно сторінки перегортає... Але... щось надто довго не знаходить вона того місця в книжці, на якому вчора спинилася, а очі її тим часом, раз-у-раз відриваючись від книжки, спиняються на мамі, на її худенькій, вже трохи похилій постаті, на її сріблястій голівці, на втомленім інтелігентнім обличчі та й на сукні старенькій, та й на фартушку полатанім...

Наталя заплющує очі, і перед її внутрішнім зором вмить на весь ріст виростає образ колишньої мамі — образ такий відмінний від мамі сьогоденної...

Ось школа в селі біля церкви, де Наталина мама завідувачкою, а ось і її помічниця — молоденька вчителька років 18-ти... Вони обидві з самого ранку ялинку в найбільшій порожній клясі прикрашують, а Наталочка п'ятирічна їм уперто заваджає: то щось розіб'є, то щось потрібне кудись запрогорить... І так пливають години... А ввечері того ж таки самого дня найбільша кляса (з пишною ялинкою) здавалося, ось-ось лусне, бо неспроможна вона вмістити всіх тих, що прагнуть і мають право тут бути: діти й різного віку селяни тісно-тісно сидять на лавках, а ті, що не мали щастя захопити собі місце на лавці, збитим жадібним натовпом заповнюють сіни, до яких двері відчинено наростіж... Усі вдягнені по-святочному, усі уважно й майже побожно спрямовують усю силу свого зору до тієї ялинки-красуні. А біля неї підвищення — щось на зразок сцени, де, змінюючи один одного, пописуються перед усім селом декляматори-школярі...

— Ось зараз *мій* з Шевченка вірша вступне! — гордо поблискуючи очима, говорить пошепки якийсь селянин сусідові та штурхає його ліктем у бік: мовляв, знай наших! А ось на підвищенні біля ялинки декляматорів змінив хор школярів: тут уже майже кожен батько може *свого* чи *свою* очима відшукати... А ось урочиста частина вже й скінчи-

лась, і довкола ялинки, взявшись за руки, танцюють (а вірніше — скачуть) найменші гості-дошкільники, а разом із ними скаче й п'ятирічна Наталочка... Чимало років віддала Наталина мама народній сільській школі — віддала не тому, що мусіла, а тому, що прагнула служити народові... Пам'ятає Наталочка, як вони дві зими в одній маленькій кімнатці тулилися, бо свою власну — кращу кімнату мама з власної волі віддала школярам найстаршої групи: інакше не було б для них місця в невеличкім, старім уже будиночку школи...

Минали роки, піростала Наталочка, і прийшов час віддати її до гімназії. Тоді переїхала вся родина до міста, де мама дістала посаду вчительки чоловічої гімназії, а Наталочка, вдягнена в брунатну уніформу, почала ходити до жіночої гімназії. Маму цього періоду життя Наталя пам'ятає ще краще: це була висока, худорлява жінка, пристійно, але суворо вдягнена, з пишним, але гладенько зачесаним волоссям. Вона мала дуже імперативний голос і невеличкі карі, але дуже владні очі: дисципліна в неї була зразкова, і популярність її в місті росла, як на дріжджах. Вона справді була педагогом з покликання і школі віддавала своє ество, здоров'я, хист і час... Поза школою мала приватних учнів, і година її навчання розцінювалася дуже високо: вміла якимось чудом підтягати безнадійно-відсталіх, розвивати тупих і недолугих. А що в багатів і аристократів часто-густо трапляються недолугі й зіпсуті невідповідним вихованням діти, то й не бракувало в місті претендентів на час Наталиної мами... Бувало, коли в десятій годині вечора зачиняється, нарешті, двері за останнім приватним учнем, — тоді сідає Наталина мама до перевірки учнівських зшитків...

На столі її письмовім горить затишна лампа з абажуром, а поруч із лампою — цілі гори учнівських зшитків...

Наталя, бувало, з ненавистю дивилася на ті зшитки: бо й вони теж забирали від неї маму, мамин час, мамину ласку... Мамі завжди було ніколи: вона завжди мусіла когось учити, то в школі, то дома... І ось одного разу стався випадок, коли Наталя — гімназистка третьої класи з іскристо-карими очима й двома руськими кісками — заявила мамі дослівно ось що:

— Я бачу, що в інших дівчат є мами протягом цілого року, а в мене... (тут губенята її затремтіли). У мене є мама лише на Різдво, на Великдень і під час вакацій...

І це була правда... Мами інших дівчат робили хатню роботу й одягали фартушка, коли варили їсти. Наталина мама ніколи не вдягала фартушка: навіть і на вакаціях... Бо тоді їсти варила бабуся, а мама відпочивала в її невеличкому маєтку і читала книжки з новітньої педагогіки, психології, тощо... А в звичайний будній день, коли всі її хвилини були пораховані, і всі, без винятку, належали чужим дітям, — стосунки її з кухнею виявлялися ось як: рука, яка щойно підкреслила червоним олівцем граматичну помилку в черговому зшитку, натискала на гудзика в стіні, біля стола...

— Дззз-дззз-дззз!

На порозі маминого невеличкого кабінету з'являлася немолода вже куховарка з поораним віспою обличчям.

— Сідай, Маринко! — казала мама: — М'ясо вже набридло! Як не буде живої риби, то купи сиру, сметани й зроби вареники!

— Добре! А на перше щоб? А на третє?

— Що хочеш! Ось тобі три карбованці на базар.

На цьому авдієнція, як правило, закінчувалась, і Маринка йшла собі геть, а мамині очі знову бігали по рядках учнівських зшитків... Після півночі лягала Наталина мама спати, а вставала в сьомій:

висока, худорлява, суворо вдягнена, завжди кудись спрямована, імперативна...

Наталя повільно розплющує очі: не така мама, а зовсім інша — відмінна від тієї закінчувала ось мити посуд... Мама в... фартушку...

— Скажи мені на вушко, мамо, коли ти навчилася їсти варити?

— Після большевицької революції. Якби не революція, то я б і до смерти не варила. А хіба що?

— Та... нічого! Ти вариш досить смачний борщ і печеш чудові піріжки...

— Що ж тут дивного? Кожна вчителька, якщо виникне потреба, то спроможеться куховаркою бути, але далеко не кожна куховарка спроможеться вчителювати. Оце тобі моя відповідь на вушко. А тепер ти мені скажи, — чому ти сьогодні цілісінський день у хаті киснеш? Адже лікар наказував тобі проходжуватись, а ти...

— А я... унерухомлююсь... Ходжу лише на роботу та на лекції, а цього мало... Я це й сама знаю. Знаєш ти що, мамо, ходім удвох! Мені не так страшно буде, що я ось-ось упаду й розсиплюсь на дрібні кусочки. Адже Михайло з того засідання лише вночі прийде! Ходім, матусе рідна! Візьмемося попід ручки й підемо собі вдвох уздовж Ботанічного Саду Караваївською вулицею... Добре?

— Та... Я саме мріяла винагородити себе за куховарство читанням, але... хай буде по-твоєму! Ходім!

І ось вони йдуть... Ідуть незабудованим боком Караваївської вздовж стіни Ботанічного Саду... Літом цим боком звичайно закохані ходять, прислухуючись до цвірінкання пташок за стіною та раз-у-раз попадаючи під захисне накриття дерев, що простягають своє гілля назовні понад стіною... А тепер закоханих не видно: холодно! Під ногами рипить не дуже ще втоптаний сніг, а над головою — чудернацьке мереживо запорошеного снігом гілля...

Наталя оглядається, чи нема кого ззаду... Нема нікого! Та й назустріч ніхто не йде. Усі пішоходці йдуть протилежним, забудованим боком Караваївської вулиці.

— Є новина в справі твоєї вчительської пенсії, матусе! — Наталя відчула, що мамина рука здригнулась, а здригнувшись, заніміла...

— Ну, яка ж новина? Чом же ти раніше такої важливої новини не розказала? Ну? Що ж ти мовчиш?!?

— Тобі відмовлено в пенсії...

— Відмовлено?!? Чому? — хрипко перепитує мама.

— З двох мотивів: перший — формальний: ти, нібито, задовго надумувалася, щоб про пенсію заяву подати, коротше — спізнилась... А другий мотив: у тебе зовсім нема стажу в советській трудшкoлі. Тих пару місяців, що ти працювала, »вони« відмовляються зарахувати тобі за рік.

— А моїх тридцять п'ять років їм мало?

— Ні, досить! Але в числі тих багатьох років нема жодного року совстажу...

— Нема й не буде! — ледве чутно, але з притиском озвалась мама. Обличчя її не видно, але Наталя до болю чітко уявляє собі, як виглядає тепер це, щойно поранене новою таке миле й рідне обличчя з суворими очима.

— Ти знаєш, що наш юрисконсульт дуже добре до мене ставиться... — обережно підходить до теми Наталя: — Ну, так він радить тобі попрацювати в совшкoлі один рік, а тоді вдруге подавати заяву про пенсію, і тоді всі мотиви відмовлення будуть биті...

Мама мовчить... Ні звука... Лише сніг під ногами рипить та з протилежного, забудованого боку Караваївської чути задьористий жіночий сміх...

Та ось уже й сміх погас, як та сірничка (чирк, —

і нема!), ось уже й до рогу Безаківської недалеко, а мама не озивається...

— Ти подумай над цим, матусе! Адже ти не така ще стара, — до 60 тобі ще років п'ять або й більше, здоров'я твое, хоч і підірване, але ти — не інвалід... Отже, й виходить, що вимога до тебе — дати совшколі хоча б один рік — досить обґрунтована. Тепер на педагогів великий попит, і ти вмить дістанеш працю. Рік мине день за днем непомітно, і тоді ти матимеш пенсію до самої смерти. Розуміється, ти завжди можеш жити на моєму утриманні, не думаючи про пенсію... Але... я знайома з тобою вже не рік і не два: як людина, що звикла весь вік заробляти, ти мрієш про свій власний (нехай і малий) гріш. Хіба ж не так? Хіба ж...

— Ходім назад! — різко озвалась мама, бо вони вже досягнули Безаківської вулиці, де туди й сюди снував народ...

Ідучи назад, мовчали обидві... Довго мовчали.

— То кажеш, Наталочко, що лиш року єдиного твоєї мамі забракло?!? — пошепки озвалась мама.

— Так!

— Ну, то знай, що я й тижня єдиного совшколі не дам, а не то що року! — шепоче мама Наталі на вухо: — Я радше прибиральницею буду працювати, ніж советською вчителькою. Праця й роля прибиральниці не ганебні. Праця ж і роля сов. учительки — ганебні. Чому? Сама знаєш! І давай на тему моєї пенсії більше не розмовляти! Мою заяву й документи забери назад, і... на цьому крапка.

— Добре!

Наближаючись до житлокоопу, замовкли зовсім. Ррип, ррип! — це сніг озивався... Увійшовши до хати, скинули верхній одяг і сіли на софці поруч, неначе в гостях, а не дома.

— Погаси світло, Наталочко!

— Добре!

— Я не потребувала б їхньої пенсії, якби не про-

пали ті 20.000 карб., які я на банківій книжці мала... Та й тато твій поверх 25.000 на книжці мав... І все те пропало вмить разом із перемогою большевицької революції...

— Знаю! — утомлено озвалась Наталя: вона справді все те досконало знала в деталях...

— І дід твій перед самою революцією помер, залишивши тобі 35.000. А разом ти мала б 80.000 готівкою і могла б...

— Знаю, знаю...

— Знаю, що знаєш! — шепоче мама: — Але чи знаєш ти, чому в мене завжди так душа болить, коли про це згадую...

— Знаю! Боляче, бо загинув підсумок праці цілого життя твого й таткового та ще й дідового...

— От і не знаєш! — схвильовано шепоче мама: — От і не тому мені боляче...

— А чому ж?

— А тому, що виплекана цілим життям мрія розбилась... Боляче мені, що я від тебе — моєї єдиної — свій час забирала, щоб продавати його чужим дітям. Я маю тут на увазі мої приватні лекції з багатими — здебільшого неповноцінними й зіпсутими дітьми. Я дуже дорого брала за свою годину, і багаті платили мені, бо я справді витягала тих ідіотів за вуха. А гроші я жадібно несла до банку й складала для тебе... Я мала мрію...

— Яку?

— О, не про те я мріяла, щоб тебе багатою нареченою зробити, — ні! Я мріяла про те, щоб дати належний розвиток твоїм непересічним здібностям. Ти, зрештою, знаєш усе, бо інколи ми мріяли вдвох про те, що ти...

— Про те, що я після скінчення гімназії поїду до Петербургу на Бестужевські Курси, а після їх закінчення — за кордон для поширення й поглиблення моїх знань у галузі гуманітарних наук і літератури зокрема.

— Так! — урочисто підтвердила мама: — І саме для цього я продавала мій час чужим, пришелепуватим дітям, — продавала, відриваючи його щодня від тебе — моєї ясної, обдарованої дитини. А ти в наслідок такої моєї переобтяжености працею не мала мами...

— Ні, я мала маму, але не щодня: моя мама була для мене мамою лише на Різдво, на Великдень та під час вакацій.

— Ну, от бачиш! І от саме за тими, відірваними від тебе годинами мені тепер до болю шкода. Бо ж ті години я перетворювала в гроші, а гроші — пропали... Стали прахом... Одного незабутнього дня банки перестали платити: тисячі забезпечених людей в одну мить стали жебраками. Шах і... мат!

— До речі, мамо, де ти тримаєш наші банкові книжки?

— У схованці.

— Їх треба знищити, мамо!

— А я хочу мати їх на пам'ятку.

— Буде погана пам'ятка, якщо агенти ГПУ, роблячи черговий трус, знайдуть наші банкові книжки... А трусу й арешту ми завжди можемо сподіватися... Дивно, як при останньому арешті Михайла наші банкові книжки не потрапили до рук гепоушників.

— Ну, а якби потрапили, то що? Це — мій трудовий заробіток, а то — татків...

— Ах, мамо, мамо! Ти — розумна жінка, але ти тепер ізолювала себе від життя і... не знаєш його... Хто тобі повірить, що ти учительською працею збрала 20.000?!? Або татко адвокатською — 25.000?

— А чому ні?!? Це ж за все життя! Деякі адвокати мільйонерами поробились... Як наприклад, Зотов...

— Одним словом, мамо, книжки з тими тисячами треба знищити, і все! Бо, як потраплять вони до рук нашої пролетарської влади, то нас негайно про-

голосять капіталістами, нетрудовим елементом, паразитами, тощо...

— Мене — паразиткою?!? Мене, що працювала по 20 годин на добу?!?

— А чим ти це доведеш?

— Документами.

— Ну, добре! Ти доведеш, що ти була вчителькою. А чим ти доведеш, що ти не була дворянкою, донечкою дідича?!?

— Нічим! — розгублено відповідає колишня вчителька, що опинилась у ролі учня, якого зловили на гарячому.

— Ну, от ти й попалась! А разом із тобою і я: мене негайно виженуть зі служби й з обох інститутів... А так у мене все в порядку: я скрізь — у всіх анкетах пишу, що моя мама — вчителька, тато — адвокат, а про діда й бабу мене ще, слава Богові, не питали. Чи хочеш ти, щоб мене на черговій чистці саме про діда й бабу та про дворянство спитали?

— Ні, не хочу!

— Ну, то спали банкові книжки, а попіл можеш собі сховати на пам'ятку про тисячі твоїх годин, проданих чужим та ще й придуркуватим дітям...

— І відірваних від тебе! Так! Цей попіл я таки справді заховаю. Це буде промовистий попіл... Чи ж не так?

У хаті було темно, зовсім темно, бо єдине вікно було щільно завішене гардиною, а світло погашене... В цій темряві не видно було маминого обличчя, але в голосі її чулися гіркі, з трудом стримувані сльози... Ба навіть більше: в голосі її чувся ледве стримуваний крик розпачу.

Наталя тихесенько поклала сріблясту голівку мами собі на плече і сказала ледве чутно:

— Ти не стримуй сліз, моя рідна! Навпаки! Дай їм волю! Тоді легше тобі буде! Отак! А чи відомо тобі, що я вже цілісінький тиждень з оцією новиною

щодо пенсії ходжу, неначе з каменюкою, і все не наслідуюсь тобі сказати. Бо, по правді кажучи, я передбачала, що ти саме таким чином поставиш надто тяжку крапку над твоєю тридцятип'ятирічною працею педагога.

— А я, Наталочко, не тиждень і не два, а всі роки советського панування тяжку каменюку в серці моїм ношу, на тебе дивлячись. Адже ти мріяла з дитинства про те, що будеш письменницею. Коли ти написала твій перший дитячий твір, — твій учитель літератури читав його в клясах обох гімназій, а пізніше спинив мене на вулиці й порадив організувати твій духовий розвиток так, щоб сприяти розквітові твоїх здібностей. І я це робила . . .

— Так, матусе! Ти була дуже відмінною від усіх інших мам мамою. І ти справді дала мені багато! Ти навчила мене змалечку пізнавати дивну силу в сполученні слів і любити слово, як наймогутнішу зброю всесвіту. Ти навчила мене любити книжку, і я дуже рано почала знаходити смак в чорному трюнку рядків. Ти вчила мене логічно думати, а щось продумане чи пережите вдягати в словесну форму: на письмі або й просто шляхом кваліфікованого розказування . . .

— Ну, це вже не я, а татко! Він узяв собі в голову, щоб ти була адвокаткою, ну і часто заставляв тебе щось оповідати вголос, а сам сидів і поправляв твої помилки . . . Частенько він брав тебе в суд, щоб ти послухала, як він виступає . . . А він був (так люди казали) видатним промовцем . . .

— Так . . . Але я росла під твоїм і бабусиним впливом, бо тата я не любила . . . Ти це знаєш. Якщо я й буду колинебудь письменницею, то завдяки тобі, матусе! Бо саме ти створила для цього ґрунт.

— Але ж мрію цю ти закопала вже в землю! Ти підраховуєш тонаж вантажів, перевезених залізницею, і витрачаєш на це щодня 6 годин. А молодість твоя тимчасом минає . . .

— Так! Я, що завжди цуралася математики, заробляю собі на черствий шматок хліба підрахунком цифр, але я не засіваю зерен комунізму, інтернаціоналізму та безбожництва в душах людських. І уяви собі, що в душі моїй живе вперта мрія про те, що прийде ще той час, коли я буду писати саме так і саме те, що диктує мені моє сумління. Я тому в двох інститутах учуся: в одному — для вироблення собі технічного фаху, а в другому — для здійснення тієї мрії далекої...

— Розумію! А я зі свого боку з усіх сил допомогатиму тобі. Чейже незабаром оселиться в цім мешканні ще одно сотворіння: маленьке й вимогливе, воно заваджатиме своїй мамі вчитися в двох інститутах та ще й служити... От я й переберу на себе всі турботи про внука, щоб ти, моя ясна Наталочко, не витрачала часу на пелюшки та хатне господарство. Виховання внука — це, їйжебогу, непогана крапка для досвідченого педагога з 35-річним стажем, що не заслужив собі від совлади навіть і кількох карбованців пенсії. А як ми будемо його виховувати — ідеалістом чи матеріалістом? Українцем чи інтернаціоналістом?

— О, безумовно, українцем-ідеалістом!

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

СЕМЕНОВІ ПЕДАЛИ

Відшуміли роки НЕП-у, і минулися непівські вольності... Відроджені приватною ініціативою дрібні промислові підприємства й торгівлю було соціалізовано без будь-якого збройного спротиву: легесенько! Вчорашніх власників приборкано й

»зачесано«, згідно з найновішою модою: багатших і впертіших посаджено за ґрати для... видобування золота з їх таємних схованок (где золото спрятал, контра?!?), а масштабом менших і запобігливо-усміхнених оцасливлено можливістю віддати свої здібності, досвід і фах советській промисловості чи торгівлі та збільшити таким чином кадри відданих справі Леніна-Сталіна совслужбовців.

Отак упоравшись із приватною власністю в галузі промисловості й торгівлі по містах, Москва приступила до складання й виконання пляну першої Сталінської п'ятирічки індустріялізації ССРСР, а разом із тим і до остаточної розправи над приватною власністю в сільсько-господарським секторі. Найгостріше це стосувалося селянства України, яка постачала сільсько-господарські продукти не лише Росії, але й Західній Європі.

Приватно-власницький характер сільського господарства УСРСР вже давно був більмом в оці совлади, і обскубувала вона українського селянина, як той яструб курку, різними пляновими та й понадпляновими »продразв'єорстками«*, намагаючись спокушати його перевагами колгоспного господарювання. Скрізь і всюди організовувано зразкові колгоспи, для процвітання яких не шкодувала Москва державних коштів. Ці комуни з селян на показ докідлю вербували своїх членів із різних лінтюхів і пройдисвітів, що шукали легкого хліба. Але справжній господар і хазяїн села з діда-прадіда тримався цупко власного клаптя землі й хати, а до »раю« в колгосп не поспішав, хоч і як той »рай« вихваляли відряджувані згори агітатори. Промови тих агітаторів наш селянин слухав, бо мусів слухати, але додому — до власної хати ішов з думкою, що »гуртове — чортове«.

---

*) Примусове віддавання державі хліба та інших харчів за безцінь.

Та разом із запровадженням системи планування народного господарства та розгортанням плану індустріалізації країни справа ліквідації приватної власності в сільському господарстві стала черговим завданням дня — завданням складним і не легким. Адже треба було змінити обличчя землі й людей в секторі, що охоплював 80-85% економіки й населення країни! Селянина-власника своєї хати й свого клаптя землі треба було зробити сільським пролетарем-батраком на фіктивно колгоспному, а фактично державному полі! Треба було вивести на чисту воду всю підступність того брехливого гасла «вся земля — крестьянам», яким так успішно по-слугувалися большевики на початках революції, щоб здобути підтримку селянства! Одним махом, як переведено було соціалізацію приватної власності в торговельно-промисловому секторі, у сільському секторі цього навіть і «геній» Московського Кремлю не наважився зробити.

Щоб усе ж таки за всяку ціну і в найкоротший час досягнути мети — соціалізації приватної власності в сільському господарстві, «геній» Кремлю вжив тактики “divide et impera”. Він поділив село на три табори: незаможників, середняків і куркулів, умілим засівом ненависти натравив незаможників на заможніших селян, затаврувавши цих останніх ганебними назвами «глитаїв» та «куркулів». Здебільшого, незаможники склалися з босяцького елемента: лінтохів, п'яниць, злодіїв, конокрадів і навіть убивників, що за царського режиму сиділи по в'язницях, а вийшовши на волю завдяки революції, зразу ж приєдналися до совлади й зробилися першими її представниками по селах.

«Хто був нічим, той стане всім!» — так співалося в одному з куплетів інтернаціоналу.

Це ж саме вони — цей «пролетаріят села» першим відгукнувся на заклик Жовтневої революції «Грабуй награвоване!» Це ж саме вони вели тоді за

собою збаламучених селян, щоб палити панські мастки, вбивати панів і забирати собі все те, чим пани володіли, від землі почавши і килимами та перстнями з відрубаних пальців кінчаючи...

З того часу минуло вже майже десяток років, і сільський пролетаріят встиг уже проїсти й пропити від панів награвоване, скося й ласо поглядаючи і праворуч, і ліворуч за будь-якою іншою легкою поживою. Проголошення заможного селянина паразитом і заклики совлади «нищити куркульню, як клясу» в кожному селі знайшли своїх ретельних виконавців серед того ж таки карного й пройди-світського елемента...

І почалось... Ту фортецю, якої ніколи не пощастило б знищити одним лише страхом (бо чейже неможливо було б виарештувати всіх селян), дуже легко далось висадити в повітря (в небуття), коли на допомогу страхові була покликана ще й ненависть. Страх і ненависть, об'єднавшись за директивою Кремлю в одно фатальне подружжя, здобули фортецю... Жодна чума, жодна холера ніколи не приносила таких «жнив», як страх із ненавистю в парі...

«Нічого не мати» зробилося новою, своєрідною «доблестю»; «щось мати» — зробилося ганьбою, безчестям. Ті, що не мали нічого, при повній підтримці влади винищували своїх же односельчан лише за те, що вони щось мали, і те «щось» можна було зовсім безкарно собі забрати і... злодієм не називатися. Мало хто з тих куркулів нещасливих спромігся якось утекти та десь у промислових центрах на якійсь принагідній роботі влаштуватися, бо... чейже куркуля й на роботу приймати не вільно було. Переважна більшість цих заможних господарів загинула: хто — з голоду й холоду в різних криївках, хто — у в'язницях ГПУ, а хто на тяжких роботах у таборах невольничої праці Сибіру, Далекої Півночі та Сходу.

»Нищити куркульню, як клясу!« — таке було завдання Московського Кремлю, і під невсипущим оком українських комуністів воно ретельно виконувалось, і про хід виконання його писалося в усіх часописах УССР.

Становище середняка було не з легких. Середняк теж щось мав, в душі він був теж власником, але... за найменший вияв симпатії до куркуля він попадав у категорію »підкуркульників«, а це був шлях — впрост ув обійми мученицької смерті. Чи ж дивно, що середняк часто-густо гнувся в бік незаможника, який був тоді владою?

Обезсилене, скривавлене такою боротьбою українське село покликано було до суцільної колективізації: від землі почавши й куркою кінчаючи, вся власність селянина передавалася колгоспові. І віддати це все селянин мусів сам — нібито, добровільно. На призначене місце, оголошене колгоспною власністю, приводили корів, телят, коней, свиней і птицю, як рівно ж звозили й сільсько-господарський реманент. Через невідготованість приміщень і харчів худоба й птиця гинули від голоду й холоду, а власники їх поверталися додому, де їх чекала промовиста пуста в стайні та й у всьому подвір'ї. Охоплена колективізаційним дурманом влада на місцях (з незаможників, розуміється), щоб догодити й одержати нагороду, часто-густо зганяла до колгоспу всіх нараз: аби лише мати можливість рапортувати про 100%-ву або майже 100%-ву колективізацію! А совлада УССР, очолена вірними слугами Москви — комуністами українського роду, захлинаючись, рапортувала »вождеві, батькові й учителеві передового людства« — тов. Сталінові про гучні успіхи колективізації в УССР. І рапорти тих вірних псів Москви оголошувано в усіх часописах УССР українською і російською мовами, а також і в центральних московських часописах. Бундючні фрази про виконання директив тов. Сталіна, пишні

відсотки охоплення колективізацією по районах і нагромаджені окличники хвали «наймудрішому генієві людства» — Йосипові Вісаріоновичу... Так виглядали гучні успіхи колективізації УССР на папері...

Насправді ж ті «гучні успіхи» загрожували крахом економіки всієї УССР. Доведене до розпаду селянство, не зважаючи на весь застосований до нього терор, все ж таки чинило спротив. Не дати худоби, не дати харчів! — це був клич ніде не виглошуваний, ніде не друкований, але чи не кожним селянином у тайниках душі підтриманий, рішуче й масово взятий до неухильного виконання. Харчі, а зокрема зерно й борошно, закопували в землю або ховали в різних таємних криївках. Найцінніша в той час річ — харчі гнили, тухли, замерзали... Нехай! Аби не в колгосп! Худобу й птицю продавали будь-кому за безцінь або різали та їли самі... Коней просто вбивали денебудь у гущавині лісу. Аби не в колгосп!

Усе це разом узятє вкупі з загибеллю подекуди вже забраної до колгоспу худоби (через брак відповідних приміщень) загрожувало крахом тваринництву і, зокрема, тягловій силі...

Сталінський ЦК ВКП(б) спохопився: гм... гм... такої небезпеки з боку селянства він, очолений «наймудрішим», не передбачав... Щоб направити помилки, визнано було взяті темпи колективізації за надто швидкі, а обвинувачено було за цю зайву швидкість надто ретельних виконавців на місцях... Для того, щоб саме на них спрямувати гнів народних мас, пущено було по всіх часописах відповідні статті, які «роз'яснювали» масам, що то різні негідники на місцях перегнули й перекрутили завжди непогрішиму директиву ЦК компартії. Вони — винні! Хай живе «великий вождь, друг і вчитель передового людства» — Йосип Вісаріонович Сталін!

І почалося! Якщо подекуди не загинула в колгоспі

чиясь свиня, теличка чи конячина, то за ними приходив хазяїн і, кленучи на весь голос місцевого перегибщика непогрішимої директиви Кремлю, забирав усе своє собі назад. Тріумфально кудахтаючи, повернулись до своїх гнізд кури: про них бо (про курочок!) ЦК партії спеціальну постанову ухвалив, що вони (курочки!) взагалі колективізації не підлягають. Бували випадки, коли розлючені селяни масово нападали на колгоспи вночі, — нібито для того, щоб забрати «своє-собі», а фактично, щоб розгромити ненависний осідок тих клятих реформ... При цім відступі влади назад (Дайош назад!) кожний, хто спромігся ще не вступити до колгоспу, цупкіше тримався свого кляптя землі, міцніше й упертіше гнув свою лінію одноосібника.

* *
*

Уже перші роки Сталінської п'ятирічки далися добре взнакі кожному: соціалізація торгівлі й промисловости та підготовка до колективізації приватної власности селянства, ліквідація всіх тих куцих вольностей, які приніс із собою НЕП та нові труднощі на фронті харчування... Не лише селянин, не лише непман чи дрібний домовласник, а кожен (без винятку) безпартійний працівник чи студент відчув, що петля на його шиї затягається, і що дихати з кожним днем стає тяжче... Якщо за НЕП-у в борщі його частенько плавав кусочок м'яса, то з початком I-ої Сталінської п'ятирічки цей кусочок м'яса почав безнадійно зникати, відпливаючи на хвилях загаптованих новинами днів підсоветських у галузь минулого, про яке інколи так солодко згадувалось... Якщо за НЕП-у він подекуди й часами міг усе ж таки почувати себе — безпартійного *»теж людиною«*, то разом із початком I-ої Сталінської п'ятирічки це почуття почало безнадійно зникати, замінюючись самопочуттям безсло-

весної тварини, чим раз дужче стискуваної кліщами Сталінського піклування...

Чи ж треба казати, що Михайлові треба було за всяку ціну кудись зникнути з очей комфракції ЖК? Адже вона, за допомогою послужливих дамських язичків, устигла вже скрізь зарекомендувати Михайла, як скритого петлюрівця: і на залізниці, де він працював економістом, і в Житлоспілці, і навіть у сусідньому церобкоопі... Та й дехто з колишньої комфракції інституту, зустрівши Михайла випадково на вулиці, супроводжував його тим довгим поглядом скоса, від якого невесело ставало на душі... Треба було тікати з Києва. Двом друзям — колишнім старшинам УГА — І. Марцюкові та М. Панасюкові радив Михайло теж зникнути з київського виднокола, — тим більше, що вони не спромоглися замести слідів своєї участі в боротьбі УГА проти большевиків. Але вони обидва злегковажили своєчасність цієї поради*, сподіваючись, що «якось воно буде»...

Треба було тікати з Києва... Треба! Михайло зціплював кулаки й зуби, щоб таки змусити себе до виконання цього імперативу, бо... нелегко було це зробити: в колісці лежало маленьке сотворіння, що плакало, бавилось і спало... Його син Славко.

— Та-та-та! Та-та-та! — це «говорив» Славко, лежачи голенький горілиць у своїй колісці та намагаючись схопити ручкою за ніжку... А коли схопив, то сміявся, аж заходився...

— Гей, мамо, Наталочко! Та ж він уже зовсім виразно говорить «тато»! — вигукнув радісно Михайло і, покинувши обід, побіг до коліски...

— Ми вже давно це зауважили! — упевнено від-

---

*) Як пізніше виявилось, обидва загинули на початку 30-х років: М. Панасюк (скульптор), пройшовши шлях в'язниць ГПУ, закінчив життя в божевільні Києва — на Кирилівці, а І. Марцюк зник безслідно, арештований ГПУ; дружина його померла, і лишилося немовля — дівчинка.

гукнулась Наталина мама: — Це значить, що Славко буде козак душею і любитиме татка більше, як свою маму. Що ти на це скажеш, Наталочко? Адже »мама« він ще не говорить, а »тато« он як виразно вимовляє! Це — виняток із загального правила, бо звичайно у всіх дітей першим словом є »мама«.

* * *

*

Михайло зник... А Наталю неначебто хтось підвісив із таким жорстоким розрахунком, щоб вона при всьому бажанні ніяк не могла досягнути ґрунту... Зник Михайло, і забракло ґрунту, на якому жила...

То байка, що доводилося тепер самій подбати про те, щоб привезти дров чи картоплі, найняти дроворубів чи піти до канцелярії домоуправи, щоб заплатити за мешкання. Михайло ж завжди був джентлменом відносно своїх дам і всю тяжку фізичну роботу, як рівно ж і стосунки зі всякими підводчиками, дроворубами й домоуправою завжди брав на себе... Але найтяжчим було те, що зникла та тверда й сильна рука друга, на яку так зручно й так упевнено можна було опиратися...

Чи ж треба казати, що в ЖК знову запанував Чмельов і »кумпанія«? Що в бабкомі знову запанувала мадам Чмельова, спрямовуючи весь каскад своєї, так довго (і з таким трудом!) стримуваної ненависти на ту гордячку-білоручку, — отого жовто-блакитника жінку...

Дядя Ігнат зі своєю численною родиною, старенький доктор із дружиною та Жайворонська щиро співчували Наталі, і від них (а найбільше від Жайворонської) Наталя раз-у-раз мимохить ловила найбрудніші плітки на свою адресу, зловтішність бабкому і навіть погрози:

— І чорт ейо душу знаєт, где ана себе такіє »сахарніє пальчіки« викахала, — нібито, вигукувала на засіданнях бабкому мадам Чмельова: — Не іначе,

как в дворянском гнезде где-нибудь! Падажді, чортова белоручка, вот ми тебя на свежую воду введем! Контра!

Над цим слід було б задуматись, як рівно ж і над тим, що в канцелярії ЖК гроші за помешкання з неї брали на підставі офіційної довідки про її заробіток*, а перевести Михайлове мешкання на її — Наталине ім'я рішуче відмовлялись... Але задумуватись було абсолютно ніколи: служба, 2 інститути і... Славко! Хоч і як оберігала Наталина мама свою одиначку від найменшого дотику з домашнім господарством і пелюшками, але Славко магнетом притягав Наталю до себе: і подібним до татка личком, і ніжним маленьким тільцем, і успіхами мовного характеру; часто-густо книжка з черговим іспитовим матеріалом летіла в кут, а Наталочка, навантаживши собі на руки тягар не тяжкий, бо милий, витанцьовувала по хаті, виспівуючи:

— Як я був маленьким, до школи ходив,

То мені учитель часто говорив: —

Ой, Ярема, Ярема, будуть з тебе люди

Умна голова!

— Чи ж будуть з тебе люди, синочку мій?!? — запитувала Наталя, не доспівавши куплета: — Ти маєш зовсім татків соколиний профіль, мої очі й велике, розумисте чоло!

* * *

*

І знову Жайворонська, закликавши Наталю до своєї дровітні, шепотіла їй на вухо, (щоб ніхто не бачив і не чув!) про те, що касир із сусіднього церобкоопу розмовляв учора на вулиці з подружжям Чмельових, голосно називаючи Михайла Гриня петлюрівцем... Це чули всі ті, що сиділи на лавочках коло дому...

---

*) У той час кожний платив за помешкання, згідно з нормами Міськсовету в залежності від свого заробітку.

— Касир? — перепитувала здивовано Наталя: — Яке він має відношення до Михайла? Я навіть і прізвища його не знаю... Не знав його і Михайло! Та й мешкає ж він не в нашому ЖК...

— Не в нашому! Вірно! Але наш ЖК купує харчі в церобкоопі, де він касиром... Отже, він »парень свой« та ще й кандидат партії до того...

— Гм... Дякую за інформацію! — сказала Наталя і, переконавшись крізь щілину в дровітні, що поблизу нема нікого, висмикнулася швиденько надвір і побігла обідати. Славко був на руках у бабусі, але, побачивши маму, потягнувся до неї всім своїм тілом — ніжним, маленьким, теплим і рідним:

— Мама! — виразно вимовив він, і це миттю нагадало Наталі той час, коли Славко ще зовсім невиразно лепетав »та-та-та«, а татко його тим тишився. Де він тепер? Тиждень тому був у Москві... А тепер?

Вимивши похапцем руки і перебравши Славка від мами, яка метушливо почала збирати на стіл усе потрібне для обіду, Наталя наспівувала синові якоїсь звичної вже для нього пісеньки, а думки її тим часом самі снувались: про Славка, Михайла й про себе та про ту небезпеку, яка чорною гадюкою раз-у-раз висолоплює свою ехидну голівку крізь брудне мереживо бабкомівського поговору... А що станеться, коли її — Наталю арештують?!? Що робитимуть тоді Славко й мама? Від цього запитання вмить отерпли всі пальці рук і ніг, бо уява намалювала маму зі Славком десь під тином... Міцно-міцно притиснула до себе просякнуте ніжним теплом маленьке тільце, а думки знову далі снувались: неначе в кіно на екрані, бачила вона, як агенти ГПУ роблять у цих-ось двох кімнатах трус, як знаходять банкові книжки, що зберігаються десь у маминій схованці... Ні! Треба рішуче зажадати від мами, щоб вона ті книжки знищила! І то сьогодні ж таки! Геть усякі сантименти, пам'ятки й спогади!

Через них можна загинути, — це ж ясно! Але як від мами цього зажадати? Як?!? Якими способами?

— Сідай, Наталочко, їсти! — каже мама: — А я Славка побавлю . . .

Наталя їсть мовчки, навіть і не зауважуючи, що саме . . . Думуючи про конечність знищення банкових книжок, вона мимоволі уявно заглядає до них і мимоволі рахує: $25 + 20 + 35 = 80$. Вісімдесят тисяч! За царя це була справді чимала сума! Яким було б її життя, якби не революція?!? О, вона бачить тепер те своє життя аж до болю чітко! Ось вона скінчила гімназію з золотою медалею і їде до маминого брата Павла в Петербург, де й поступає на Жіночі Бестужевські Курси . . . Нема потреби працювати на хліб насущний, є повна можливість вільно розвивати свої здібності, всебічно роздмухувати іскру Божу . . . Є повна можливість учитися і . . . писати водночас! При думці про літературну працю так солодко крутиться в голові від щастя, і повітря в хаті стає замало . . . Ну, а далі? Далі, — послужливо підказує розбурхана фантазія: — Ось уже й скінчено курси Бестужевські, і Наталя, маючи 22 роки, їде до Європи для вдосконалення, поширення й поглиблення здобутої освіти. . . Неодмінно візьме з собою і батьків на якийсь час, буде їм у всіх країнах за перекладачку . . . Набравшись вражень, батьки, зрозуміла річ, повернуться назад: кожен до своєї праці — мама до вчителювання, а тато — до адвокатської діяльності. Ну, а вона — Наталочка лишиться, зробивши собі місце осідку в . . . Берліні . . . Ні, мабуть краще було б у Женеві! Або . . .

Наталя має в полі зору маму і раптом зауважує, як розширюються чоловічки маминих очей, як ті очі карі, наллявшись жахом по вінця, напинаються, ширяться, кричать і, здається, ось-ось вискочать із призначених для них заглибин . . . Це триває мить, але мить ця розрізує ножом мереживо рожевих

мрій, бо Наталя оглядається, щоб... і собі ж побачити те, що вже бачить мама...

На порозі, в отворі відчинених дверей, як живий монумент невблаганної дійсності, стоїть дебелий, червонопикий агент ГПУ в уніформі й з портфелем. Він повільно, без поспіху зачинає за собою двері, без жодного слова привіту прямує до стола і сідає напроти Наталі... Розкриває портфеля, чогось там без поспіху шукає, а знайшовши, бере хемічного олівця в руку і питає:

— Ви — Наталя Матвієнко-Гринь?

— Так!

— Где ваш муж?

— Панятія не імею! — відповідає йому по-російськи Наталя, попадаючи раптом у якийсь, відчаєм продиктований, але зовні зухвалий тон: — Ми розсорілісь, і я не знаю і не інтересуюсь знать, где он теперь...

Червонопикий щось собі занотовує.

— Перепісиваетесь?

— Нет!

Червонопикий підводиться, ховає до портфеля свої папери і прямує до дверей, не сказавши обом жінкам ні слова. Ще мить, і його дебела постать зникає за дверима, і чути лише тупіт тяжких чобіт у коридорі... Ще мить, і... вже й тупоту не чути... Тиша... Лише Славко скиглить: спатки хоче...

*

* * *

— Ти, мамо, певна, що він увійшов без стуку? Бо я задумалась: потонула в мріях про те, що сталося б, якби... большевицької революції не було...

— Так, я бачила з твого обличчя, що ти — відсутня. А увійшов він справді без стуку. Його, мабуть, пустила, ще й наші двері показала мадам Шелухіна — приятелька Чмельової... — з цими словами мама кладе заснулого вже Славка в колисочку: — Баю, баю, ба..а...

— Мамо!

Мама обертається, і очі її знову наливаються криком.

— Мамо! — Наталин голос бринить так суворо, що вона сама його не пізнає: — Ти мусиш знищити, нарешті, всі три банкових книжки! Я знаю, мамо, що ти хотіла б доберегти їх до смерти і з ними в домовину лягти, але... зрозумій, що ті книжки царського банку можуть нам спричинити передчасну смерть обом без домовин — у підвалах ГПУ...

— Я знищу їх — спляю ще сьогодні! Але... хіба ж це усуває від нас привид смерти у підвалах ГПУ?!?

— Не усуває! А все ж таки... спокійніше!

— Знаю! Розумію! Спляю! Не хвилюйся! А як ти знаменито (по-артистичному!) виконала «панятія не імею!», коли він спитав тебе, де Михайло! Ти — молодець, Наталочко!

* * *

*

Десь перед північю того ж таки самого дня Наталя висипає дрібне намисто свого неспокою за Михайла на білі листочки паперу, а коли остання крапка підсумовує, нарешті, розповідь про відвідини «архангела», то... підпису бракує зовсім... На коверті пишеться зворотня адреса тітки Наталиної кравчині, а чверть години пізніше лист уже лежить не в сусідній, а в далекій поштовій скриньці... Отак вони й листуються: рідко, лише раз на місяць, без жодного зазначення імен, на адреси знайомих...

Якби хтось дуже спостережливий глянув на Наталине обличчя в процесі виливання її туги на папір, то сказав би, що це пише молода вчителька... А ще зовсім недавно — рік тому Наталя нагадувала школярку старшої класи... Минулося! Тепер з вигляду це була дуже молода ще вчителька, але вже суворо, вже зі стажем і з не абияким досвідом... Вчителька, духове ество якої зовсім не було в по-

лоні власної зовнішності, як це часто-густо буває з гарними та й з не дуже гарними жінками. Щоправда, Наталю ніхто не назвав би красунею, але вона й не прагнула, щоб собі якомсь те звання здобути: про зовнішність свою дбала дуже мало, у дзеркало лише мимоходом »зирк« швидким оком, і вже й побігла; вода й мило та інколи трошечки вазеліни — ось і вся Наталина косметика! . . . Щождо одягу, то вдягнена вона була завжди до лиця і, як на советські нужденні умови, то навіть і досить добре, і досягалось це майже без витрати Наталиного часу зусиллями кравчині Олександри Іванівни та . . . мами . . . Вони, бувало, вдвох обговорять фасон перероблюваної зі старих недоносків сукні, а Наталя лише санкціонує коротким »Добре!« або »Ні, цей виріз довкола шиї мені не до вподоби!« І все . . . Олександра Іванівна, при всій своїй ретельності й при якнайкращім ставленні до Наталі, мала дві вади: вона дуже повільно працювала і була глухенька, а що лікарі називали її хворобу »прогресивною атрофією слухових нервів«, то в перспективі мала вона оглухнути зовсім. Це зачиняло їй двері до советських кравецьких майстерень, а тим більше до приватних мешкань вибагливих советських »дам«, яким чейже треба було цілими годинами обговорювати фасони, а обговорювати з глухою . . . гм . . . гм . . . Познайомившись із Наталею випадково, Олександра Іванівна принесла їй всі свої, зрештою, досить таки добрі знання кравецького мистецтва, весь свій чималий уже досвід, а разом із тим усю свою душу людини, позначеної фізичним дефектом. У двох, дуже скромно, навіть бідно вмебльованих кімнатах Наталиного мешкання ніхто не ображав Олександри Іванівни, ніхто не давав їй відчуття, що їй чогось бракує, а Наталина мама навіть знаходила педагогічні методи розмови з нею без крику і той особливий підхід, який так закріплював спраглу за людським ставленням душу . . . Отож і не дивно,

що всі бабусині й мамині недоноски ретельно пере-лицьовувались, перефарбовувались і перешивались за відносно дешеву ціну, а Наталя, на злість усім кумам, завжди була вдягнена зі смаком та особливою акуратністю і скромністю, що підкреслювали привабливість її гарно-окресленої постаті в першій порі жіночого розквіту. Гарно посаджена шия на в міру повних плечах, тоненька талія, маленькі, зовсім непролетарські руки, які не робили чорної роботи ніколи, і ноги зграбні й непропорційно малі, якщо порівнювати їх із будовою тіла і ростом...

Щодо обличчя, то воно було свіже без дотику косметики, а невеличкий носик упевнено пнувся вгору, цілком заслуговуючи на епітет «кирпатенького». Це ж саме оцей носик укупі з виразом очей надавав Наталі вигляду якоїсь особливої впевненості в собі, і була ця впевненість особливого ґатунку: не та, якою козирають тисячі гарненьких і молоденьких жінок... Ні, не та! Це була впевненість з іншого джерела: ще змалечку за 8 років навчання в гімназії та й тепер в інститутах здобута репутація однієї з найздібніших жила в згоді з отим фасоном носика, задивленого кудись понад буденщину... Була це глибоко усвідомлена певність людини в своїх здібностях і в своїм праві на відповідне місце на землі проти сонця. Ця певність пере-можливо іскрилась з її карих очей, що вміли бути то скупчено-уважними, то задьористо-веселими, то замріяно-відсутніми, себто спрямованими в глибо-чність власного духового світу. Поза тим Наталя мала непоганий рисунок уст на тлі свіжого обличчя і... чоло: те високе, опукле й широке, зовсім нежіноче чоло вимагало, щоб його замаскувати кучерями, згідно з опінією всіх товаришок, але... Наталя цього не робила... Ні, ні! Отак і ходила з відкритим чолом, і, можливо, саме тому кожен, хто знав На-талю, при спогаді про її обличчя уявляв собі саме оте чоло й оті очі іскристо-карі...

Рано навчившись до всього ставитися критично, Наталя усвідомлювала, що вона не є красунею, але зовнішністю своєю була цілком задоволена: якби довелося їй, народившись удруге, вибирати собі зовнішність, то вона б знову ж таки захотіла бачити себе саме такою, якою вона була... А от щодо виховання, одержаного під керівництвом мами — досвідченого педагога, то, взявши до уваги пролетарську дійсність, треба було внести в те виховання деякі дуже суттєві корективи, поки не пізно, а саме: треба було за всяку ціну навчитися пекти хліб, чистити-шурувати забруднений кухонний посуд, мити затоптану й запльовану підлогу*, квасити огірки й капусту, тощо, тощо, тощо... Але ж, Боже мій! Хіба ж є на це час, коли вона — студентка-дипломантка, службовка й Славкова мама спить лише по три години на добу?!? Неприпустимий недогляд з боку мами — досвідченого педагога, що вона ще в дитинстві не посилала Наталочки до кухні! Там — від досвідченої куховарки Маринки Наталочка жартомá навчилась би борщ варити й хліб пекти. Але мама-педагог не тільки не посилала своєї одиначки до кухні, а навіть суворо забороняла їй туди виходити... А навіщо?!? Хіба назбираних упертою педагогічною працею грошей не вистачить, щоб Наталочка собі куховарку найняла? Бідна мама! Їй навіть і в снах-кошмарах пролетарська революція не снилась. Не снилась вона й татові: він, мабуть, помер би від розриву серця, якби хтось йому сказав, що його Наталочка мусітиме в свою чергу раз на місяць захаркану й затоптану підлогу в коридорі спільного мешкання мити, — мити та ще й шурувати, щоб чиста була!

Чи може Наталя батькам дорікати? Ні. Чи слід було б, хоч тепер, те виховання направити? Так.

---

*) У місцях спільного користування це мусів робити кожен мешканець за чергою.

Але ж де взяти часу? Адже його (часу) нема навіть і на те, щоб зі Славком до недалекого Ботанічного Саду піти! Ніколи спати! Ніколи з'їсти зварене й подане маминою дбайливою рукою! Отже, нехай... колись! Колись вона таки візьме від мами кілька лекцій з домашнього господарства.

* * *

*

Одного весняного дня 1930-го року, коли вітер-буян щойно впорався з чималим скупченням хмар над Києвом, і коли сонце, спинившись у зеніті, вже усміхалось переможно, мама Наталина виглянула у вікно, а слідом за тим спинила свої карі очі на маленькому настільному годиннику...

— Пів третьої, — сказав він, тихенько при-такнувши.

— Чудово! — відповіла вона вголос і переможно глянула на чисто прибрані кімнати... Сьогодні вона справилася зі своєю роботою, як молода дівчина, бо ж не лише в хатах прибрано, але ж і обідець уже зварено, і пелюшки ж онде посохли...

— Чудово! Тепер, хлопчику, ми підемо з тобою до Ботанічного Саду, подихаємо повітрям, а рівно в четвертій підемо нашої мамі назустріч... Що ти на це скажеш?

Але хлопчик не каже нічого: спить собі у візочку... І як солодко спить! На правім боці, підклавши собі праву руку під щічку, як дорослий!

— Тим краще! — Наталина мама кладе у візочок запас пелюшок, одяльце і ще щось, дбайливо загорнене в папір... Поклавши, думає хвилинку і... починає сама збиратись. — Готово! — каже вона і... прикипівши жадібно-зачудованими очима до усміхненого Славкового личка, сама усміхається: де подівся скупчено-уважний вираз її невеличких карих очей, де поділися зморшки напруження на її великім, опуклім чолі? Усе її обличчя вмить відмолоджується, свіжішає і сяє тим особливим вну-

трішнім сяйвом, яке фотографам так рідко щастить схопити на людських обличчях.

— Ба-бах! — щось у коридорі з розгоном упало на підлогу, задзвенівши металевим відзвуком... Хтось вилаявся »по-руські«... Щось тяжке кудись коридором волочать, чути кроки багатьох людей, чути голоси... Чоловічі голоси...

— Що ж бо це? Мама вже готова виглянути, щоб на власні очі побачити, що там у коридорі робиться, але усмішка ще не встигла злетіти з її обличчя: що їй, зрештою, за діло до того гуркоту? Вона нікому нічого не завинила, вона ось бере свого внука і везе його на свіже повітря, на сонечко...

— Матвієнко! — чує вона вигукнуте чиїмось басом власне прізвище, і... в ту ж таки мить двері в кімнату з розгоном відчиняються: цілий натовп людей на чолі з двома міліціонерами ввалюється до кімнати, де так солодко спить Славко...

— Ви гражданка Наталія Матвієнко?

— Її мати. Що це все значить?!? — голос старої вчительки бринить металом обурення, а невеличкі карі очі, розширившись під дугами розмашистих брів, бігають по обличчях цих несподіваних гостей: що це за диво? Є тут і Жайворонська, і дядя Ігнат, і невістка його, і багато інших...

— А значить ето вот что! — тоном господаря відповідає російсько-українською мішаниною старший віком і рангою міліціонер: — Наталя Матвієнко не має права занімать дві комнати... Патаму што мужа її нет, квартира на ево ім'я, а он чорт знает, где акалачивается... Аднім словом, ми вселяемо в ету комнату работніцу ат станка — комсомолку Марфушу с ребьонком... Панятно? А етот народ — ето всьо понятие*: пусть відят, что ми у вас нічево не украдьом... У нас всьо по закону: как часи! Ну,

---

*) Офіційні свідки.

что сталі, хлопци? Бері, Ваня, ету кравать** і вибрасивай ёю в ту комнату! А на свободное место занесі Марфушкіну кравать!

З такими словами старший міліціонер звернувся до молодшого, а стара вчителька, використавши хвилинку загальної розгублености, звернулася до натовпу:

— Товариші свідки! Такий спосіб вселення є насильством, і я від імени нашої родини заявляю наш протест. Нас було трое, і є трое, а згідно з нормативами площі на одну особу, ми не маємо ані жодного квадратного метра зайвини... Щождо моєї дочки, то вона — службовка і студентка; отже, має право на...

— Ви что-то больно умни, бабушка! Что ти уши развесіл, Ваня?!? Бері, гаварю тебе, ету кравать, а ви, хлопци, ему памагайте! Вибрасивайте в саседнюю комнату всьо, что відіте! Раз-два!

— Ува! Ува! Ува! — озвався Славко...

Стара вчителька тихо взяла дитину і мовчки вийшла крізь навстіж розчинені двері в коридор...

Мало хто зауважив це, бо в хаті почалась колотнеча: усі предмети раптом зсунулися зі своїх місць, і чи не кожна пара рук щось уже хватала, щоб викидати... Ні, не кожна! Бо дядя Ігнат з невісткою і Жайворонська стояли мовчки осторонь і навіть і пальцем не ворухнули, щоб щось викидати...

— Товарищу старший! — озвалася рішучим тоном Жайворонська: — Воно й справді виглядає, як насильство, бо з родини, яку ви виселяєте, нема тут нікого... А хто ж вам протокола підпише? Я — стріляний горобець, я не рік і не два в ревізійній комісії працювала, тож... трохи закони знаю...

— Піди, Ваня, пазаві старуху сюда! — розпорядився старший міліціонер, владним жестом руки спиняючи рух ретельних виконавців його ж наказу.

***) Ліжко.

Спинились... Упали вздовж тіла ті руки, що вже, згідно з наказом, щось хапали, щось кудись уже викидали; тепер деякі з тих рук навіть поставили схоплене на місце.

— Присяду я! І ви, хлопці, садіться — хто-куда! Хто — на кравать, хто — на стул, а хто — в детську каляску! Падождьом і атдахньом, поки старуха прідьот!

Сіли справді хто-куди, лише в Славкову колиску не сів ніхто, і запанувала ніякова мовчанка... Дехто з свідків перешіптувався з сусідом, а дехто чухрав собі потилицю з таким виглядом, що, мовляв, часу ж шкода! А настільний годинник тим часом працював невтомно, нанизуючи перлинки секунд у точно визначені й ідеально відміряні низанки хвилин: так-так, так-так!

— Е-е-е-ех! — позіхнув хтось, а за ним і його найближчі сусіди: — Воно, конечно, якби знаття, то захватив би з собою карти і хоч у дурака заграв би!

— Або в »66«!

І знову нудна, ніякова мовчанка...

Старший міліціонер урочисто підносить указового пальця вгору:

— Ідьот! Січас пайдьот у нас работа, як часи!

Коридором і справді хтось іде, але крок тяжкий: чоловічий... За хвилину спітнілий Ваня рапортує:

— Так что старухі нігде не нашол! Бегал і вправо, і влево, і людей спрашівал: нікто ейо не відел! Как в воду правалілась, чортова ведьма!

* *
*

У зручнім кріслі перед письмовим столом сидить чоловік років 45-ти з буйною, вже дещо сивуватою, але ще русявою чуприною, з маленькими дуже розумними очима і з випнутим вперед, до всього цікавим носом... Він уважно слухає, що розказує йому молоденька жінка з високим опуклим чолом, кирпа-

теньким носиком і скупчено-зосередженими карими очима, що раз-у-раз іскряться гнівом...

Жінка хвилюється: оповідаючи, ловить повітря глибокими зідханнями і спинається зовсім не там, де мала б бути крапка... Чоловік слухає терпеливо, час від часу щось собі занотовуючи. Нарешті, жінка вичерпалась і замовкла... Павза, що здається надто довгою...

— Що ж далі? — чемно питає чоловік, і ніс його, випнувшись іще сильніше вперед, виявляє всі ознаки, що занюхав щось дуже смачне. Цікавий ніс! Розвідувальної і рознюхувальної форми ніс! Всюдишущий ніс!

— Що ж далі?... Далі старший міліціонер командував розійтись, і всіх, неначе віником, вимело... Останньою вийшла Жайворонська і на власні вуха чула, як той старший сказав робітниці від станка: — Ти, Марфуша, поскладай свої речі в кухні та йди, куди хочеш! Приходь завтра зранку, і ми будемо знову «вселяти!» Марфуша посклала речі в кухні й зникла, а я пізно ввечері прийшла, взяла дещо потрібне, замкнула квартиру на залізний засув і теж зникла...

— Розумно зробили! Де ж ви ночували всі троє?

— Я — в товаришки, а мама з дитиною — в моєї знайомої кравчині.

— Як прізвище старшого міліціонера? Не знаєте?

— Знаю від Жайворонської. Його прізвище — Фесенко Іван.

— Як прізвище голови вашого ЖК?

— Чмельов.

— Чмельов?!? — розвідувальної форми ніс аж витягнувся вперед, а біла випечена рука рвучко це прізвище записала: — Чудово!

Він не пояснював, що саме «чудово», а співрозмовниця не допитувалась, а лише дивилась широко розплющеними очима в це добре їй знайоме облич-

чя, що виявляло всі ознаки гострого зацікавлення справою...

— Гм... Гм... Перекажіть вашій мамі мою пошану й захоплення: саме так і мала вийти з кімнати й зі становища дружина мого вельмишановного колеги! А от вам — догана від мене! І то сувора!

— За що?

— А за те, що своєчасно не повідомили мене, що Чмельов відмовляється переписати мешкання на ваше ім'я. Ви ж знаєте, що я завжди до ваших послуг! Я не забув іще блискучих промов вашого татка і завжди радий допомогти його дружині й донечці.

— Дякую, Семене Гавриловичу! А я завжди готова віддати мою справу саме вам! Щоб спокутувати мою провину, я готова тепер усі ваші накази ретельно виконувати без жодних із мого боку заперечень.

— Оце — добре! Отже, домовились! Поки скінчиться вся ця справа, ви маєте бути слухняною, як школярка молодшої кляси! І перше моє розпорядження полягатиме ось у чому: ви не смієте показуватись у вашому мешканні аж... аж до закінчення справи! У ваших оченятах промовистих я вже бачу вогники заперечень, але можете не трудитись їх висловлювати! Шкода вашого й мого часу!

— Розумію і не заперечую, хоч мені й дуже трудно ваше розпорядження виконати, але...

— Що «але»?

— Але я хотіла б знати, чому мені не слід з'являтися, хоча б уночі...

— Бо за вами тепер стежать стоокі шпигуни Чмельова: вашу присутність можуть використати для самоуправного вселення тієї робітниці-комсомолки, а тоді не так то й легко буде її виселити, бо теперішні суди діють, згідно з «революційним сумлінням», а це — дишло... Куди повернеш, туди й вийшло! Отже, треба за всяку ціну не пустити тієї

Марфуші, аж поки я не натисну на всі мої педалі. Я думаю, вам відомо, що в наш час знайомства вирішують усе?

— А якже! Відомо! Всесильна літера »з«!

— Ну, так от! Тримайтесь якнайдалше від вашого ЖК! Але з тією Жайворонською підтримуйте контакт, щоб знати, що там діється! До мене навідуйтеся щодня з самого ранку, коли ще клієнтів до мене не пускають: перед дев'ятою! Оце, здається, покищо все!

Молоденька жінка підвелася і стояла струнка й рішуча в гарно пошитій сукні з бабусиних недоносків, зі скупчено-зосередженими очима й відкритим широким і високим чолом.

— Я... не дамся! Я хочу й можу боротись за мое місце під сонцем! Перейти з дитиною і мамою в одну — меншу й напівтемну кімнату! О, ні, ні! Я не дамся! Саме тому я зразу прийшла до вас, Семене Гавриловичу, і тепер виконуватиму все, що накажете!

* * *

*

І почалось... Почалося життя бездомної родини, що в глибинах своїх розкривало перед Наталею цілу гаму досі ще незнаних терпінь... Що то за щастя мати дах над головою, оцінила Наталя як слід лише тоді, коли довелося пожити без нього: сама ночувала в товаришки на Деміївці, а мама й Славко тулилися в куточку малесенької кімнатки кравчині Олександри Іванівни, що мешкала на Шулявці... Вдень, коли Олександра Іванівна була на роботі, то мама Наталина почувала себе зі Славком майже, як дома: варила маленький обідець, прала пелюшки й сушила їх у садочку, яким користувалися всі сусіди... Там же в садочку й колиску тримала, там же й Славка бавила... А от уночі, коли Олександра Іванівна лягала спати, Славко часто-густо заваджав її плачем, і бабуся, що тулилася на трьох стільцях

із колискою поруч, гнала свій сон геть, щоб стежити за внуком і попереджувати кожний його крик... Але... це не завжди щастило, і Олександра Іванівна вставала зранку невиспана... Користуватись ще й ще її гостинністю вже не випадало, а справа тим часом посувалася вперед досить таки повільно... Наталя моталася з Деміївки на роботу, з роботи на Шулявку, з Шулявки на Деміївку, не кажучи вже про низку доручень, які давав їй Семен Гаврилович, і які вона дуже ретельно виконувала: треба було дістати довідку з інституту про те, що вона його справді закінчує, треба було дістати довідку з місця праці про стаж, тощо, тощо... Треба було, хоч раз на день, самій щось гаряче з'їсти, і Наталя вистоювала довгі черги за дешевим обідом для службовців... Треба було щодня ще перед дев'ятою годиною зловити свого юриста, щоб доповісти про зроблене і одержати нові завдання... Треба було підтримувати таємний контакт із Жайворонською... Треба було... Треба було... Треба було щодня працювати, ще й два інститути відвідувати, ще й робити «приемне» обличчя, нікому нічого про свої гаразди не розказуючи. А Семен Гаврилович тим часом натискав на педалі: щодня думав і знаходив раз-у-раз нові можливості, де б можна ще натиснути... Його трошки випнутий вперед розвідувальної форми ніс усе дуже дбайливо рознюхував, скрізь і всюди ловив невловимі «пахощі» кон'юнктури та якнайкраще в усіх відтінках тих «пахощів» орієнтувався. Він знав судово-юридичний Київ, як своїх п'ять пальців: знав, хто щі з свого минулого приховує, хто з ким і за щі посварився, хто й кому саме вчора «свиню» підклав, і хто кому на улюблену мозолю наступив... В юридичному світі Києва він плавав, як та риба в глибокій воді: він знав усіх і зі всіма вмів бути в приязних стосунках, бо всім був потрібний... Це був свого роду мистець, і за Наталину справу він узявся зі справді мистецьким за-

хватором, а захват і надхнення можуть інколи й гори зрушити . . .

— Як давно ви знайомі з інженером Прохоровим? — приголомшив він одного разу Наталю зовсім несподіваним запитанням.

— Років, мабуть, три або й більше. А хіба що? Яке він має відношення до моєї . . .

— Деяке має! Він є членом Міськради і . . . — тут Семен Гаврилович зробив павзу і, пильно зазираючи в Наталині розплющені очі, додав, усміхаючись: — І він закоханий . . .

— У кого?

— Та вже ж не в мене, а в вас! Даремне ви так насурменились . . . У старших роках ми — чоловіки частенько хворіємо на цю хворобу: »Не столь мгно-венно, не слегка, не столь мгновенними страстями пилает серце старіка, отягощенное годами« . . .

З патосом юнака виголосив Семен Гаврилович цю цитату з Пушкіна і . . . раптом голосом сухим і скрипучим, але й імперативним водночас додав:

— Вам треба зробити Прохорову »очко«!

Таким тоном і голосом він сказав би: »Вам треба засвідчити цей документ у нотаря« . . .

Отже, ще одно »треба« в інтересах справи ліквідації бездомности маленької родини з трьох осіб.

— А поза тим ще що треба? — теж сухим і діловим тоном спитала Наталя, зиркнувши на стінного годинника, що показував уже майже дев'яту: — Я знову спізнююсь сьогодні на роботу!

Вона підвелась, і в постаті її була струнка натягненість, що ось-ось мчатиме її стрілою туди, де треба працювати, щоб був кусочок хліба мамі та їй та ще й ковток молочка Славкові . . . Ось-ось, але покищо вона ще слухає, ще сприймає те, що має їй сказати цей-ось колишній татків колега, що взявся повернути їй право на житлоплощу для трьох всупереч всемогутньому Чмельову.

— Поза тим нічого, але »очко« Прохорову треба

зробити сьогодні ж таки, а можливо, навіть піти з ним до кіна чи театру, якщо він запропонує.

— Дякую за інструкцію! До побачення!

Наталя навіть і не подумала робити «очко» Прохорову — сивоголовому інженерові з чималим черевом і масними вирячкуватими очима, а Семен Гаврилович гнівався, радив і тиснув на психіку...

— А чи не обійшлося б якимось без Прохорова?

— Ні! Ніяк не можна! Прохорова вам не обминути! Треба! Але поза тим не шкодить натиснути ще на когось із ваших знайомих... Маєте когось на високих посадах?

Наталя думала.

— Гм... Хіба, може, хтось із студентів-комуністів поміг би, але... навряд! Ідея! — раптом і радісно вигукнула вона: — Старша від мене віком і курсом Соня Готман уже скінчила юридичний факультет і десь працює за фахом, а де, — не знаю...

— Соня Готман?!? — радісно перепитав Семен Гаврилович, і його розвідувальної форми ніс потягнув повітря, щось апетитне занюхавши, а ніздрі затремтіли: — У кут би вас на цілу годину поставити та ще й на горох коліними за такий неприпустимий недогляд: знати Соню Готман особисто і... мовчати! Та ж вона секретаркою Облсуду працює, а «очко» робить праворуч і ліворуч, — отже, безліч впливових друзів має! Негайно ж до неї! І скажіть, що я завтра ж таки особисто з нею у вашій справі говоритиму!

— Слухаюсь вас, товаришу начальник!

— Нарешті, ви почали мене слухатись! Але пам'ятайте, що Соня Готман не виключає Прохорова, бо він же — член Міськради. Розумієте?

Наталя розуміла...

* *
*

Отак ішов час, і минуло майже два тижні. Славко захворів і плакав день і ніч, а вказівки лікаря не виконувались або виконувались недостатньо... Олександра Іванівна від неспання вночі та праці вдень вже й сама з ніг валилась, і чемність вимагала дати їй, нарешті, спокій...

— Ну, цієї ночі ви вже спатимете спокійно! — сказала їй Наталя одного квітневого вечора, коли насувалася ніч.

— Як? А куди ж ви подінетесь? Ні, вже, певно, така моя доля: будемо терпіти далі вкупі!

— Ні, Олександро Іванівно! Пора нам і честь знати! Ви про нас не турбуйтеся! Я вже маю ночівлю...

— Де?

— То вже моя таємниця!

— Як таємниця, то я мовчу. Але вдень ваша мама й Славко хай і далі користуються моєю кімнатою: мені це абсолютно не заваджає! Навпаки, я маю певність, що злодій не залізе під час моєї відсутності!

— Гаразд! Дякуємо!

* * *

*

А фактично... Фактично ночівлі для трьох безпритульних не було жодної: ночували то тут, то там... Одного вечора довго-довго сиділи на відлюдній лавочці колишнього Царського парку: на лавочці в хащах, самим Богом передбаченій для закоханих... Мали з собою запас немудрих харчів і пелюшок, відсутність сну заміняли лузанням соняшного насіння, раз-у-раз заглядаючи до колисочки-колясочки, де спав Славко... Розмов не було, була насичена неспокоєм мовчанка. Так чи не так почуває себе той, за яким полює поліція-міліція? Зверху небо неозоре й оксамитово-тьмаве, а зорі на нім такі досяжні, неначебто хтось понавтикував їх штучно на цій »стелі«, що служить дахом для всіх

безпритульних: от досить тільки підскочити трохи вгору, і... одна з тих зірок опиниться в Наталиній руці, і буде з тієї зірки іграшка для Славка на... завтра! Завтра! Яке ж бо воно далеке й недосяжне! Здається, ніколи не скінчиться ніч, що відокремлює його від нудного »сьогодні«... Зирк на годинника: перша! Е, якщо перша, то чейже це вже поріг »завтра«! Від цієї думки, однак, не стає легше: навпаки! Години, що відокремлюють від Наталі той час, коли можна буде, нарешті, вийти з цих хащів і піти знову до доброї Олександри Іванівни, здаються безконечно-довгими й огидно-нудними. Години очікування світанку!

— Мамо! — шепоче Наталя: — Ти, я бачу, по-трошки, крадькома дрімаєш... А ти ляж на цю дерев'яну лавку, простягни твої стомлені ноги й засни, поклавши мені голову на коліна. Чуєш, мамо? Засни! До світанку далеко, а на варті я!

— Добре! — відгукується мама якимось не-своїм голосом і лягає саме так, як порадила Наталя: — Лише з умовою, що години через дві ти мене збудиш, і тоді я берегтиму твій сон, Наталочко!

— Гарзд! Спи!

І мама вмить засипає...

Що це? Що це?!? Кроки... Кроки, що наближаються саме сюди... Чути, як розсуваються під чиймись ногами камінчики, яких не бракує на відлюдних стежечках, що ведуть у хащі парку над Дніпром... Чути, як один із тих порушених камінчиків (мабуть, більшенький), утративши рівновагу, покотився вниз схилом горба — Дніпровим хвилям назустріч... Ось він торохтить, аж підскакує, а кроки тим часом невблаганно наближаються... Наталя вся завмерла, і живуть лише вуха її: вони тепер на передових позиціях у боротьбі за життя! Ще мить, і... двоє (він і вона) виринають із хащів: хвилинку стоять, дивляться, вдивляються, схоплюючи очима спочатку ту постать, що лежить,

а потім ту, що сидить... Повільно, ні слова не сказавши, рушають назад: туди, звідки прийшли... Наталя зідхає з полегшенням і лише тоді, коли кроки двох завмирають, вона дає, нарешті, спочинок вухам і... починає відчувати тягар маминої голови в себе на колінах... Гм... Гм... Ноги, мабуть, затерпнуть скоро, але ще можна потерпіти трохи: нехай мама спить!

Мамине ритмічно-заспокійливе дихання свідчить про те, що вона саме тепер перебуває в полоні глибинного спокою, і що дійсність із чмелювими на чолі не існує для неї зовсім, як і ота пара закоханих, яка щойно стояла тут... Мама користується тимчасовою, дуже короткою відпусткою з... життя... Мама відірвана від дійсності... Гм... Дивно й напрочуд мудро влаштована людина!

І Наталя, відкинувшись на спинку розлогої лавки, думає над регулярністю сну в житті людини, над проблемою цієї щоденної втечі від дійсності, яка ще й досі не досить досліджена наукою... Людина неспроможна нести тягар навіть і найщасливішого життя *невпинно*, вона мусить щодоби той тягар скидати з плечей своїх, вона мусить щодоби *тікати* від дійсності, щоб знайти так конечно потрібний відпочинок в океані вічності... Горе тій людині, яка з будь-яких причин невинно несе тягар усвідомлення дійсності! І Наталі пригадується доля Клеточнікова, ідеаліста-революціонера, якого царські жандарми не били (ні!), а лише невинно тримали в стані усвідомлення дійсності: тричі на добу міняли біля нього вартового, обов'язком якого було не давати арештантові спати. І це все! Молодий, здоровий, в розквіті сил чоловік витримав приблизно п'ять-шість тижнів неспання, а на шостімсьомім почав виявляти певні ознаки порушення психіки, які з кожним днем зростали. На суд пішов, вирок смерти вислухав і на ешафот піднісся в стані

божевілля: не витримав, отже, невпинности контакту з дійсністю!

І перед загостреним внутрішнім зором Наталі на якусь мить розкрилася глибінь цієї, незбагненої ще ніким Найвищої Премудрости, що так дбайливо й регулярно чергує для людини години належності дійсності з годинами належності вічності, з якої людина на світ цей приходить, і до якої неодмінно повернутись мусить! Вічність! Випустивши немовлятко в світ, вона ще дуже цупко тримає його в своїм полоні, і саме тому здорова дитина так багато спить. З гоном місяців дитячих, що непомітно складаються в роки, цупкість кліщів вічності зменшується, і восьмирічна дитина спить уже, без порівняння, менше, а юнак і середнього віку людина сплять якнайменше без особливої шкоди для здоров'я. Але все ж таки сплять! Непомітно плюсуються роки в десятки, і старша віком людина вже почуває потребу спати довше, а 90-річна бабуся Наталина спала, бувало, і книжку читаючи, і сорочку шиючи. Вічність бо владно кликала її назад до себе! Вічність і Премудрість Найвища приписами своїх незбагненно-премудрих законів уможливають людині щастя в процесі розумного споживання життя! Та Премудрість вимагає, щоб людина, що прожила 75 років, мусіла проспати не менше четвертини сторіччя! Та Премудрість діє скрізь: вона урухомлює землю, що мчить, обертаючись із подивугідною регулярністю і довкола життєдайного сонця, і довкола власної вісі, — мчить у космічній просторі, ніколи не падаючи; вона невпинно творить життя на землі (а, може, й не лише на землі!), засіваючи її рослинами, тваринами й людьми, що несуть у собі (кожен!) іскру єднання зі Всевишнім Духом Вселенної...

Наталя дивиться вгору, де миготять на тьмавім оксамиті небесного шатра незчисленні зорі-світи, і де зовсім не видно Сонця. Не видно! Але ж воно є!

Воно ось-ось зійде над обрієм Києва, воно освітить і загіє всіх, в тому числі і її — Наталю з синком та мамою!

Наталя дивиться вгору, в завітчане іскрами небо, що служить їй дахом, і душа її, як та іскра вогню великого, теж підноситься вгору...

— Боже! Почуй мене! Боже, зішли мені й родині моїй маленькій промінчик ласки Твоєї! Боже, врятуй мене! Дай сили для боротьби! Нерівна боротьба моя, і я ось-ось упаду... Але не дай мені впасти, Боже Всесильний! Під Твою опіку віддаю себе й життя найближчих моїх! Я — така малесенька в сумі людства, що з ласки Твоєї заповнює поверхню землі, але Ти, Боже, бачиш мене! Ти чуєш мене...

— Ва-а-а! Ува! Ува!

Цей звук розрізав суцільність полотна молитви і скинув Наталю з неба на землю, — саме туди, де в хащах над Дніпром плакав, прокинувшись, її синочок...

Зробила різкий рух, щоб скочити на рівні ноги, і... лишилася на місці, бо ноги були дерев'яними і не послухалися наказу волі...

Мама тим часом підвелася і повільно й розгублено вдивлялася в довкілля...

— Що? Трудно тобі до дійсності повернутись? Не пізнаєш її? Справді дивною вона виглядає.

— Уже... пізнаю! Бо ж онде внук мій кличе мене! — і мама метушливо підводиться й біжить Славкові на допомогу.

А кілька хвилин пізніше вже не чути Славка, мама сидить скраю лавки, а Наталя лежить, поклавши голову на теплі материнські коліна...

— Ось тобі годинник, мамо! Збудиш мене пів сьомої, коли вже світитиме сонце!

— Добре, доню! А куди ж ми підемо?

— Сонцю назустріч! Не журись, матусе рідна!

* * *

— Ви погано виглядаєте! — сказав Семен Гаврилович, пильно вдивляючись у Наталине бліде обличчя, на яким великі іскристо-карі очі горіли сполоханими вогнями.

— Нічого дивного! Я вже тиждень на вулиці сплю: і я, і мама, і синочок! Щождо мого вигляду, то це мене якнайменше турбує, а от, що синок мій хворіє, то . . .

— Розумію, розумію! Завтра приходьте з самого ранку до мене і одержите пакета, адресованого до прокурора міста Києва. Причепуріться трохи і попередьте в себе на службі, що будете відсутні пару годин. У розмові з прокурором будьте стримані й чемні, відповідайте лише на запитання, а самі в розмову не встрявайте! Чуєте?

— Добре! Дякую! А далі ж що?

— А далі робитимете те, що прокурор скаже.

— Та, може ж, він ще й не прийме мене. Прокурор Києва! Це ж персона ґрата, до нього, мабуть, черга велика . . .

— Чергою не турбуйтеся! Вас уже записано на прийом на десяту годину. Просто стукайте в двері й кажіть: — Матвієнко! Це все.

* *

*

І ось біжить Наталя Софіївським майданом у напрямку від Софії до так званих «присутствених мест» . . . Це похмурі урядового типу будинки, в яких колись містилося «Присутствіє», а тепер була присутня тут вся влада червоного Києва: крім прокуратури й міліції, похмурі стіни колишнього «Присутствія» тримали в своїм полоні кільканадцять усяких держустанов, з яких кожна мала дуже чудернацьку назву і безліч співробітників.

Біжить Наталя, високими підборами дрібно-дрібно об асфальт стукотить . . . На ній чорна спідничка та біла блюзка з чорними, дрібненькими гудзичками. Жодних прикрас: нема ні сережок, ні намиста, ні

навіть пудри на обличчі, що здається виліпленим з воску. Богдан на вздибленім коні залишився вже далеко позаду, і похмурий ряд урядових будинків колишнього (та й теперішнього) »Прісутствія«^{*} влади виструнчився ввесь у полі Наталиного зору... Добре знайомий, нецікавий ряд нецікавих будинків... Але... щó це за стьожка тремтливою гадюкою оточує ці будинки і в'ється, і пнеться кудись, — онде по сходах на ганок, а з ганку в двері, а там, напевно, ще кудись далі... Що це?

Наталя біжить, високими підборами чорних »лодочок«^{*} дрібно-дрібно об асфальт стукотить, а очима сполоханими фіксує ту стьожку тремтливу... Так! Нема сумніву: це — черга...

— До кого ви, бабусе, в черзі стоїте? — питає Наталя першу-ліпшу селянку, що сидить під стіною колишнього (та й теперішнього) »Прісутствія«: щойно перейшла кілька кроків за чергою вперед і знову сіла. Ця бабуся, мабуть, уже звикла в черзі стояти, сидіти, полуднувати й спати, а тому й ставиться до всього з мудрою старечею терпеливістю:

— До прокурора Київщини всі ми...

— Хто це »ми«, бабусе? — не відстає від неї Наталя.

— Та ми всі, кого тут бачите! І я, і син мій з невісткою, і внуки мої, і сусіди, і сусіди сусідів... Та що казати: є тут з нашого та не тільки з нашого села люди, а з цілої Київщини... Прокурор, бачите, один, а нас багато. Тому й валяємося тут тижнями.

Наталя дивиться, пажерливо з'їдаючи чергу очима, і... протягом хвилини переконується в тому, що чергу цю й справді хтось невідомий самими селянами заповнив. Нема в ній жодного міського мешканця! Що за мана?!?

— А чого, скажемо для прикладу, хоч би й ви,

---

^{*}) Так називалися відкриті жіночі туфлі без перепонок.

бабусе, до прокурора добиваєтесь? Про що ви з ним говоритимете?

— Про хату... Я от хочу прокурора спитати, яким правом мого сина й невістку з дітьми з хати викинено... Я сама з покійним чоловіком моїм ту хату будувала, сама глину для неї місила, стіни шпаклювала й мазала... А тепер ми тут у Києві під небом ночуємо, прокурора дожидаючи...

— Під небом ночуєте? — перепитала Наталя, і їй нестерпно захотілося додати, що вона теж із малою дитиною під небом ночує, але зирк на ручного годинника стримав її: десять! Вона вже спізналась...

І знову біжить Наталя, цього разу вже сходами вгору, а високі підбори її чорних »лодочок« об брудний мармур сходів стукотять: цок-цок! цок-цок! Запах квасного, як оцет, людського поту тут аж за горло хапає... А ось і джерело цього запаху нудного: це тіла селян різного віку й статі, що сидять на сходах попід саму стіну, чемно роблячи досить широкий прохід усім тим, хто тими сходами йти забажає... Цим проходом може йти вільно вгору кожен, хто зовнішнім виглядом своїм не нагадує селянина, бо селянина самі селяни не пустили б: йому було б »зась« попереду інших вгорі на сходах місце в черзі зайняти; ніхто його попереду себе не пустив би, ніхто не віддав би йому свого, мукою здобутого — вистояного й висидженого місця в черзі до прокурора Київщини! Ну, а кожному »городському« чи »городській« можна вгору йти! Вони ж бо з іншого тіста, та й справи в них інші! Можна бігти без перешкод угору й оцій так скромно вдягненій громадяночці, ніхто не заваджає: можна! Цок-цок-цок! Все вгору та вгору.

Тіла селян, тісно стиснені одне до одного, творять суцільне намисто спраглих до прокурора Київщини душ і пнуться ще й далі вгору — на якийсь високий поверх, де, очевидно, й міститься кабінет отого за-

страшливого прокурора. А вдягнена в чорну спідничку й білу блюзку громадяночка, досягнувши третього поверху, рішуче спиняється: саме сюди їй і треба! А ось і напис, що свідчить красномовно про місце урядування прокурора міста Києва . . . Громадяночка йде праворуч, а опинившись у переповненій людьми міського типу почекальні, рішуче прямує до дверей канцелярії страшного прокурора.

— Ей, громадянка! Кудя прьош без очереди? — спиняють її голоси.

— Я маю чергу на десятю годину, тому й »пру«! — не без іронії відповідає »громадянка« і робить уже рух, щоб постукати до страшних дверей, але десятки обурених людей, згромадившись, відтискують її геть: мовляв, — зась! Бо ж ми тут раніше!

— Тут викликають, згідно з чергою. Чекайте! Як викличе секретарка ваше прізвище, тоді й підете! — пояснює їй повчально чийсь старечий, скрипучий голос.

— А кого секретарка щойно викликала? — питає громадяночка: — Не пам'ятаєте?

— Та . . . якусь Матвієнко Наталку, — відповідає їй старечий жіночий голос . . .

— То я ж і є Матвієнко! — переможно вигукує громадяночка і прожогом кидається до дверей: — Пустіть мене! Я ж не займаю вашої черги! Я лише на хвилинку спізнилась, а ви мене . . .

Громадка захисників недоторканости прокурорських дверей розступається, і лише дехто бубонить собі під ніс:

— Ну, як на десятю годину чергу мала, то чому ж пів десятої сюди не з'явилась? Велика пані заспала?

А маленька, зовсім непролетарська ручка тим часом дрібно-дрібно стукотить у двері:

— У чому тут справа? — чується питання крізь замкнені двері.

---

*) Очередь — російське слово, по-українському — черга.

— Я — Матвієнко Наталка! — каже громадяночка мальованій секретарці, що вже виставила в щілину дверей своє обличчя незадоволеної ляльки: — Ви щойно викликали мене! Вибачте! Я спізнилась на дві хвилини . . .

— А-а-а! Це справа виселення студентки-дипломантки з малою дитиною?

— Так!

— Проходьте!

* *
*

Не минуло й п'ятьох хвилин, як Наталя вже сиділа струнко на стільці проти високого, дещо незграбно збудованого брюнета років 45-ти. Масивний, критий червоним сукном стіл розділяв їх, поданий йому до рук власних пакет, заготовлений Семеном Гавриловичем, еднав їх . . .

Ось Наталя стежить за тим, як бігають гострі прокурорські очі по рядках, часом на мить спиняючись, а інколи навіть і назад повертаючись, ще раз і ще раз той самий абзац перечитуючи . . . Наталі хотілося б знати, якé ж враження робить зміст читаних рядків на прокурора, але . . . на обличчі його худорлявім не відбивалося нічого . . . Нічого!

— Розкажіть, як це все відбувалося?

— Що саме?

— Вселення робітниці в одну з ваших кімнат.

— Мене тоді не було дома. Отже, розкакую зі слів моєї матері, — і Наталя в скупих словах, сухо й ділово малює картину вселення . . .

Прокурор слухас, дивлячись кудись мимо її правого вуха і раптом, не дочекавшись кінця розповіді, приголомшує Наталю запитанням:

— Щó ви, властиво, бачите в цих діях незаконного?

— Я — трудяща жінка й студентка, маю на утриманні маленьку дитину й маму. Для нас трьох

жодної зайвини житлоплощі, згідно з нормативами, нема... Отже...

— Отже, у випадку будь-яких форс-мажорних обставин вас можна помістити всіх трьох в одній кімнаті, де ви матимете меншу площу, ніж передбачено нормативами.

— Які ж форс-мажорні обставини, коли в Києві жодної пожежі не було...

— Якщо не було пожежі, то була повинь на Слобідці й Трухановім Острові.

— Робітниця, яку вселяють у мою кімнату, жодного відношення до Слобідки чи Труханова Острова не має, — досить гостро відповідає Наталя, забувши про настанову Семена Гавриловича: — Вона живе...

— Я вас покищо не питаю, де живе робітниця. Ви можете вийти в почекальню і там почекати мого рішення у вашій справі...

Наталя підводиться і мовчки йде до почекальні...

* *
*

Соняшні зайчики майже не досягають тих глибинних хащів Ботанічного Саду, в яких знайшла собі на цей раз притулок маленька родина з трьох осіб... На колінах у мами — Славко, на колінах у Наталі — великий канцелярійний коверт, адресований начальникові міліції міста Києва, оздоблений двома каруковими печатками на звороті... Славко спить, а мама довго-довго дивиться на той коверт великий, і її невеличкі карі очі, здається, ось-ось здобудуть силу чудесного проміння і таки збагнуть ту таємницю, що її так ретельно під тими печатками заховано...

— Це вже дві доби ти той коверт проклятий скрізь і всюди за собою носиш! — озивається, нареніті, мама, і в тоні її бринить докір: — А чому й сьогодні за адресою не занесла?

— Та... Одверто кажучи, я відтягаю момент

здачі цього пакета, щоб підготувати тебе й себе...

— До чого?

— До переселення всіх нас трьох в одну — і то гіршу, меншу й напівтемну кімнату...

— Як?!? То виходить, що ти знаєш, що там у пакеті є!

— Знаю, матусе рідна! Там є лист від прокурора, з яким я розмовляла, а з духу розмови мені не трудно догадатися про зміст листа до начальника міліції... — і Наталя зовсім правдиво розповідає мамі про те відро крижано-холодної водички, яким обілляв її прокурор...

— То виходить, що Семенові педалі...

— Не допомогли нічого! — відрубє Наталя: — А преславна літера »з«, як видно, виявила себе такою ж нікчемною, як і всі інші літери нашої абетки, крім трьох: Г... П... У...!

— Але ж, Наталочко, помимо педалей Семена і його справді подивугідної спритности, помимо літери »з«, яка інших людей рятує (це ж факт!), — советський закон, у цьому випадку, на нашому ж боці! Нас, як було, так і є троє, і зайвої житлоплощі ми, згідно з нормативами не...

— Не маємо! — хочеш ти сказати! Закон советський! Нормативи! Аж тепер я сміюся з них! Колись ти, мамо, вчила мене логічно думати... Так чи ні? — мама мотнула головою, — мовляв »так!«, а Наталя з запалом вела далі: — Совлада називає себе владою трудящих, і тому повинювати всіх нічогонеробів було логічно, хоч і жорстоко... Повиганяти всіх князів, графів і баронів з їх палаців на тій підставі, що не вони ж своїми руками ті палаци збудували — в цьому була своя жорстока логіка, що стала новим основним законом нової влади. Так чи ні? Кажі!

— Так! — відповіла мама упевнено.

— Ну, а повиганяти селян із хат, — як це, на твою думку, законно чи ні? Ти, що багато років

була сільською вчителькою, скажи мені, чи хата селянина, з точки погляду нової трудової моралі, є справді його хатою?

— Безперечно, що так! — з притиском відповіла мама.

— А чому?

— Та тому, що ту хату його власними або його батька мозолями збудовано, а землю ту його власним, батьковим, дідовим і прадідовим потом поллято...

— Знаменита відповідь! — поблискуючи очима, озвалася Наталя і ще з більшим запалом вела далі: — Отже, на твою думку, влада трудящих, яка, до речі кажучи, іменує себе робітничо-селянською, нібито, не має законних підстав, щоб від селянина хату й землю забрати, а його з родиною геть викинути: напризволяще, на вірну смерть! А тим часом... Ти, матусе моя, ходиш до Софії майже щонеділі...

— Тепер уже не ходжу, як ми безпритульними стали... Але раніше ходила.

— Ну, так от, — ти, будь ласка, пройдися Софіївським майданом трохи далі до колишніх «присутствених мест» і не в неділю, а в будній день, і там побачиш, що таке «советський закон» на практиці! Там побачиш черги селян, що стьожками підперізують прокуратуру: усіх їх, матусе рідна, з отих, власними мозолями збудованих хат вигнано! А ти дивуєшся, що нас виганяють з однієї ліпшої кімнати, залишаючи нам усе ж таки бодай хоч другу, нехай і гіршу! Покликаєшся на закон, на нормативи житлоплощі... Нема в цій державі закону! Якщо наша краща кімната потрібна якійнебудь комсомолці — дівці від станка, якщо комуніст Чмельов на нас зуба має, то, при бажанні тих, що сидять угорі, закон і нормативи дуже легко обійти за допомогою хоча б... «форс мажорних обставин». І тоді вже ні Семенові педалі, ні його спритність, ні

навіть літера »з« — не допоможуть! А можливо, що Семенова літера »з« виявилася просто слабшою від літери »з« протилежного боку: хочби й родини Чмельових, бо чейже мадам Чмельова, мабуть, теж десь натискала! А ти ж знаєш, як вона мене ненавидить!...

— Отже, матусе, змахни росу з твоїх очей! — після павзи сокирою рубає далі Наталя: — Не шукай ні закону, ні справедливості і викинь зі своєї сивої вже голівоньки всякі нормативи! Ходімо додому, підготуємо речі до перенесення їх в одну кімнату, поспимо, а завтра зранку я занесу пакета до начальника міськмліції: нехай дає міліціонерів для вселення Марфуші в нашу кращу кімнату!

Мама слухняно змахує росу, і очі її стають сухими й колючими, а Наталя лагідненько штовхає возочок з усміхненим у сні Славком, і всі трое мовчки прямують до виходу з Ботанічного Саду, а досягнувши його, додому...

* *
*

Обличчя начальника міліції міста Києва було червоне, як московський прапор сучасности, і, розриваючи недбалою рукою поданого йому пакета з печатками, він сопів, неначе той паротяг, що з труднощами тягне надто довгу валку причеплених до нього вантажних вагонів... Ось полетіли вниз і вдарилися об підлогу клаптики тих двох печаток застрашливих, що ними було скріплено недоторканість тасмниці пакета...

— Чому своєчасно не принесли?

— Вибачте, товаришу начальнику! — каже Наталя, дивлячись йому просто в очі: — У мене дитина захворіла.

— Ага! — досить вибачливо відгукується начальник і... заглиблюється в читання досить таки довгого, на двох сторінках друкованого тексту.

Сидячи на крайчику стільця напроти начальника, Наталя дивиться кудись поверх його недбало зачесаної голови, не завдаючи собі зайвого труду стежити за виразом начальникового обличчя. А навіщо? Хіба вона не досить приготована до найгіршого? Хіба вона не досить переконана в тому, що надії на збереження кімнати нема жодної? Хіба може бути хоча б найменша щілинка для надії? На ній чорна спідничка й біла блюзка. Жодних прикрас! Жодного дотику косметики на обличчі! Жодного натяку на кокетство! Обличчя дуже бліде, а під очима — тіні втоми малюють свій власний візерунок, що вкупі зі свіжою, але глибокою вже зморшкою на високім відкритім чолі роблять Наталю дещо старшою, суворою, від усіх і від усього відчуженою. Нарешті! Начальник таки скінчив читати прокурорського листа, і його вкрита густим волоссям рука знімає рурку настільного телефона...

— Це ти, Вася? Пізнаєш, хто з тобою говорить? Це добре, що пізнаєш! Пришли сюди Фесенка Івана! Тільки зараз-же! Якщо він на посту, то заміни його кимось іншим! Щоб одна його нога була там, а друга — тут... Понял?

Волосата рука кладе рурку телефона на призначене для неї місце.

— А ви, громадяночко, вийдіть до почекальні й посидьте там хвилин 15-20, поки Фесенко сюди явиться.

— Добре!

— Гм... — снує Наталя пряжу терпких думок, сидючи в почекальні: — І навіщо ж тут саме той самісінький Фесенко Іван, який в ролі старшого міліціонера керував тоді операцією невдалого вселення Марфуші в мою крапку кімнату? Гм... Гм... Це, мабуть, щоб саме він (Фесенко) виконав цю функцію тепер без жодних перешкод! Непогано придумано! Чи не піти мені геть?...

А хвилини тим часом лізуть черепахами, і 15-20

таких до нудоти повільних черепах, здається, ніколи не скінчать своєї дефіляди перед очима Наталі, що сидить і нерухомо дивиться на циферблат великого стінного годинника під портретом Леніна.

Що це? Не встигла ще дев'ятнадцята черепаха закінчити свого ходу назустріч обіймам вічності, як Наталю вже покликано знову до кабінету начальника. Переступивши поріг, вона бачить чорнявого середніх літ міліціонера, що стоїть «на струнко» і їсть очима начальство, — зовсім так, як той солдат на параді за царя-батюшки.

— Ну, Фесенко, — каже начальник: — Признавайся, — пізнаєш ти цю громадяночку чи ні?

— Так што, — нет, товариш начальник! У первий раз у своїй житні її бачу, — мішаючи українську мову з російською, відповідає Фесенко.

— А ви, громадяночко, щб на це скажете?

— Я теж бачу його вперше, бо тоді, коли він робив спробу самоуправного вселення робітницї в моє мешкання, я була на роботі, а не дома.

— А звідки ж ви так точно про всі деталі поінформовані?

— Зі слів моєї матері-колишньої вчительки і свідка Жайворонської та інших «понятих»...

— Ага! Тепер мені ясно! — каже начальник і, звертаючись до Фесенка, питає грізним басом:

— На якій підставі ти викидав речі цієї громадянки і вселяв у її мешкання когось іншого?

Фесенко зблід і, спустивши очі додолу, переступав з однієї ноги на другу...

— Може, твій начальник району наказав тобі таке зробити? Ну?!? Що ж ти мовчиш?!?

— Нні... не начальник...

— А хто-ж?

— Товариш Чмельов, председатель ЖК так мені казали робити, ну і я так зробив...

— Скільки років міліціонером служиш?

— Так що від самого початку советської власті,

товаришу начальник! Спочатку був рядовим міліціонером, а це вже ось третій рік старшим...

— То за 13 років ти не засвоїв собі, що жоден голова ЖК не має права тобі наказувати?!

Фесенко нерухомо закликав, утопивши очі в підлогу, а Наталині широко-розплющені очі раз-у-раз бігали від Фесенка до начальника і назад: що за мана? Чи це, бува, не сон?!?

— Ну, і що ж ти мовчиш? — грізно вирячивши очі, закричав начальник: — Атвечай, кагда тебя начальство спрашивает!

— Так что виноват, товариш начальник! Больше этого не будет!

Мовчанка, протягом якої начальник вимірює поглядом Фесенка від голови до п'ят і від п'ят до голови.

— Догани по службі мав?

— Ні, не мав.

— Ну, то тепер маєш догану з попередженням за перевищення власті. Понял?

— Понял, товариш начальник!

— Можеш іті!

Коли чіткий крок Фесенка завмер за дверима кабінету, начальник звернувся до Наталі:

— А ви, громадянку Матвієнко, вибачте за безпокойство! Ідіть собі додому й живіть спокійно. Ніхто вас і вашого мешкання навіть і пальцем тепер не рушить. Це гарантую вам я.

— Дякую за гарантію. А як відносно переведення помешкання на мое ім'я? Чейже я плачу за нього в залежності від мого заробітку, а товариш Чмельов уперто відмовляється переписати...

— Не хвилюйтесь! Тепер товариш Чмельов це зробить. Тепер усе буде йти як... годинник.

— Дякую, товаришу начальнику!

* *
*

Того ж таки дня новина стоїскрами облетіла всю територію ЖК, а ввечері бабком спішно зібрався в повному складі на своє позачергове пленарне засідання...

— Не іначе, как ета гордячка с сахарними пальчіками с самім начальніком міліції города Києва роман завела! Не іначе! — дзвінким шепотом виголошувала мадам Чмельова, і повітря їй було замало, і на чолі її вузенькім набігала ціла гармонія зморщок: — Это, я вам скажу, та штучка!

* *
*

Нічний експрес... Він заколисує: як м'яко обертаються його магічно-швидкі колеса, коли він, зневажливо обминаючи маленькі станції, чеше все вперед і вперед! Вагон 3-ої кляси, як і всі його колеги, з труднощами спромігся проковтнути невідповідну для його розміру кількість пасажирів, але, проковтнувши, слухняно поніс їх у своїм нутрі, твердо пам'ятаючи, що перевиконання норм стало тепер обов'язком... Кому пощастило захопити полицю вгорі, той спить, простягнувшись комфортабельно, а мешканці нижнього поверху сидять, щільно притулившись один до одного, і... бачать далекі від дійсности сни, бо нічний експрес заколисує так владно й ніжно, як колись мама в дитинстві. Дехто хропе з присвистом, дехто без нього, а дехто спить зовсім чемно, себто мовчки... Вже далеко за північ; крізь залишені вгорі щілини вікон біжить-вливається стрімким невпинним струмочком просякнуте легким холодком повітря ранньої осени, а темряву ледь-ледь порушує малесенька лампочка вгорі... Вона теж заколисує, нагадуючи той затишний ліхтарик у спальні, що його затемнювала мама. Під самим вікном сидять він і вона, обіпершись об маленький висувний столик, і шепочуться... Може, закохані? Може, чимось аж надто схвилю-

вані? Бо ж нічний експрес ще й досі не спромігся їх заколисати...

— Отак пошився наш Чміль у дурні! — шепоче він: — На весь ЖК трубів, що не допустить обміну нашої квартири, а тут йому суддя-комуніст вирок виніс: обмін дозволити, бо, в разі одержання праці в іншій місті, це річ законна! Оце називається »сісти в глибоку гальошу!«

— Це вже не вперше ми його на самісіньке дно глибокої гальоші садовимо! — пошепки відгукється вона: — А справа вселення Марфуші в нашу кращу кімнату?!? А переведення мешкання на моє ім'я?

— Так! Який же ти молодець, моя Наталочко!

— О, я тут абсолютно ні при чому! Це Семенові педалі допомогли та його особиста, справді дуже могутня в Києві літера »з«, в силі якої я надаремне сумнівалася під впливом холодного душа в прокурорським кабінеті. І прокурор не випадково дав мені відчуті, що цілком у його владі діяти проти закону: мовляв, сиди тихо й на советський закон не покликайся!

— Чи ж ти подякувала Семенові Гавриловичу?

— А якже! На прощання він сказав мені, що робив те все для мене, щоб віддати свій борг моему покійному татові, який колись урятував його (тоді молодого й недосвідченого) з великої біди. Ми з ним навіть розцілувалися в останній хвилині...

— Он як!

— Ну, якщо ти розцілувався на прощання з Жайворонською, то я чейже мала більше підстав розцілуватися з Семеном за його педалі всемогутні.

Вони обоє мовчать якийсь час, а експрес усе мчить вперед, нанизуючи нескінченну далечінь кілометрів на свої м'ягосенькі й невтомні колеса: мчить, заколисуючи, як колись мама в дитинстві.

— Розкажи мені ще раз, як виглядає наше мешкання в Харкові, бо я не уявляю собі...

І він розказує пошепки про дві затишних кімнатки, які є справді щастям на тлі харківської мешканевої кризи, а вона кладе свою голову на власні, покладені на висувному столику руки, і...

— Ти спиш, Наталочко?

Не одержавши жодної відповіді, він обережно підводиться й уважно вдивляється в обличчя старенької вже пасажирки, що спить на протилежній полиці. Вона спить дуже незручно-боком, роблячи місце дитині, яку навіть і уві сні огортає своєю рукою... Поправивши одіяльце, яке вже ось-ось готове було впасти дотолу, він знову сідає на своє, дуже скупе місце під вікном. Обіпершись об стіну плечем, думає... Довго й настирливо думає, і навіть передсвітанкові години не заколисують його, хоч експрес нічний виконує свою заколисувальну функцію бездоганно: мчить без зупинок, ритмічно погойдується і, навиваючи нескінченну пряжу кілометрів на свої невтомні колеса, промовляє невтомно:

— Чик-чиш! Чик-чиш! Чик-чиш! Чи ж спиш?

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

ХЛІБ

Нове місто, нові люди, нове повітря... Безпосередніх, надто лютих ворогів не видно, і хвилинами це творить ілюзію відносного спокою. Лише хвилинами! Бо досить Михайлові хоч трошечки глибше вдуматися в своє становище, як... з очей першого ж ліпшого зустрічного на вулиці або в трамваї гляне на нього терпка, насичена підозрою уважність, що топче стежку до...

Михайло нікого не вбив і не ограбував, але почував себе, як той злочинець, якому щойно пощастило втекти з відкритого поля переслідування,

до... лісу, де з-під кожного кущика, з-за кожного дерева можна сподіватися хижого ока, а може, й пострілу. Куди? В потилицю чи в груди? Коли? Зараз чи, може, завтра? Встигне він хоч трошки піднести на ноги сінка свого чи... не встигне?!?

* * *

*

Дві маленькі кімнатки з правом користування спільною кухнею — оце й було те мешкання в Харкові, яке пощастило одержати шляхом обміну за дві величенькі кімнати в Києві. Претендента на такий обмін Михайлові пощастило знайти зовсім випадково, після влаштування на роботі, серед нових харківських знайомих, а що їхнє київське мешкання, завдяки Семеновим педалям, залишилося у володінні Наталі, ще й переписане було на її ім'я, то... суд рішив справу обміну позитивно, всупереч всемогутньому Чмельову... Отак виїзд родини з Києва до Харкова відбувся після блискучої перемоги над усіма житлокоопівськими ворогами... Ті переможені вороги з ЖК зовсім зникли з очей, але... вони ж не перестали існувати! Ні!, ні! І педалі їхні не переставали діяти! Навпаки, — мабуть, саме тепер на ті педалі міцно натискалося! Бо ж Чмельов, напевно, не подарував свої поразки в суді, а його достойна «половина», напевно, продовжувала цькувати «ету гардючку с сахарними пальчіками» і на зборах бабкому, і своєму чоловікові на вушко...

Але ж справа була не тільки у ворогах з ЖК! Були ж бо вороги і з часів інституту та трудшколи! І поява отого агента ГПУ (скоро після зникнення Михайла з Києва) була аж надто промовистою, а його розпитування в Наталі про нове місце перебування Гриня свідчили про наявність стеження ГПУ за всіма його рухами... Зрештою, нічого дивного в цьому не було, бо ж протягом усієї Київської

доби свого життя Михайло завжди плив проти течії, а таких плавців беруть »на мушку«.

Виїзд міг урятувати від зустрічей зі знайомими ворогами, але він не рятував від всюдисущого ГПУ, а обов'язок громадянина СРСР заявляти в міліції про свою нову й попередню адресу давав для ГПУ нитку для розвідки. Отже... звідки гряне тепер грім? І коли? Сьогодні чи, може, завтра?

Малесенька веранда з кущиком бузку біля неї, кілька східців униз і... три грядочки, дбайливо засаджені квітами й загороджені від решти брудного дворища височеньким частоколом. Це — так званий »городчик«. У ньому бавиться Славко, на його території виявляє він свою любов до землі, до рослини, до праці...

Ось гляньте, як він, на пару з бабусяю, поливає щойно прополоті квіти з дитячої ліечки! Сонце вже хилиться на захід, від частоколу вже лягає на свіжі грядочки тінь, — така ж замріяна й ніжна, як бабусині пестоці...

— Нема татка! — з сумом констатує хлопчик, діловито поставивши лійку на землю:

— Та ще ж і мами нема! — кидає бабуся недбало, оком педагога спостерігаючи, яке враження зробить це нагадування про маму.

— Мама по роботі в целзі за хлібом стоїть! Я... знаю! А от... де татко?!?

— А чи добре ти знаєш того віршика, що ми вчора вчили?

— Ні, ще... не добре!

— А треба б таткові його без помилок продеклямувати!

Славко слухняно сідає поруч із бабусяю на лавочці біля дерев'яного столика і починає слідом за нею повторяти:

Гей, до школи школярі,
До школи ходімо,

Посідаймо у лавки
І тихо сидімо!

У нього мамині іскристо-карі оченята, широке й високе чоло, а його профіль дитячий таїть у собі натяк на майбутню окресленість рис, як у татка. Бабусяна посипана вже снігом голівка схиляється над внуком, а вухо досвідченого педагога задоволено ловить цілком задовільну інтонацію внука, дарма що вимова його ще шкутильгає «на всі чотири». Ну, але Славко щойно почав п'ятий, — вимова прийде пізніше!

— Добре! А тепер повторюй віршика сам, а я піду обід підогрівати! — і вона зникає в отворі дверей, що ведуть з веранди впрост до помешкання.

Славко сам... Чітко продеклямувавши віршика собі самому від початку й до кінця, він діловим кроком заклопотаної власною працею людини обходить усі три грядочки довкола... Знаменито! Свіжо прополота й щойно поллята земля здається пухнастою, як чорна подушка, а на її тлі всі рослинки стоять «на струнко», — зовсім так, як ті солдати... Чудово! Славко, очевидно, задоволений виглядом свого городчика, але личко його таки захмарене... І раптом:

— Татко! Татко! — несамовито кричить він, і не встигає ще бабуся озватися з хати, як Славко врочисто заводить свого татка до городчика і... починає йому пояснювати, як і що саме він сьогодні зробив: де полола бабуся, а де він сам...

— А полляв я геть цисто все сам...

— А онде, глянь, — хто ту молоденьку айстру ногою розтоптав? — серйозно й діловито питає Михайло.

— Ой! — Славко одним стрибком досягає потерпілої айстри, дбайливо підводить її, підпирає патичком, ще й поливає додатково.

— Не журись! Вона ще одужає, бо ти їй лише

листячко ногою притоптав, а стебло — ціле! — каже Михайло.

— А як би я стебло зламав? Котле це »стебло«?

— Якби стебло зломив, то це було б зле! Оце в рослинки стебло! Бачиш? Стебло в рослинки це все одно, що в людини хребет.

Тихесенько входить крізь незамкнену фіртку Наталя. На ній недавно перефарбована сукня, обличчя бліде й утомлене і, коли до вуха її долітає Михайлове останнє речення, на спітнілім чолі набігає глибока зморшка; їй не дуже до вподоби ці надто серйозні розмови з дитиною! Тихо кладе пів хлібини на стіл і мовчки стоїть іззаду, прислухуючись до розмови двох, які навіть і не зауважують її присутності...

— І я маю хлебет? І ти?

— Певно! Ходи сюди, я покажу, де в тебе хребет! — і притягнувши синка до себе, Михайло проводить рукою по лінії Славкового хребта.

— А, то це — хлебет?!? — перепитує хлопчик: — А Толька казав, що в гепеу хлебти ламають!

— Толька це казав?

— Так!

— То дурницю він казав. Не вір Тольці і не бався з ним, бо він уже великий хлопець, а ти — ще маленький.

— А де це живе те гепеу, що хлебти ламає?

Питання лишається без відповіді, бо Михайло оглядається, почувши шерех іззаду:

— Це ти, Наталочко?

Схопивши швидким поглядом Наталину постать, Михайло спинається очима на хлібі... Чорний, житній, простого помолу, навіть із невеличкими гостюками, він виглядає дуже смачним і привабливим на тлі саморобного столика з чистої, ледь-ледь жовтявої дошки. Михайлові, ширше, ніж звичайно, розплющені зеленкувато-сірі очі бачать лише хліб і більше нічого... А чи ж чує він те, що поруч

лепече про »хлебти« й стебла його улюбленець Славко? Мабуть, ні, бо Славкові щось відповіла Наталя, зробивши при цьому невдалу спробу усміхнутись...

— Забери хліб! Геть! Геть! — вигукує Михайло, і обличчя його полотніє, а губи ледь помітно тремтять.

— Чш! Ш-ш-ш! Що тобі, Михайле? — лагідно й тихо озивається Наталя: — Це — хліб, зароблений нашою чесною працею, це наш »пайок«, який я не лише заробленими грошима оплатила, а ще й двома годинами сумнівного стояння в черзі... Це — хліб не закритого розподільника! Що ж у ньому поганого?!? От хіба лише те, що він не досить випечений.

— Забери, прошу тебе, хліб з моїх очей! — тихше, але з залізом у голосі повторює Михайло, але Наталя стоїть нерухомо, як стовп, пильно дивлячись йому в очі.

Щоб догодити якось таткові, Славко схоплює пів хлібини зі стола й прожогом несе до хати, до бабусі: вона, напевно, знатиме, що з тим хлібом зробити...

* *

*

— Що тобі, Михайлику? — обережно питає Наталя чоловіка, коли вони лишилися, нарешті, вдвох у чотирьох стінах їхньої кімнати: — Тебе останнім часом пізнати не можна. Маєш якісь неприємності?

— Особистого характеру — жодних!

— Гм... А як думаєш, чому це саме тебе — безпартійного до Комітету Заготівель при СТО* відрядили?

— Я й сам собі це питання не раз уже ставив, але відповісти на нього покищо не вмю. Може, пізніше відповідь життя.

* *

*

---

*) Совет Труда і Оборони при Совнаркомі СССР.

За дорученням свого нового начальника — Нуса, Михайло мав встановити лишки зернових культур по Харківській області . . .

Як ці лишки хліба встановити в межах одного господарства, знав кожен, без винятку, селянин. З урожаю, зібраного й підрахованого восени, він відкладав собі якусь певну кількість на засів, щось лишав на прохарчування себе й родини та на годівлю худоби, щось відкладав у запас — про всякий випадок, а решту, яка лишалася йому після покриття всіх згаданих потреб, він міг продати, як *лишок*, щоб мати гроші на свої витрати.

Так поводився селянин в Україні до встановлення сов. влади, і так поводитьсь він у тих країнах, де він є вільним у своєму господарюванні. Та не так стало в Україні за нового советського режиму, який, за директивами з Москви, вже від самих початків забирав хліб від селянина, зовсім не рахуючись з його потребами, у формі всяких «продразвѣрсток», потім «плянів» та «зверхплянів», що руйнували сільське господарство. Давши селу деякий перепочинок за НЕП-у, Москва ще з більшою силою відновила руйнування сільського господарства вже новими методами: колективізацією та введенням обов'язкових норм, що з гоним часу ставали щораз суворішими і щодо витрат зерна на засів одного гектара, і щодо прохарчування однієї особи, і щодо годівлі худоби, і щодо запасу. Уся решта зерна, як *лишок*, мала здаватися державі по неймовірно низьких цінах, встановлених згори Москвою. Зиск від продажу цих *лишків* населенню в межах СРСР та за кордоном був важливим джерелом прибутків для московської червоної імперії.

Функцію стягання хліба було покладено на так званий «Комітет Заготівель при Советі Труда й Оборони» в Москві, що діяв за допомогою своїх філій по республіках (братніх!), областях і районах. Кожна сільрада мусіла давати своєму району ві-

домості про кількість засіяних гектарів, а спеціальні комісії оцінювали врожай хлібів на гектар. Маючи ці відомості та визначені Москвою норми витрат на засів, харчування людей, годівлю худоби та запас, Комітет Заготівель підраховував розміри лишків, і колгоспи та селяни мусіли ті лишки здати державі по жалюгідно-низьких цінах.

Хоч які жорстокі були ці московські норми, але по 1931 рік включно українське село ще сяк-так зводило кінці з кінцями і, якщо не жило нормальним життям, то бодай хоч животіло... Невесело виглядала хлібна справа й по містах УСССР, де хліб видавався на картки, згідно з дуже скупими нормами: 300 грамів на службовця та 200 на утриманця... І лише прикріплені до закритих розподільників комуністи, енкаведисти та їх родини мали всього доволі по найнижчих цінах...

Заскочений своїм несподіваним відрядженням літом 1932 року до такої «милої» установи, як «Комітет Заготівель при СТО», Михайло (хоч-не-хоч!) мусів узятися до виконання покладеного на нього завдання: підрахувати лишки зернових культур по області. На підставі одержаних від райвиконкомів відомостей про засівну площу та фактичний врожай з гектара та на підставі визначених Москвою норм прохарчування населення, годівлі худоби, засіву й запасу, Михайло склав балянса зернових культур по Харківській області. Зробивши всі потрібні підрахунки й порівняння, переконався, що врожай по Харківській області непоганий, і що ним можна задовольнити дуже стисло підраховані потреби села та ще й дати так звані «лишки» ненаситній московсько-большевицькій потворі, що їй ім'я ССССР.

Про наслідки своєї роботи Михайло доповів своєму новому начальникові — Нусові, і той залишив балянса в себе для студювання його дома, а на-

ступного дня з самого ранку викликав Михайла до свого кабінету.

— Ваш баланс не гадітся! — відрубав він по-московськи, повертаючи течку з баянсом Михайлові назад...

Це був дуже швидкомовний чоловік років сорока з густою чуприною чорного, догори зачесаного волосся й опуклими, цибулястими очима.

— Чому не годиться? — спитав докраю здивований Михайло.

— Вираховані вами лишки для здавання державі занадто малі! — відрубав Нус: — Недостатні! Ми мусимо взяти більше хліба з області!

З цими словами він витягнув з шухляди стола якогось папірця і, виразно карбуючи слова, прочитав його зміст від початку й до кінця. Це був лист від обкому партії з зазначенням кількостей зернових культур, що їх *мусіла* здати державі Харківська область з урожаю 1932-го року...

— Понятно? — спитав Нус і, помовчавши хвилину, додав: — Розпорядження партії для нас — закон!

Михайло мовчки порівнював вимогу обкому з власними підрахунками, і різниця в цифрах була така відчутлива, що йому стало моторошно...

— Соломоне Абрамовичу! — рішуче заговорив він: — Тут якась помилка! І то цілком очевидна помилка! Прошу вас порівняти цифри загального врожаю, підраховані мною на підставі офіційних відомостей, з вимогами обкому, і ви на власні очі переконаєтеся, що цим листом партія наказує забрати майже весь урожай! Якщо цю вимогу задовольнити повністю, то... місяців через три село лишиться без хліба! Почнеться масовий голод продуцентів хліба! У цьому листі помилка щодо вимаганих кількостей настільки очевидна, що вам слід звернути на це увагу обкому...

Михайло говорив твердо й переконливо, бо й справді був переконаний, що натрапив на помилку обкому...

Але... на Нуса Михайлова гаряча тирада не зробила найменшого враження: він сидів струнко в своїм шкірянім кріслі напроти критого червоним сукном стола, неначе монумент, і лише цибулинки його очей дещо випнулися з призначених для них заглибин...

— Ці цифри продиктовані обкомові товаришем Сталіном і ЦК партії, і вони для нас — закон! Ідіть сядьте за ваш стіл, візьміть олівця в руку і... розподіліть цифри хлібоздачі, одержані з обкому, по всіх районах області... Після цього складіть відповідного листа до районних комітетів заготівель і тоді прийдете до мене!

Тут Нус зняв рурку телефона й почав з кимось розмовляти, обминаючи очима Михайла, якому не залишалось нічого іншого, як вийти з кабінету геть, взявши з собою всі матеріяли та того клятого листа обкому на додачу.

»А може, то в моїх підрахунках десь зайшла помилка, якої я не зауважив?« — подумав Михайло і, сівши до столу, почав увесь балянс зернових культур по області уважно перевіряти, порівнюючи дані про врожай з документами, а після цього ще раз підрахував усе наново! Ніде не було жодної помилки! Отже, Москва заплянувала в цьому році забрати від нашого села майже весь урожай! Це був вирок смерті від голоду для сотень-тисяч... А в масштабі УРСР для мільйонів!... Що ж робити?

Думки пролітали крізь мозок, одна одну наздоганяючи... Ось перед ним його тато й мама з мозолястими руками: він же син селянина! Ось перед ним, як у кінофільмі, пролітає його дитинство, молодість... Український визвольний рух і його участь у ньому... »Чому саме мене, а не когось іншого, відряджено до Комітету Заготівель для ви-

конання цього нечуваного злочину? Чому?» — питає сам себе Михайло сотий вже раз, а уява тим часом малює Наталю в черзі за хлібом: вистоює, бідачка, годинами у всяку погоду! А ось Славко, що частенько просить: »Бабусе, лібця ще!« *Хліб!* Ось-ось стане він недосяжним саме для тих, які його продають! І він — Михайло має прикласти своїх рук до цього злочину Кремлю?!? Негайний арешт за зрив пляну хлібозаготівель по області... Прощай, Славцю, Наталочко, життя!

Перевіривши всі підрахунки, Михайло з самого ранку зайшов до кабінету Нуса.

— Я перевірив усі мої підрахунки. Вони — правильні! Я не можу розподілити по районах кількостей, що їх вимагає обком...

— Чому? — спитав Нус, і очі його вирячились.

— Тому, що механічний розподіл обкомівських вимог по районах забирає від села майже весь хліб і засуджує продуцентів хліба на голодову смерть. Прошу вас написати до обкому про конечну потребу перегляду їхніх цифр хлібоздачі і зміни їх у бік зменшення або... або я буду змушений просити про звільнення мене з роботи...

Михайло дивився просто в обличчя Нуса... Михайло не бачив, як зблід він сам, але він бачив, що Нус то білів, то червонів, а цибульки його очей ось-ось готові були вискочити з призначених для них заглибин...

— Хто ви такий, що берете на себе функцію перевірки правильності рішень партії? — заверещав Нус, а надмір його слини, розбризкуючись крізь рідко посаджені зуби, укрив розложені на столі папери краплинами »дощу«: — Партія знає, що робить, і директива її — правильна! Запам'ятайте собі цю істину! Ідьте на своє місце і робіть так, як велить партія!

— Розуміється, я піду на мое робоче місце, я сяду за мій стіл, але я робитиму так, як мені велить мої

знання справи. На те я вчився! — з цими словами Михайло вийшов з Нусового кабінету.

Того ж таки дня Михайло написав заяву на ім'я Нуса, як керівника установи, в якій просив звільнити себе, як не досить знайомого з даною працею. Цю заяву він подав секретарці під розписку, а сам сів за стіл і почав розподіляти по районах кількості хлібоздачі, виходячи зі своїх розрахунків, базованих на державних нормах, що діяли досі й офіційно не були ще скасовані; про це він і в заяві попередив... Якось дотягнув до кінця робочого дня, а ідучи додому, думав... І думки його були тяжкі, як ті гори, які йому забагнулося зрушити з призначеного для них місця...

Згідно з тодішнім законодавством про працю, працівник, при наявності серйозних причин, міг залишити службу, попередивши про це адміністрацію за два тижні... Але, що важив советський закон у такій слизькій справі, як Михайлова? Нічого! Це була мильна банька супроти такого впливового комуніста, як Нус, що тримав у руці наймогутнішу в СРСР зброю — директиву партії! Сдина й то дуже хистка надія була на інспектора праці, який мав вирішувати обґрунтованість причини звільнення. Чи ж матиме він сміливість бути в подібній справі об'єктивним?!? Була це соломинка, але Михайло, потопаючи, хапався й за неї...

Повільно, як черепахи, відповзали у вічність насичені тривогою дні, і так минуло їх кілька, а Нус усе ще не викликав до себе Михайла... І нараз, — повинна: Нуса раптом викликано до Москви. Дні почали тікати у вічність трохи жвавіше, і, коли двадцятого дня від часу вручення Михайлової заяви секретарці Нус, нарешті, повернувся, то Михайло написав другу — попереджувальну заяву про те, що залишилося вже тільки два дні, а коли й вони минуть, то він матиме право покинути роботу сам. Цю заяву Михайло знову здав секретарці під розписку.

У кінці робочого дня Нус викликав Михайла до себе і, ніби нічого й не сталося, зажадав показати йому розподіл кількостей хлібоздачі по районах. Михайло поклав на його стіл розподіл, який нічого спільного з директивними цифрами обкому не мав.

— Як?!? — вигукнув розлючений Нус і підскочив зі стільця, а очі його в ту ж таки мить вискочили з призначених для них заглибин, і рот готовий уже був розбризкувати надмір слини, якої звичайно ставало забагато саме в хвилини злости.

— Соломоне Абрамовичу! — тихо, але твердо й з притиском на кожнім промовистім слові заговорив Михайло: — Дванадцять днів тому я подав вам заяву, в якій зазначив, що робитиму саме так або... просив звільнити мене з роботи.

— Яка заява?!? — вигукнув Нус і натиснув гудзика: — Уперше чую про якусь там заяву!

Настала грізна тиша: Михайло чув »тик-так« великого стінного годинника та топання ніг Нуса, що бігав по кабінеті, неначе той ув'язнений в клітці звір. Більше нічого! Ці два звуки — один ритмічно-заспокійливий, а другий безладно-приспінений, здавалося, заповнили собою вселенну, і кінця їм не буде. Коли раптом щілинка дверей кабінету розширилась, і в ній з'явилось спочатку очко, а слідом за ним і напудрований носик Нусової секретарки — комсомолки Феклуші. Слідом за носиком просунулося рожеве здивоване й дещо навіть перелякане дівоче обличчя, яке попало, нарешті, в поле зору розлюченого начальника...

— Ти... чому не подала мені одержаної від товариша Гриня заяви?!? — яструбом налетів на неї Нус...

— А як би я могла вам її подати, коли я ту заяву одержала в часі вашого перебування в Москві! — не моргнувши, відповіла секретарка і, не переступивши порогу грізного кабінету, зразу ж побігла геть і за хвилину повернулася з заявою: — Ось

вона! Не могла ж я її вам до Москви посилати! А сьогодні він іще одну заяву подав...

Нус пробіг очима обидві заяви і глянув на Михайла, який саме в тій хвилині вийняв і тримав наготові невеличкого папірця...

— А це ще що за новість? Іще одна заявочка?!? Третя?!?

— Ні, на цей раз це не заявочка, а розписка в одержанні моєї першої заяви вашою секретаркою ще до вашого виїзду... А ось і її власноручний підпис!

Секретарка хотіла щось відповісти, схопила повітря і... так і залишилася з роззявленим ротом.

— Що ти на це скажеш?

— Я... я... я... забула дати вам перед виїздом... Тоді, самі знаєте, ніколи було!

Нус не знаходив слів: він мовчки показав секретарці на двері, і та мовчки вийшла...

Нус не знаходив і місця для власної особи: він бігав із кутка в куток, його вирячені цибулясті очі метали іскри, а тремтливі пальці рук рвали на дрібні кусочки обидві Михайлові заяви:

— Наказую вам... негайно ж таки... розподілити по районах директивні цифри обкому!

Михайло мовчав, і на якусь мить, що здавалася вічністю, очі їх схрестилися в шаленім поєдинку... Невідомо, що прочитав Нус у глибинах Михайлових зеленкуваті-сірих очей, але...

— Якщо ви мого наказу не виконаєте, тоді... очікуйте якнайбільших неприємностей! Ясно чи не ясно? — і каскадом випльовуваний надмір слини іскристо підсумував це питання.

— Ясно! — відповів Михайло і вийшов із кабінету.

Наступний день, на щастя, був вихідний. Залишився ще один-єдиний день — чотирнадцятий... Михайло сидів, як на голках, і здавалося йому, що цьому дневі кінця не буде. Нус, як звичайно, з'я-

вився зранку, побув годин дві й кудись вийшов... Який щасливий випадок його там затримав, — Бог його знає, але канцелярійний годинник урочисто вибивав четверту, а Нус так і не повернувся назад... Михайло, відходячи, подав секретарці ключі від стола та третю заяву про те, що, згідно з законами про працю, він вважає себе звільненим механічно, починаючи з завтрішнього дня, і більше на роботу не виходить.

За кілька днів прийшла оповістка від інспектора праці т. Олександрова. Під час переслухання він виявився надиво сумлінною і відважною людиною: в діях і висловах Нуса він вбачав вияв недовір'я до знань советського фахівця, а історія з трьома «заявочками» зробила на нього враження цілковитої згідности з законами про працю, і він визнав дії Михайла правильними. Отак несподівано вирвався Михайло з ганебної, Нусом очолюваної установи. Він не сумнівався, що на його місце негайно знайдуть когось іншого, який слухняно й бездушно розподілить по районах грабіжницькі цифри хлібоздачі, продиктовані Москвою. Так і сталося...

* *

*

Ширилися чутки по всій Україні про те, що на села накладено непосильні хлібозаготівлі, що влада забирає від селян увесь урожай... Ті чутки, мабуть, сам вітер на крилах носив: про голод не говорив ніхто, про нього лише шепотіли по кутках і в чотирьох стінах, боязко оглядаючись, бо... стіни ж завжди вуха мали, а під советами ті «вуха» розрослися на стінах, неначе гриби після дощу...

Десь у грудні 1932 року на вулицях Харкова почали з'являтися працівники села з простягненими мозолястими руками, з опухлими, спотвореними обличчями... Усі вони просили «Хліба, Христа ради!», і число їх із кожним днем зростало... Вони жадібно заглядали до вікон закритих розподіль-

ників, де забраний від них хліб роздавався комуністам за безцінь. Вони дбайливо перебирали »зміст« дворових смітників, шукаючи за недоїдками... На базарах вони знеможено сиділи й напівлежали рядами, продаючи за безцінь своє майно: хто — рушника, хто — скатерку, хто — вишивану хрестиком сорочку, а хто — плахту-красуню... Спритні людиці »скуповували« те все за кавальчик хліба, за пару зварених картоплин, за дешевого советського карбованця... Тут же на базарах матері-селянки раз-у-раз залишали своїх дітей в надії на те, що, може, влада їх, як сиріт, до дитячих будинків забере... Ці штучні сироти штучного голоду в брудних полотняних сорочечках з глинястими личками й розширеними жахом очима надаремне шукали обличчя мами в морі чужих і байдужих облич... Утомившись шукати й плакати, вони тупилися одне до одного, неначе ті курчата, в яких иструб щойно забрав маму-квочку...

Особливо велике скупчення голодом спотворених родин селянських можна було щодня спостерігати біля правого крила білого будинку ВУЦВиК-у*, що містився на Миколаївському майдані міста Харкова. Саме тут, під правим (а не під лівим) крилом піпного будинку ВУЦВиК-у — напроти редакції »Комуніста« облюбували собі українські селяни місце, щоб... доходити, щоб — лежати і сидіти, обіпершись об білі мури, щоб шепотіти молитви останні та зі світом Божим прощатись... Саме тут! Саме під правим крилом! Чому? — питає кожний не-харків'янин. А тому, що саме під правим крилом будинку советського уряду України за грубим чисто-вимитим склом вилискувалися найкращі, найбагатші вітрини всіх можливих харчів: гори ковбас на чолі з українською, м'ясива, ковбики, смалець і піжно-рожева шинка; мариновані й вуджені осе-

*) Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет.

ледці, величезних розмірів осетри, подібні до гадючок міноги, рожевий балик і ніжна скумбрія; ціле море найвибагливіших тістечок, найрізноманітніших печив і ласощів, цукерків і горіхів; цілі «голови» білого, як сніг, цукру, повні джечки жовтого, як золото, масла! А в самому центрі цього харчового багатства, як справжній господар становища, як пан над панами, ясніло білесеньке борошенце з червоною етикеткою »000« (три нулі). Усе це було дуже дбайливо розставлене на трьох вікнах-вітринах і виглядало так знаменито, що могло б конкурувати з харчовими вітринами Нью Йорку. Ці вітрини приваблювали до себе не лише приречених на голодну смерть селян, але й недохарчованих харків'ян, що змінно-рухливим натовпом завжди оточували це видовище, ковтаючи замість шинки... слинку. Різниця між селянами й харків'янами була лише та, що перші не мали вже сили стояти і тому лежали й сиділи під пишними вітринами, а другі ще стояли й дивилися, мов зачаровані, забувши про всі свої справи. І лише зрідка хтось відчиняв вхідні двері і, обминаючи декоративного швайцара з мальовничою бородою, зникав за грубим муром, за чистим склом цієї чудо-крамниці! Тоді за мить єдину пажерливе око численних глядачів схоплювало блиск і пишність внутрішньої оздобы крамниці та її бородатого швайцара, а інколи й декого з числа пристійно вдягнених і запобігливо-усміхнених продавців. О, там — у середині, напевно, не чути було стогону тих, що, лежачи під вітринами, заповненими продуктами праці їхніх же рук, віддавали Богові без священика свою сповідь останню і... душу... Це була крамниця Торгсін*, в якій можна було купувати лише за чужоземну валюту й золото: це ж саме вона знайшла собі гостинний затишний осідок

---

*) »Торгсін« — по-російськи »торговля с іностранцами« (торгівля з чужоземцями).

під правим крилом уряду УССР, напроти редакції «Комуніста», сторінки якого щодня рясніли закличками до ліквідації куркульні, як кляси . . .

Окрім крамниць Торгсіну й закритих розподільників, місцем скупчення голодних селян у Харкові зробилася Товкачівка (передмістя Харкова), точніше пустир за Товкачівкою: саме там робітничо-селянський уряд УССР — вірний слуга Москви — робив непогану комерцію: пограбований від селян хліб продавав тим же селянам (і міщанам) по . . . три карбованці за кіло! Тому й хліб цей цілком правильно називався комерційним. Але, щоб здобути один кілограм такого хліба, самих лише трьох карбованців було не досить: треба було записатися в чергу звечора, треба було ретельно пильнувати її всю ніч, а вже від 6-ої години ранку почавши, треба було стояти в черзі, міцно обнявши свого попереднього сусіда за талію, треба було зносити тиск, стусани й прокляття . . . Але все це було ніщо в порівнянні з тим шквалом, що утворювався завжди в хвилинах першого контакту натовпу голодних зі щойно привезеним хлібом: бліді слова людські, щоб описати той шквал! Тріщали ребра й кості: сильніші здобували собі кращі позиції ціною каліцтва й життя слабших, а робітничо-селянська міліція лише відкидала набік трупи . . . Хліб! Хліб! За три карбованці одне кіло в одні руки! Комерційний! Без картки!

Весною і літом 1933-го повинь голодних селян бурхливими потоками заливала всі міста України, а смерть дбайливо вишивала свої власні вибагливі нізерунки чорними, як чорнозем, хрестиками. Тут, то там око пішоходця схоплювало тих голодних, які вже не просили хліба: байдужі до всього, вони звичайно займали «зручні» сидячі або й лежачі позиції в затишних куточках і заглибинах мурів . . . Це були мертві селяни, якими особливо цікавилася робітничо-селянська міліція: щоночі

міліціонери скидали їх на вантажні авта за допомогою двірників, — скидали, як дрова, на одну купу, не завдаючи собі труда уточнювати, хто з цих нещасних уже мертвий, а хто ще, може, й живий... Такі накриті брезентами авта мчали вночі за межі міста — в поле, в ліс... Там і скидали »вантаж« у яри, канави, глинища або й просто залишали в лісі воронам на харч. Отак без драматичних ефектів, без лікарів і священників, без могил і хрестів відходили українські хлібороби в кращий світ... Скільки їх відійшло, — не знав тоді ніхто, бо в советських часописах це явище називалося не інакше, як »ліквідацією куркульні, як кляси«, і жодних вимірників масштабів тієї »ліквідації« не подавалося. Говорити про голод і вживати слово »голод« було небезпечно для життя: необережні попадали за ґрати НКВД, а звідти... кудись у безвість, у Сибір, на Північ, у небуття, — тільки не додому! Лише значно пізніше, коли живі свідки й учасники голодової катастрофи українських селян опинилися на еміграції, число померлих з голоду в 1932/33 рр. було встановлено в розмірі до 7.000.000 осіб! Кількість, що дорівнює населенню Нью Йорку! А в тому ж таки 1932/33 році українське борошно плило за кордон довгими-довгими вантажними потягами, обминаючи малі й великі станції без зупинки... Плило й пароплавами, щоб... Щоб продаватися на західньо-європейських ринках по демпінгових цінах! Советський статистичний довідник »Внешняя Торговля СССР за 20 лет (1918-1937)«, виданий »Научно-Исследовательским Институтом Монополии Внешней Торговли«, подає, що в 1933 році вивезено з СССР за кордон самих лише зернових культур (пшениця, жито, овес, ячмінь, кукурудза) — 1.717.000 тон! У цьому статистичному довіднику передбачливо замовчано, звідки той хліб походить, але нема жодного сумніву в тому, що хліб цей — наш, україн-

ський: не випадково ж бо Україна здобула собі назву хлібниці Європи!

Отак спекулювала Москва українським хлібом, «купленим» ціною смерти мільйонів українських селян!

Скрізь і всюди вже протягом десятиріч реклямує совпропаганда советську дбайливість про дітей, — реклямує так солодко й уперто, що навіть і скептики тій пропаганді вірять, а прихильники советської системи рекомендують усім іншим державам взяти собі советську дбайливість про дитину за зразок. Виходячи з цієї позиції, спитаймо на весь голос: чому ж у 1932/33 рр. не проведено було акції порятунку бодай хоч дітей селянських?!? Чому уряд советський, вивозячи за кордон таку імпозантну кількість пограбованого від українських селян хліба, не зменшив тієї кількості бодай хоч трошки на користь дітей, що вмирали тоді привселюдно поруч із батьками?*

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ

ЗУСТРІЧІ

Якийсь час довелося Михайлові покуштувати полину безробіття: прибуток маленької родини зменшився до майже голодного рівня, бо одержуваної Наталею платні аж ніяк не могло вистачати на чотирьох осіб. Не вистачало вже й хліба, бо разом із звільненням Михайло втратив і хлібну картку... Славка й маму Наталя оформила, як своїх утриманців, а чоловіка визнавали утриманцем лише при умові його каліцтва чи тяжкої хвороби, що виклю-

---

*) Вірний виконавець директив компартії та співорганізатор цієї голодової трагедії українського села — Нус не залишився ненагородженим: в 1937 році ця партія його розстріляла.

чала можливість заробітку... Хліб до обіду, сніданку й вечері нарізувала мама маленькими однако-вісінькими порціями, і лише Славкові можна було з'їсти дві таких порції...

Після деяких вагань Михайло рішив узяти бодай хоч тимчасову працю в одній установі, що післала його на кілька днів у лютому 1933 року до круподерні в Охтирці. Товстенький присадкуватий завідувач, потопаючи в глибині свого непропорційно великого фотеля, вислуховував пояснення Михайла щодо мети його відрядження і раз-у-раз пускав у повітря вибагливі кільцятка кучерявого диму, коли раптом... двері його кабінету рипнули, і на порозі з'явилась людина... Людина, яка ще не вмерла з голоду, але ось-ось помре. Це був вище середнього росту чолов'яга в сіряку й подертих чоботях, з давно неголеним блідим і опухлим обличчям і сивуватим, а колись чорним волоссям, що звисало йому з голови безладними китицями, частково закриваючи очі. Під його лівою пахою був порожній мішок, а в правій руці була шапка. Він привітався, схилившись, і замовк, не чуючи жодної відповіді, але за хвилину заговорив швидко-швидко, висипаючи слова, неначе горіхи з мішка:

— Так що, товариш директор, прийшов я просити вашої помочі... Рятуйте! Я — колишній червоний партизан: воював і з денікінцями, і з петлюрівцями, був у боях поранений... За советську власть кров проливав! А тепер з голоду пропадаю... Жінка в мене й дітей троє... Усі попухли: хліба давно вже не бачили! Поможіть, товариш директор! Дайте крупы хоч трохи!

Присадкуватий «директор» вовтузився в своїм глибокім кріслі, як та квочка в гнізді, і на його кругленьке обличчя набігла хмарка незадоволення:

— Какім образом ви сюда зашли?

— Товариш директор! Вибачайте, будьте такі добрі! Я пробрався до вас нишком, — так, щоб мене ніхто

не бачив! Я ж знаю, що мене до вас не пустили б! А пробиратися нишком я вмю, — колись, як був партизаном, то на розвідку, бувало, часто мене посилали! Змилюйтеся! Дайте крупи хоч для дітей!

— Я нічево не магу вам дати! — відрізав »директор« гострим ножичком: — Панятно?

— Товариш директор! — благальним голосом знову озвався селянин: — Я кров мою за советську власть... Я... Я... Будьте такі добрі, — дайте бодай хоч шелухи* в оцей мішок! Будемо... шелуху їсти!

»Директор« задумався... А селянин їв його своїми благальними очима і мовчав, очікуючи...

Михайло бачив, як »директор« черкнув на папірці якийсь прізвище, а під прізвищем написав: »Видайте 1/2 мешка шелухи«. Додавши до цього речення якусь карлючку замість підпису і звертаючись до селянина, сказав:

— Натє! І больше ко мне не прїхадіте! — а коли селянин, подякувавши, вийшов, додав з іронією: — Подумаєш! Большая риба — красний партизан! Грабілі, а не воевалі!

Спостерігаючи цю сценку, Михайло поглядав то на одного, то на другого, а думкою летів ген-ген далеко за 12 років назад на станцію Бирзулу, де діяв тоді червоний партизанський загін Левицького. Чотири вантажні вагони, заповнені трупами українських селян — жертв загону червоних партизанів, що склалися з різнонаціональної і різномовної збиранини; їхній одяг, що вражав строкатою мішаниною цивільного з військовим, і... їх начальник Левицький, одягнений в новесеньку офіцерську шинелю, штани галіфе, гарні чоботи й сіру смушкову шапку з червоною стьошкою навкоси... Цю шапку Левицький носив на самій потилиці, і трималася

---

*) Шелуха — слово російське. По-українськи — луска — відходи при обробці гречки на круподерні.

вона лише на «чесному слові», залишаючи його чорній чуприні повну волю звисати на обличчя і майже закривати праве око... І саме це надавало всій його постаті якогось «ухарського геройства»...

Михайло так глибоко потонув у цих спогадах, що спізнився поставити колишньому червоному партизанові питання, чи не в загоні Левицького він, бува, кров свою за советську «владь» проливав... Але, зрештою, це не грало ролі, в якому саме загоні він партизанів... Факт той, що партизанів, і що тепер, умираючи з голоду, одержав від представника советської влади аж пів мішка «шелухи» за свої «подвиги»! Якби цей партизан ще здібний був думати, то, може, хоч перед смертю, додумався б, що він воював проти своїх же людей на користь Москві, яка дуже спритно його і таких, як він, обманула... «Уся земля — селянам!» — такий був клич Леніна, а тепер ось усю землю від селян забрано зі всіма харчами, і навіть колишній червоний партизан від голодної смерті «рятує» себе «шелухою», якої він ледве випросив від представника советської «владі». Заподіяна своєму народові кривда даром не минає! В цьому Михайло був глибоко переконаний.

* * *

Після закінчення тимчасової роботи, десь у квітні 1933 року Михайло поступив до Управління Капітального Будівництва Наркомзему УССР, що містилося в «Будинку Кооперації», на майдані ім. Дзержинського.

Одного весняного дня, коли всі рядові співробітники (в тому числі й Михайло) сиділи, працюючи, за своїми столами, по залі пробіг якийсь шерех: усі голови вмить повернулися в бік дверей, з яких щойно увійшов до залі якийсь по-закордонному вдягнений чоловік років сорока. Його темносиній, не советського виробництва костюм, білосніжна сорочка, пишним пун'янком вив'язана краватка й

жовтої шкіри новесенькі черевики робили з нього якогось лорда на тлі вбого вдягненої сірої маси рядових співробітників. А якби його поставити поруч із тими селянами, що лежали на вулицях Харкова, благаючи або вже й не благаючи про крихітку хліба, то... контраст заслуговував би бути схопленим на кіноекран історичного фільму про голод 1933-го!

Але Михайла, здається, цікавить не одяг, а обличчя цього советського вельможі... Так, так! Михайлові зеленкувато-сірі очі під дугами розмашистих брів так і прикипіли до обличчя вельможі, що стоїть у профіль, звисока розмовляючи з керівником однієї з груп... Чисто поголене, добре відгодоване й випечене обличчя і... чорна чуприна, що звисає на саме чоло... Гарна чуприна! Така чуприна кожному в око впадає! І як декоративно вона звисає! Де й коли Михайло її бачив?

Невже!?! О, невже це — колишній начальник партизанського загону зі станції Бирзула?

По-закордонному вдягнений вельможка, поговоривши хвилинку, вийшов геть, а Михайло, дочекавшись перерви, підсів до гурту жінок: вони ж бо завжди все й про всіх знають!

— Що? Ви не знаєте, хто це такий?!? — одна одну перебиваючи, затараторили цокотухи: — Та це ж т. Левицький! Начальник Управління Капітального Будівництва Наркомзему УССР! Він має великі заслуги: очолював колись красні партизанські отряди! За це совлада дала йому всі можливості для закінчення вищої освіти, а оце недавно повернувся він з Америки, куди його відряджено було на довгий час для студіювання фермерського будівництва... А ви й не знали? Це ж наш начальник!

— Ні, я не знав... Та й як я міг знати це все, коли я щойно сюди поступив? — відповів Михайло.

* * *

*

Ну, і як же там у тебе на новій роботі? — спитала Наталя чоловіка, коли вони залишилися лише вдвох: — Ти щось дуже невеселе в думці носиш!

— Та... Нічого особливого!

— А все ж таки! — не відставала Наталя: — Ти розкажи, поділись, то, може, вдвох ми щось придумаємо... Дві голови в сумі взяті завжди мудріші, як одна!

— Не можу я там працювати! Покину!

— Як? Чому? Як покинеш, то знову без хлібної картки лишишся... Ти ж знаєш, що це значить!

Михайло знав...

— Розумієш, Наталочко, я не можу примусити себе працювати під начальством бандита, що власноручно вбивав наших людей... Убивав не випадково, а масово: убивав сам і наказував убивати своїм підлеглим — меншого масштабу бандитам...

Наталя слухала всім еством своїм і, глянувши в її широко розплющені іскристо-карі очі, Михайло розказав їй усе, що знав про Левицького...

— Ти маєш із ним безпосередні стосунки?

— Ні, не маю! Він — "persona grata", між мною і ним стоять керівники груп і його заступник, а я ж, як тобі відомо, рядовий співробітник...

— Оце й добре! Ну, а твій безпосередній начальник — керівник твоєї групи — теж бандит?

— Ні! Він — фахівець, інтелігент безпартійний, і тому з ним не рахуються... До мене він, здається, непогано поставився... А втім, ще зарано про це судити.

— То я тобі не раджу покидати цієї роботи! — рішуче заявила Наталя: — Куди б ти не пішов, і де б ти не влаштувався, то на високих командних постах сидять самі бандити, — колишні чекісти, видатні своєю жорстокістю партизани, тощо... Одним словом, убивники, садисти, карний елемент! Їхні вбивства розцінюються, як »заслуги перед пролетаріатом«, і ними обсажені всі високі пости...

Кожна совустанова має свого Левицького! Невже ти цього не знаєш? Адже совлада — це вгору піднесене людське дно! Звіринець!

Вони розмовляли пошепки, поруч спав у своєму ліжечку Славко, а в сусідній кімнаті хазяїнувала мама... Хоч Наталя нічого нового Михайлові не сказала, хоч він усе те й сам давно усвідомлював, але на душі йому стало легше: рішив, зціпивши зуби, працювати далі... Левицького він бачив час від часу лише в коридорі, і, щоб не бути примушеним вітати його, рішив усіми залежними від нього засобами не попадати в поле його зору, уникаючи контакту з очима цього злочинця...

* * *

*

Над Харковом стояла липнева спека, що збільшувала муки приречених до голодової смерті селян, додаючи до голоду ще й спрагу пекельну, ще й рясно змочену власним потом давно вже немиту сорочку... Склянка холодної води на вулиці коштувала п'ятака, а де його взяти селянинові, що вже продав і проїв комерційними хлібинами всі свої скатерки, всі жінчині плахти?

Минув тиждень після того, як у сусідньому з домом Кооперації будинку Держпрому пролунав той постріл, що урвав життя Миколи Скрипника... Відгук того пострілу ще лунав у повітрі, викликаючи в людей різні думки: і такі, які можна було висловлювати вголос, і такі, які треба було берегти для себе...

Десята година липневого дня, що обіцяє спеку, а покищо лише пестить ласкаво... До великої залі, де працюють співробітники Управління Капітального Будівництва Наркомзему УССР, діловим кроком заходить жінка середніх літ і, спинившись біля стола співробітника, що сидить найближче, про щось його питає, а після цього рішуче прямує саме до Михайла:

— Це ви обробляєте відомості по будівництву плодосховищ?

— Я, — відповідає Михайло.

— Зберіть, будь ласка, всі матеріали про стан будівництва на сьогоднішній день і, як можна швидше, зайдіть до кабінету Юрія Михайловича!

— Як же можу я йти через голову мого начальства?

— У тому-то й річ, що з начальства вашого нікого нікого в цій хвилині нема, а справа ця — дуже нехайна! — сказала й пішла . . .

»Халепа!« — подумав Михайло: — »Доведеться розмовляти з заступником Наркомзема УССР — Юрієм Михайловичем Коцюбинським!« Думки й спогади, неначе рій зненацька сполоханих бджіл, заворушилися в голові Михайла, але він зусиллям волі прогнав їх: треба ж було негайно підібрати потрібні цифрові відомості по головніших об'єктах, по районах, областях і в цілому по УССР.

Не минуло й півгодини, як секретарка вже ввела Михайла до розкішного кабінету Замнаркомзема УССР — товарища Коцюбинського, що сидів за великим письмовим столом і зразу ж показав Михайлові на місце проти себе . . .

Це був чоловік років сорока п'яти, худорлявий, шатен, вище середнього росту. Їх розділяв великий, критий червоним сукном письмовий стіл, їх еднали відомості про стан будівництва плодосховищ . . . Михайло доповів про стан справи в цілому і по головніших об'єктах, ілюструючи свою доповідь відповідними показниками . . . Вислухавши, Коцюбинський велів подати собі на стіл увесь цифровий матеріал і заглибився в студіювання його, щось мугикаючи собі під ніс і лише час від часу ставлячи Михайлові свої запитання . . .

А Михайло? Щоб відповідати на запитання цього вельможі, він мусів думати про . . . будівництво плодосховищ, а це було не легкою справою, бо мозок

його гарячково працював, спрямовуючи пам'ять на рейки, що нічого спільного з плодосховищами не мали... Настирливим роєм сполоханих бджіл обсіли Михайла спогади... І хіба ж могло бути інакше? Адже перед ним сидів не хтонебудь, а один із перших будівничих червоно-московської совлади в Україні! Один із найактивніших борців проти Самостійної Української Народної Республіки! Це ж саме він — оцей ось Юрко Коцюбинський — син нашого відомого письменника Михайла Коцюбинського — в найкритичніший момент, коли большевицька Москва рушила війною проти щойно відновленої Української Держави, — діяв, як комуніст, згідно з наказом Москви: разом із іншими комуністами українського походження — М. Скрипником, Затонським, Шахраєм, Терлецьким та чужонаціональними Є. Бош, Артjomом, Бакинським, Аусеном та Люксембург створив у Харкові 12-13 грудня 1917 р. московську маріонетку — перший совуряд України. Цей совуряд негайно повідомив свого наказодавця — совнарком у Москві — про своє існування та склав заяву про те, що він цілком приєднується до єдиного большевицького воєнного фронту проти Української Народної Республіки. Такими діями ця група комуністів українського походження прикрила імперіялістичний наступ червоної Москви проти Самостійної Української Держави, надавши йому фіктивно вигляду наступу українських советських сил, чим і зрадила інтереси своєї Батьківщини.* Але й цього мало! Будучи сам військовим дилетантом, але маючи голосне ім'я, спопуляризоване його батьком — українським письменником, цей самий Юрко Коцюбинський прикрив своїм іменем усю організацію та здійснення збройного наступу Москви, а 18 січня 1918 р. став

---

*) Детальніші відомості про ці події читач знайде в книжці «Год боротьби» Є. Бош російською мовою.

сам головнокомандувачем усіх червоно-московських військ, що наступали тоді на вільний Київ... Таким чином він несе вину перед українським народом і за Крутянську трагедію, і за зруйнування Києва, і за розстріл кількох тисяч киян після зайняття Києва червоними та під час їх там перебування протягом кількох тижнів.

Але й цього ще замало! Цей самий Ю. Коцюбинський разом із М. Скрипником, В. Прімаковим, Я. Мартьяновим та С. Бакинським зорганізував 22 лютого 1918 р. в Києві ганебної пам'яті установу »Ч.К.« — філіял »Всеросійской Чрезвычайной Комісії«, що вславила себе масовим винищуванням людей...

Дивлячись на цього схиленого Ефіяльта*, Михайло з разючою ясністю уявляв собі бої біля Ромодану в другій половині березня 1918 р., — бої, в яких вони обидва брали участь, лише на протилежних боках українсько-більшевицького фронту. Юрій Михайлович, мабуть, і досі не забув про те, що саме під Ромоданом було йому загарячо, бо ж мусів таки тікати...

Невеличка група комуністів українського походження на чолі з М. Скрипником, Ю. Коцюбинським, Затонським, Шахраєм та ще декількома протягом чотирьохрічної боротьби України за свою Самостійність, була вірним слугою червоної Москви, ретельно допомагаючи їй завернути український народ назад у московську неволю та не допустити до розвалу єдиної »неделімої« Росії... А після війни ці ж таки комуністи українського походження допомагали Москві винищувати український національно свідомий самостійницький елемент, вони ж допомагали Москві накладати на українське селянство кайдани колгоспного рабства, вони ж несуть

---

*) Ефіяльт — грек, що 480 р. до Р. Хр. зрадив персам оборонців Термопіль. Його ім'я стало синонімом національного зрадника.

тепер усю відповідальність за голодову трагедію українського села...

Але заподіяна своєму народові кривда даром не минає, — в цьому Михайло був глибоко переконаний! За свою вірну червоній Москві службу один із чільних Ефіяльтів — Микола Скрипник ось уже дістав належну йому нагороду — кулю в чоло з московського нагана, що так довго чекав на нього в його ж таки письмовому столі! »Яке враження зробило на вас самогубство Скрипника? Ви, Юрку Михайловичу, чейже теж заробили собі від Москви нагороду! Вона, напевно, прийде, і наближення її ви, безумовно, вже відчуваєте! Чи не допоможете й ви собі наганом?« — отакі настирливі питання вогнем опікали Михайлові уста...

— Ці відомості разом із доповідною запискою на російській мові потрібні мені сьогодні на восьму годину вечора! — імперативним тоном розпорядився Коцюбинський і натиснув на гудзика.

У тій же хвилині з'явилась на порозі кабінету слухняна секретарка...

— Виділити друкарку для виконання негайного завдання! Вона має працювати і після скінчення робочого дня — надурочно! Сьогодні вечірнім я їду до Москви, — замовте квитка в пультмановському вагоні! Зараз-же!

Покидаючи кабінет Коцюбинського, Михайло думав: »Аж так гарячково до Москви спішиш, яничаре?! Не врятуєшся«. *

---

*) Обидва — Коцюбинський і Левицький, в роках 1937-1938, дістали, нарешті, від червоної Москви заслужені нагороди — кулі в потилиці.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

»ЖИТИ СТАЛО КРАЩЕ, ЖИТИ СТАЛО ВЕСЕЛІШ...«

(Й. Сталін)

У кінці 1936 року мешканці країни советів були заскочені радісною новиною, яка ніяк не могла йти в парі з їх злиденним, страхом померезаним життям... І впала ця новина на советську землю з високих башт кремлівських, — з уст «геніяльного вождя передового людства, друга, батька й учителя» — Йосифа Віссаріоновича Сталіна! Він особисто проголосив запровадження в СРСР нової «найдемократичнішої в світі» конституції, що мала започаткувати нову еру в житті советських громадян. Основним зерном і дивом тієї конституції було *таємне* голосування, як засада майбутніх виборів до всіх органів совлади, від Верховного Совету та Совету Національностей почавши і сільсоветами та місцевками кінчаючи. Та запровадження цієї конституції було вдєкороване новим піднесенням хвилі арештів, судів і розстрілів...

— Чого іншого, як не повалення совлади, можна тепер очікувати від виборів органів цієї влади шляхом *таємного* голосування? — спитав якось Михайло, пошепки звертаючись до дружини: — Ти думала над цим?

— Думала і думаю, — відповіла Наталя поважно, і очі її заіскрились: — Хто і як може мене переверити, *чиє* прізвище я напишу, як бажаного депутата?!? Конституція ж не передбачає контролі: *таємне* голосування, — і квит!

— Це щось дивне! — снував Михайло далі нитку своїх думок: — Я так думаю, що не лише ми — безпартійна маса, а навіть і комуністи в більшості голосуватимуть не так, як захоче Сталін, бо в про-

цесі ліквідації правих і лівих ухилив він уже немало комуністів і старих большевиків до Сибіру заслав, а декому й голови з плечей познімав . . .

Мабуть, не лише Михайло з Наталею мріяли про те, як вони будуть таємно голосувати, не надаючи особливого значення тому фактові, що саме в цей час на пості наркома внутрішніх справ ССРСР довголітнього й заслуженого чекіста Ягоду змінив нікому ще невідомий Єжов, який почав свою діяльність з поборювання шкідництва на . . . господарському фронті в масштабі ССРСР. То тут, то там відбувалися відкриті показові суди над шкідниками, що мали метою наочно продемонструвати перед очима громадян, з *чиєї вини* вони, тяжко працюючи, продовжують жити в невилазних злиднях: чому вони добами вистоюють за п'ятьма літрами нафти, чому годинами стоять за одним кілограмом пшона, чому ще й досі, не зважаючи на такі голосні успіхи соціалізму на одній шостій кулі земної, не вистачає черевиків на всіх трудящих? Чому? Чому?

А тому, що існують прокляті шкідники й спекулянти, яких витягають на світло денне чуйні вартіві внутрішньої безпеки в ежових (ой, яких же колючих!) рукавицях . . . На показових судах усі арештовані визнавали себе винними й каялись, розказуючи, як вони за допомогою спекулянтів крадькома розпродували по чорній ціні той крам і ті харчі, що їх призначено було для продажу населенню по твердих, плянових цінах . . . У чергах раз-у-раз чулися прокляття на адресу шкідників і спекулянтів, раз-у-раз висловлювалася надія на те, що, мовляв, скоро вже в чергах не стоятимемо, бо «Ніколай Іванович»* усіх злодіїв виловить! Отже, хай живе Ніколай Іванович Єжов! Суворі вироки показових судів не тільки не викликали співчуття до покараних, а навпаки: «Так їм і треба — проклятим спеку-

---

*) Ім'я й по-батькові Єжова.

лянтам! Коли Єжов знищить їх, тоді нам краще стане!»

Але... час минав, шкідники зникали за ґратами всевидючого Єжова, а очікуване покращення не приходило... Де ж воно? Де ж воно? Може, десь трохи забарилося... Може, завтра ознаки того покращення таки викличуть усмішку на витягненім обличчі совгромадянина... Може!!!

А тим часом... пильне око Єжова почало вже знаходити винуватих не лише в торговельній мережі, але й на фабриках-заводах, і в шахтах, і на транспорті, і в установах, і в учбових закладах, — одним словом, усюди, де працював і ще дихав виснажений, з витягненим обличчям совгромадянин, що так солодко мріяв про покращення свого злиденного життя. Стихія арештів, неначе та пожежа, що розгортається від сірника, охоплювала своїм нищівним полум'ям увесь СРСР, і над однією шостою кулі земної, що так «переможно» будувала соціалізм, грізною примарою залунала нова, досі ще незнана назва «ворог народу»... Перед цією застрашливою назвою не було жодного захисту, вона загрожувала чи не кожній людській істоті на терені СРСР... Людина з жахом оглядалася довкола, щодня спостерігаючи, як зникають сусіди, співробітники, знайомі й друзі, щодня й щоночі очікуючи своєї черги. Уніформовані й по-цивільному вдягнені агенти НКВД схоплювали людей не лише вночі на помешканні, але й на вулиці, при виході з дому, в установі, в черзі або на трамвайній зупинці. Затриманий потрапляв у велике, з усіх боків закрите чорне авто, що придбало собі назву «чорного ворона», і... слід по ньому зникав... Він умирав для оточення, хоч, може, й не зразу вмирав фізично... Якщо він мав родину, то всі друзі й знайомі від неї відверталися, бо це була не просто родина, а «родина ворога народу»... В установі чи на підприємстві, де працював щойно арештований

громадянин, його проголошували «ворогом народу» на черговому мітингу, і всі співробітники дружньо голосували за резолюцію парторга, що вимагала для нього якнайсуворішої кари аж до розстрілу включно. Як правило, ніхто й ніколи не виступав в обороні арештованого, бо такий виступ був і справді лише самогубством: він не тільки не рятував арештованого, але робив кандидатом на «ворога народу» того, хто (як виняток) відважувався захищати свого товариша чи співробітника... Отак зрікалися не лише ті, що роками працювали поруч, але й ті, що жили разом і в сумі творили одну родину: брати, сестри, діти, дружини... Зрікалися, здебільшого, для того, щоб не бути звільненими з роботи за «зв'язок із ворогом народу», щоб не бути виключеними з учбового закладу, тощо... Від дружини «ворога народу» звичайно вимагалось, щоб вона підтвердила своє зречення ще й офіційною розлукою, яка оформлялася дуже просто: досить було подати односторонню заяву до ЗАГС-у* про своє небажання бути далі в подружніх стосунках із «ворогом народу», і десь за місяць розлука набирала вже офіційної сили і ставала dokonаним фактом. Щодо арештанта, то його повідомляли офіційно про те, що дружина оформила розлуку, і він мусів лише розписатися, що йому це відомо. Наслідком таких дій з боку дружини «ворога народу» було те, що їй давали працю і не викидали з помешкання. В протилежному ж разі звільняли з роботи і виселяли в непридатні для життя підвали, сіни або й просто на вулицю... Тому й недивно, що факт зречення дружини від свого арештованого чоловіка зробився тоді звичайним, буденним явищем. В таких зреченнях дружин арештованих НКВД було особливо зацікавлене, бо ж саме ці зречення вбивали в'язнів

---

*) Установа, що реєструє народження, шлюби і смерть: Запис Актів Громадянського Стану.

психічно, нищили їх спротив і робили з них слухняне тісто в руках слідчих. Отак самим фактом арешту людина викреслювалася зі списку живих істот, і навіть більше того: одним махом обрізувалися всі ті нитки, які в'язали її ще вчора з живими істотами! А в нормальних умовах навіть і покійник зберігає (інколи протягом довгих років) ті нитки, що в'язали його з живими: рідними, друзями, знайомими, співробітниками... За Єжова зв'язки ув'язненої людини з людьми просто переставали існувати, і настав час, коли, як висловився один поет:

Від людини до людей
Нема вікон, нема дверей!

Цей стиль бездушшя до людини спускався на советську землю зверху, з височини тих зірок, що ними завітчано башти Московського Кремлю, і неперевершеним зразком цього бездушшя був сам »друг, батько, учитель і вождь передового людства« — Йосип Віссаріонович Сталін. Здавалося б, що люди, які здобували колись разом із Леніном владу, — старі большевики й заслужені комуністи мали б право на деякий респект з боку Сталіна, як »друга й батька«... Здавалося б! Але фактично було інакше: процес за процесом віддавав на розстріл старих большевиків, соратників Леніна й видатних своїми заслугами комуністів, що стояли високо на драбині советської ієрархії.

Так, наприклад, 11 червня 1937 р. сталася подія, що стрясла не лише СРСР, але пішла голосним відгомонам по вільному світі: у цей день відбувся в Москві процес, що значенням своїм перевершував усі попередні політичні процеси загально-союзного значення. На лаві підсудних опинилася група з найвищого командного складу червоної армії на чолі з членом ЦК ВКП(б), маршалом М. Тухачевським. Судило їх так зване »Особое военное присутствие«,

ую групу було обвинувачено в державній зраді. Усі (так писалося в часописах) визнали себе винними, і всіх їх протягом одноденного засідання засуджено до розстрілу без права апеляції, а вирок виконано 12 годин пізніше.

Уся ця, так поспішно розстріляна група складалася з колишніх активних борців за совладу: в рядах червоної армії вони були її «красними командірами», а в мирний, пореволюційний час — її будівничими... Чи могли ці люди стати на шлях «зради й запродавства», як твердила совпреса та радіо? І чому такий поспіх із їх засудженням і розстрілом? На ці питання годі було знайти відповідь, але ця подія без зайвих слів і пояснень переконала кожного в тому, що, за допомогою НКВД, Сталін став уже абсолютно-необмеженим диктатором, що він не рахується тепер ні з вищим командуванням червоної армії, ні з Центральним Комітетом Все-союзної Комуністичної Партії! В атмосфері таких подій що міг важити арешт чи навіть і розстріл звичайного советського громадянина?!?

У цій групі розстріляних у справі зради маршала Тухачевського опинився й дехто з тих, що особливо прислужився червоній Москві в її імперіялістичному поході проти Незалежної Української Держави, як наприклад І. Е. Якір, що, як начальник Київської Військової Округи, вирішив своїм підписом долю 359 Героїв Базару (розстріляти!).

Такою ж нагородою вшановано й В. Прімакова — організатора й першого коменданта загону «Червоного Козацтва», утвореного в Харкові в середині грудня 1917 року за допомогою московсько-большевицького війська, що перебувало тоді саме в Харкові під командою Антонова-Овсієнка. Щождо української етикетки «Червоного Козацтва», то вона грала тоді не абияку роллю: саме за допомогою цієї назви обманювано український народ та й інші народи за кордоном, — мовляв, щойно створений сов-

уряд України формує українську армію, що має боротися проти «буржуазного» уряду Центральної Ради. Загін «Червоного Козацтва» грав ролю ширми, приймаючи участь у поході червоно-московських військ під проводом Ю. Коцюбинського на Київ у січні-лютому 1918 року. Пізніше, протягом усього часу українсько-московської війни Прімаков боровся по боці червоних і був розстріляний у 1937 році в ранзі комкора.

Такі ж самі нагороди з рук НКВД за вірну службу Москві-матушці дістали під час Єжовщини, як було вже згадано, і Нус, і Левицький, і Коцюбинський та майже весь провід ЦК КП(б)У. Катюзі — по заслугі! — так влучно й мудро зауважує наша старовинна народна приповідка.

*   *
*

Ще на початку 1936 року Михайло примушений був залишити працю за своїм фахом інженера-економіста і перейти на педагогічну роботу, з якою був добре знайомий ще зі студентських років. Він працював у двох школах — залізничній і для дорослих, маючи дуже добрі показники в своїй педагогічній праці. Дисципліна в нього була зразкова, учні його любили й шанували більше ніж будького іншого. Не зважаючи на це, живучи в атмосфері тих грізних часів, Михайло не міг бути спокійним: коли народжений день, погасаючи, досягав вечора, він раз-у-раз ловив себе на думці, що треба цей вечір використати з родиною і зокрема зі Славком, бо... Хто зна? Може, вночі...

У грудні 1936 року його несподівано викликали до Державної Контрольної Комісії, де якийсь Штейн утворив йому дуже детальний біографічний допит: де родився, хто були батьки й діди, яким чином опинився в Советському Союзі, тощо, тощо... Штейн склав дуже довгого протокола допиту, якого

Михайло підписав і пішов додому, відчуваючи, що глухий неспокій в його душі зростає... Що ж чекає його далі?

Не минуло й двох місяців, як на початку 1937 року молоденька директорка школи для дорослих — комуністка, яка, крім політграмоти, не знала жодної іншої грамоти і писала з помилками навіть і по-російськи, заявила Михайлові, що його знято з роботи за недостатнє володіння рос. мовою. Попередила, що надаремні будуть його скарги до Відділу Освіти...

Не встиг Михайло обдумати свого становища, як його викликав для розмови на чотири очі директор іншої, залізничної школи. Він був сам безпартійний, мав українське прізвище і розмовляв у себе в хаті мішаною українсько-російською мовою; до Михайла ставився з неприхованою симпатією.

— Ви, Михайле Івановичу, з нашим комсоргом* не мали ніяких непорозумінь?

— Ні, не мав! — подумавши, твердо відповів Михайло, і перед внутрішнім зором його промайнуло фарбоване обличчя розумово дуже недалекої дівчини, що працювала в залізничній школі комсоргом.

— Розумієте, дуже неприємна справа, — дуже повільно вів директор далі, обминаючи зустрічі з Михайловими очима і, як видно, шукаючи слів: — Я, знаєте, вашою працею задоволений, але... гм... гм... Обставини, знаєте, бувають інколи сильніші за нас... Гм... гм...

— Та ви не тягніть із гіркою правдою! — допоміг йому Михайло: — А просто з моста й у воду! Раз-два!

— Я маю вимогу Відділу Освіти Південної залізниці звільнити вас з роботи! — одним духом вирва-

---

* Комсорг — представник комсомолу при школі для нагляду за вихованням дітей у комуністичному дусі та для вербування їх до піонерської організації та комсомолу.

лося з горлянки директора, і після цього він заговорив у дружнім розміркованім тоні: — Я мав би щось на вас видумувати, чимось вас обтяжувати, а я цього робити не можу... Може б ви, обдумавши становище, самі подали заяву з проханням про звільнення? Що ви на це?

— Д-добре! — сказав Михайло: — Дякую!

Сказано, — зроблено, і Михайло покинув поріг школи з гострим боєм у душі: це була українська школа, і з дітьми в нього встановилися якнайкращі стосунки...

Тепер уже не могло бути жодного сумніву в тому, що в Районовому (а, можливо, й у Центральному) Відділі Освіти був якийсь матеріал проти Михайла, а тому розраховувати на одержання праці в іншій школі цього ж таки району не доводилось... І Михайло став шукати праці по школах та курсах інших районів міста, промовчуючи про своє звільнення... Він знав, що через якийсь час усе це розкриється, а все ж таки... може, ще хоч деякий час він попрацює, щось для родини заробить...

Так і сталося: у повітрі вже пахло весною, і Михайлові пощастило протриматись в одній школі до початку вакацій, а після вакацій його прийняли в ролі викладача до ще однієї української школи... Десь у глибинах його духового ества промайнула іскра несміливої надії: а, може, лихо промине, і його не арештують?!? Але... довкола нього щодня зникали люди... Щодня оповідала Наталя про арешти в її установі під час роботи: людину чемно викликали »на мінуточку в спецсектор«, і... У тій школі, де працював тепер Михайло, раптом звільнили стару, всіми шановану вчительку математики з великим педагогічним стажем: звільнили »за зв'язок із ворогом народу«, звільнили просто за те, що вона виявилася дружиною арештованого залізничника... Була пізня осінь 1937 року, і Харківське Управління НКВД працювало по-стаханівськи!

Під час Михайлової лекції німецької мови з розгоном відчинилися двері, і до кляси зайшли завпед* і комсорг, який, працюючи в українській школі, розмовляв виключно російською мовою. Лекцію Михайло провів добре, учні не розгубилися й відповідали як слід, демонструючи своє вміння правильно перекладати німецькі речення на українську мову і навпаки, але... Не минуло й двох годин після цієї візити завпеда й комсорга, як Михайлові вручено було під розписку їх висновок: »за незнання української мови з роботи звільнити«.

Мотив звільнення був такий абсурдний, що Михайло рішив дати бій: звернувся до Райвідділу Освіти та районного комітету профспілки. Відмовили. Звернувся до міського комітету профспілки. Там у ролі голови міськкому була здоровенна жінка-комуністка, яка сказала подати заяву з найдетальнішим життєписом і прийти десь за тиждень... Коли тиждень минув, та ж таки жінка відповіла Михайлові, що його заяви ще не розглядали, а тому нехай він прийде десь... за тиждень... Коли й цей тиждень минув, вона проголосила Михайлові, що заява його вже »на черзі«, і що нехай він заїде пізніше: десь так... за тиждень...

Отак ходив Михайло до цієї комуністки кільканадцять разів, а відповіді профспілки на його заяву так і не було! Аж нарешті, коли вже перестав очікувати тієї відповіді, а зайшов до міськкому спілки просто тому, що не знав, куди дівати себе і свій час, — надсподівано одержав виписку з протоколу наради міськкому: »звільнення визнати правильним, бо такий-то (ім'я рек) недостатньо виховував дітей у комуністичному дусі«... Ось як советська профспілка »захистила« права свого члена! Зовсім абсурдний і нічим неоправданий мотив звільнення промовчала, а другий мотив додала! Куди ж далі?

---

*) Завідувач педагогічною частиною школи.

З розмов з іншими звільненими в той час педагогами Михайло довідався, що вони теж надаремне шукали правди «під соняшним промінням Сталінської конституції», надаремне зверталися за підтримкою до своєї профспілки!

Тоді рішив добиватися правди по виробничій лінії: звернувся спочатку до Міського, а потім і до Обласного Відділів Освіти: сотні звільнених педагогів Харківщини вистоювали там цілими тижнями в чергах до завідувача ОблВНО* саме в той час, коли робота по школах мала б йти повним ходом... Хто ж працював тепер замість оцих звільнених? О, напевно, ніхто!

Михайла найбільше вражало те, що мотив звільнення був майже для всіх однаковий, шаблонний: «за недостатнє виховання дітей у комуністичному дусі»... Очевидно, цей стандартний мотив був продиктований згори, бо всі завідувачі Рай-Міськ-Облвідділів Освіти, неначе по команді, писали на заявах звільнених педагогів «Зі звільненням погоджуюсь», а на численні запитання, що ж робити далі, відповідали коротко: «Йдьте до Києва!»

Михайло не їздив до Києва, але були такі, що їздили... Оповідали, що в коридорах Наркомосвіти від ранку й до самого вечора стояли цілі натовпи звільнених педагогів, що з'їхалися сюди з усієї України... Їх було дуже, дуже багато, а Нарком, якого вони всі прагнули бачити, був лише один! А до того ж ще й стілець, на якому сидів тоді Нарком Освіти Затонський, гойдався, бо він, на думку НКВД, теж, очевидно, «недостатньо виховував молодь у комуністичному дусі». У советській пресі Затонського давненько почали вже цькувати, а це було цілком певною ознакою непевності його становища! Чейже відомо було, що кожного цькованого сов. пресою письменника чи сов. вельможу з

---

*) Обласний Відділ Народної Освіти.

певністю чекала в'язниця, якщо не розстріл... То чому товариш Затонський — кільканадцятирічний Нарком мав би бути винятком з цього, всіми добре засвоєного правила?!? Чейже злітали в той час голови з плечей не лише в рівних йому рангою, але й у дещо вищих, зокрема навіть і в соратників Леніна!

По кутках боязкі шептуни вже шепотіли про те, що товариша Затонського... знято з роботи! Виходило, отже, що лише всесоюзний НКВД* з його Наркомом Єжовим на чолі та з його центром у Москві був єдино-непогрішимим щодо виховання молоді та й усього населення країни соціалізму в комуністичному дусі!

У тій атмосфері масової психози страху підсоветська людина, прагнучи за всяку ціну зберегти своє життя, часто-густо втрачала чуття міри, ба навіть і здоровий глузд і, не знаючи, на котру ногу ступити, ступала якраз на хибну. Зокрема, справді трудним було в той час становище всяких керівників, начальників установ, а особливо завідувачів шкіл: їм бо треба було не лише *вчасно* усунути зі стін коридорів та кляс портрети щойно арештованого вождя, а ще й пояснити учням, *чому* так зроблено... Спізнення в справі усунення заплямованого портрета могло потягнути за собою дуже небезпечне обвинувачення в симпатіях до вже арештованого оригіналу. Саме тому, як оповідали, один завідувач школи перестарався: наслухавшись шептунів про те, що очікуваний арешт Затонського вже став фактом, і додавши до цієї «цілком певної» інформації ще й жмут власних мудрих калькуляцій, ретельний »зав«*»* прибіг до школи раненько, задовго до початку праці, сам власноручно поздіймав у всіх клясах та коридорах портрети свого безпосереднього вождя — Наркома Освіти Затон-

---

) »Наркомат Внутренніх Дел«»* був завжди наркоматом всесоюзного, а не республіканського значення.

ського та позаносив їх на горище школи . . . Учителі, зауваживши відсутність портретів Затонського, цілком логічно вирішили, що той уже «полетів», і почали пояснювати учням причину зникнення портретів, — мовляв, наш нарком виявився «ворогом народу». Та вже двома годинами пізніше стало відомо, що Затонський ще й досі сидить на тремтячим стільці Наркомосвіти. Бідний завідувач! Він прожогом кинувся виправляти помилку: побіг на горище, зніс портрети і, не звертаючи уваги на лекції по клясах, став власними тремтячими руками розвішувати назад на свої місця портрети ним же скомпромітованого вождя. Аж упрів, бідака, від такої поспішної, незвичної роботи! Трагічне з комічним часто в парі ходить! Та не врятував бідний зав свого становища: замість Затонського полетів зі свого стільця він сам за . . . »дискримінацію Наркома« на другий же день.

Серед безлічі різних чуток, що кружляли в той час непевности, запам'яталася Михайлові пригода, в якій портрет вождя грав не останню роль.

В одній з центральних шкіл Києва одного справді фатального для цієї школи ранку хтось раптом зауважив, що в портреті «друга, вчителя й вождя передового людства» Й. В. Сталіна бракує . . . очей! Те саме зауважено ще й у двох інших його портретах . . . Рятуйте! Де ж би могли подітися Сталінові насмішкувато-примружені очі, що так пильно за всім стежили і завжди бачили *все й усіх*? Хтось виліз на стільця і побачив . . . Він миттю зліз назад і . . . не наважився розказати, що ж саме він побачив . . . Тоді поліз на стільця другий, третій, четвертий . . . А тоді вже всі четверо сміливіше заявили, що замість очей у Сталіна — дірки! Рятуйте! Ще хоч би були просто чисті й порожні місцини на зразок «совершенно гладкого места» замість носа на обличчі в одного з героїв Гоголя, то це ще було б с'як-так, але . . . дірки! Замість очей у «генія люд-

ства»... дірки! Жах!... Хто ж міг їх зробити?!?

Справу негайно перебрало в свої руки НКВД, і... почалось! Допити вчителів, конторського й допоміжного персоналу! Допити учнів, їхніх батьків, сусідів і друзів... Кількість допитуваних нанизувалася в довжелезне намисто, справа з кожним днем зростала й пухла, десятки родин втрачали спокій і сон, лекції відбувалися якнебудь, бо ж учителям було не до викладів, а учням не до слухання... У всіх на умі вдень і вночі були тільки очі Сталіна, яких саме в їхній школі забракло! О, горе! Хіба ж може існувати подібна школа?!

Справа ця була на багато сумнішою від усім відомої історії зникнення носа з обличчя майора Ковальова в Петербурзі (див. «Нос» Гоголя), бо там усе скінчилось якнайкраще, а тут... Кількох учителів було арештовано, кілька учнів старших класів зникло... Решту вчителів порозтикано по інших школах, і школа та справді перестала існувати в своїм попереднім складі...

Вистояючи тоді цілими днями в чергах до Рай-Міськ-ОблВНО, Михайло до такої міри потопав у морі терпких і гірких, як полин, чуток і думок, що часами йому здавалося, ніби це не коридори ОблВНО, а якась велика божевільня вщерть заповнена тими, у яких на горищі не все в порядку... Щоб перевірити порядки на своєму власному горищі, він заговорював то з тим, то з іншим із числа звільнених педагогів і таким чином познайомився з кількома галичанами-земляками; вони твердили, що галичан усіх, без винятку, було звільнено з роботи, бо управління НКВД вважало їх за непоправних націоналістів, які, навіть і живучи довгими роками на терені УССР, не проймаються комуністичним духом. І тоді в глибинах Михайлового духового ества погасала та іскра надії безнадійної, яка часами спалахувала ще маленькими боязкими вогниками... З погаслою вже іскрою тієї надії без-

надійної прочитав він, нарешті, коротеньку резолюцію завідувача ОблВНО на своїй заяві: »Зі звільненням погоджуюсь«.

Боже мій, що ж далі робити? Чейже минув уже місяць після звільнення, а родина ще й досі нічого не знає! Ховав факт свого звільнення, як міг: ідучи в черги до Рай-Міськ-ОблВНО, робив вигляд, що йде на роботу... А тепер... пора б уже й заробіток принести! Щоправда, копійка в хаті ще водилась, бо ж Наталя працювала, але відсутність Михайлового заробітку ось-ось наверне думки Наталі або мами на шлях здогадів, і тоді... Тоді доведеться розказати всю правду, а це вмить позбавить їх обох рівноваги духа, кине в безодню відчаю, безнадії... Ні, ні! Цього Михайло не зробить! Чейже на Наталчиних плечах лежить тепер увесь тягар утримування чотирьох! Вона часто тепер брала надурочну працю, і Михайло не заперечував, як колись... Поверталася пізно втомлена, виснажена, приголомшена подіями в її ж установі: з 700 співробітників не лишилося вже й 500! І Наталіні ще недавно іскристі очі не іскрилися більше. Ні, ні, він, поки зможе, оберігатиме її від страшного привида, що тінню ходив за ним по п'ятах... А ну ж, лихо промине, і його не арештують! І знову іскорка надії безнадійної на мить промайнула в його душі...

Михайло нишком відібрав дещо зі своїх особистих речей саме в той час, коли мама була десь у черзі за пшоном, Наталя на службі, а Славко в дитячому садку, і... поніс те все на базар. Йому підвезло, він усе продав і... приніс »заробіток зі школи«, заховавши частину в плащі »на чорну годину«.

А тим часом у Харкові йшла гарячкова підготовча робота до перших виборів за Сталінською конституцією до Верховного Совету ССРСР, що мали відбутися вже незабаром: 12 грудня 1937 року. Місто розділено було на виборчі дільниці, і дільничні виборчі комісії складали списки виборців за

місцем їх мешкання та вивішували їх біля тих будинків, де мали відбуватися вибори... Не маючи вже потреби ходити до Рай-Міськ-ОблВНО, але маючи потребу робити вигляд, що йде на роботу, Михайло вийшов із дому одного листопадового ранку і за ворітьми спинився... Куди ж іти? Чи знаєте ви, Шановний Читачу, що це значить, коли людині вже нікуди йти?.. Подумавши трохи, рішив піти до будинку своєї виборчої дільниці, щоб передивитися вивішені там списки виборців, щоб пошукати своє ім'я й прізвище в тих списках... Чомусь рішив так: якщо не знайде себе в списках виборців, значить, арешт близький і абсолютно неминучий.

Кілька хвилин ходу, і ось Михайло вже стоїть перед будинком своєї виборчої дільниці, а його зеленкувато-сірі очі під дугами виразно окреслених брів бігають із рядка в рядок тих довжелезних списків виборців, що їх так дбайливо складено за абеткою, так виразно надруковано і так демонстративно виставлено на спеціальних постаментах: мовляв, нате, читайте, дорогі виборці, хто тут є, а кого, може, й нема... Ось його літера... Ось назва вулиці, де він живе, число помешкання... Ось прізвище й ім'я Наталі а ось її мами... А де ж... його? Забігали, закрутились рядки й літери, неначе ті сніжинки під час завірюхи... Стало щось раптом до болю сухо в горлі, а на чолі та шиї з'явилось почуття неприємно-гарячої вологости... Зсунувши шапку на саму потилицю й розстебнувши плаща коло шиї, Михайло відкашлявся, щоб прогнати геть ту дивну сухість у горлі... Полегшало... »Ну, а тепер я дуже уважно перечитаю всі списки від початку й до кінця: мабуть, мене помилково пропустили, а тому й записали десь в іншому місці«, — після такої постанови Михайло з напруженням усіх своїх фізичних і духових сил узявся за перечитування всіх списків виборців даної дільниці... Це була праця, що забирала, мабуть, чимало часу, але

час перестав існувати для Михайла: *були* лише списки виборців, в яких *не було* його прізвища! Ще раз і ще раз перечитав кляті списки: його нема! Значить . . . його арештують іще до виборів! Значить, він є в списках НКВД на арешт, а що його ще й досі не арештовано, то це лише через перевантаженість агентів НКВД «роботою» . . . А що призначених на арешт до списку виборців *не включають*, то це ж цілком логічно, а навіть і розумно з точки погляду совлади: щоб мати 100% участь населення у виборах, треба стежити за тим, щоб арештанти (чи майбутні арештанти) не фігурували в списках, бо вони ж . . . *не* голосуватимуть! І як передбачливо сказано в Сталінській конституції, що арештанти й божевільні права голосу не мають!

З гарячковою ясністю працював Михайлів мозок, а ноги самі несли його додому . . . Байдужісінько, котра тепер година! Уже не треба симулювати, що був на роботі! Скоріше, скоріше додому! Глянути ще раз на Славка, бо, може, сьогодні вночі . . . Дочекатися повернення Наталі з роботи і . . . обережно підготувати її до неминучого лиха, а вона вже сама хай мамі скаже . . . Але про звільнення з роботи й про виборчі списки все ж таки не слід їй казати, бо це аж надто промовисті факти, що не залишать уже жодного промінчика надії в її душі . . . Краще вже хай ту надію обірве арешт! А він (Михайло) не зробить цього!

Славко був трохи перестуджений, і бабуся, вживши всіх відомих їй заходів проти перестуди, поклала його примусово рано до ліжка . . . То ж потяга вони з татком того вечора не пускали, і загрітий бабусиними натираннями Славко дуже скоро почав дрімати . . .

Сидячи біля Славкового ліжечка, Михайло нетерпеливо очікував Наталиного стукоту в двері, але її не було: мабуть, знову надурочно працює! Вона користується загальною пошаною великого колек-

тиву, її цінують, як працівника високої кваліфікації, але ось-ось... можливо, навіть і завтра буде вона безробітною з тавром »жінки ворога народу« на обличчі... Усі від неї відсахнуться, найкращі друзі з жахом обминатимуть її, і ніхто-ніхто не подасть їй руки допомоги! Гм... А що... якби втекти? Ця думка вразила Михайла: може, це вихід зі становища? Чому не подумав над цим раніше? І він, щоб надолужити прогаяний час, почав ретельно зважувати всі »за« і всі »проти«... Знав добре, що в СРСР ніхто його до себе на ночівлю без заявки в міліції не пустить, знав, що без трудового списку жодна установа до себе на роботу не прийме, а якщо дати трудовий список,* то буде відомо, хто він і звідки приїхав... І недаремне НКВД був, є і буде наркоматом всесоюзного, а не республіканського значення! І недаремне Ленін колись визначив, що »соціалізм — це облік«, і тому в першу чергу людей в СРСР взято на облік! Усіх людей, а тим більше підозрілих і кандидатів на арешт! Хіба ж не в наслідок обліку виключено його зі списку виборців? Ні, ні! Якщо він утече, то його зловлять, і тоді кара буде ще тяжчою, бо ж самим фактом утечі він ствердив би факт своєї (якоїсь) провини. Мало того: тоді арешт Наталі став би неминучим, бо НКВД, не знайшовши його на помешканні, зробило б висновок, що жінка мусить знати, де чоловік ховається, і... тортувало б її, щоб призналась... Тут Михайлова уява намалювала йому, як енкаведисти вночі знущатимуться з його дружини, як вони...

— Стук-стук!

— Це — вона! Не турбуйтеся, мамо, я сам відчиню...

---

*) Трудовий список — книжечка, в якій записуються всі службові призначення, нагороди, догани й звільнення совєтського працівника.

Це й справді була вона: бліда, втомлена і якась зів'яла... Ледве дотикнувшись до вечері, що мала грати роллю спізненого обіду, прилягла на ліжко:

— Що чути?

— Дуже погано, Наталочко! Хвиля арештів зростає...

— Так, так! Сьогодні у нас знову арештовано чотирьох інженерів, знято з роботи кілька дружин арештованих »за зв'язок із ворогами народу«... А ти, Михайле, ніяких загрозливих симптомів не маєш?

— Слухай, Наталочко! Я вже давно збираюся поговорити з тобою... НКВД ніякого певного матеріялу проти мене не має, бо про мою участь у боротьбі Української Армії проти большевиків знаєш тільки ти, але... треба враховувати також і те моє минуле, свідком якого була ти, і моє походження з Галичини... Ти ж знаєш, що тепер усіх галичан арештовують, і... мабуть, я не буду винятком, взявши до уваги, що і з сусідами, і дома ми розмовляємо по-українському, а наша »мила« сусідка Охліна це чує і доносить куди слід. Я маю глибоке переконання, що ми не помилялися, коли (пам'ятаєш?), переїхавши на це помешкання, незабаром визначили її ролю в цьому дворі, як таємної співробітниці НКВД... То, мабуть, правда, що син її працює слідчим Київського НКВД, а вона...

— А вона, хоч і не працює ніде, але живе в достатках... Це раз, а подруге... — сказала Наталія і, спіткнувшись об якийсь поріжок, замовкла...

— Що »подруге«? — спитав Михайло, і очі його неспроможні були сховати неспокою: — Кажі! Не ховай!

— Та... це, нібито, дрібниця, але в наш час і найменші дрібнички промовистими стали. Учора Охліна почала зовсім ні за що сварку з мамою в спільній кухні. Мама, як звичайно, мовчки робила порядки і не озивалася зовсім, коли раптом Охліна

приголомшила її таким реченням: »Чекай, занудо інтелігентна, недобиток революції, — ось-ось у ваші двері вночі постукають!« . . . Мама й на це не сказала нічого, а мовчки пішла з кухні до нашої кімнати, а сьогодні ми вдвох рішили тобі про це розказати . . . Чи не зробила вона доносу на тебе, але через бабський язик свій не витримала і . . .

— Одним словом, Наталочко моя рідна, я думаю, що я вже на черзі . . . Треба готуватися до найгіршого! А в зв'язку з цим . . . Як ти думаєш, чи не спробувати мені втекти? Кудись — у межах ССРСР або . . . за кордон . . .

Наталя, здригнувшись, уся перетворилася в слух, і саме тому Михайло виложив їй усе те, що досі сам про втечу думав, а розвиваючи цю тему, ще й додав дещо.

— Советська система побудови суспільства на базі страху й недовір'я майже виключає можливість утечі. Втікач мусить же щось їсти, десь заснути (розуміється, в чийсь хаті, якщо це зимою), про терен розпитувати . . . Так чи ні? Кажи, моя ясноока!

— А всі ті міщани чи селяни, до яких він звернеться за нічлігом, перекускою чи інформаціями про терен, негайно донесуть про підозрілого куди слід! І зроблять це, не довіряючи першому-ліпшому і оберігаючи себе та свою родину від біди . . .

Вони розмовляли обоє пошепки, і в кімнаті було темно . . . Наталя лежала на ліжку, а Михайло сидів поруч . . .

— Ну, скажемо для прикладу, — снував далі свої терпкі думки Михайло, — сяду я на потяг і поїду до Києва, там переночую в брата, розкажу йому про свою біду . . . Попрошу, щоб зв'язав мене з кимось, хто живе до кордону ближче . . . Припустимо, що знайдуться ще добре знайомі, друзі з минулих літ, які ще й тепер є моїми однодумцями і . . . хотіли б допомогти мені, але . . .

— Але ж вони боятимуться тебе, чи не є ти, бува, підсланим до них провокатором!

— Точно! Ти, Наталочко, мої думки читаєш! А я, в свою чергу боявся б цілком підставно їх, але, якби навіть я їм вірив на 100%, то не хотів би за-напастити їх, бо й за ними теж хтось стежить!.. Зрештою, хтось таки віддав би мене до рук НКВД, а тоді... »Чого тікав? Значить, почував себе винним!« І... куля в потилицю!

— Куди веде втеча, найкраще міг би розказати нам моєї мами брат, якого ти дещо знаєш, — жваво зашепотіла Наталя і підвелась на лікті: — Він мав трохи золота, бабусею збережених червінців, і його єдиним бажанням було закінчити життя в монастирі. Отож рішився тікати до Туреччини. Знайшов, нібито, цілком певну людину, яка за добру винагороду погодилася перевести його через грузинсько-турецький кордон. І та ж сама людина завела його лісом уночі в пастку на пост советської прикордонної сторожі і, сміючись, віддала, як свій трофей... Його розстріляли в 1934 році... Про це нам розказав пізніше його товариш, що сидів з ним разом у в'язниці.

— Але ж вуйко твій був самотній, а я маю родину! В цьому вся сіль питання! Якби я був один, то своєю одною головою ще ризикнув би, як колись, бувало. Але ж нас четверо! Уяви собі, що я втік, а мене прийшли арештувати... Кого потягнуть замість мене? Тебе! І тортуруватимуть тебе і як людину, і як жінку! А тим часом... загинуть осамітнені Славко і його бабуся. Отже... Ти чому мовчиш, Наталочко?

— Я... все зважую. Про перехід кордону нема що й думати! А от, може, краще було б поспробувати втекти кудись на Урал або в Сибір... Але... щоб жити в ССРСР, треба ж працювати, а щоб працю одержати, треба неодмінно показати свій трудовий список, з якого зразу буде видно, звідки ти...

Утекти ж під чужим іменем теж неможливо, бо... як ти зробиш собі совпашпорт на чуже ім'я та ще й трудовий список? Ні, ні! Цю думку треба закинути! Щождо арешту мене, то він і так можливий, а твоя втеча зробить його неминучим. І що буде тоді зі Славком?...

— Ото ж, і я, Наталочко, об цей самий поріг спотикаюся. Добре, що ми поговорили з тобою так одверто! Значить рішено не тікати?

— Не тікати! Бо втечею ти арештуєш нас обох, а вб'єш чотирьох... Запали маленьку лампочку! Мене гнобить ця темрява!..

Замовкли... Наталя лежала на ліжку, щільно заплющивши очі, а з виразу її обличчя було видно, що вона до чогось прислухується... За стіною в спільнім коридорі чути було кроки Охліної, і ці кроки (так здавалось Михайлові) заповнювали все його мешкання і навіть увесь світ... Йому до болю хотілося їх не чути. Але вони раз-у-раз давали про себе знати: ось Охліна метушливо пробігла коридором до спільної кухні, а ось вона вже й назад біжить, щоб, грюкнувши дверима, увійти до своєї кімнати...

— А мама ж де? — тихо спитав Михайло, щоб порушити тишу...

— Напевно, в кухні. Бідна мама! Вона через суєтство Охліної, напевно, рака дістане.

З того часу в маленькій квартирі Гринів стало оселився непереможний страх. Усі троє (Славко не в рахунок) майже не спали вночі, надто рано підскакували з ліжка, мов опечені, з думкою про неминучість арешту; з широко розплющеними, відчаєм наллятими очима прощалися, виходячи вранці з дому: Наталя на роботу, а Михайло... нібито на роботу... О, як радо пішов би він на будь-яку найтяжчу, найчорнішу роботу, аби лиш прийняли! Це було б доказом, що лихо проминуло...

Але воно наближалось грізне й неминуче, як сама

смерть, дарма що советська преса й радіо, советські агітатори й усі, без винятку, доповідачі вперто повторювали знамениту фразу Сталіна, що стала гаслом дня: »Жити стало краще, жити стало веселіш!«

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ

ЦЕ СТАЛОСЯ НА СВІТАНКУ

Уже не раз і не два переверталася стара мати з правого боку на лівий і назад, уже й годинник стінний хрипко вдарив третю, а сон жартівливим мотилем усе тікав геть від її напівзаплющених очей... Думала... Думала про те, що начальник спецсектору, мабуть, не випадково викликав позавчора Наталочку і протягом двох годин допитував її: хто був її дід, а хто бабуся, хто її тато, а хто мама, і чи правда, що мама її була не лише народною вчителькою, а ще й народницею, і коли саме вона (Наталочка) познайомилася з Михайлом, що знає про його минуле і чому вінчалася з ним у церкві...

Стара мати лягає навznak і щільно заплющує очі: це щоб краще бачити... На безшумних колесах казкового експресу мчить вона щодуху в глибінь свого минулого... Ось бачить вона себе молоденькою дівчиною, яка, щойно скінчивши гімназію, покидає забезпечений дім батьків і всі вигоди життя в культурному центрі, щоб... оселитися зовсім самотньо в глухому, далекому від залізниці селі в ролі вчительки. Замало їй молодій і повній сил лише самих дітей учити! З власної ініціативи і без жодної за це винагороди вона вчить ще й тих дорослих селян, що прагнуть ліквідувати свою неписьменність, з власної ініціативи організовує популярні лекції на різні теми для селян довкілля.

Вона тримає жвавий зв'язок із численними товаришами-народниками, і до її школи щосуботи приїздить хтось: то агроном, то вчитель, то лікар, то земська акушерка, і кожен з них у популярній формі ділиться з народом своїми фаховими знаннями...

А ось, неначе на кіноекрані бачить вона себе в шкільній кухні, що служить їй і за спальню, і за їдальню, і за вітальню, і за пральню, і за кабінет для розумової праці... Чому ж така мізерія щодо помешкання? Хіба для вчителя при школі кімнати нема?! Є! Ще й досить таки гарна на два вікна в сад! Але свою власну кімнату з власного бажання віддала вона... дітям селянським, щоб мали вони ще одну, найстаршу клясу. І в цій найстаршій клясі викладає вона сама без жодної за це винагороди, перевантажуючи ще й таким способом свій нелегкий трудовий день...

А ось бачить вона себе тяжко хворою: раптом хлюнула кров горлом... Загроза сухот, стурбовані батьки, лікування й дуже повільне видужування чи, вірніше, деяке покращування в стані її здоров'я і... знову школа в іншій глухій селі, і знову праця для свого народу до самовиснаження, до самозречення...

В наслідок яких силогізмів советської, дуже гнучкої діалектики проголошено народників ворогами народу?! І за що?! За який злочин? Це питання пекуче, як огонь, і гостре, як бритва. Колишня народна вчителька й народниця рвучко сідає на своїм вузенькім ліжку: урвалася вже й та павутинка, яка ще єднала її зі сном... Мозок працює так бездоганно-чітко, як колись, бувало, замолоду...

»Гм... Гм... Я не була героїнею, я не була вийнятком! Таких, як я, були тисячі, і саме ми творили життя. Я була маленькою краплиною в хвилях могутнього бурхливого потоку інтелігенції

в народ. Пізніше прийшла назва »Просвіта«, але в часі моєї молодости цієї назви ще не було, і ми називалися народниками. Для нас *селянин* був правним представником народу. Зовсім відмінно від нас марксистки творили культ позбавленого будь-якої власности пролетаря, дарма що робітників тоді було дуже мало. Ми — народники були ідеалістами, марксистки були матеріялістами, і між цими світоглядомо непримиренними таборами завжди йшла запекла боротьба. Я була наочним свідком цієї боротьби, а брат мій брав у ній активну участь: писав статті, виступав із промовами«. Тут думки старої вчительки, одна одну наздоганяючи, неначе на крилах, несуть її до зовсім логічного висновку: нічого дивного нема в тому, що Сталін саме під час Єжовщини проголосив народників ворогами народу. Саме так і мало бути! Це старі розрахунки марксистів із народниками. Тепер для Сталіна є добра нагода винищити всі недобитки ідеалізму й народництва, підсумовуючи такою кривавою розprawою довгі десятиріччя запеклої боротьби.

Після такого логічного висновку на душу старої ідеалістки сходить дивний спокій, і не здається вже дивним оте питання начальника спецсектору, чи не була Наталочкина мама народницею. Так, була! Може, її тепер за це арештують?! Нехай! Вона... готова і по-щирості вважає, що це був би непоганий фініш її життя.

З якоюсь особливо-пекучою насолодою згадує вона всі свої злочини супроти марксизму. Скільком сотням своїх учнів прищепила вона ідеалізм, як світогляд?! А вони в свою чергу виховували власних дітей теж ідеалістами! О, вона певна в тому, що кидане нею зерно ідеалізму не лежало в дитячій душі камінцем, а давало паросток, росло, цвіло й розвивалося... А чи не найбільшим її злочином було те, що вона свою донечку-одиначку виховала ідеалісткою?! І хіба ж дивно, що її Наталочка йде

тепер крізь усі советські »гаразди« в парі з ідеалістом-українцем, вихованцем »Просвіти«? І хіба дивно, що вони всі троє, без жодних між собою суперечок виховують Славка українцем-ідеалістом всупереч усім вимогам всемогутньої партії Леніна-Сталіна?! Боротьба триває далі, і ще питання, хто кого переможе, бо з крові замучених народжується нове покоління незламних борців!

»Як? Уже четверта?« — питає стара мати сама себе, почувши зненацька хрипкий сигнал стінного годинника.

Підвівшись тихесенько і накинувши на плечі велику теплу хустку, стара мати навшпинячки наближається до своїх найдорожчих: Славко, Михайло й Наталочка сплять усі троє так солодко й міцно, неначебто кожному з них лише вісім років минуло. І не сняться їм силогізми застрашливої советської діялектики...

Мати навшпинячки прямує до сусідньої кімнати. Це, властиво, не кімната, а сіни, і двері з них виходять просто надвір. Лише літом використовуються ці сіни, як кімната, а зимою стіни їх густо вкриваються з внутрішнього боку снігом. Ось і тепер — іще ж тільки середина листопада, а в сінях холодно, як надворі, і це примушує стареньку рухатися швидше.

— Чичирк! — це озвався сірник у старечих пальцях: його тремтливий вогник кидає пасмочко світла на заставлену аптекарськими пляшечками полицку. Одна мить, і в руках старенької вже опинилися так потрібні їй краплі на сон. Ось зараз вона їх вип'є і тоді хоч пару годин відпочине за межами остогидлої дійсности, — тієї дійсности, де ідейна праця для свого народу розцінюється, як злочин...

— Торох! Торох! Торох! — хтось щосили лупцював кулаками по дверях...

— Хто там? — зойкнула старенька, відчуваючи, як болісно холодне серце, і як тікає кудись підлога з-під її тремтячих ніг.

— Атваряй! (відома російська лайка) — відповів грубий чоловічий голос: — Это НКВД!

Якусь хвилинку грізні гості очікували, але не встигла стара відчинити, як блаженські двері так затряслися під несамовитими вдарами кулаків, що, здавалося, вони ось-ось зіскочать зі своїх іржавих навіс...

Михайло вже стояв поруч із старенькою, — блідий, але зовнішньо спокійний: повільно, без поспіху відчинив двері... Увійшло четверо: двоє в уніформі НКВД, а двоє вдягнених по-цивільному. Цих двох знав у докідлі кожен, бо це була, так би мовити, «адміністрація» житлокоопу: керівник будинків і двірник. Один із співробітників НКВД був надто високий, довгов'язий і рябий, — як видно, вартовий, а другий — присадкуватий годованець, — як видно, рангою старший.

— Гринь Міхаїл Івановіч — хто? — вигукнув він надмірно голосно, неначе на параді.

— Я, — відповів Михайло.

— Ви арестовани! — з цими словами він мотнув зневажливо головою в бік арештанта і, звертаючись до вартового, додав: — Абискать!

Вартовий негайно почав обмацувати Михайла від голови до самих п'ят, вивертаючи при цій нагоді всі кишень. Особливо цікавих наслідків цей ретельний обшук не дав, — знайдено було лише хусточку та пару карбованців грошей. Тоді годованець величаво попрямував до єдиної кімнати Гринів, а слідом за ним, як нитка за голкою, пішли й усі інші... Останнім у цій черзі людей був довгий, як та верства, вартовий, а передостаннім сам арештанта — чоловік із молодим іще, чітко окресленим обличчям і виразною сивиною на скронях.

Невеличка кімната Гринів, де й так ніде було повернутися, заповнилася людьми вщерть, бо ж до чотирьох постійних мешканців цієї людської нори параз додалося ще й четверо нічних гостей, і тепер усі восьмеро були тут. Наталя нерухомо лежала в ліжку, неначе закам'яніла: з тієї хвилини, як несамолюбиве грюкання в двері розрізало полотно її сну, вона не зробила ще жодного руху. Її молоде обличчя здавалося зліпленим із воску, як у неживої, а розширені, жахом перейняті очі з дивною повільністю пересувалися з обличчя одного гостя на обличчя другого, третього, четвертого... Щождо Славка, то він сидів надто струнко на своєму ліжку і, не кліпаючи, поважно й серйозно розглядав гостей. Його дитячий профіль під скуйовдженим волоссямком був у цій хвилині зовсім подібним до таткового, а великі іскристо-карі оченята, що були бездоганно виконаною копією маминих очей, дивилися надто поважно й надто скупчено, як для дитини його віку.

— Встать! — вигукнув годованець у бік Наталі, а звертаючись до вартового, додав: — Комнату обшукать!

Сам він, як грамотний, узявся до розгляду книжок і паперів, а вартовий тим часом з надмірною енергією перевертав усі речі догори дном: нічного столика, матраца, подушки, картини, стільці, ба навіть і Славкові іграшки... Не минуло й десятих хвилин, як чепурна кімната Гринів перетворилася в хаос після землетрусу... А перед Наталею стояла досить таки складна проблема: яким же чином їй віддягнутися? Адже попросити отаких-от гостей ніяк — річ неможлива!

Мамо, дай мені мою білизну! — сказала вона їй, одержавши все потрібне, зараз же почала вдягати під ковдрою панчохи, підв'язки, трико, тощо... Різким рвучко сіла й миттю натягнула на голі плечі

блюзку, а гості (всі четверо) масними очима стежили за кожним її рухом...

Славко не плакав. Ні, ні! Він надто струнко сидів на своєму ліжку і широко розплющеними очима надто скупчено стежив за всім, що відбувалося довкола, а губенята йому тремтіли... О, малий Славко і бачив, і чув усе! Лише розумів не все і саме тому спрагло шукав зустрічі з татковими очима. Але, Боже мій, чому ж таткові любі зеленкувато-сірі очі неначебто уникають зустрічі зі Славковими широко розплющеними карими оченятами? Чому татко навіть і глянути не хоче в Славків бік? Чому?! Ще пара хвилин такого очікування, і Славкові очі виповнюються сльозами по самі вінця, неначе два озера під час повені...

Нарешті! Таткові й Славкові очі таки зустрілися! І тоді татко зразу ж наблизився до Славкового ліжка і, пестячи рукою його скуйовджене волоссячко, сказав тихенько:

— Не журись, синку! Це, бачиш, вони по мене прийшли, і... я мушу тепер разом із ними від'їхати...

— Куди?

— До Москви, — упевнено відповів татко.

Славко задумався: новина, як видно, вразила його...

— То це по тебе вночі з Москви приїхали? Ну, а чому ж отой високий все догори ногами перевертає? А бабуся й мама чому плачуть? — при цьому питанні зі Славкових очей-озер рясним дощиком закапотіли сльози...

— Не забувай, синку, що чоловікам плакати не вільно навіть і тоді, коли щось дуже болить! Ось твій одяг. Зараз же швидко вдягайся! Раз-два!

І Славко мовчки й дуже швидко вдягнувся, зусиллям проковтнувши сльози. Не встиг він зі свого

ліжка додолу зіскочити, як високий-рябий вже перевертав іще теплу дитячу постіль.

Раптом... годованець підкликав до себе двірника і щось йому на вухо шепнув, а той, послужливо хитнувши головою, підтюпцем побіг надвір... Не минуло й пари хвилин, як двірник уже й назад повернувся в супроводі третього енкаведиста.

— Єзжай абратна і привезі мене печать і сюргуч!

— Єсть, таваріщ начальник! — відповів третій енкаведист і, цокнувши підборами нових, блискучих чобіт, метушливо зник за дверима.

З діловим виглядом ученого годованець продовжував переглядати папери з Михайлових шухляд. Ось він знайшов три пашпорти родини Гринів, дуже уважно й повільно всі їх перечитав, два поклав на місце, а одного заховав собі до кишені. Ось очі його раптом заблищали, і він рвучко розгорнув на столі мапу України.

— А-а-а! Карта! Шпiон!

— Я викладаю економгеографію на вечірніх курсах залізничників, і тому в мене мусить бути мапа України, — твердо, навіть ледь-ледь насмішкувато заявив Михайло.

— Малчать! — фальцетом заверещав годованець і діловито заховав собі до портфеля мапу України, — очевидно, як «речевий доказ» Михайлової шпигунської діяльності.

— Жена арестованнова! Саберіте вещи мужа! Можна только две-три смени белья і больше нічево!

Увесь час трусу Наталя сиділа мовчки й нерухомо на крайчику свого розмотлошеного ліжка. Оця її мовчазна заклякність непокоїла Михайла: а чи не збожеволіла вона, бува? Тепер вона так само мовчки підвелася й почала готувати білизну чоловікові. За вікном, як і вночі, усе ще падав хлюпцями змішаний зі снігом дощ, але хтось невідомий почав уже робити те єдине вікно з єдиної кімнати Гринів

яснішим, білішим... Крізь заволочене густими хмарами небо, крізь густу мряку змішаного зі снігом дощу в єдине вікно єдиної кімнати Гринів убогою сиротою зазирає світанок нового в їхньому житті дня...

Чи це не світанок, бува, примусив енкаведистів поспішати? Їхня робоча ніч »на користь« соціалістичного суспільства вже й справді кінчалася, і їм треба було подумати про те, щоб людям з очей зникнути: день — час для сну й відпочинку співробітників НКВД, бо установа ця, як правило, працює вночі. Мабуть, саме тому разом із першими відчутливими ознаками світанку годованець зробився метушливим: змахнувши з себе пих начальника, він разом із вартовим почав викидати речі з кімнати до холодних сіней. Крізь широко розчинені обидві половинки дверей летіло гурганом усе: постіль і меблі, одяг і дитячі іграшки. Лише книжки й папери не летіли: вони чомусь залишалися лежати в кімнаті. А коли пів сьомої повернувся, на решті, післанець із печаткою, то...

— Вихадіте! — владно скомандував годованець: — Сейчас ваша комната будет запечатана!

Лише тоді збагнули нещасливі, навіщо була потрібна годованцеві та печатка...

Наблизившись до годованця, Михайло заговорив тихо, але переконливо:

— Я, як арештант, очевидно, не житиму тут... Але ж лишається моя дружина: вона людина з вищою освітою, працівник високої кваліфікації, член спілки. Її мати — колишня вчителька з тридцятип'ятирічним стажем. Вони обидві — трудовий елемент і мають право на житлову площу. Але цього мало: разом із ними лишається дитина, яка чейже теж має певні права! Якщо ви запечатаете нашу єдину кімнату, то вони всі троє примушені будуть жити в холодних сінях, з яких двері ви-

ходять просто надвір. Це смертний вирок для всіх трьох, а вони ж іще не є арештантами! Я прошу вас, як людину, — залишіть нашу єдину кімнату моїй родині! Усі мої папери, яких ви ще не розглянули, ви маєте можливість забрати з собою, поклавши їх до моєї великої валізи. Ось вона!

Протягом Михайлової промови годованець розглядав його з неприхованим зацікавленням, як рідкий експонат: мабуть, у його енкаведівській практиці не доводилося йому зустрічати арештанта, який насмілювався б про щось його просити.

— Вихадіте! — в тоні годованця на цей раз бриліла погроза, а в його малих зіщулених очах з'явилися лиховісні вогники.

»Що ж я мовчу?? — подумала Наталя: — »Ясна річ, що на прохання арештанта він не звертає уваги, а ось коли я його попрошу...«

— Товаришу начальнику! — заговорила вона, хвилюючись: — Приїхавши до нас... десь, мабуть, пів п'ятої ранку, ви, очевидно, мали при собі ордер на арешт мого чоловіка, але наказу забрати від нас нашу єдину кімнату у вас не було, бо ж за печаткою ви післали значно пізніше, — десь, мабуть, у шостій годині ранку. Чи ж не так? Нашу єдину кімнату ви запечатуйте... з вашої власної ініціативи, і я думаю, що... цілком у вашій владі залишити її нам. Благаю вас: лишіть кімнату нам! Згляньтеся на мого хлопчика! Згляньтеся на мою маму стареньку — колишню народну вчительку! А щодо мене, то... ось, будьте так ласкаві, прочитайте довідку про те, що я стаханівка!

Сите обличчя годованця залишалося дерев'яним: жоден мускул не поворухнувся, а гострі й холодні зіщулені очі не придбали тепла... Довідка про те, що Наталя — стаханівка, виявилася непотрібною і дрібно-дрібно тремтіла в її тоненьких пальцях.

— Пріказиваю вийті! — з цими словами годованець недвозначно помацав свій наган. Усі вийшли

мовчки. Останнім вийшов наймолодший з вісьмох присутніх — Славко. І тоді енкаведисти, замкнувши двері й забравши ключа собі, нависили на обох половинках карукові печатки, ще й з'єднали їх між собою шнурочком.

— Жена арестованнова! Ви несьоте всю атветственност за целость і неприкасавеннасть печатей НКВД! — з цими словами годованець почав писати розписку на крайчику щойно викинутого з кімнати письмового столика. Писав надто повільно, з труднощами виводив кожну літеру зокрема, раз-у-раз перечитуючи щойно написане. Це все разом узяте настільки зацікавило Славка, що він наблизився до столика і... став собі коло застрашливого годованця, спостерігаючи за появою літер з-під великих міцних пальців... І, Боже мій, які ж то були жалюгідні каракулі! Одна лежала на правім боці, друга на лівім, третя була надто високою в порівнянні зі своїми сусідками, а четверта народжувалася такою замурзаною, що годі було її прочитати! А всі літери разом узяті були неначебно п'яні й гоїдалися, і Славко мимоволі подумав, що він (Славко Гринь!) може писати і краще, і швидше, ніж оцей-ось відгодований на сало дядько в уніформі НКВД!

— Разпішітєсь! — гаркнув годованець Славковій мамі, а сам аж зсунув собі кашкета на саму потилицю: так він упрів від труднощів писання!

— Найперше дозвольтє мені прочитати те, що я маю підписувати! — відповіла Наталя і почала читати. Це була розписка, яка твердила, що дружина арештанта Наталя Гринь свідомо тієї відповідальности, яку на неї покладено за цілість і абсолютну недоторканість печаток НКВД та залишених у запечатаній кімнаті речей. Оце й усе! І отаку-от розписку цей »начальник« писав майже півгодини! Безграмотність цієї розписки настільки вразила Наталю, що вона мимоволі усміхнулася: соромно

було ставити свій підпис під таким »документом«. »Невже закінчення школи по ліквідації неписьменності не є обов'язковим для агентів НКВД?« — хотілося Наталі спитати цього »начальника«. Гостре слово вже готове було злетіти з її уст, але вона своєчасно прикусила собі язичка: тим можна пошкодити Михайлові, а тому... мовчки підписала розписку.

Сховавши розписку собі до портфеля, годованець заметушився: він поспішав, бо писання забрало справді багато часу, і було вже після пів восьмої. Він квапливо вдягав свою енкаведівську шинелю і наказав арештованому вдягатися.

— Татку! Татку! І я з тобою до Москви поїду! — на весь голос закричав Славко і стрімголов кинувся в татові обійми.

Міцно й ніжно пригорнув Михайло до себе худеньке тремтяче тіло сина, а пальцями лівої руки пестив русяве, сьогодні нерозчесане волоссячко...

— Слухайся мами та... бабусі! Слухайся їх так, як ти... мене... звичайно... слухався! Чуєш, синку?

Славко чув. Він чув не лише татові слова, але й іще ЩОСЬ, що заваджало татові говорити, раз-у-раз затримуючи окремі слова в його горлі. Славко відчував, що татко говорить не те, що хотів би йому в цій хвилині сказати, і саме тому спрагло очікував таткового наступного слова. Але... слів не було більше! Було тільки те ЩОСЬ, яке заваджало татові говорити, і саме до того »ЩОСЬ« прислухувався Славко всім еством своїм...

Щоб не лише чути, а й бачити, Славко рвучко відхилився і глянув у рідне таткове обличчя, в його любі зеленкуваті-сірі очі під дугами розмашистих брів... І... що це?! Боже мій, що це?! Та ж чоловікам плакати вільно лише тоді, коли в родині хтось помер, а поза тим ні! ТАК казав Славкові татко...

Чи ж це не *смерть*, бува, прислала сьогодні своїх післанців до їхньої хати?! Цей здогад яскравий, як блискавка, і гострий, як лезо ножа: він пронизує Славкове ество наскрізь, і, вдивляючись у таткові, заволочені сльозою очі, Славко теж плаче-кричить... Той довго стримуваний плач-крик диким птахом виривається Славкові з грудей і крізь щілини в старих уже дверях свавільно летить надвір, бо в сінях йому тісно. На крилах листопадового вітру той плач-крик дитячий летить у простори, будить тих, що ще сплять, сповіщає і сполохує довкілля...

А годованець тим часом нетерпеливиться: йому тих «ніжностей» рішуче забагато! Ось він щось щепнув вартовому, показуючи очима на хлопчика в обіймах батька, а сам поспішив відчинити двері з сіней надвір нарзтіж. Ось обидва енкаведисти рішуче наблизилися до тих двох, які, міцно обнявшись, здавалося, зрослися-з'єдналися навіки. Вартовий щосили рвонув Славка до себе, а годованець у ту ж таки мить виштовхнув арештованого крізь нарзтіж розчинені двері надвір... Кинувши Славка на купу речей на підлозі, вартовий схопив валізку з білизною арештованого і стрімголов побіг наздоганяти свого начальника. Отак сталося, що ні з Наталею, ні з її мамою не встиг Михайло попрощатися...

* *
*

Схопивши чорну материну хустку й накривши нею голову, біжить Наталя щосили, щодуху до воріт, де стоїть «чорний ворон»*...

---

*) Чорне, з усіх боків закрите авто, яким енкаведисти возили арештованих, називалося в народі «чорним вороном».

— Дозвольте з дружиною попрощатися! — звертається Михайло до годованця.

— Толька пакароче і... без нежностей!

На мить притиснув до себе й поцілував у чоло так до болю сумно, як цілують покійників...

— Збережи сина, Наталочко!

Сказав і... зник за чорними дверцятами чорного ворона, який, крякнувши, рвучко рушив із місця і за хвилину зник за рогом сусідньої вулиці.

Довго стоїть Наталя посеред вулиці, дивлячись широко розплющеними порожніми очима в порожній слід. Чорна хустка зсунулася їй аж на самі плечі, і змішаний зі снігом дощ дозвільно полоще її чорне пухнасте волосся, а струмочки холодної, як крига, водички течуть їй за комір сукні... Вона не почуває на собі поглядів кількох жінок, які, заховавшись від дощу під захисним дашком воріт, пажерливо споживають якусь дуже цікаву новину з уст Наталиної найближчої сусідки, що стоїть у центрі групи, раз-у-раз на дивну постать під дощем очима показуючи.

До свого »помешкання« Наталя йде не своїми, а позиченими від столітньої людини ногами. Минаючи групу сусідок, які вмить замовкли, каже їм чемно »Доброго ранку!«

Жодної відповіді. Неначе по команді, всі враз стають до Наталі спиною, надто пильно вдивляючись у протилежний бік вулиці, дарма що там немає нічого цікавого: ніхто не йде, бо дощ наддав сили...

Біля самого порога до своїх сіней Наталя спиняється: оце тут її місце під сонцем! Оце тут, у цих холодних сінях разом із синком та своєю старенькою мамою мусить вона зустрічати не лише листопадовий дощ зі снігом, але й січневу сніговію з морозами та вітрами! Якщо не сьогодні, то вже завтра напевно її з роботи виженуть, а в трудовому списку напишуть: »звільнено за зв'язок із ворогами народу«. З таким вовчим квитком їй ніде жодної

іншої роботи не дадуть, бо на ній лежатиме тавро: вона вже не буде товаришкою, не буде й громадянкою, а лише »женою врага народа«. Така доля всіх дружин арештованих, то чому б її доля мала бути інакшою?! І не лише сусідки, а всі знайомі й друзі перестануть із нею вітатися, просто її не пізнаватимуть, а при зустрічах обминатимуть, неначе якусь проказу... Усе це вона знає! Знає вона також і те, що змінити своє становище на краще можна тільки ціною зречення свого чоловіка. Але вона не зречеться! Ні, ні! Вона лише спиняється на хвилинку на порозі нової доби...

Наталя чомусь не переступає порога до своїх сіней: може, їй страшно? Вона лише дивиться пильно крізь мале віконце вгорі дверей: купи безладно порозкиданих речей, неначе після погрому, а на одній з тих куп, загорнувшись у коц, сидять бабуся і внук. Крізь нещільно зачинені двері чути, як гомонить бабуся, і як схлипує внук... Нарешті! Наталя вже робить рішучий рух, щоб переступити поріг тих сіней, що мають їй тепер служити за спальню, вітальню, ідальню, кухню й пральню, але... що це? Бабуся враз струнко підводиться і рішуче веде внука до тієї стіни, де під годинником висить календар...

— Я навчила тебе користуватися календарем і годинником, — говорить стара вчителька, і голос її бринить так наказово й металево, як колись, бувало, у клясах бринів: — Що бачиш ти на календарі?

— 16 листопада, — крізь сльози відповідає Славко: — Але це було вчора, а щоб одержати сьогодні, треба один листочок зірвати.

— Зірви!

Славко слухняно зриває.

— А тепер прочитай сьогоднішню дату повністю!

— Субота, 17 листопада 1937 року.

— Добре! Глянь ще й на годинника і скажи мені, що він показує!

— Доходить восьма. А... коли »вони« постукали? — питає Славко.

— »Вони« постукали... десь, мабуть, хвилин десять по четвертій. Це сталося на світанку 17 листопада 1937 року. Ти не смієш забути цього світанку так довго, як довго ти житимеш!

— Я не забуду ніколи!

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

ЄЖОВІ РУКАВИЦІ

Грюкнули чорні дверцята чорного ворона, і зник промінь світла, зникло життя... Темніше, ніж у колодязі! Але, добре знаючи місто, Михайло стежить за поворотами чорного ворона і орієнтується, куди його везуть: ось досить довга їзда Катеринославською, а це ось повернули вже праворуч — до центру, переїхали мостом через Лопань, потім Павлівський і Миколаївський майдани, де одноманітне полотно міського шуму яскраво гаптувалося галасом грайливих трамвайних дзвоників, і... раптом не чути трамваїв! О, то це вже, напевно, Сумська! Ще кілька поворотів, повільний в'їзд і зупинка...

Знову грюкнули чорні дверцята чорного ворона, і враз світло дня сліпучим снопом урвалося в чорне черево чорного ворона...

— Вихаді! — скомандував захриплий пияцький бас, і Михайло вийшов. Закрите подвір'я в'язниці НКВД на Чернишевській. Енкаведист наказав не

оглядатися і повів новоприбулого до будинку в'язниці, а потім якимось коридорчиком до дверей... Що ж чекає його за цими дверима?

Енкаведист запхав Михайла останнім до невеличкої кімнати, вщерть набитої людьми різного віку й статі: це були енкаведівські жнива минулої ночі! Справжня діжка з оселедцями! Тут за трьома столами енкаведисти реєстрували новоприбулих. Праворуч від них, під вікном Михайло побачив двох роздягнених до спідньої білизни жінок, а поруч із ними кількох чоловіків у самій білизні... Стоячи на пальцях ніг, Михайло стежив за тим, як метушилися енкаведисти, обмацуючи одяг, речі, чоловіків і... жінок. Ось закуток, де не на словах, а на ділі здійснювалася рівноправність жінок, а разом із нею і большевицьке гасло: »Геть сором!«. Щоб дізнатися, що ж саме забирають під час обшуку, Михайло вперто протискувався межі людьми, аж поки не побачив на власні очі, як летіли на купу в кутку кімнати ножики, олівці, склянки, відірвані від штанів металеві гачки, гудзики, тощо... Знайдені гроші забирали під квитанцію, за яку арештант, розуміється, не міг нічого купити.

Трохи схилившись у тісно збитому натовпі, Михайло тихесенько розпоров ножичком свої шкіряні гетри і вложив туди 50 карбованців. Лишалось ще сто цілою купюрою. Куди ж їх заховати? Хвилина роздумування, і... в нижній кут зимового плаща поміж вату знаменито заховалася асигнація і вмить знайшла собі там досить зручний притулок. Чи ж пощастить цих 150 урятувати?

— К акну павернісь! — чується нараз команда, і всі, як один, роблять одночасово неймовірне зусилля в тісно сконденсованій масі людських тіл і... повертаються, згідно з наказом. Оглянувшись крадькома, Михайло бачить, як виводять групу арештантів із дверей ліворуч у коридор до виходу... І знову команда: — Можна ат окна атвернуться!

Що це? Енкаведист за столом вигукує Михайлове прізвище. Уже? Так швидко? — дивується Михайло, прямуючи до стола серед тісно збитих людських тіл, що сумлінно розсуваються, даючи дорогу «покликаному».

— Ім'я, по-батькові, вік, партійна приналежність, сімейний стан, де народився, — підписавши про себе ці відомості, Михайло, згідно з наказом, іде в куток...

— Раздевайся!

Глянув Михайло довкола, а поруч роздягається жінка... Щоб не зустрічатися з нею очима, Михайло почав роздягатися, стоячи до неї спиною, а обличчям до вікна. А роздягаючись, думав, де і як заховати маленького хемічного олівця...

Отак, не оглядаючись на жінку, роззувся, роздягнувся і, заховавши олівця між середніми пальцями лівої руки, представ перед тими енкаведистами, що виконували тут обов'язок обмацування й обшукування. Зціпивши зуби, витерпів цю понизливу для людської гідності процедуру, і... о, радосте! Малий хемічний олівець був урятований! На руки лише подивилися, чи нема, бува, на них перстенів, але рук не обмацували. Штани повернули назад без єдиного гудзика, без пряжки, ба навіть і без гачка, плаща повернули з грошима (100 карб.), а черевики без шнурівок... Забрали гетри з грошима (50 карб.), валізку, металеву чашку й ложку, кишеньковий ніжик і ремінь... Буханку хліба віддали назад, але у вигляді дрібно посічених кусочків, віддали також подарунок дружини — сливове варення, але... вивернули його зі скляної посуду на в'язничну тарілку...

Зложивши все своє майно в простирало, зв'язав його оклунком і, коли наказано було йти, то поклав той оклунок собі на плечі. Довго йшов у супроводі

енкаведиста коридорами, а потім наверх сходами, тримаючи однією рукою оклунок на плечах, другою тарілку з варенням, та ще тією ж таки самою рукою мусів тримати й штани, щоб не впали додолу, — адже всі гудзики, гачок і пряжку зрізано й забрано! Нарешті, вийшовши на п'ятий поверх, пішли коридором і спинилися напроти дверей з числом »45«. З протилежного боку надійшов енкаведист із ключами: зняв великого висячого замка, без поспіху відсунув засув, а тоді іншим ключем відімкнув внутрішній замок і, нарешті, відчинив гостинні двері. . . »О, раю мій, раю, советський раю, чи не вживався ти мені в кошмарах мого дитинства, коли я, бувало, кричав уночі?!«

З металевим грюкотом-скреготом зачинилися ще й на два замки замкнулися за Михайлом тяжкі в'язничні двері. Він опинився в кімнаті метрів три завширшки та метрів шість завдовжки з одним загратованим вікном. У цій кімнаті було чотири залізних одинарних ліжка з виключно брудними сінниками на них та п'ятнадцять чоловік арештантів із виснаженими бородатими обличчями. Дехто з них сидів на ліжку, дехто просто на брудній долівці, а дехто, знявши з себе чорну від бруду сорочку, заклопотано шукав у ній вошей: шукав, знаходив і бив з очевидною насолодою. . .

Михайло з трудом зробив кілька кроків уперед вузьким проходом попри бочку-парашу, з якою він мав нагоду познайомитися ще під час своїх попередніх ув'язнень. . . Почував на собі тягар поглядів п'ятнадцятьох. Минувши парашу, спинився і привітався з товаришами недолі. Відповіли. Уважно розглядався довкола, шукаючи місця, де б покласти свою ношу і де б самому присісти. Арештанти, що

сиділи на одному з ліжок, трохи посунулись і досить доброзичливо запропонували Михайлові сісти на самому крайчику. Але Михайло вагався. Вигляд сінника викликав у нього непереможну нудь, і він продовжував стояти, роздивляючись і вагаючись: чи не краще було б сісти просто на долівці, отам під стіною? Погляд його мимоволі впав на арештанта, що лежав нерухомо вздовж стіни на долівці, раз-у-раз схлипуючи й ковтаючи повітря з трудом... На його обличчі були свіжі синяки, на грудях і на руках кров.

»Що це значить?« — спитав очима переводячи погляд своїх розширених зеленкувато-сірих очей з лежачого на в'язнів...

»Посидиш, — дізнаєшся!« — зрозумів він мовчазну сувору відповідь в'язнів.

Постоявши ще пару хвилин і поборовши в собі останній спротив, поклав оклунок зі своїми речами в бруд, під ліжку, а тарілку з варенням на підвіконня; сам присів на крайчику завошивленого ліжка.

»Ну«, — звернувся він у думках до всіх наявних тут вошей, блощиць і бліх: — »Тепер лізьте, кусайте, пийте мою кров! Ви, безумовно, теж заплановані для вирішення певних проблем другої Сталінської п'ятирічки!«

В'язні натовпом оточили Михайла: розпитували, що чути на волі, чи багато арештантів привезено цієї ночі, тощо... Михайло для ока підтримував розмову, дещо оповідав, але дуже обережно, пильно стежачи за кожним своїм і чужим словом і твердо пам'ятаючи про те, що за Єжова насиченість людської спільноти шпигунами досягнула справді стаханівського рівня. Недаремне ж бо народ так влучно відбив цей стан речей у приповідці: »де зібралось

трое, там один, напевно, сексот.* А тут же було в одній кімнаті шістнадцять! О, серед них, напевно, були таємні агенти НКВД, що мали своїм завданням викликати інших в'язнів на більш-менш одверті розмови, щоб...

Ні, ні! Михайло не даремне був якийсь час педагогом і аж так зовсім легко він не дасть себе зловити! І не минуло й чверти години, як він уже спрямував свою розмову з товаришами недолі на бажані для нього рейки, а саме: він дуже уважно вислуховував, що говорили інші, а сам обмежувався лише парою незначних слів, киданих час від часу, щоб не виглядати диваком і мовчальником. А прослухати першу лекцію про те, що ж то справді таке оті «Єжові рукавиці»,** йому, як новакові, не шкодило! Багато дізнався він про голод, знущання й тортури під час слідства, а отой закривавлений, що лежав, стогнучи, під стіною, був промовистою ілюстрацією.

З-поміж великої маси інформацій першого дня неволі найбільше приголомшило Михайла ось що: *слідчий сам визначає провину кожного в'язня, обов'язком якого є ту визначену згори провину підписати. Чим швидше в'язень це зробить, тим швидше його тортурувати перестануть, слідство в його справі закінчиться, і тоді... О, тоді той, що підписав на себе продиктовану слідчим провину, за*

---

*) «Сексот» походить від сполучення двох рос. слів: «секретний сотрудник».

**) Тогочасні советські часописи раз-у-раз показували Єжова в так званих «дружніх шаржах» із його власним, нешаржованим обличчям в уніформі НКВД з неприродно здовженими руками, вдягненими в рукавиці з «хутра» їжаків, колючками назовні. Отак озброєними руками Єжов стискав «ворогів народу», яких щойно вихопив із присутнього тут натовпу і цупко тримав поміж своїми колючими пальцями. Мабуть, влучність цього шаржу була глибшою, ніж уявляла собі цензура, бо дотеп «єжові рукавиці» пішов гуляти по ССРСР.

»гарну поведінку« дістає білого хліба, ковбаси, цукру й курива. Що діється з ним далі, невідомо, бо, як правило, після підписання протоколу обвинувачення в'язень зникає з камери... Ну, а як хтось уперто не хоче взяти на себе вини, як, наприклад, отой, що онде лежить і стогне під стіною, то... його все одно примусять це зробити. Бо підписати на себе те, в чому обвинувачує слідчий, мусить кожен!

У камері було не тільки тепло, але й душно, а Михайло раз-у-раз відчував, що все тіло його здригається від якогось дивного й дуже неприємного холоду. Невже? О, невсе це можливе в країні будованого соціалізму, де саме тепер запроваджується в життя »найдемократичніша в світі« Сталінська конституція?!? Виходить, отже, що глухі чутки, які хтось невловимо розносив про тортури й знущання за мурами НКВД, не були бабськими плітками!

У шостій годині вечора всім в'язням роздали по чашці гарячої несолодкої води, що мала, очевидно, нагадувати про чай. Михайло пригадав собі, що має посічений на дрібні шматочки хліб і виляє на в'язничну тарілку варення. Дістав те й друге, дбайливо помастив шматочки хліба варенням і тоді обійшов усіх в'язнів, даючи кожному по шматочку... Слова подяки, що їх одержав Михайло від кожного, були лише слабою тінню того зворушення, що його випромінювали арештантські очі. Не прийняв гостинця лише той побитий, що лежав під стіною.

У дев'ятій годині дозволено було лягати спати. Місця на ліжках дістали ті, що давніше опинилися в цій камері: на кожному ліжку лягло двоє »валетом«, себто в різні кінці головами, і так розмістилося восьмеро »стажем старших«, а решта мусіла шукати собі місця під ліжками або й просто на підлозі. Під ліжком було краще, бо воно заслоняло

очі від нестерпно-сліпучого світла лямпи. »І навіщо в такій маленькій кімнаті горить отака сильна електрична лямпа?« — думав Михайло. Йому підвезло: дістав місце під ліжком і то досить таки далеко від парасі, що забивала не лише ніс, але й горло нестерпно-бридким запахом. Але... під ліжком виявилася одна непередбачена незручність: в'язничні ліжка були низенькі й не дозволяли лягти боком. Можливо було лежати або на животі вниз обличчям або на спині горілиць.

Михайлові не спалось... Думки, одна одну наздоганяючи, чорними круками кружляли над ним, з логічною переконливістю віщуючи спочатку муки, а незабаром і фізичне знищення не лише його, але й усієї його маленької родини. Де вони тепер, — його близькі, рідні, єдині? Ще в снігах чи вже на вулиці? Можливо, що керівник будинку поспішив виявити свою ретельність щодо переслідування родини «ворога народу» і вже викинув усіх трьох на вулицю. Подібні випадки бували! А Наталочка що тепер робить? Спить чи думає? Завтра її вже, напевно, звільнять і ніде жодної іншої роботи не дадуть, а всі ті, що досі шанували її, відсахнуться від неї, як від затаврованої.

Затихла камера Ч. 45, бо сон-чародій, доброзичливо розпростерши свої широкі захисні крила, рятував, як міг, усіх шістнадцятьох від нестерпної дійсності... Лежачи горілиць під ліжком, Михайло спав тим мережаним сном, крізь рясні дірочки якого він усе чув і невпинно чогось очікував... Ось його чуйне вухо схопило якусь невеличку метушню під дверима: щось зашаруділо, щось ніби відчинилося і чийсь голос виразно промовив:

— На букву »К«.

Михайло миттю висунув голову з-під ліжка і при сліпучому світлі лямпи побачив дегенеративну

морду в отворі квартирки* у верхній частині вхідних дверей.

— На букву »К«, повторила морда.

В'язні прокинулися . . .

— Комарницький! — сполохано відгукнувся Михайлів сусід.

— Нет! — відрубала морда: »На букву »К«!

— Коваленко! — вигукнув, нарешті, в'язень, що прокинувся пізніше всіх.

— Ініціяли? — спитала морда.

— Д. М.

— Скажи ініціяли повністю!

— Як же я можу сказати ініціяли повністю? — здивувався Коваленко: — Це ж початкові літери!

Вимога сказати ініціяли повністю повторилася та ще й з додачею російської лайки.

— Може, ім'я та по-батькові? Дмитро Микитович! — відповів Коваленко.

— Вихаді без вещей!

— Коли кличуть уночі без речей, то це на допит, — пояснив Михайлові сусід.

Тим часом Коваленко, чоловік років п'ятидесяти, напружено-швидко вдягався, не попадаючи рукою в рукав . . . Він працював головним інженером на заводі, мав перед совладою не абиякі заслуги, був навіть нагороджений орденом Леніна, а до цієї камери прибув лише вдосвіта, — ці відомості Михайло дістав від свого сусіда під ліжком, який, перевертаючись зі спини на живіт, додав повчально:

---

*) Квадратовий отвір розміром людської голови, що цілком закривався дверцятком таким же завтовшки, як і двері, та замикався ззовні, себто з коридора. Крізь такі спеціальні квартирки адміністрація комунікувалася з в'язнями: передавалися розпорядження, виклики на допит, тощо . . . Посередині дверцятка був так званий »вовчок« — круглий отвір діаметром 2-3 сантиметри, закритий склом. Крізь оцей вовчок вартові стежили за поведінкою в'язнів у камері.

— Коваленко — велика риба! Побачимо, в якому стані він повернеться...

І знову затихло в камері Ч. 45, а Михайло справді почав дрімати: зник зв'язок із його місцем під ліжком, і натомість з'явився Славко в його новенькому ще убранні школяра, коли раптом...

— На букву »С«!

— Сахно Іван Іванович.

— Вихаді с вещами! — скомандував голос з отвору кватирки.

— Якщо з речами, то це значить, що його повежуть до Холодногірської в'язниці... Або, може, просто до іншої камери переводять, — знову пояснював Михайлові сусід: — З цим Сахном слідчий ще не покінчив... Сахно — міцний хлопець і ще не розколовся.*

Викликали ще й ще когось, привели ще трьох свіжих в'язнів... Михайло вже не висовував голови з-під ліжка: то потопав безсило у хвилях якоїсь мрячної мли, то раптом знову виринав на поверхню і... знаходив своє власне тіло на брудній долівці, під ліжком... Але на світанку він таки заснув міцніше і був повернений до невеселої дійсності не голосом »на букву«, а гуркотом дверних замків та засувів. Прокинулися й інші арештанти. Висунувши голову з-під ліжка, Михайло побачив в отворі широко розчинених дверей Коваленка, що переступав поріг камери, тримаючись за одвірок і тяжко стогнучи. Його обличчя було закривавлене, а за плечима його мальовничо височіла кремезна постать енкаведиста. Утративши контакт із одвірком, Коваленко, неначе той повний мішок із борошном, м'яко впав на парашу. В'язні мовчки допомогли йому досягнути свого місця на підлозі. З гуркотом зачинилися й замкнулися двері... Ніхто не порушував

---

*) На в'язничнім діалекті »розколотись« — значить визнати себе винним.

тиші, що прийшла натомість, дарма що ніхто не спав; ніхто не розпитував Коваленка . . .

Наступні ночі були подібні до цієї першої: забирали людей »на букви«, а повертали без »букв«, а інколи й без зубів і без пам'яті.

Мабуть, не випадково слідчі НКВД »працювали« вночі: це сильніше впливало на нерви й психіку в'язнів, це швидше виснажувало й позбавляло відпорності в боротьбі за своє розтоптане право людини на сякий-такий самозахист у нерівній боротьбі зі слідчим. І не випадково виклик одного будив і сполохував усіх! Така система викликів передбачливо прискорювала процеси »розколювання«, бо вдень спати було не вільно: крізь вовчок вартові ретельно стежили за тим, щоб в'язні не спали й навіть не дримали.

Після ночі майже без сну починався для в'язнів день: у сьомій всі мали бути наготові до виходу, що мав метою умивання, випорожнювання параші та полагоджування природних потреб, для чого встановлювалася черга під тиском неймовірного поспіху. Річ у тім, що для полагодження цих потреб камері Ч. 45 давалося 15 хвилин, дарма що в'язнів було 19. Дарма що вбиральня була розрахована лише на дві особи! Хто не встигав полагодити своїх потреб у межах дозволеного часу, той мусів використовувати для цієї мети парашу в камері, а це спричиняло нестерпний сморід на цілий день і мучило всіх. Наступний вихід був лише перед сном, коло дев'ятої години вечора.

Михайла гризла-сушила думка, що Наталю, мабуть, теж арештовано. А може, вона вже сидить у цій же в'язниці? А може, на цьому ж таки поверсі? Як дізнатися?

Одного разу він звернув увагу на те, що стіни в убиральні, хоч і брудні, але настільки ще білі, що

написане олівцем слово буде, напевно, читатися. Гм... І як він раніше до цього не додумався?!

Збереженим кусочком олівця він написав на найчистішому місці: »На, я 45«. І так писав щодня, сподіваючись, що, може, Наталя прочитає, пізнає його руку і... відповідь... Але відповіді не було жодної. Прийшовши наступного разу, Михайло вже не знаходив свого напису: очевидно, його стирали енкаведисти. Писав знову те саме, — писав дуже обережно, оглядаючись, щоб не попастися. Писав уперто щодня, щоб знайти розв'язку тієї загадки, що сушила його більше, ніж власне ув'язнення. Де ж вона?! Ще на волі чи вже в клітках Єжових рукавиць?! А Славко? При самій лише згадці про сина йому враз ставало так нестерпно боляче, що в кутиках очей видушувалися пекучі, як іскри вогню, сльозинки, яких не бачив ніхто... А чоловікам же плакати не вільно навіть і тоді, коли щось дуже болить!

Минали дні, падаючи у вічність однаковими, до нудоти точно розрахованими краплинами. У восьмій, після »прогулянки« до вбиральні давали в'язням їсти — завжди ту саму баланду* з пшоно або ячмінної крупи без жодного нятяку на будь-який жир. До точно відміряної порції баланди додавався кусочок хліба — грамів 200-250, якого мало вистачити арештантові на цілий день до самого вечора. А ввечері, в шостій в арештантський шлунок потрапляла цілісінька чашка гарячої несолодкої води. Майже всі мали в кишенях квитанції про забрані в них при вступі до в'язниці гроші, але... до закінчення слідства, себто до визнання за собою певної вини арештант не мав права будь-що за свої власні гроші купити. Михайлові від якогось часу почало здаватися, ніби в його організмі оселилася якась клята тварина, що смокче, гризе й дряпає його

---

*) Баланда — дуже ріденька арештантська зупа.

невпинно... З кожним днем усе жорстокіше, сильніше, пекучіше. У невинним поединку з тією твариною минали неприродно здовжені години, протягом яких Михайло з цікавістю спостерігав за курцями: вони пажерливо кидалися на кожного нового в'язня, крутили тремтячими пальцями недокурки і висмоктували з них чудовий смачний дим, опікаючи собі уста; вони лаялися, спльовуючи надмір слини на брудну долівку камери, і здавалися потонулими в безодні людських терпінь значно глибше, ніж некурці.

Удень арештанти мусіли сидіти тихо, розмовляючи лише пошепки. Як в'язень «без стажу», Михайло вислуховував усе те, що оповідали в'язні «зі стажем», і новий фантастичний світ показував перед ним своє нутро, свою затаємничену від вільних людей суть, в існування якої трудно було повірити. Так, наприклад, від тих, що поверталися з допитів, Михайло дізнався про те, що слідчі не обмежуються вибиванням зубів та відбиванням печінок: щоб примусити підписати протокол обвинувачення, коли звичайне биття не помагає, — б'ють ремінними й дротяними нагайками, викручують і ламають пальці й руки (зокрема за допомогою дверей), запихають патики в задній прохід, мочаться в обличчя, тримають то в холодильні, то в парні, ставлять на кільканадцять годин на так звану «стійку» обличчям до самої стіни й на струнко, а коли в'язень падає, то обливають холодною водою і наказують далі стояти... Особливо далось в'язням взнаки колоття гострими речами: кололи знаenzaцька, несподівано то в бік, то в груди, то в плечі...

Як правило, тортували, аж поки в'язень не погоджувався підписати протокол обвинувачення або... аж поки він не втрачав притомности. Саме до такого непритомного стану був доведений той в'язень, що лежав під стіною: ось уже минуло п'ять

діб, як він не їв, не пив і до притомности не повертався, лише стогнав утробою день і ніч. Михайло поглядав на нього з пошаною, бо протокола він не підписав, дарма що зробили з нього шніцель.

Слідчий при визначенні провини арештантові користувався виробленими вже в практиці НКВД стандартами, бо всі можливі обвинувачення розподілялися на певні групи, а саме: шпигунство на користь будь-якої чужоземної держави, організація повстання проти совлади, саботаж і шкідництво на роботі, агітація проти совлади, організація вибухів залізничних і дорожних мостів, склепів, тощо, спалення державної або колгоспної власности і таке інше...

— Скажі, хто тебе завербовал і каво ти завербовал в контрреволюціонную організацію? — з таким стандартним питанням слідчий звертався до кожного арештанта. У процесі тортур арештанта звичайно розколювався й називав прізвища своїх знайомих, співробітників або сусідів. Усіх названих, розуміється, арештовували, тортурували й одержували від них нові прізвища: таким чином »організація«, виявлена чуйними вартовими внутрішньої безпеки, чисельно зростала...

— І каже мені слідчий, що я — шпигун на користь Польщі, — в стані крайньої розпуки оповідав Михайлові селянин років 50-ти з ріденькою борідкою і яснокарими розумними очима: — А я божусь, що ні сном, ні духом про шпигунські діла не знаю... А він тоді давай мене по-руськи ляять, щоб признався... Каже, ти, сякий-такий на Максиміліянівську м'ясо возив?.. Кажу, — возив... А хіба що? Не можна? Ти, каже, брось дурака валять, а йди в камеру і подумай... Ну, і що я можу тепер видумати?!? Скажіть на милість Божу! Ви ж, мабуть, людина вчена.

— Та ж на Максиміліянівській якраз польське

консульство міститься! — обережно зауважив Михайло . . .

Яснокарі очі під навислими, вже злегка засніженими бровами раптом розширились і стали зовсім круглими: селянин, здається, починав щось розуміти, щось докупити зв'язувати . . .

Коли наступного світанку цей селянин повернувся до камери побитий у закривавленій сорочці з полотна власного виробництва, і коли Михайло подав йому води, — уривчасті слова, неначе камінчики, упали з його спраглих запечених уст на брудну долівку . . .

— Це, знаєте, кум мій . . . мені ту адресу на Максиміліянську дав . . . Якийсь гарно вдягнений чоловік у нього на базарі всі овочі зразу закупив, добрі гроші зовсім без торгу дав, лише сказав на Максиміліянівську те все завезти. Ну, кум і завіз . . . А тоді той гарно вдягнений замовив йому м'яса свіжого по дуже добрій ціні та ще й чималу кількість . . . Приїхав кум додому і все те мені розказує; ну й радить, як заріжу теля, то зразу ж його на Максиміліянівську завезти. А я, знаєте, якраз на той час збирався бичка зарізати . . . Подякував я кумові за пораду та й так і зробив: на Максиміліянівській мені одразу за все м'ясо гроші заплачено і сказано привезти ще . . . Та й не тільки м'яса, а масла, сиру і яєць . . . Я вернувся додому трохи напідпитку . . . Ну й порадив усім сусідам і не-сусідам свої харчові лишки на Максиміліянівську возити: і на базарі не треба стояти, і гроші добрячі платять! Отак і почало наше село на Максиміліянівську харчі постачати . . . А тепер . . . каже слідчий, нібито я наших людей до гарнізації завербував, і що ми всі, як єсть, шпигуни . . . Сто тридцять чоловік (каже слідчий) в цій справі арештовано, і вже всі, нібито, до вини призналися . . . Лиш я один огинаюсь: не підписую . . .

Селянин раптом закашлявся і довго спльовував на долівку тягучу, змішану з кров'ю мокроту.

— То кажете, — не підпишете? — спитав Михайло.

— Не підпишу! Який же з мене шпигун, коли я заледве розписатися умію!?

Але... не минуло й тижня, як він підписав усе, чого вимагав слідчий, і... зник із камери Ч. 45. На його місце на підлозі ляг щойно арештований двірник з Пушкінської вулиці, якого теж обвинувачували в... шпигунстві на користь Польщі... У вільний від роботи час цей чолов'яга підробляв собі на харчування перевозкою палива на тачці зі склепу на помешкання покупців. Зла доля хотіла, щоб йому трапилася нагода завезти дров до польського консульства на Максиміліянівську... Він розколовся швидко і визнав себе шпигуном на користь Польщі.

Раз увечері привезли чоловіка років 32-х з опухлим обличчям і порожньою ямкою замість лівого ока. Усе ество його було просякнуте якоюсь надмірною перевтомою, і саме цим він відрізнявся від тих, що приходили до в'язниці з волі. Він виявився досить говірким і на запитання в'язнів, не огинаючись, розповів свою, не досить звичайну історію, яка, як видно, гнітила його...

Він походив із тієї частини Волині, що була під Польщею, і там же й проживав донедавна. Ще з ранньої молодости захоплювався комуністичними ідеями; поляки за щось до нього причепилися й посадили до в'язниці, де тяжко знущалися з нього і вибили йому ліве око. Нарешті, якось пощастило йому з кігтів польської в'язниці вирватися, але... з Польщі треба було за всяку ціну тікати. Куди ж тікати, як не до своїх однодумців-комуністів? Де ж, як не в Советському Союзі зустрінуть його з широко розкритими обіймами, як комуніста, що потерпів у боротьбі за долю покривджених? Але... як тільки

нога його дотикнулася до «обітованої» советської землі, — замість братських обіймів він побачив себе під охороною советського багнета. Його посадили до в'язниці й провину відразу «пришили»: польський шпигун! Даремні були його пояснення, виправдування й запевнення! Йому дали відчутти метод енкаведівського слідства і етапом перевезли вглиб «обітованої» землі — до Харкова.

За пару днів його покликано вночі «на букву — без вещей» — отже, до слідчого... Коли він повернувся на світанку побитий і закривавлений, то виявилось, що він уже не бачить і на праве око, під яким йому поставлено було «ліхтаря»: великого синювато-багряного синця, що з гоном хвилин зростав і заливав опухлиною око... Схлипуючи, він намагався напوماцки знайти своє місце в камері... Михайло допоміг йому, але не питав нічого... Тяжко було дивитися на цю людину! Як ставився він тепер до комунізму? Що думав? За що тримався, щоб жити далі? Бо треба ж людині за щось триматися, щоб жити! А що ще лишалося цьому «шпигуну на користь Польщі»?

Не бракувало в камері Михайла шпигунів на користь інших держав: Латвії, Японії, тощо... Якось укинули до камери шістьох латишів нараз... Вони були неговіркі, але все ж таки сказали, що забрано їх у кількості коло 200 осіб з ХЕМЗ-у.* Всіх їх обвинувачувано в шпигунстві на користь Латвії. Шпигунами на користь Японії були колишні працівники Східньо-Китайської залізниці. Після підписання японо-советського договору про передачу цієї залізниці Японії всіх працівників було вивезено з Манджурії та розселено по різних місцевостях СРСР. Під час Єжовщини їх виарештовано

---

*) Харківський Електро-Механічний Завод, перевезений до Харкова з Риги ще за 1-ої світової війни разом з робітниками-латишами.

з обвинуваченням у шпигунстві на користь Японії.

Усі ці люди — співмешканці по камері Ч. 45 пропливали перед унутрішнім зором Михайла, неначе на якомусь фантастичному кінофільмі: одні з'являлися й незабаром зникали назавжди, інші залишалися в камері довго, очікуючи виклику слідчого, як і Михайло, а ще інші відлежувалися після тортур чергового виклику, з жахом передбачаючи ще й наступний... Були серед них інтелігентні, ба навіть і високоосвічені люди, яких совлада посилала за кордон для вивершення освіти. Чимало грошей народних було витрачено на їх навчання, і ось у наслідок незабгненних силогізмів ежовської діалектики їх було посаджено годувати в'язничних вошей поруч із неписьменним двірником. Михайлові очі все це бачили, вуха його багато дечого почули тут, але мозок сприймав увесь цей калейдоскоп облич, історій і подій лише поверхово, на жодній людській історії не спиняючись, до жодної людської душі не заглиблюючись. Ніколи не забуваючи про насиченість кожної людської збірноти таємними працівниками НКВД, Михайло виробив собі лінію поведінки людини неговіркої вдачі. На тлі завжди залюдненої і вічно мінливої камери він виглядав осібняком, можливо навіть і диваком, а думка його невтомно снувала своє власне мереживо гірких, як полин, здогадів, припущень і запитань без відповіді... Коли, нарешті, його покличе слідчий? Яке поставить обвинувачення? Як примушуватиме його до підписання протоколу? Очевидно, так, як примушує інших! Хіба ж Михайло Гринь виняток? А... Наталочка? Де вона тепер? На волі чи, може, вже у в'язниці? При цім питанні Михайло мимоволі уявляв собі ті методи слідства, що їх застосовують енкаведисти до жінок, — зокрема до молодих жінок... Уява послужливо малювала картину за картиною, що пливли, одна одну наздоганяючи, одна

одну садизмом перевершуючи... Розуміється, Наталочка дасть своєму слідчому поличника або подряпає йому обличчя! Ну, і що ж із того доброго вийде? Хіба поличником вона оборонить себе?! А... Славко? Що робитиме він без татка й без мами, лише з бабусею? Гм... А може, вже й бабусю арештовано? Адже вона була не лише народною вчителькою, а ще й народницею! І... що робить тепер Славко, якщо він уже... сам? Усі ці питання чорними круками кружляли над Михайловою, вже запорошеною снігом головою, і часами йому здавалося, що залюднена й завошивлена камера Ч. 45 якимось чудом відсувається набік, даючи місце тим сіням із дверима впрост надвір, де залишив він своїх найдорожчих... О, рідні, любі, єдині! Що роблять вони тепер? Іще вкупі? Чи вже роз'єднані?

Саме в такому-от стані, з труднощами перевертаючись під ліжком з живота на спину, почув він нараз:

— На букву »Г«!

Висмикнувшись з-під ліжка, побачив дегенеративну морду в отворі квартирки, що нишпорила очима по камері:

— На букву »Г«!

Михайло сказав своє прізвище та »ініціали повністю«.

— Вихаді без вещей!

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

НАГОРОДА СТАХАНІВКИ

Був саме той час ранку, коли не лише робітників, але й службовців розвезено вже до місць їхньої праці, і харківські трамваї були напівпорожні. Початок десятої. На середній лавці, під вікном трамвая Ч. 11 сидить молода жінка: її яснокарі очі кудись напружено й нерухомо спрямовані, її чорне пишне волосся висмикується неслухняними пасмочками з-під берегів нічим неоздобленого капелюшка, її ненафарбовані уста стулені докупи надто цупко, а бліде обличчя має на собі тавро глибокої перейнятості якоюсь дивною, а може й страшною подією. Тими нерухомо спрямованими кудись очима вона бачить не те, що є поруч, а щось зовсім інше, відмінне: ось раптом затремтіли уста, і очі заіскрилися сльозою, а одна неслухняна сльозинка таки впала на хутро коміра... Швидко, майже сердито змахнула її, ще цупкіше стиснула уста і, зиркнувши у вікно, раптом зауважила, що потрібна їй зупинка вже досягнена. Прожогом кинулась до виходу і ще встигла вискочити назовні, де невпинно падав хлюпцями перший мокрий сніг, що засліплював людям очі, таяв, зміщувався з болотом і утворював калюжі в заглибинках і нерівностях бруку...

Ішла рішуча, струнка й кудись неблаганно спрямована; ішла рівним, чітким, діловим кроком, не дуже поспішаючи й не захищаючи свого обличчя від хлопців мокрого снігу, — ішла, не обминаючи тих маленьких нерівностей асфальту, що були тепер джерелом холодної водички для її взутих у старенькі півчеревики ніг...

* *

*

17 листопада 1937 року стаханівка Наталя Гринь відчинила двері своєї установи, коли на великім стіннім годиннику було вже 32 хвилини по дев'ятій. Черговий швайцар мовчки занотував її спізнення. Рішуча й струнка, кудись невблаганно спрямована, вона без особливого поспіху пішла довгим коридором до кімнати економічного відділу. Співробітники здивовано підвели голови від праці, коли товаришка Гринь упевненим кроком продефілювала на своє місце, кинувши мимоходом »добридень«. Дехто при цьому недвозначно зиркнув на годинника, дехто усміхнувся, а дехто відповів »добридень«. Без поспіху розложила на столі папери, трохи поправила своє пишне, сьогодні так недбало зачесане волосся і зразу ж вийшла до коридора... Глянула праворуч, — нема нікого; глянула ліворуч, — довгим коридором, назустріч їй еластичною ходою здорової самовпевненої людини йшов високий, гарно збудований і, як завжди, гарно вдягнений Іван Павлович, секретар парторганізації тресту.

— Чи можу я з вами поговорити в дуже важливій для мене справі? — не вітаючись, спитала товаришка Гринь.

Приязно усміхнувся, досить міцно стиснув її руку і зразу ж таки запросив до парткабінету, чемно пропускаючи її вперед.

— Сідайте! Слухаю вас! — весело сказав він: — Чим можу я бути корисним для найвидатнішої стаханівки нашого колективу?

Іван Павлович, як видно, добре виспався й був у найкращому настрої. Його випещене з бездоганно-свіжою шкірою обличчя здавалося викресаним з білорожевого мармуру, невеличкі, але меткі зеленкуваті очі усміхалися, і рясним золотом вилискувалися зуби з-під соковитих уст. О, Іван

Павлович добре усвідомлював власну привабливість і, мабуть, саме тому з молодими жінками, здебільшого, розмовляв у тоні приязної, майже ласкавої зверхности.

— Іване Павловичу! — рішуче й без жодної усмішки сказала Наталя, дивлячись йому просто в очі своїми яснокарими, сьогодні так неприродно широко розплющеними очима: — Я прийшла, щоб сказати вам, що сьогодні вранці арештовано мого чоловіка.

— Хто арештував? Міліція чи органи НКВД?

— Органи НКВД.

Вираз обличчя Івана Павловича миттю змінився. Де зникла золотавість усмішки з-під соковитих уст? Під подихом якого вітру злетів з його зеленкуватих очей ласкаво-приязний відблиск доброзичливої зверхности? Наталя бачила лише надто щільно стулені уста й хижий відблиск зеленкуватих, примружених очей, гостро спрямованих їй просто в душу. Їй миттю згадалася та гарна й дорога лялька, яку вона мала в дитинстві: потягни за шнурок, і лялька сміється й дивиться, потягни ще раз, і лялька вже не сміється, не дивиться, а спить, заплющивши очі... Але Іван Павлович не спав.

— Он що! — неначе сам до себе діловито озвався він: — Розкажіть, як це сталося!

Розказала правдиво все з деталями. Вислухавши уважно до кінця, Іван Павлович підвівся, пройшовся по діагоналі парткабінету, неначе в стані надто глибокого роздумування, і раптом, наблизившись до Наталі й дивлячись їй грізно в саму глибіню очей, сказав твердо й чітко:

— Пропоную вам зараз же признатися, до якої контрреволюційної організації ви й чоловік ваш належали, і де відбувалися сходи. Хто вас обох завербував, і кого ви обоє завербували? Хто до вас приходив, і в кого ви обоє бували? У яких шкід-

ницьких діях брав участь чоловік і... ви особисто?

Усі ці питання здавалися Наталі навмисними, провокативними, і саме тому, мобілізувавши всю силу власної відпорности, вона відповіла підкреслено рівним, твердим і упевненим тоном:

— Я жодної організації не знаю, ніхто нас нікуди не вербував, і ми нікого нікуди не вербували. Чоловік мій протягом кількох уже років хворіє на печінку, і хвороба ця є джерелом його страждань. Ми ніде не буваємо, і до нас ніхто не ходить. Саме через цю хворобу він примушений був покинути працю інженера-економіста і останнім часом він працював педагогом: викладав економгеографію на курсах для дорослих і...

— Його національність? — перервав її Іван Павлович.

— Українець, — твердо відповіла Наталя і, спинившись на мить, додала: — Галичанин.

Наталя добре знала, що Іван Павлович теж українець, ба навіть її земляк із Полтавщини... Але вона знала також і те, що своє українське прізвище «Гаєвич» він уперто вимовляє, як «Гаєвіч», і розмовляє виключно російською мовою та ще й з московським «а-каючим» акцентом. Не лише Наталя, а всі співробітники тресту знали, що Гаєвіч був полум'яним і ретельним виконавцем усіх директив партії Леніна-Сталіна, а з так званим українським націоналізмом боровся з особливо-ретельним завзяттям. Боровся словом (Гаєвіч був блискучим промовцем) і ділом: у грізні місяці Єжовщини він раз-у-раз віддавав до рук НКВД своїх співробітників-українців.

— Галичанин?! Знаменито! Чудове сполучення в одній особі: галичанин і... учитель. Сполучення властиве шпигунам! Тепер для мене все ясно! Ясно, як апельсін!

— А для мене ясно, що ви мене зовсім безпід-

ставно ображаєте! Так, мій чоловік галичанин. Ну, і що з того? Хіба бути галичанином і педагогом це все одно, що бути шпигуном?!

— Досить! Крапка! — відрубав Іван Павлович, і його випечене, бездоганно-чисте й свіже обличчя кольору білорожевого мармуру вмить придбало холодну нерухомість справжнього мармуру: — Досить! Я вас розкусив, і ваші філософські запитання мене зовсім не цікавлять. Справа стоїть тепер ось як: я примушений зняти вас із роботи за зв'язок із ворогами народу!

З цими словами Іван Павлович рішуче попрямував до дверей з виглядом людини, якій страшенно ніколи.

— Зняти з роботи?! Мене?! За... зв'язок із ворогами народу? — ледве чутно шепотіла Наталя пополотнілими губами. Сльози рясним дощем умили її обличчя, і були вони нестримні, як повінь.

— Тільки, будь ласка, без гістерик! Засвойте собі раз і назавжди, що Москва сльозам не вірить! — з цими словами Іван Павлович рішуче відчинив двері парткабінету, щоб вийти геть...

З яскравістю блискавки Наталя уявила собі Славка й маму в холодних снігах, з яких двері виходять просто надвір... »Збережи сина!« — такі були останні слова Михайла. А вона... Що робить?! Плаче? З несамовитою, надсподіваною силою схопила вона Івана Павловича за ліву руку, відтягнула його від дверей і щільно їх зачинила. Не було вже сліз: вони вмить висохли.

Іван Павлович із неприхованим зацікавленням розглядав цю добре відому йому жінку, як цікавий експонат: протягом років він знав її, як дуже скромну й стриману, без запобігливості чемну й виховану, а тут ось раптом на його очах вона збожеволіла, бо ж насмілилася його (Івана Павловича

Гаєвіча!) не випускати з парткабінету! Цікаво, що ж ця божевільна далі робитиме?

— Іване Павловичу! За п'ять років моєї стаханівської праці поруч із вами я заслужила на те, щоб ви приділили мені десять хвилин вашого дорогоцінного часу. Так, я цього від вас вимагаю! — Наталя спинилася на мить і, набравши в груди повітря, вела далі: — Сьогодні 17 листопада, а не далі, як 7 листопада, себто лише 10 днів тому ви (так, ви особисто!), виступаючи на врочистих зборах з нагоди двадцятиріччя Жовтневої революції, вихваляли мене привселюдно, як одну з найвидатніших жінок нашого колективу. Ви навіть висловилися про мене, що я — талановита людина. Чи ж не так?! Я нагадала вам про це не для того, щоб пишатися моїми талантами, — ні! Та й не в них, мабуть, суть, а лише в тому, що я пройшла знамениту школу всебічного розвитку моїх здібностей в той час, як іншим колегам мого фаху бракує звичайної грамотності. Це між іншим! Але, як би там не було, а я потрафлю за годину зробити те, над чим інший потітиме цілий день! Це факт відомий всім співробітникам, і саме за цю мою швидкість у праці мене стаханівкою визнано, і саме за це ви особисто мені славу привселюдно співали лише десять днів тому! *А чейже сьогодні я та сама!* Така ж здібна, швидкодумна й швидкокоробна, як і десять днів тому! Мої здібності, що заслужили з ваших уст дитирамбів, не зникли: вони, як були, так і є невід'ємною складовою частиною мого духового ества. Залишіть же мене на роботі! Не звільняйте мене! *Бо я та сама!*

Іван Павлович зробив крок до дверей, але Наталя кинулася йому навперейми й загородила двері собою. Обличчя її палало, великі іскристі яснокарі очі палахкотіли завзяттям і несамовитою рішучістю, а голос бринів так імперативно, що Іван Павлович

мимоволі спинився, задивившись . . . Яка ж бо вона справді небуденна! Гм . . . Цікава жінка!

— Вислухайте мене до кінця! Це — недовго! У мене синок восьмирічний і стара хвора мати — колишня вчителька. Усіх нас трьох викинуто тепер до холодних і вологих сіней, з яких двері виходять просто надвір. Якщо ви звільните мене з роботи за »зв'язок із ворогом народу«, то з таким вовчим квитком мене нікуди, навіть і прибиральницею не приймуть! Голодна й холодна смерть зазирає в очі всім нам трьом . . . Майте ж хоч крихітку людяності до мене — »найвидатнішої жінки нашого колективу«, бо це ж ваші власні слова про мене! Лишіть мене на роботі, бо я ж та сама!

Вродливе обличчя Івана Павловича весь час зберігало заляклу нерухомість мармуру, але ось у кутиках його соковитих уст з'явилася гримаса нетерпеливості, а може й відрази. Ця гримаса без слів красномовно промовляла за те, що цієї сцени йому рішуче забагато . . . Наталя ту гримасу зауважила, і думка її, що так гарячково нанизувала речення за реченням, враз урвалася . . . Треба було б іще щось дуже важливе сказати, але те »щось« миттю кудись провалилось: зникло, неначе в колодязь упало . . .

І тоді Іван Павлович використав її павзу.

— У відповідь на це все, — тоном терпеливого педагога сказав він, — я можу дати вам одну пораду, як приватна людина, а не як секретар парт-організації.

— А саме? — зраділа Наталя.

— А саме: ви молода й приваблива жінка. Дбайте про вашу зовнішність, виходьте заміж і . . .

— І?

— І . . . І дайте мені, нарешті, можливість вийти з мого кабінету, якщо не хочете, щоб я викликав

сюди телефоном дежурного швайцара, який і введе вас геть . . .

Тоді дикий крик несамовитого протесту свавільним птахом вирвався з Наталиних грудей назовні, і почався нестримний плач . . . Може, саме такий-от плач називається гістерикою? Не змогла б Наталя на це питання відповісти; вона знала лише одно: так плакала вона вперше в її житті. Іван Павлович залишив її саму, а сам елястичною упевненою ходюю попрямував до директора.

Хтось вивів її з парткабінету, і вона опинилася в «червоному кутку»,* де якась добра душа дала їй води напитися. Хто це був, — не знала Наталя, і навіть пізніше, коли не раз, бувало, згадувала події того незабутнього дня, то ніяк не могла собі пригадати, хто ж бо справді дав їй води напитися. Та добра душа, очевидно, поспішила якнайшвидше зникнути, щоб не скомпромітувати себе виявом співчуття до «жінки ворога народу». Нове застрашливе тавро щойно лягло на її обличчя, і тавро те починало вже діяти.

Як довго просиділа вона в червоному кутку на самоті? Хто зна? Може, п'ять хвилин, а може, півгодини . . . Коли зиркнула на стінного годинника, було вже пів одинадцятої. Боже мій! Та їй же треба бігти до ОблНКВД по довідку, щоб дізнатися, куди повезли Михайла, — а може, передачу дозволять або побачення? Ще зранку, їдучи до тресту трамваєм, заплянувала вона розказати Іванові Павловичу про арешт Михайла і разом із тим одержати від нього дозвіл не працювати сьогодні, — нехай навіть і без збереження утримання. Іван Павлович був не лише секретарем парторганізації, але й на-

---

*) «Червоний куток» — прикрашена прапорами й портретами вождів революції кімната, в якій під час перерви грав патефон для розваги працівників або відбувалася яка-небудь бесіда на громадсько-політичну тему.

чальником того відділу, де працювала Наталя. Оце якраз і було те »щось«, яке так зненацька в колодязь провалилось під впливом поведінки її всевладного співрозмовника. Яким же чином зробити це тепер?

Знайшла Івана Павловича в просторій кімнаті їхнього відділу, де він розмовляв із керівником групи. Чемно дочекавшись кінця тієї розмови, тихо сказала:

— Я мушу сьогодні піти до ОблНКВД по довідку про чоловіка. Не знаю, скільки часу це забере, а тому, будь ласка, дозвольте мені оформити сьогоднішній день, як відпустку за власний рахунок!

— Ви можете йти, куди вам потрібно! — сухо процідив крізь зуби Іван Павлович, дивлячись їй не в обличчя, а в порожній простір мимо її лівого вуха.

— Чи маю написати вам про це коротеньку заяву?

— Жодної заяви!

— А яким же чином адмінвідділ буде в курсі моєї відсутности?

— Я дозволяю вам іти по ваших справах, і все!

— Дякую, — прошепотіла Наталя, похапцем одягнулася й прожогом вибігла на вулицю, де змішаний зі снігом дощ умив і дещо відсвіжив її розгарячене обличчя.

»І як це розуміти, що він відпустив мене? Може, порадившись із головним інженером та директором, рішив лишити мене на роботі?« — і тут промінчик надії несподіваним теплом закріпив її душу: — »Ну, добре! А чому ж тоді заяви не треба було подавати? Чейже тепер суворі порядки в галузі дисципліни, і для адмінвідділу абсолютно потрібна була така заява з написом начальника »Дозволяю«. Ні, таки, мабуть, звільнив він мене, і саме тому й заяви не треба!«

Отак вагаючись між надією і відчаєм, бігла На-

таля щодоуху до ОблНКВД на Чернишевській, зовсім не дбаючи про захист себе від снігового дощу.

Прибігши, побачила довгу-довгу переважно жіночу чергу, яка, випнувшись із бічних дверей будинку ОблНКВД, займала цілий квартал.

»Що це за люди? Невже? О, невже все це дружини й родичі арештованих?« Таке припущення здалося їй абсурдним, і вона рішуче попрямувала до тих дверей, звідки випиналася та черга назовні, щоб... зайти... Але, зиркнувши, побачила широкий коридор, заповнений людьми вщерть, і хто там за ким стояв, — годі було розібрати, бо то було суцільне густе тісто з людських істот.

— Ей, громадяночка, куда прьош? Тут без очереди справок не дают. Іді стань в самий канец! — сказав їй якийсь старий-бородатий, і вона слухняно пішла в кінець і зайняла чергу за дуже гарною дівчиною.

Не минуло й двох хвилин, як дівчина та вже тараторила без упину:

— Як постоїте тут та під в'язницями Харкова, то дізнаєтеся, по якій ціні фунт лиха продається! Ваш чоловік — хто? Напевно, галичанин?

— Чому ви так думаете? — обережно відгукнулася Наталя.

— Ну, якщо він не галичанин, то поляк, бельгієць або німець. Мій — також німець, і я його страшенно люблю! Якщо ж ваш чоловік і не німець, тоді він латиш, естонець або грек... Одним словом, чужинець! Тепер усіх чужинців забирають.

Щоб не встрявати в цю небезпечну розмову, Наталя, закріпивши своє право на чергу за балакучою дружиною німця, почала проходжуватися вздовж черги, прислухуючись до розмов цих нещасливих, які без жодного натяку на будь-яке нарікання, так стоїчно підставляли себе під дошкульно-діткливий сніговий дощ...

Простоявши в цій черзі до четвертої, себто п'ять

годин, і змокнувши до нитки, Наталя жодної довідки про Михайла не дістала, бо не дійшла до неї черга, але зате одержала чимало вражень: новий, незнаний світ терпінь розкривався перед її наївними, широко розплющеними очима.

Вона дізналася, що звільнення з роботи дружини, дочки чи сина після арешту чоловіка чи батька — це звичайнісінька річ. Таких звільнених багато, і з деякими з них вона вже розмовляла: були серед них і високоосвічені фахівці, стаханівці, ба навіть комсомольці й члени партії. Дізналася вона й про те, що виселення родин арештованих у підвали, передпокої, коридори та всякі інші непригідні для житла приміщення — це теж звичайна річ. Якщо агент НКВД під час арешту не викинув речей з помешкання, то наступного дня це робив управитель будинків. Комфортабельні помешкання Нагірного району, з яких будь-кого арештовано, віддаються тепер, як правило, співробітникам НКВД та комуністам. Дізналася вона також і про те, що не дивниця, коли після арешту чоловіка забирають також і жінку. Там, у черзі на Чернишевській побачила вона свою давню знайому, в якій забрали чоловіка й двадцятирічну донечку-студентку, а її з двома меншими дітьми викинули в підземний підвал, де ніколи ніхто не жив. Їхнє мешкання в Нагірному районі вже зайняв співробітник НКВД.

Не зважаючи на дощ, мокра до нитки Наталя йшла додому дуже повільним кроком: ішла вся в полоні нових вражень. О, тепер уже погас несміливий промінчик надії на те, що, може, Іван Павлович лишить її на роботі, і наївною мрією здавалася думка про повернення назад запечатаної кімнати. Гм... Якщо *таке* життя родин арештованих, то... *яке ж* воно за грубими мурами в'язниць самих арештованих?! Але застрашлива суть цього явища полягала в тому, що таких родин, як її, *тисячі!*

Гм... Цікаво знати, чи це лише в Харкові таке робиться, чи воно й скрізь під советським небом так? Невідомо. Спитати когось страшно. За саме питання арештують, а в советських часописах про це — ні слова!

Магнетом притягали до себе трамвайні рейки: покласти на них свою голову й загинути під тягарем трамвая! Одна мить несказанного болю, і... спокій! Це було б куди легше, ніж іти тепер »додому«, де в холодних сінях очікують Славко й мама-народниця, яку теж імовірно арештують.

»Збережи сина, Наталочко!« — так сказав Михайло в останній хвилині... Отже, треба йти »додому« ...

* *
*

Прийшла. На її превелике диво в сінях було прибрано. Наталіна мама, що тяжко хворіла на серце й артеріо-склерозу, інколи й цілими днями не вставала з ліжка; звичайно ж лише з труднощами виконувала хатню роботу.

— Хто це поприбирав? — спитала Наталя.

— Це ми з бабусею вдвох! — гордо заявив Славко.

— Яким чином спромоглася ти, моя старенька, поприбирати після такого погрому? Та це ж і мені було б не під силу!

— Це, Наталочко, відчай мобілізував мої сили. Багато допоміг Славко. А ти ж навіщо роздягаєшся? Лишай весь зимовий одяг на собі. Бери з нас приклад! Тепер у нас новий лад життя...

Наталя спинила процес роздягання, сіла, і в сінях запанувала довга-довга мовчанка. Лише насичена холодом вологість, що нею дихали стіни, промовляла без слів.

Лише тепер схаменулася Наталя, що нічого не принесла їсти. І як вона могла про це забути?!

Чейже сама від учорашнього спізненого обіду ще нічого в роті не мала! А гроші ж іще є, і була повна можливість щось купити, коли поверталася додому повільним кроком через усе місто...

— Е, та ти ж уся мокра, хоч викрути! — вигукнула раптом мати: — То байка, що в хаті холодно, а ти мусиш негайно ж таки переодягнутися в сухе та ще й випити гарячого! Ти хіба не в установі була сьогодні, а... надворі?

Залишаючи останнє питання без відповіді, Наталя слухняно переодягнулася в подану їй материнськими руками суху й чисту білизну, а щоб спинити дзиготіння, швиденько натягнула на себе все, що тільки мала теплого...

— Може, маєш, матусе, щось із'їсти?

— Крім чаю, дитинко, нічого! Я думала, що ти кусочок м'яся принесеш, як ти це звичайно робиш, а як не м'яся, то бодай хоч хліба на картку купиш.

— Я... я навіть і хліба на картку не купила! Дарма що попри хлібний sklep додому ішла! Вибачте мені, мої рідні, — забула!

Мама (досвідчений педагог!) лише дивилася надто уважно в Наталині надприродно широко розплющені очі, що стали майже зовсім круглими, і... не спитала нічого.

— Ми ось зараз пшоняного кулешику зваримо! — бадьорим тоном відгукнулася вона: — Пшоно є! І картоплина ще є, і цибулина! Усе в порядку!

І за пару хвилин уже шипів завзято примус, а вдягнений по-зимовому Славко грів біля синюватих язичків огню свої посинілі пальчики... Наталя тим часом діловито накривала на стіл і... мовчала. Хіба ж сміла вона покласти на тендітні плечі цих двох найдорожчих усе те, що пережито протягом цього безконечно-довгого і ще й досі нескінченного дня?! Дивно було, що й вони обоє не питали нічого...

Нарешті, коли вже сіли до столу, щоб їсти га-

рячий кулешик, що так буйно парував у холодних сінях, розповсюджуючи чудові пахощі, Славко своєї ролі не витримав:

— Бабуся наказала мені не докучати тобі жодними запитаннями. Ну, і ти, мамо, сама бачиш, що я тобі не докучаю. Правда ж? То ти тепер сама нам розкажи, де ти була так довго, і чи не бачила ти татка?

— Я, дитинко, була на роботі, а про татка піду дізнаватися завтра. А ось чому в тебе такі червоні щічки?

По обіді зміряли Славкові температуру: 37,8!

— Нічого дивного! — сказала бабуся: — У нього ж ще грипа не минула! Треба б загірвити його бодай хоч уночі, але... як?

— Знаєш ти що, синку, від сьогоднішнього дня почавши, ти спатимеш тепер разом зі мною, — рішуче сказала Наталя.

— Знаменитий винахід! — захоплено похвалила бабуся: — Ти його загірватимеш власним тілом, а органічне тепло багато важить!

Полягали спати: бабуся окремо, а Наталя з синком укупі. І бабуся, і внук заснули швидко: очевидно, втомилися, після погрому прибираючи! Але Наталя не спала, дарма що теж утомилася протягом 17-го листопада. Боячись поворухнутися, щоб не розбудити Славка, вона лежала у вимушено-нерухомій позі, дивлячись у ніч сухими, надто широко розплющеними очима, і здавалося їй, що доба 17 листопада не скінчиться ніколи... Отак і триватиме ця проклята дата-доба, аж поки не урветься існування маленької родини Гринів! Не було вже місця в її пошматованій душі для будь-яких сподівань на захист її, як трудящої жінки з чималим стажем, як здібної людини, фахівця з вищою освітою і стажанівки... Ні, ні! Усі ці сподівання було випечено

вогнем вражень того безконечно-довгого дня з датою 17 листопада.

Заплаканий мрячний світанок знайшов її з широко розплющеними очима, під якими хтось невідомий намалював виразні синювато-чорні тіні. Підвелася й одягнулася метушливо-швидко, підскакуючи від холоду, що боляче зціплював пальці рук і ніг та схоплював у могильні обійми тіло. Поснідавши, поцілувала свою стареньку в руку, а синка в чоло (він іще спав під навалою всіх наявних коців), і пішла, нібито, як звичайно, на роботу...

Прийшовши в установу за десять хвилин до початку праці, побачила кількох співробітників, що з не абияким зацікавленням читали щось на дошці з наказами. Наталя й собі приєдналася до гурту, непомітно надійшовши ззаду... Не минуло й пів хвилини, як її зауважили і раптом... усі, як один, неначе по команді, відійшли від дошки з наказами геть, і ніхто з нею не привітався. Наталя вмить опинилася в якійсь штучно утвореній осамітненості, безпомічно оглядаючись довкола... Але, як тільки піднесла свої очі вгору, то вмить схопила текст свіжого, датованого 17 листопада наказу: »Старшого інженера-економіста Наталю Іванівну Гринь звільнити з роботи за зв'язок із ворогом народу«.

Ось чому Іван Павлович відпустив її вчора на всі чотири сторони без відповідного оформлення! Справа проста: вчора вона вже не була співробітницею даної установи.

Дзвінок тремтливо сміявся, розсипався по всіх кімнатах перлинами, сповіщаючи, що вже дев'ята вичерпана, і слід розпочинати працю. З восковим обличчям і синювато-чорними тінями під очима найвидатніша жінка даного колективу, стаханівка Наталя Гринь мовчки сіла на своє робоче місце.

— Гринь! — гавкнув Іван Павлович, як тільки

дзвінок урвав своє перлисте тремтіння: — Здайте справи товаришеві Аванесову!

— Добре! Зараз! — відгукнулася Наталя, а сама подумала: »Це зовсім не випадково, звертаючись до мене, він обминув слово »товаришка«. Цим він привселюдно підкреслив, що я вже їм не товаришка, я вже й не Наталя Іванівна, а просто Гринь».

Справи були в порядку, і Гринь здала їх товаришеві Аванесову протягом однієї години. Бухгалтерія з надстаханівською швидкістю зробила з нею розрахунок по 16 листопада включно, і пів одинадцятої Наталя вже була зовсім вільна від будь-яких службових обов'язків. Її розписка в одержанні останніх, належних їй 260 карбованців поставила останню крапку, і лишалося тепер... одягнутися й вийти на вулицю.

Ідучи довгим коридором до роздягальні, побачила свою найкращу товаришку Марусю Харитоненко, що бігла діловим підтюпцем їй назустріч, тримаючи в руках якісь папери. Порівнявшись із Наталею, двічі боязко оглянулася і, переконавшись, що поблизу справді нікого нема, вона прошепотіла:

— Я можу допомогти тобі грошима. Розумієш? Тільки ти до мене не приходь! Я вже якось придумаю, як тобі ті гроші...

Вона раптом знову побігла далі діловим підтюпцем, зазираючи в свої папери, бо... в далечині довгого коридора з'явилася висока ставна постать Івана Павловича.

Наталя вийшла з установи, не взявши навіть свого трудового списку. А навіщо він їй? Адже в ньому мають стояти ті ганебні слова про звільнення її »за зв'язок із ворогом народу«, — слова, що роблять трудовий список вовчим квитком!

І ось вона вже й на вулиці. Так само, як і вчора, з похмурого, заволоченого хмарами неба падав густий і мокрий сніг, що здався Наталі не тільки

ласкавим, а навіть приємним і милим. Вона не тільки не захищала себе від нього, а навпаки, — підставляла назустріч йому своє втомлене, вкрите пасмами гарячкового рум'янцю обличчя, свої засипані піском безсоння очі, свої до болю гарячі долоні . . . Сталося! Найвидатніша жінка великого колективу, високоосвічена людина, цінний фахівець і стаханівка, з якою ніхто не міг конкурувати у темпах виконання найскладніших завдань, — жінка, талантам якої сам Іван Павлович привселюдно славу співав, опинилася раптом на вулиці в ролі вигнанниці з суспільства. Протягом одного-єдиного дня в неї забрано чоловіка й батька її дитини, помешкання, працю, право на будь-яку іншу працю і навіть... усіх знайомих, приятелів і друзів. Людина з вовчим квітком! Вона вже нікому не товаришка, вона вже не Наталя Іванівна і не Наталка, а просто . . . Гринь — *»жінка ворога народу«*. З учорашнього дня почавши, вона йтиме серед людей затаврована цим ганебним назвиськом.

Без надії, без віри в можливість порятунку карока молода жінка прямувала до відомого їй будинку ОблНКВД на Чернишевській, щоб знову зайняти чергу за довідкою про чоловіка. Саме там, стоячи невизначену кількість годин під дощем в одній лінії з сотнями інших, вона буде таврованою серед таврованих і рівною серед рівних! *Отам її місце тепер!* Отам, змокнувши до нитки ще й сьогодні, може, вона буде така щаслива, що таки достоїться до мети: до віконця, крізь яке їй дозволено буде спитати в дежурного енкаведиста, де поділи її чоловіка. Може, вона вже й сьогодні ввечері знатиме, до якої з Харківських в'язниць завіз Михайла чорний ворон . . . Може!

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ

СЛІДСТВО

— Вихаді без вещей!

Михайло вдягнувся й вийшов у коридор, усвідомлюючи, що це ж тільки десята година вечора, а не ніч...

— Руки назад! — скомандував вартовий: — Іді вперьод!

Пішли: Михайло вперед, а енкаведист за ним, час від часу поплескуючи в долоні. Довгим глухим коридором досягнули сходів...

— Вніз!

Ідучи, згідно з наказом, униз сходами, Михайло звернув увагу на те, що всі порожні простори поміж поруччям та сходами, що утворюють свого роду колодязь на всю височінь будинку, було закрито міцною металевою сіткою, яка, безумовно, була одним із численних виявів Сталінського піклування про живу ще підсоветську людину. Якби не було тієї сітки, то під впливом піклувань слідчого в'язень міг би скочити з високого поверху вниз, щоб перестати бути об'єктом піклувань. А через сітку ніяк не скочиш! Не можна допустити, щоб советський арештант уривав собі життя раніше, ніж того захоче чуйний вартовий внутрішньої безпеки — НКВД! Не годиться! Ідучи сходами вниз під плескання в долоні енкаведиста і не можучи збагнути, кому й з якої нагоди б'ється тут »браво«, Михайло раптом був заскочений виразним звуком такого ж самого плескання, що швидко наближалося знизу сходів їм назустріч.

— Стань лицом в угол! — скомандував вартовий при повороті сходів.

Ставши обличчям у кут, Михайло чув, як повз

нього пройшло двоє нагору: передній мовчки, а задній, плещучи в долоні. Загадка плескання миттю втратила свою загадковість: це була сигналізація для зустрічних в'язнів. Вони ж бо не сміли бачити один одного, бо таким чином могли б зустрінутися знайомі, друзі, рідні, а це вже порушувало б за-тасмниченість слідства, якої НКВД суворо до-тримувалося.

Досягнувши першого поверху, знову пішли довгим коридором, а потім знову сходами нагору весь час під акомпаньямент плескання. Мали кілька зустрічей, і вартовий щоразу наказував Михайлові стати обличчям у кут. Таке стояння в куті не заваджало чути, як когось волочило двоє, таке стояння не заваджало, ідучи далі, бачити на підлозі плями свіжої крові. Здавалося, що ніколи не скінчиться цей хід до слідчого, цей плескіт у долоні та ці надто промовисті зустрічі з тими, кого вже вели (або волочили) назад до камери...

Нарешті! Опинившись на четвертому поверсі, пішли довгим коридором зовсім недовго і... спинилися проти дверей однієї з кімнат.

— Стань лицом к стене! — сказав енкаведист, а сам досить делікатно постукав у двері. Хтось ті двері відчинив зсередини, хтось перекинувся кількома словами з вартовим, і двері знову щільно зачинилися.

Здовжені очікуванням хвилини черепахами відповзали у вічність, а Михайло все стояв обличчям до стіни, переступаючи з ноги на ногу і чуйним вухом схоплюючи все те, що чулося з довкільних кабінетів слідчих. Окрім стіни, він не бачив нічого, але він чув... Чував хрипкі приглушені зойки тортурованої людини, чув гістеричне лементування жінки, чув, як повз нього волочили когось із сусіднього кабінету слідчого... Усім своїм еством Михайло відчував, як не лише ноги його, а весь він

поступово отерпає, і саме тому раз-у-раз переступав з однієї ноги на другу, — єдиний рух, що його він міг собі дозволити. »А може, сьогодні й мене волочитимуть?« Довго стояв! Безконечно стояв! Стояв, слухав і чув.

Нарешті, на голос із кімнати вартовий відчинив двері, наказав Михайлові зайти до середини, а сам, зачинивши двері, лишився в коридорі.

Увійшовши, Михайло зупинився біля порога...

У кутку невеликої кімнати з одним заґратованим вікном, за великим письмовим столом сидів він — владар над Михайловим здоров'ям, добробутом, життям і майбутнім, владар над життям його маленької родини. Бути чи не бути родині Гринів, — залежало тепер від нього! Хвилину тому Михайло лише слухав і чув, але, крім стіни, не бачив нічого. А тепер він лише дивився і бачив, але, крім легкого поскрипування пера, яким писав слідчий, не чув нічого...

Таке-от писання слідчого без жодної уваги на в'язня, що, згідно з наказом, увійшов до кабінету, тривало досить таки довго, і Михайло мав чимало часу, щоб як слід придивитися до зовнішнього вигляду владаря над своїм життям і смертю. Настільна лампа щедро освітлювала повне чорнобриве й рум'яне обличчя в профіль, чорне, низько підстрижене волосся, широкі могутні груди, великі міцні руки. Від усієї постаті так і пашіло здоров'ям, міццю згодом могутніх м'язів і відгодованістю. На столі недбало розкидані папери і... кийок чотирьохгранний: мабуть, із метр завдовжки та пальців зо два завгрубшки. Ось воно — знаряддя впливу на советського в'язня!

— Садись! — почув Михайло наказ із кутка, і в ту ж таки мить на стелі засвітилася дуже яскрава лампа, а велика міцна рука простягнулася ліворуч, де в кутку стояв стілець, а біля нього шафа. Не

встиг Михайло сісти, як слідчий, підвівшись, озброївся кийком і попрямував до нього... Відчинивши дверцята шафи, припер кийок до стіни і почав чогось у шафі шукати. Це тривало хвилин п'ять і відбувалося мовчки. Протягом цього часу Михайло ще уважніше приглядався до свого слідчого, що стояв тепер біля нього на весь свій ріст. Це був справді незвичайно міцно збудований чоловік у віці між 35 і 40 років, дуже високого росту і дуже відгодований, але всі зайві фунти так пропорційно вклалися на його фізично могутній постаті, що при його високім рості не виглядали аж надто надмірними. Сидячи на тім стільці, Михайло почував себе не зовсім гаразд: йому здавалося, що хтось стежить за найменшою зміною в його обличчі. І саме тому він мобілізував усі свої сили на те, щоб удавати спокійного, ба навіть до всього байдужого. Розшуки за чимось у шафі, нарешті, скінчилися, слідчий поклав кийка на попереднє місце, сів зручно за стіл, узяв у свою могутню руку ручку, і... слідство почалось...

Почалося з питань анкетного порядку,* і Михайло відповідав на них. Зробивши раптом павзу, мабуть, для безцеремонного й одвертого студіювання Михайлового обличчя, слідчий нараз приголомшив його такою констатацією:

— Маю враження, що ти не дурак!

Знову павза, і знову безцеремонне розглядання Михайлового обличчя...

— А якщо ти не дурак, то ти зразу ж таки признаєшся до своєї вини. Раджу тобі запам'ятати собі раз і назавжди ось таку істину: *хто потрапив сюди — до нас, той невимуватим від нас не виходить!* Якщо ж ти не признаєшся, то ми тебе »попросимо«, — і він недвозначно показав очима на кийок: — Ну,

---

*) Розуміється, російською мовою.

а тепер розкажуй мені про твою контрреволюційну діяльність. Я тебе слухаю.

Михайло мовчав, а слідчий (здавалося) дуже уважно вслухувався в його мовчанку і ще з більшим зацікавленням розглядав його обличчя: на цей раз воно чітко вирізьблювалося в профіль, бо Михайло мовчав, унурившись, і дивився в простір кімнати, обминаючи слідчого. Мовчав, звівши дуги густих і впертих брів і щосили зціпивши зуби. Мовчав, відчуваючи на собі весь тягар нерухомо спрямованого погляду, що схоплював усе до найменшої рисочки включно: і тверду лінію цупко стулених уст, і вперте підборіддя, і посипані снігом скроні, що відблискували сріблом під сліпучим світлом яскравої лампи вгорі.

— Я тебе слухаю.

Жодної відповіді. Жоден мускул не ворухнувся на нерухомо-заклякнім обличчі арештанта. Минула ще хвилина, друга, а може й третя... Чиїсь заглушені стінами зойки мережили тишу кабінету чорною ниткою приреченої безвихідности.

— Що ж ти мовчиш, петлюрівська сволото?! Ти, здається, рішив не говорити... Чекай! Ти в моїх руках не тільки говорити, а навіть і співати будеш! І то саме тих пісень, яких я накажу тобі співати! — з цими словами слідчий схопив кийок і почав ним вимахувати в Михайлів бік.

Мовчанка...

— Ти мусиш негайно у всьому признатися: хто й коли завербував тебе до контрреволюційної організації, кого й коли ти завербував? Ти мусиш назвати всі прізвища членів вашої організації. Хто допомагав тобі при друкуванні протисовєтських брошур у тебе в помешканні, і яким чином ти їх розповсюджував? Які відомості передавав ти польському консулятові та скільки разів? Ну? (Тривала павза) Що ж ти мовчиш, падло? Розкажи мені про

твої шкідницькі дії та саботаж! Розкажи, як ти агітував школярів проти советської влади, як вихваляв на зборах у школі вбивників товариша Кірова!

Михайло мовчав, уперто обминаючи поглядом слідчого і терпеливо очікуючи, коли ж, нарешті, скінчиться довгий перелік інкримінованих йому провин. Коли слідчий замовк, Михайло відірвав свій погляд від тієї точки, на яку так довго й так уперто дивився, ворухнув головою в бік слідчого і глянув йому просто в обличчя... І тоді очі їх схрестилися в рішучім поєдинку: зеленкуваті-сірі очі арештанта під дугами чітко окреслених брів, зустрівши хижий відблиск маленьких карих очей чорнобривого слідчого, не втекли з поля бою... Ні! Ті зеленкуваті-сірі очі, налявшись завзяттям по самі вінця, фіксували відгодоване й свіже обличчя свого противника тяжким нерухомим поглядом... Ось на зелено-сірій поверхні тих нерухомо спрямованих очей-озер промайнув грайливий відблиск якоїсь щойно народженої, але невисловленої думки. Промайнув, загорівшись, і погас, у зеленкуваті-сірій глибині потонувши... Мабуть, саме ця невисловлена думка гостро діткнула слідчого, бо... бувають у стосунках між людьми хвилини, коли вираз обличчя, а передусім очей, грає роллю й має вплив на хід подій.

— Говори ж, нарешті! — зарепетував слідчий, додаючи ще й багатоповерхову ганебну російську лайку: — Підійди до стола ближче!

Михайло наблизився до стола, не спиняючи поєдинку очима, а слідчий рвучко схопив кийок у праву руку і розмахнувся, щоб ударити, але...

— Огляніться, громадянине слідчий! Онде на стіні, за вашою спиною блощиця лізе! Убийте її!

Слідчий різко оглянувся і, побачивши величезну блощицю, що чимчикувала стіною знизу вгору, роз-

давив її кінцем кийка. Повернувшись знову обличчям до арештанта, загорланів несамовито:

— То ти, петлюрівська сволото, ще й кпиш тут... з нашої влади?! Ти... — він захлинався власною слиною, і повітря йому було замало.

Розмахнувшись, ударив Михайла щосили кийком по лівому плечі. Удар був такий болючий і сильний, що Михайло, можливо, упав би, якби не стіл, що підтримав його. Цей перший удар був надто відчутливим не лише фізично, але й морально, і трудно було б відповісти на питання, що було дошкульніше, бо ж на удар Михайло неспроможний був відповісти ударом, як зробив би на волі.

— Ну, й як воно тобі посмакувало? — з цікавістю розглядаючи Михайлове пополотніле обличчя, спитав кат: — Будеш признаватися чи ні? Якщо ні, то я можу ще раз тебе попросити.

— Що ж я можу вам говорити, коли я не почуваю себе винним і не розумію, за що мене арештовано.

— Усі ви такі! Усі ви цієї пісні співаєте, але після наших чемних прохань признаєтесь. Признаєшся й ти! А щоб ти легше й швидше свої провини пригадував, то я зараз допоможу тобі освіжити пам'ять!

— Р-р-раз-два-три! — вимахуючи кийком у повітрі, кат однією рукою вдаряв Михайла по плечах, кулаком другої руки в той же час дупцював у бік, а ногою, вдягнутою в блискучий чобіт, копав, куди попало: — Р-раз- два- три! Р-раз- два- три! Геть звідци!

Двері миттю відчинилися, і на порозі з'явився вартовий. Знову йшли то сходами, то довгим коридором, то знову сходами й коридором: спереду Михайло з заложеними за спину руками, а ззаду енкаведист, раз-у-раз поплескуючи в долоні. І знову зустрічі й команда стати обличчям у кут або до стіни, а інколи хтось стояв так, а Михайло зі своїм вартовим повз нього проходив. І знову зойки тих,

кого волочили назад до камери, і знову десь гістеричний плач жіночий, що, перемагаючи грубі мури, вихоплювався на високих нотах і... знову безсило завмирав...

Двері камери Ч. 45 стояли широко розчинені. Що за мана?! Михайло вже мав деякий в'язничний досвід, але такого дива ще не бачив. Чи це не галюцинація, бува? Може, ті широко розчинені двері йому ввижаються? А якщо так, то це доказ, що мозок його вже гойдається... Гм... Шкода все ж таки власного мозку!

З жахом дивився Михайло в ті нарзтіж розчинені двері, а в голові його шуміло, кипіло й бухкало «р-раз-два-три» в такт щойно одержаного «відсвіження пам'яті». Боже мій, якби хоч привид тих розчинених дверей зник! Але привид не зникав. Ось раптом в отворі їх з'явилися два дебели енкаведисти, які когось зовсім нерухомого виносили з камери геть... Глянув Михайло й пізнав: це помер той тяжко побитий, що весь час лежав під стіною без пам'яті, не приймаючи їдження... Досягнув, нарешті, недоторканости: не відсвіжуватимуть йому пам'яті більше!

Глибока ніч. До світанку ще далеко, але мешканці камери Ч. 45 не сплять: надто поважна гостя завітала сьогодні до їхньої камери! Завітала й забрала лише одного з них, а зробила враження на всіх. Сидять і потиху розмовляють про щойно померлого, який пройшов крізь усі стадії енкаведівського слідства, а винним себе все ж таки не визнав. — *Не розколовся!!!* — з подивом і пошаною констатують в'язні... Ті, що пам'ятають його з першого дня його появи в цій камері, твердять, що це був студент останнього курсу — здоровий, міцно й гарно збудований, мав батьків і наречену. Мимоволі пригадався Михайлові слова слідчого, які він радив запам'ятати, як безсумнівну істину: *«хто потрапив до*

нас, той невинуватим від нас не виходить». А ось же пішов юнак звідци невинуватим! Щоправда, пішов туди, де нема ні тата, ні мами, ні нареченої, ні советського слідчого з кийком!

Неначе та жорстоко побита тварина, заліз Михайло на своє місце під ліжком і ляг обличчям униз. У такій позиції його побиті спина, плечі й боки мали розкіш недоторканости, але сну не було. Був біль, і були думки, що мчали крізь мозок на хвилях якогось божевільного вітру в безсилах потугах збагнути дивні ребуси советської діалектики.

Наступного дня зранку в'язні почали розпитувати його про перший допит. Не сказати нічого — річ неможлива. Щоб якось від них відчепитися, він сказав їм якнайменше — лише про блощицю, яку він зауважив у слідчого над головою, і при цій нагоді спитав, чи не знає хто прізвища його слідчого, подавши при цьому прикмети його зовнішности. Блощиця викликала пару дотепів і сміх, а слідчий такої зовнішности, як виявилось, був декому відомий і мав прізвище Вовченко. Михайло подякував і був радий, що на цьому «інтерв'ю» вичерпалось...

Над камерою Ч. 45, здавалося, нависла якась чорна хмара в зв'язку зі смертю юнака, що не визнав за собою вини, і навіть і найбільш балакучі втратили смак до розмов... Кожен снував свою власну пряжу терпких думок, здебільшого, мовчки, і так минув день, а наступного ранку виявилось, що один із найдавніших мешканців камери, який випив уже чималу чашу тортур, розрізав собі вночі вену на руці кусочком скла. І де він той кусочок скла знайшов, — ніхто не знав. Знову широко відчинилися двері камери Ч. 45, і два дебелі енкаведисти винесли те, що було ще вчора людиною... А наступного світанку побачили іншого в'язня на ґратах вікна повішеним на власному рушнику... Ще один

в'язень мав при собі цілого хемічного олівця, якого йому чудом пощастило врятувати під час обшуку від всевидючого ока енкаведистів. Непомітно для сусідів він розколов дерев'яну частину олівця і з'їв усю серцевину з метою отруїтися. Викликаний в'язничний лікар наказав забрати його з камери геть, і дальша доля його невідома.

Та хмара, що оселилася в камері Ч. 45, з гоном днів ставала густішою, чорнішою, і не було можливості не дихати її отруйним повітрям. Єдиним шляхом порятунку була смерть-визволителька, і Михайло з жахом ловив сам себе на думці, яким би способом укоротити ї собі життя. Повороту до рідних не може бути, то навіщо ж іти смерті назустріч отаким-от довгим, страждальним і морально понизливим шляхом, як пішов отой незабутній юнак?! Навіщо?! Хіба ж не краще піти смерті-визволительці назустріч швидким стрибком і то з власної волі, а не з волі й садистичного капризу советського слідчого? Михайло багато думав над цим і відчував, як його людське «я» роздвоюється: одне прагне рішучим стрибком смерті назустріч урятувати себе від довгих страшних і безглузких терпінь, а друге «я» рішуче проти цього стрибка заперечує. Те друге «я» шалено шукає якоїсь мрії (нехай і абсурдної!), за яку можна було б ухопитися, щоб за всяку ціну ще жити й боротися та сподіватися чуда. Єдиною мрією, в ім'я якої він міг би терпіти всі й усякі муки, була воля й поворот до родини, і це було б справжнім чудом! Але ж як міг він у подібне чудо повірити?!?

»Де вони, мої любі, рідні, єдині? Що роблять сьогодні? Де живуть? Що їдять? І чи ще всі трое вкупі?« Коли Михайлова фантазія послужливо малювала йому всі деталі нічного допиту Наталі слідчим НКВД, тоді всі його власні муки кудись раптом провалювалися, щезали, і він бачив тільки

її спочатку на допиті, а потім, після нього в камері, під ліжком побиту, закривавлену й згвалтовану...
»А що робитиме Славко без татка й мами? Чейже його бабусю теж можуть арештувати, як колишню народницю! І що тоді?!«

До цих мук душі додавалися ще й муки тіла, які з кожним днем усе зростали. Михайло відчував, що якась хижа тварина оселилася в тасмничих глибинах його організму, і що вона гризе й дряпає його нещадно, не даючи спокою ні вдень, ні вночі. Та тварина мала якісь, свої власні стосунки з Михайловими думками про їдження: досить було йому згадати про звичайні харчі в споживному вигляді, — скажемо, хоча б про печену картоплю з салом або про молоко з чорним хлібом, як діяльність тієї потвори, що оселилася в надрах його організму, пожвавлювалася. Вона неначебно висмоктувала рештки його життєвої сили, вигризала здібність ясно й логічно думати, гострими, як у kota, кігтями перетинала ті (тоненькі вже!) ниточки, на яких трималася ще його гідність людини, його воля до чину, до спротиву й самозахисту. О, та клята потвора! Вона, безумовно, мала затаємничену спільність з інтересами слідчого, бо і вона, і час ішли завжди в парі, штовхаючи Михайла саме на той шлях, на який гнав кийком Вовченко. Михайло знав, що ім'я тієї потвори »голод«, мобілізував усі свої духові сили, щоб над ним запанувати, і здебільшого перемагав. Але бувало інколи й так, що він падав переможений на брудну долівку камери, щоб лежати й прислухуватися до тих мук, що їх спричиняла та потвора в його організмі, руйнуючи його... У цій нерівній боротьбі найстрашнішим було те, що час працював проти Михайла: з кожним днем боротьба ставала все тяжчою, перемоги здобувалися вчора легше, ніж сьогодні. Усвідомлюючи це все, Михайло хотів, щоб уже швидше

викликав його до себе Вовченко, але минали дні, а Вовченко не викликав.

У камері Михайло був самотником, усю суму власних терпінь тримаючи в собі, ні з ким не вступаючи в будь-які ближчі, одверті розмови. Інколи спостерігав і думав над тим, що бачив і чув. Одного разу вдень арештанти гомоніли про те, про се, а між іншим і про те, чи ж стане їм будь-коли легше... Один з арештантів почав досить логічно доводити, що в таборах, напевно, буде краще. Розуміється, примусять працювати, але ж і їсти дадуть. Це — раз, а подруге — вночі можна буде спати, бо »по буквах« до слідчих не викликатимуть. Арештантам ця тема зразу ж прийшлася до смаку, бо майже кожен плекав у собі ще якийсь додатковий аргумент для ствердження того припущення, що в таборах таки й справді буде легше, як тут... Тоді першого промовця жваво підтримав другий:

— Аби лише звідци живим в етап вирватись! А там буде довга-довга їзда потягом аж до Сибіру! Ну, а в дорозі ж не битимуть, і спати вночі не заваджатимуть »буквами«, та й їсти ж хоч трохи даватимуть... Так чи ні? Ну, а пізніше — табір. Відома річ, що треба ж буде працювати... Я, знаєте, чув таке, що в таборах, хто краще працює, той і їсти краще й більше одержує. Ви це під увагу візьміть!

— Ну, а як ти будеш там як слід працювати, коли тебе тут слідчий калікою зробить? — гостро озвався хтось.

— Правильно! — жваво підтримали його інші: — Там же не паперова робота, а земляна — каторжна! Ну, і як ми з тобою її подужаємо, якщо нам, скажемо, печінку вже відбито?!

— Тобі особисто печінку відбито за те, що ти — дурак! — авторитетно пояснив перший промовець,

який, властиво, був ініціатором цієї розмови в маштабі цілої камери: — Якби ти не був дурак і підписав на себе вину відразу, то слідчий хіба бив би тебе?! Ні, не бив би. Ну, і лишалася б твоя печінка такою, якою вона в тебе була перед арештом. А через власну дурноту ти вийдеш з-під слідства калікою, а калікам у таборах каюк.*

— Гм... Та воно, мабуть, так і є! — в гіркій задумі погодився власник відбитої печінки.

— Ви думаєте, хлопці, що отой молодик-студент, який помер у нас на очах, — розумний? Ви, може, думаєте, що він герой за те, що подох, а не розколовся? А на мою думку, він — дурак, і все! Ще б жив! Поїхав би до табору і там працював би як слід, а за добру працю й харчі добрі мав би! Він же був молодий здоровий і міцний, як той горішок! О, я його добре пам'ятаю, бо ми з ним одного дня сюди прийшли... А там, може, якась амнесія, і випустили б його на поселення або й зовсім на волю.

Воля! Це маленьке слово мало для кожного арештанта дивовижно-великий і побожно-врочистий зміст. *Воля! Мрія!* Казково-прекрасною дамою нишком увійшла вона в камеру Ч. 45 і усміхнулася кожному... Розмова вмить пожвавилася...

— Не тільки амнесія! — озвався один, звичайно мовчазний: — Може, скажемо, війна вибухнути, і потрібно буде вояків. І нас можуть післати на фронт, а там їсти дадуть, і я себе героєм виявлю! І тоді...

Що буде «тоді» він не спроможний був висловити, бо його жадібно обірвав інший спраглий, щоб ще й від себе щось дуже суттєве на тему про волю додати... Отак, один одного перебиваючи, арештанти доводили, як уміли, що воля — не виключена, що

---

*) Каюк — на в'язничнім діалекті — смерть.

вона — можлива. З подивугідною винахідливістю знаходили вони аргументи, щоб підперти з усіх боків імовірність повороту на волю, щоб зробити мрію про неї підставною. Діставши від кожного грудочку ґрунту для свого існування, *воля-мрія*, що мала вже ось-ось випурхнути сполоханою ластівкою геть, затрималася в камері Ч. 45 на довший час, звиваючи собі гніздечко в душі кожного.

Чи й справді кожного? Мабуть, ні. Бо, скажемо для прикладу, отой дивак і самотник Михайло Гринь не підпірав мрії про волю нічим, а лише мовчки слухав, чекаючи, до чого ж воно дійде... А дійшло воно до ось якого логічного висновку: треба за всяку ціну вирватися зі слідчої в'язниці бодай хоч не калікою, а тому... Якщо ти, чоловіче, не розколовся досі, то розколійся якнайшвидше!

Коли арештанти самі, без дальшої допомоги двох основних промовців прийшли до цього логічного висновку, то Михайло зауважив, що обидва промовці переглянулись. Це була коротка, як блискавка, мить, але вона *справді була*, і цього було досить, щоб скріпити те підозріння, яке Михайло мав відносно цих двох. Вони спали на одному ліжку в різні кінці головами, себто валетом, обидва були невиразного віку й сірої, непомітної зовнішності: мабуть, саме за це Михайло сам для себе прозвав їх сірими валетами. Один із них ще на початках Михайлового перебування в камері Ч. 45 пробував переконати його в тому, що розколотися краще зразу, щоб зберегти себе. Котрийсь із них завжди брав під своє опікувальне крило кожного новака, вияснюючи ситуацію та даючи дружні поради, які вели до певної мети. Роздумуючи тепер над ролею цих сірих валетів, Михайло ніяк не міг пригадати собі, щоб хтось із них повертався з допиту побитим або скаліченим. А на допит їх кликали досить часто. Гм... Слід простежити!

Саме тієї ночі Михайло особливо напружено чекав виклику Вовченка, не спав і, лежачи горілиць під ліжком, думав про сірих валетів, шкодуючи, що, надто перейнявшись власною бідюю, був, можливо, не досить спостережливим. Він старався пригадати собі всю їх дотеперішню поведінку, і раптом... пам'ять послужливо відновила цікавий епізод, який в свій час промайнув майже без уваги.

Це було з тиждень тому... Якось увечері привели до їх камери молодика років 25 не більше. Він кидався по камері, неначе той дикий птах у клітці: казав, що збожеволів, бо не може збагнути причини арешту. Як, справді, могли арештувати його — стовідсоткового пролетаря з діда-прадіда, кандидата в члени КП(б)У, а в недалекому минулому дуже активного комсомольця?! Як?! За що? Він був одружений, мав дитину, працював агрономом бездоганно, чесно, віддано, не шкодуючи ні часу, ні сил! І уявіть собі, що забрали його просто з поля, тому й не мав він жодних речей з собою. Як це може бути?! Це — абсурд! Це — помилка, яка завтра ж зранку виясниться!

— Жодної помилки тут нема! — сказав йому розважно один із сірих валетів: — Доведеться вам узяти на себе вину, якщо ви її справді не маєте, бо... тепер, знаєте, така ситуація!

Молодого агронома цілий день обробляли на своєму ліжку обидва сірі валети, не без успіху втовкмачуючи йому в голову кручені силогізми советської діалектики.

— Я зрозумів! — казав він урочисто наступного дня: — Я вам вдячний. Якщо так, то я, очевидно, примушений буду якусь вину на себе взяти. Нічого не вдієш: така ситуація!

Ніхто з числа старших і розумніших в'язнів не переконував його в протилежному. А навіщо? Нехай цей стовідсотковий комуніст покуштує тієї «кашки»,

якої наварила його »непогрішима« партія та й він разом із нею!

Увечері покликано на допит одного з сірих валетів, а вночі — молодого агронома — ентузіяста комуністичного світогляду. До камери він не повернувся: очевидно, зразу підписав усе те, що наказав слідчий, і було з ним покінчено або переведено до тієї в'язниці, з якої забирають в етап.

Отак пригадуючи цей епізод і очікуючи виклику, Михайло лежав горілиць під ліжком. Загострена інтуїція не обманула його:

— На букву »Г«! — почувся голос в отворі кватирки, а чверть години пізніше він уже переступав поріг кабінету свого слідчого, а переступивши його, спинився . . .

У тому ж самому кутку за письмовим столом Вовченка сиділо двоє: Вовченко і ще один — віком років на десять молодший, але рангою, напевно, старший, бо з двома шпалами на комірці. Вовченко щось писав, а той другий недбало перегортав листки якоїсь течки, інколи спиняючись і уважно в щось вчитуючись. Ні той, ні другий не звернули найменшої уваги на Михайла, дарма що вартовий впустив його, згідно з їхньою ж вимогою. Але це був стиль поведження советського слідчого з арештантом, а тому треба було стояти, терпеливо очікуючи, поки, нарешті, його зауважать.

Михайло не раз уже чув від своїх співмешканців по камері, що існує старший слідчий, який бере участь у праці підпорядкованого йому рядового слідчого в серйозніших випадках, а зокрема тоді, коли арештант уперто не дає себе розколоти. Прізвище цього старшого слідчого вимовлялося з жахом: *Міхалевич*.* І чомусь, побачивши за столом, окрім Вовченка, ще й другого, Михайло відразу рішив, що

---

*) Це прізвище подається в транскрипції, що відповідає вимові його в той час і в тих обставинах.

це і є Міхалевіч*... Ще на волі, очікуючи арешту, Михайло частенько спинявся думкою на тих »людах«, що працюють слідчими НКВД. Хто вони? Які вони? Чому йдуть на таку неперевершено ганебну »працю«? Отож і не дивно, що, стоячи біля порога, Михайло пильно розглядав обох своїх слідчих, а зокрема того, якого бачив уперше...

Обидва були в розквіті сил і віку, обидва були досить таки вродливі хлопці, але дуже відмінні. Якщо чорнобриве й рум'яне обличчя Вовченка вражало жвавим сполученням різних барв, то значно молодше обличчя Міхалевіча було суворо витримане в одній темносмаглявій барві, що ледь-ледь яснішала на чолі й майже римським носі, але зате надолужувала загублене максимальним згущенням природної тьмавости в чорному злегка кучерявому волоссі та в чорних, як довгі пір'їни з воронячого крила, бровах, під якими блискучими вугликами тліли глибоко посаджені чорні маленькі очі. Якщо в чорнобривім білім і рум'янім обличчі Вовченка було щось від діброви й широких пшеничних ланів, то в смаглявій тьмавости обличчя Міхалевіча було щось від брунатно-мінливих скель. Відмінні обличчя!

Скупчений погляд Михайлович зеленкувато-сірих очей повільно пересунувся з обличчя на... руки: дві пари рук, що ось-ось мали тортувати його! О, руки цих двох були теж дуже й дуже відмінні! Міцні й великі руки Вовченка не мали мозолів, але весь вигляд їх свідчив про те, що не так давно вони мали дотичність із землею: якщо не він особисто, то батько його, напевно, був працівником землі. Щождо рук Міхалевіча, то були вони тонкошкірі й смагляво-ніжні з довгими, як у музики, пальцями. Ці руки красномовно свідчили про те, що навіть і далекий прапрадід Міхалевіча не мав

---

*) Пізніше виявилось, що він не помилився.

жодної дотичности з землею або будь-якою іншою фізичною роботою.

— Підійди ближче! — озвався, нарешті, Вовченко, а коли Михайло наблизився до стола, за яким сиділи в дозвільних позах обидва слідчі, спитав грізно: — Ну?! Що ж ти? Надумався чи ні? Признаєшся до своїх провин?

— Ні!

Міхалевіч у ту ж таки мить підскочив, неначебо бджолою вжалений... Рвучко схопив кийок і, вимахуючи ним у повітрі перед самим обличчям Михайла та лаючись московською трьохповерховою лайкою, почав називати прізвища Михайлових знайомих, які, нібито, були вже всі розстріляні або засуджені на 10-15-20 років, і які, нібито, всі одногolosно показали, що Михайло Гринь був разом із ними в одній повстанській організації. Після цього він урочисто зачитав доноси Михайлових найближчих сусідів: Охліної та її приятеля-комуніста про те, що Михайло агітував у себе в подвір'ї проти советської влади, що він друкував на склографі в себе на помешканні брошури й відозви контрреволюційного змісту.

— Це все неправда! — упевнено зауважив Михайло: — Я можу назвати вам прізвища свідків, що доведуть вам мою невинність. Прошу вас викликати їх!

— Плювать нам на твоїх свідків!* — заверещав

---

*) НКВД, як правило, заслуховувало свідків *проти* в'язня і ніколи не заслуховувало свідків оборони. Як виявилось пізніше, Міхалевіч викликав одного з сусідів Михайла — інженера Кузнєцова і в категоричній формі зажадав від нього свідчень проти Михайла. але інженер Кузнєцов знайшов у собі досить мужности і рішуче заявив, що нічого злого про Михайла Гриня не знає. Наступного дня інженера Кузнєцова було звільнено з роботи, і протягом півроку його не приймали нікуди, дарма що він був видатним фахівцем.

захлинаючись Міхалевіч: — Ми й без них добре знаємо, який ти гусь! Ти собі наївно уявляєш, що, як ти втік із Києва до Харкова, то вже й усі кінці в воду?! Ти думаєш, що ми не знаємо, що ти там виробляв і в житлокоопі, і в трудшколі, і в інституті?! Знаємо! І все пам'ятаємо! Від нашого всюдисущого ока ніде не сховаєшся! Ось глянь, — отут у нас уся твоя підноготна аж до вінчання в Софії включно!

З цими словами Міхалевіч узяв зі стола саме ту течку, яку він щойно переглядав, і яка, очевидно, була Михайловим »делом« в НКВД. Вимахуючи нею в повітрі перед обличчям Михайла, Міхалевіч вигукував високим верескливим тенорком:

— Тепер тобі вже не минеться, як колись, бувало, миналося! Тепер ти остаточно попався і мусиш негайно до всього признатися!

— Я, напrawdę, дуже радий, що ви все це маєте! — дивлячись в очі Міхалевіча, упевнено заявив Михайло: — Це скоротить час слідства. Якщо захочете, то я можу вам про все це розказати чи написати, нічого від вас не ховаючи, бо вся моя діяльність у Києві не суперечила советським законам. Саме тому ГПУ й звільняло мене після кожного арешту. Нічого злочинного чи незаконного я не робив ні в Києві, ні в Харкові, і тому я вірю, що, розслідувавши мою справу, ви незабаром звільните мене з в'язниці.

— Диви-диви, як ця петлюрівська наволоч дозволяє собі з нас кпити! Антисоветські відозви й брошури, шпигунство, організація контрреволюційних груп для повалення соввлади та відновлення влади буржуазії в УССР цей нахабний бандит нам в очі називає »законною діяльністю«! Га? Що ти на це все скажеш, Вовченко?!

— Ну, я ж тобі казав, що це — той гусь!

— Та ти ж, гаде жовтоблакитний, — знову звер-

таючись до Михайла, вів далі старший слідчий, — навіть і тут, у слідчій в'язниці НКВД дозволяєш собі кпити з представників советської влади! Ти, що, може, такий аристократ, що ніколи в своїм житті блощиці не бачив?! Чому в рішучий момент слідства, замість щирого каяття в твоїх злочинах, ти своєму слідчому на блощицю показуєш?! Чому?! Мовчиш тепер? Але й цього було тобі замало! Ти влаштовуєш сміховинки з нагоди »блощиці над головою слідчого« ще й у себе в камері! Слідчого арештантам на посміховисько виставляєш! І це прилюдно! Покпити з диктатури пролетаріату захотілося? Морда ти петлюрівська (непристійна московська лайка), наволоч, падло! Тобі, кажеш, свідків треба? Ось я тобі зараз покажу, що я вмію і без свідків у справах розбиратися!

Останнє речення супроводжувалося не лише рясним фонтаном слини з рота Міхалевіча, але й вимахуванням кийка, що засвітав у повітрі, раз-у-раз досягаючи Михайла, куди попало... Спочатку Михайло пробував бодай хоч обличчя руками захистити, але надаремне, бо Міхалевіч у процесі виконуваної ним екзекуції входив у смак, лютішав, скаженів... З носа хлюнула кров. Нараз відчинилися двері, і увійшов енкаведист ще дебелишої комплекції, ніж Вовченко, з нагаєм у руці: тигром накинувся він на Михайла, який, закривши голову коміром піджака, упав обличчям і грудьми на прикрашену плямами власної крові долівку. Тоді оскажений Міхалевіч зірвав піджака з лежачого і почав несамовито колотити його чобітьми, куди попало. Били вдвох: дебелий енкаведист нагаєм, а старший слідчий чобітьми, і як це довго тривало, — не знає Михайло, бо...

Опам'ятався в камері: все на ньому було закрито, вавлене й мокре до нитки: очевидно, відливали

водою. Тіло боліло, як одна суцільна рана. Арештанти спали, і раптом:

— На букву »Г«!

Знову кликали Гриня Михайла до слідчого, а що йти він уже не міг, то його поволочили... Хіба ж енкаведистам це першина?!

— Ну? І як воно тобі посмакувало? — з цікавістю розглядаючи Михайла, спитав Міхалевич: — Підпишеш чи ні?

— Ні! — відповів Михайло, цупко тримаючись обома руками за спинку стільця, щоб не впасти.

— Сядь! — скомандував слідчий, і Михайло радо сів: нехай хоч пару хвилин посидіти, і то перепочинок для тіла, що кричить від болю!

— Слухай! Дуже уважно слухай! Я тобі читатиму текст протоколу обвинувачення, і ти мусиш підписати!

Михайло скупчив усі сили свого організму, щоб розуміти зміст читаного, але... надаремне! Він констатував сам собі, що не розуміє нічого, і тоді на зміну напруженій мобілізованості миттю прийшла цілковита байдужість: »Хай читає! Що б він там не понаписував на мене, я ж усе одно жодної іншої відповіді, крім »Ні!«, — не дам! То навіщо ж напружувати себе, отак нещадно побитого?« Ця думка подіяла, неначе лік на заспокоєння: наказ негайної мобілізації всіх сил організму було скасовано, і знеможене тіло з вдячністю вмостилося зручніше на стільці. Слідчий читав з очевидним смаком і без поспіху, а що протокол обвинувачення був досить таки довгий, то під акомпаньямент його читання можна було відпочити в зручній позиції навіть і з півгодини.

Сталось, однак, щось дивне й надсподіване: саме тоді, коли Михайло, остаточно розмагнетившись, рішив не слухати й не примушувати себе до схоплювання змісту читаного, — з маси нагромаджу-

ваних Міхалевічем речень почали висмикуватися окремі слова й вирази, які, розрізуючи мур Михайлової втоми, заскакували йому в мозок. З гоном хвилин кількість тих слів і виразів збільшувалася, і Михайло з приємністю сам собі відзначив, що мозок його ще здібний сяк-так працювати. А в кінці читання він уже з повною ясністю усвідомив, що, крім відомих йому свідчень Охліної та сусіда-комуніста, до протоколу включено ще й свідчення комсорга залізничної школи про те, що він, нібито, організовував у старших клясах спротив комсоргові й совладі, а також і свідчення комсорга останньої школи про прищеплювання дітям українського націоналізму...

— Ну, — гаркнув Міхалевіч, з патосом вигукнувши останню сторінку протоколу, — ти, може, ще й тепер твердитимеш, що ти не винен?!

— Так, я саме це й твердитиму, бо всі ці свідчення брехливі.

— А-а-а! Так?! — зірвавшись зі свого крісла, смаглявий стрункий Міхалевіч звинним стрибком наскочив на Михайла ззаду, з усієї сили схопив його обома руками за вуха, приволік до стіни й гаркнув:

— Стій! Стій нерухомо обличчям до стіни на віддалі однієї ступні від неї! Отак! Отак! Ти в мене як постоїш отакечки кільканадцять годин без перерви, то, може, дещо зі своїх провин пригадаєш! Іншим дурням таке стояння просвіжувало мозок!

Це була так звана кара «на стійку»: стояти треба було струнко, без жодного руху й без жодного контакту зі стіною.

Михайло став. Його не заживлене ще від попереднього биття тіло здавалося чужим, покладеним на нього і смертельно тяжким: такого тягара ноги його ніяк не могли на собі тримати і дрібно-дрібно трусилися. До болю хотілося бодай хоч пальцем

мизинним до клятої стіни дотикнутися, і здавалося, що дотик цей допоможе стояти, але... не вільно: за дотик до стіни Міхалевіч битиме! Усю свою волю мобілізував Михайло, щоб стояти, і всім своїм еством відчував водночас, що довго не витримає...

А Міхалевіч тим часом, зручно вмовстившись на софці біля Михайла, закурив цигарку, залюбки спостерігаючи його муки і... вибагливі кільцятка цигаркового диму водночас...

— Ти куриш?

— Ні.

— П'єш?

— Ні.

Докуривши цигарку, стрункий смагливий слідчий пружним кроком пройшовся по кімнаті... Раптом, неначебно щось згадавши, почав те, йому потрібне »щось« добувати з шухляд стола. Діставши, знову сів на софку якнайближче до Михайла. Запахло враз ковбасою, та ще й не просто якоюсь ковбасою, а полтавською з часничком... Той запах примусив Михайла, скосивши очі в бік ката, зиркнути крадькома... І що ж він побачив, Боже мій! На брунатного кольору софці білий папір, а на ньому дбайливо нарізані шматочки ковбаси, шинки та чималий кусень золотаво-жовтого масла... Саме цим іскристо-соняшним маслом слідчий намащував собі булочку і робив це з подивугідною повільністю. Скінчивши цю операцію, накрив булочку чималим куском рожевої шинки і, скося поглядаючи в бік своєї жертви, почав поволеньки їсти... Він, напевно, зауважив Михайлові »зирк-зирк« скошеним оком, але не лаявся, не грозив, що битиме, і не нагадував про те, що під час відбування кари на стійку не вільно зиркати кудись убік. Ні, ні! Він цього не казав! Він лише жував, сласно прицмокуючи, і так минали хвилини...

— Отже, ти... не куриш, не п'єш і... не їси?! —

спитав він без поспіху, з чималими павзами для детальнішого розжовування й ковтання.

— Як бачите, — сухо відповів Михайло.

— Ну, і падохнеш! А все через те, що ти дурак і не хочеш підписати! А якщо підпишеш, у тій же хвилині їсти дам! Бити перестану і передачу від жінки дозволю! Понял? Ну, і що ж ти мовчиш, петлюрівське падло?!

Запах їжі крізь ніздрі легким невпинним струмком плив у глибінь Михайлового фізичного ества, саме туди, де оселилася та скажена потвора, що з кожним днем усе дошкульніше гризла й дряпала, висмоктуючи його життєві соки... На цей раз під впливом пахоців та клята потвора зчинила шалений рух: зуби її стали гострішими, кігті довгими, міцнішими, занізливішими... Тими зубами на цей раз вона вигризала вже не тільки нутро, але й мозок, позбавляючи Михайла можливості ясно й логічно думати. Тими кігтями вона на цей раз роздирала Михайлове знеможене тіло на шматки, перетинаючи при цьому й ті (дуже тоненькі вже!) ниточки, на яких іще трималися і Михайлова воля до спротиву й самозахисту, і його гідність людини. Від отакої-от шаленої діяльності клятої потвори в роті раз-у-раз набирався надмір слини, зуби чомусь виконували рух жування, хоч слина й не вимагала цього, а харчопровід корчами заперечував проти потоку слини, яку Михайло невпинно посилав туди... Очі, порушуючи накази волі, вперто спрямовувалися туди, де на чистому білому папері пишними трояндами цвіли шматочки ковбаси й шинки, що були джерелом тих нестерпно-чудових пахоців.

Зціпивши зуби й стиснувши кулаки, Михайло наказав собі не зиркати більше на ті чудо-ласощі, а дивитися проти себе — на стіну. Це було неможливе завдання, але він цього неможливого до-

сягнув, і в цьому була його (Михайлова!) перемога над Міхалевичем. Коли раптом... о, радосте! Уже й зиркати вбік не треба! Бо ж ось на стіні просто перед його очима є вже і біла булочка, і золотаво-жовте масло, і ніжно-рожева шинка в пелюшках із сніжно-білого сала, і навіть українська ковбаса з часничком! Одним словом, усе те, що їсть, сласно прицмокуючи, слідчий! І все це рухається... Спочатку ледь-ледь помітно по стіні, але з гоном хвилин усе швидше й швидше... Ось мчать у темпі вальсу дрібно порізані плястинки ковбаси й шинки, одна одну наздоганяючи, а біла булочка в дрібних кусочках утворює довкола цих рухливих ласощів справжню метелицю-завірюху. І все це мчить, маючи за »центр« чималий кусень іскристо-соняшного масла, усе швидше й швидше! Широко розплющеними зеленкувато-сірими очима під дугами впертих, виразно окреслених брів Михайло щосили вдивляється в цю чарівну метелицю з давно вже забутої казки, і йому хочеться, щоб усе це разом узяте крутилося ще швидше, ще ворохобніше! Швидше!!! Швидше!!!

* *
*

Що це? Вода?! Звідки й навіщо? І яка ж бо вона дошкульно-холодна! Ще хвилинка, і Михайло усвідомив, що лежить горілиць на долівці, а смаглявий чорноволосий слідчий ллє на нього воду і водночас підштовхує чобітьми в бік, вигукуючи, щоб негайно ж таки підвівся й став струнко для дальшого відбування призначеної йому кари на стійку...

Обіпершись руками та головою об стіну, Михайло повільно підвівся з долівки. Тепер залишалося стати струнко на віддалі однієї ступні від стіни, опустивши руки вздовж тіла, але... на перешкоді стала голова: вона виявилася такою надсподівано

тяжкою, що годі було відірвати її від стіни! Михайло вовтузився, старався, але всі його зусилля були марні: тяжка, обіллята холодною водою голова неначебто прикипіла до клятої стіни. Нараз пронизливий біль у плечах від удару нагаєм відірвав голову Михайла від стіни, і... він виструнчився в позі, згідно з правилами НКВД. Та не надовго! Бо знову закрутилися завірюхою кусочки білої булки в супроводі плястинок шинки й ковбаси... І знову чув він, неначе крізь сон, ганебну московську лайку, вигукувану відомим йому голосом ката, і знову сокирою в'їдалися вдари нагаєм по плечах, голові й руках... І знову лялася холодна вода, якої не шкодував його кат, а в роті з'явився новий солонуватий присмак власної теплої крові...

Нестерпно-тяжкий, до нудоти бридкий запах! Це ж саме цей бридкий запах повернув Михайла до дійсності: він знайшов себе в камері, на голій долівці, обличчям близько »параші«. Був день. Арештанти, як звичайно, сиділи й гомоніли: хто — на ліжку, а хто — на долівці... Подали Михайлові води трошки. Проковтнув.

— Підписав чи ні? — спитав тихо той, що води подав, і в камері враз стало так тихо, як буває в церкві перед наступним словом священика: увага всіх належала одному.

— Ні! Не підписав.

— Ну, і дурак! — тоном, що не припускав жодних заперечень, відрубав один із сірих валетів, але ніхто не підтримав розмови на цю тему, а всі розмови на інші теми спинилися...

* *
*

Минуло, мабуть, днів два або й три раніше, ніж Михайло спромігся підвестися з брудної долівки, щоб... хоч глянути довкола... Отож, підвівся,

глянув, але не довкола, бо знову снопом повалився на своє попереднє місце: усе його тіло боліло й щеміло, як одна суцільна рана.

Поруч із Михайлом лежало ще двоє таких же тяжко побитих доходяг,* з яких один уже прощався з життям: шепотів свою останню сповідь-молитву і був урочисто-спокійний, як і личить мученикові. Це був старий вже селянин, з яким Михайло, напевно, знайшов би спільну мову, якби обидва вони були хоч трохи дужчі. А так... поруч умирав селянин, а Михайло лежав нерухомо, уг'явшиись очима в стелю камери, і крізь мозок його на крилах осіннього вітру мчали думки... Ні, не думки, а клапті думок! Уривчасті й опечені, як те листя, яке ще вчора зеленіло на дереві, а сьогодні ось уже летить на хвилях вітру безсиле й позбавлене життєдайних соків. Наталочка... Чи ще на волі? Славко... О, як же нестерпно-гостро щемить його батьківське серце, коли на хвилях осіннього вітру залітає в побиту голову спогад про сина! Чи ж пощастить йому ще будь-коли, хоч крізь щілинку, зиркнути одним оком на сина?! Гм... А цікаво знати, хто саме доніс слідчому про Михайлову згадку щодо блощиці, хто тут є агентом НКВД? Чи не сірі валети, бува?

Щоночі Михайло чув, як викликали в'язнів «на букви», і з байдужістю, що дивувала його самого, раз-у-раз очікував почути «на букву Г», але його не викликали. Одного ранку, тримаючись обома руками за ліжка й стіни, Михайло наблизився позиченими від сторічного діда ногами до заґратованого вікна і... глянув... Глянув на небо й на землю, на світ Божий. Воля, воля! Яка ж бо ти безмежно цінна, коли тебе втрачаємо, і як ми не

---

*) На в'язничнім діалекті доходягою називають того, хто вже доходить, себто ось-ось помре.

цінуємо і просто не бачимо тебе, обтяжені повсякденними турботами!

Довго дивився Михайло крізь заґратоване вікно на світ Божий, і йому непереможно захотілося жити, вижити за всяку ціну наперекір всевладним вовченкам і міхалевичам, що є втіленням ежовської доби. Вижити, щоб іще хоч раз побачити Славка!

— Старосто! — рішуче звернувся він до міцно збудованого, але вже дещо знищеного довгим сидженням у слідчій в'язниці блондіна років сорока: — Сьогодні на світанку забрали з нашої камери одного з речами . . . Отже, він не повернеться більше, і місце, яке він займав на ліжку, порожнє . . . Мені здається, що я маю вже право зайняти це місце: сиджу я в цій камері тижнів, мабуть . . .

— Вірно! Правильно! — дружнім хором загули арештанти довкола: — Та й того ще мало, що він уже давній мешканець, але ж і побитий тяжко! Ви це візьміть під увагу! Гляньте на нього!

Під впливом такої громадської опінії староста не заперечував, хоч, може, й хотів би сказати щось проти, бо мав приятеля, що сидів у цій камері майже стільки, як і Михайло. Отак несподівано сталася в Михайловім житті подія, що значно покращила його житлові умови. Ліжко з матрацом, який би він брудний не був, це все ж таки не те, що підлога! Для людського тіла, тяжко побитого з усіх боків, на матраці все ж таки м'якше, ніж на підлозі, та й обертатися на інший бік без порівняння краще й легше, ніж, скажемо, під ліжком, де спання на боці було взагалі неможливе через надто низький »дах«. Отак, смакуючи авансом усі вигоди свого нового місця мешкання в камері Ч. 45, Михайло оселився на в'язничному ліжку, на якому він мав тепер розкішну можливість спати »валетом«, себто в різні кінці головами разом з іншим, молодим іще арештантом.

Настала ніч, але матрац чомусь не приніс Михайлові очікуваного забуття сном. Боліло-щеміло тіло, а буйний осінній вітер усе ще гнав клапті гарячкових думок крізь мозок. Безпосередніми сусідами Михайла виявилися два сірі валети. Одного з них іще в десятій годині вечора покликано було »на букву« до слідчого. Лежачи до віконної стіни ногами, Михайло то розплющував очі й дивився на вікно, за межами якого лежало недосяжне царство волі, то знову заплющував їх, марно шукаючи забуття в сні, що кпив собі з усіх вигод в'язничного матраца... Біда та й годі! Чи не на підлогу знову лягти, щоб заснути?! Або, може, повернутися назад під ліжко?

Ось Михайлове чуйне вухо зловило ледь помітний шерех десь біля дверей... Глянув: двері камери від-чи-ня-ли-ся... Але як? Без жодного залізного гуркоту, без жодного розмаху, а тихо-тихесенько... Що за мана? Чи це, бува, не сон? Хтось тихцем увійшов до камери і... спинився, а двері тим часом зовсім беззвучно зачинилися. Той, що зайшов, навшпинячки, по-зłodійськи наближався до сусіднього з Михайлом ліжка, тримаючи щось під пахою і обережно обминаючи тих, що спали на підлозі. Михайло миттю примружив очі, удаючи, що спить, а сам тим часом спостерігав, затаївши віддих. Так, це був »він«: один із сірих валетів, що повертався, очевидно, з допиту. Але ж чому з додержанням такої надприродної у в'язничних умовах обережності? Михайло завмер у цілковитій нерухомості, жадібно спостерігаючи з-під примружених очей за подіями на сусідньому ліжку. Ось той сірий валет, що прийшов, досягнув уже належної йому частини ліжка і, оглянувшись кілька разів довкола, миттю вихопив щось із-під пахи і сховав його під лахміття на ліжку. Хоч як швидко він це зробив, але Михайло таки встиг схопити оком, що то була хлібина,

а слідом за нею нишком сховалося під лахміття ще щось, загорнене в папір. Після цього щойно прибулий сірий валет роздягнувся, ляг на своє місце на ліжку і розбудив другого сірого валета, що спав до віконної стіни головою. Цей, дарма що спросонку, а вмить збагнув, у чому справа: оглянувшись довкола й переконавшись, що справді всі сплять, він почав витягати хліб з-під лахміття скибку за скибкою (хліб, як виявилось, був передбачливо понадрізаний) і, додаючи до кожної скибки ще щось із паперу, що шелестів ледве чутно, — їв. Михайлові не пощастило розглянути, що саме було в папері, але здогадно то були шматки м'яса, бо, якби це була ковбаса чи шинка, то ніздрі Михайлові вмить схопили б так добре відомий йому запах. Хоча сірий валет жував тихо, без прицмокувань, але й тихий звук жування вмить роздратував ту потвору, яка стало жила тепер у глибинних надрах Михайлового фізичного ества, і яка не більше, як годину тому, задрімала трохи. . . Почалися так знайомі Михайлові муки вигризання його нутра й решти сил, роздряпування й розривання тих останніх ниток, на яких іще трималися його гідність людини та воля до самозахисту. Зціпивши зуби й стиснувши кулаки, Михайло з огидою гнав геть оте настирливе уявлення про хліб (мабуть, іще свіжий з рум'яною хрумтливою шкоринкою!), що лежав ось поруч, на сусідньому ліжку і був здобутий такою ганебною ціною. Михайлові терпіння й внутрішня боротьба здавалися йому такими голосними, що він щиро дивувався, як це сірі валети цього нечують. Але вони не чули, дарма що один із них (той, що приніс харчі) увесь час чуйно прислухувався до найменшого звуку в камері. Він не їв нічого: мабуть, був ситий.

Наступного дня Михайло з цікавістю спостерігав за тим, як обидва сірі валети одержували й споживали те, що й усі інші в'язні. Тепер він уже добре

знав, хто вони, і хто доповів слідчому про блядицю . . . У камері Ч. 45 було ще троє нещадно побитих, і Михайло відчував свою власну співзвучність із цими нещасливими: їх бо, як і Михайла, і слідчі, і сірі валети називали »дураками«! Мабуть, саме тому, після деяких вагань, Михайло попередив кожного з тих тяжко побитих, щоб береглися сірих валетів.

* *
*

7-го або 8-го грудня (точно Михайло не знав тоді дат) покликано з отвору квартирки на букву »Г«: його! У кабінеті сидів чорнобривий вродливий і кремезний Вовченко, як завжди свіжо поголений, рум'яний і чепурно вдягнений.

— Ну, і що ж ти пригадав собі, нарешті, свої провини чи ні? Ти мав досить часу, щоб усе собі як слід пригадати!

— Я жодної провини за собою не знаю.

— Попереджую: буде з тобою погано! — відрубав Вовченко і наказав вартовому відвести арештанта назад до камери.

Радий, що обійшлося на цей раз без биття, Михайло вмотивувався на своїм півліжку якнайзручніше і мріяв задрімати . . .

— На букву »Г«!

Знову кликали на допит Гриня. На цей раз його привели до іншого кабінету, де він побачив, крім Вовченка, ще й Міхалевича в уніформі НКВД з двома шпалами.

— То ти, петлюрівська сволото, таки не хочеш признатися до своїх провин? — грізно запитав він, додаючи до запитання ганебну московську лайку.

Михайло мовчав.

— Попереджую тебе востаннє: або ти признаєш-

ся, або цієї ж таки ночі ми з тобою покінчимо. Воли тобі все одно не бачити!

— Я не маю до чого признаватися, бо не завинив, — твердо відповів Михайло, дивлячись просто в очі Міхалевіча, що тліли, як два глибоко заховані чорні вуглики під чорними, як ті пір'їни з воронячого крила, бровами. Михайлові зеленкувато-сірі очі під дугами впертих, чітко окреслених брів шукали поединку з отими маленькими, глибоко захованими під чолом чорними очима Міхалевіча. Чому? Можливо тому, що Михайло всім своїм еством відчував, що саме ця ніч буде для нього вирішальною. Крізь мозок його, неначе на кінофільмі, пропливали постаті найдорожчих: Славко, Наталочка... її старенька мама, а там десь, у далекій Галичині рідня й друзі, рілья й хата, в якій родився... Він чув, що Міхалевіч лаявся в три поверхи, він бачив хижий оскал його бездоганно-білих зубів, а також і ті іскри, що їх метали розпечені вуглики його захованих під чолом очей, але зміст тієї лайки дивним дивом обминав Михайлів мозок, що безперемінно працював над іншими, відмінними й далекими від Міхалевіча проблемами.

Коли Міхалевіч, нарешті, замовк, бо вичерпався, Вовченко, карбуючи слова, почав зачитувати акт обвинувачення, але зміст читаного лише легесенько дотикався Михайлових вух, не попадаючи йому в мозок. Коли читання скінчилось, Михайло знову твердо заявив, що не визнає за собою жодної вини.

— Стати до стіни! На стійку! — скомандував Міхалевіч.

Михайло став і закам'янів у позі, згідно з правилами НКВД. Вовченко тим часом щось робив за столом, а Міхалевіч пішов собі геть, але час від часу навідувався, і так минуло години дві або й три. Нараз Міхалевіч рішучим роком увійшов до ка-

бінету і зразу ж попрямував до Михайла, тримаючи в руці кийок.

— Ну, ти підписуєш чи ні? Востаннє тебе питаю

— Ні!

Посипалися вдари кийком та стусани кулаками й чобітьми... Михайло впав. Викликаний енкаведист поволочив його до камери, а наздогін летіли слова розлюченого Міхалевіча:

— Ти до завтра не дочекаєш, бо я ще сьогодні з тобою покінчу! Тепер мої розмови з тобою будуть короткі.

— »О, коли б швидше!« — ці слова сказав не Михайло, а якийсь голос у глибинних надрах його ества.

Не встиг Михайло задрімати, як виклик на букву »Г« примусив його назвати своє прізвище та »ініціали повністю«. Дебелий енкаведист знову волочив його, але вже не тими сходами, що звичайно, а іншими і не вгору сходами, а вниз...

— Забери його геть звідци! — закричав Міхалевіч, що сидів на цей раз в іншій, зовсім незнайомій кімнаті.

Не встиг Михайло вмотитися на своїй половині матраца, як на букву »Г« знову покликали його. Знову волочив його енкаведист незнайомими сходами то вгору, то вниз і, нарешті, захвав до кімнати, де сидів кремезний чорнобривий Вовченко. Чорні брови здивовано піднеслися трикутниками вгору, і на свіжій, відгодованім обличчі з'явився усміх:

— Хто? Гринь? Я цієї сволоти не кликав до себе. Забери його геть!

І знову Михайла волочать геть... Упавши біля порога камери на долівку, він знову чує: на букву »Г«... Такі виклики повторилися ще вісім разів підряд, аж нарешті, за дев'ятим разом опинився він у кабінеті, де сиділи його обидва слідчі. Йому сказано було сісти, і він сів на вказаний стілець. Не

минуло й півхвилини, як до кабінету з розгоном влетіло двоє: міцної будови енкаведистка й присадкуватий енкаведист із дивовижно-застрашливою мордою дегенерата. Саме біля Михайла вони обое спинили свій розгонистий крок, і жінка в уніформі НКВД, оглянувши арештанта вовчими очима, зневажливо процідила крізь зуби:

— То оце і є оте падло петлюрівське, що не хоче признаватися?! Нічого! Ось зараз ми його попросимо!

Міхалевіч узявся до зачитування протоколу обвинувачення, а Михайло не слухав: неначе крізь сон долітали до його розуму окремі клаптики з тих численних обвинувачень: друкування на склографі відозв і листівок, участь у повстанській організації, шпигунство і ще щось, і ще щось... Він не спромігся б повторити всього того, що в тому протоколі було понаписувано.

— Ти чому мовчиш? (московська лайка в три поверхи).

— Бо я вже не раз говорив, що я невинний.

— То по-твоему виходить, що ми — співробітники НКВД брешемо? — заверещала енкаведистка: — Ми всі четверо — шкідники й наклепники, а ти один — непогрішимий! Так чи ні?

З цими словами вона з силою, якій міг би позаздрити кожний недохарчований советський громадянин, ударила Михайла кулаком у вухо. А далі посипалися рясним дощем удари кулаками й ногами куди попало... Тихо звалився арештант на підлогу. Не кричав, не стогнав, не закривав своєї голови руками, як бувало раніше в подібних випадках...

— Відступіться! — пияцьким, захриплим басом озвався дегенерат: — Ось я його очуняю!

Глибоко застромлювані проколювання тіла чимось гострим то тут, то там, то знову тут повпливали на байдужого арештанта так, що він і справді очуняв: застогнав.

— Додати йому ще! — захоплено вигукнув Міхалевіч, і Михайло діставав ще додаткову порцію проколювань під дружній регіт усіх присутніх співробітників НКВД...

— А тепер заберіть його геть! Нехай це падло думає ще півгодини! Признається, — добре, а як ні, то ми його сьогодні ж таки й шльопнемо* на світанку! — це знову ж таки був голос Міхалевіча.

Якби подібне попередження було одержане Михайлом у відносно-нормальному стані, то він, напевно, задумався б над ним, і, можливо, бажання жити перемогло б: якусь одну з інкримінованих йому провин він узяв би на себе. Але в стані духового отупіння й суцільного фізичного болю поворот до життя не видавався йому привабливим. Навпаки: переважало бажання якнайшвидшого кінця своїх мук. Кинений двома енкаведистами на долівку камери (тепер бо волочили його туди й назад двоє, а не один, як було на початку слідства), Михайло миттю провалився в небуття... І на цей раз уже не голос на букву »Г« з отвору квартирки, а штовханці чобітьми повернули його до дійсності: це прийшли за ним два енкаведисти, щоб волочити знову і, розуміється, поволочили...

»Невже півгодини вже проминуло?« — питав Михайло сам себе: — »Коли? Боже мій! Навчи мене! Спрямуй мене! Бо я... навіть і подумати не встиг!«

— Надумався підписати? — спитав його один із тих, що волочили.

— Ні!

— Ну, то буде тобі каюк! — зауважив він, і обоє рішуче поволочили Михайла сходами вниз, а

---

*) »Шльопнути« на в'язничнім діалекті значить розстріляти.

досягнувши першого поверху, ще далі вниз — у підвал.

Мимоволі пригадалися одержані від в'язнів чутки про те, що розстрілюють звичайно в підвалі. А вологе й холодне повітря підвалу відсвіжувало й повертало здібність думати: »А чи не признатися мені до якоїсь однієї з інкримінованих мені провин? Боже, навчи мене! Боже, спрямуй мене!« Але щось сильніше від спокуси повернутися до життя, якась підсвідома сила рішуче перекреслювала цю хвилинку вагань, наказуючи йти далі до близького вже кінця раз узятим шляхом . . .

Тим часом його тягнули кудись іще нижче, в якийсь, очевидно, ще нижчий підвал і, нарешті, зупинилися . . . Ще хвилина, і Михайла вкинули до зовсім незнайомої кімнати без вікон, у якій він побачив так добре знайомі вже обличчя обох своїх катів. Швидким оком пробігся по підлозі: слідів крові не видно. Тут розстрілюють чи не тут? І погляд його спинився на злегка відхилених дверях праворуч . . . Там?!

— Ну, яке твоє останнє рішення? — урочисто спитав Міхалевич.

— Я — невинний. І жодної вини брати на себе не буду!

— Та-а-ак? Ну, то й подохнеш, як собака! — тихо процідив крізь зуби Міхалевич і свиснув . . .

Миттю відчинилися з розгоном ті злегка відхилені двері, що їх Михайло зауважив праворуч, і увійшов кремезний енкаведист з надмірно розвиненими щелепами, величезним ротом, оскаленими зубами й малесенькими, глибоко захованими під чолом очима. Якби з обличчя й шиї дорослого орангутанга зголити всю звірячу вовну та вдягнути його в уніформу НКВД, то вийшов би двійник-близнюк тієї застрашливої потвори, що пажерливо накинулася на безборонного Михайла. Схопивши його за вуха

Й піднісши таким чином угору, уніформована потво-
ра з розгоном кинула Михайлом об землю, а після
того, немов би бавлячись, стала кидати ним іще й
іще, як тим м'ячем футбольним... Зуби потвори
при цьому оскалилися й випнулися назовні, ще
більш підкреслюючи дивну схожість з орангутан-
гом. Обидва слідчі залюбки спостерігали видовище;
насолодившись тим »футболом« досхочу, Міхалевич
свиснув удруге. Служняний орангутанг миттю схо-
пив Михайла за руки, скрутив їх назад, міцно зв'я-
зав шнурком і, здавивши ззаду за шию, поволочив
до тієї бічної застрашливої кімнати. Там було во-
лого й майже темно. Хтось, кого Михайло не бачив,
запхав йому в підпахи перекладайки. Ще мить, і
Михайло відчув себе піднесеним угору, але так, що
пальці ніг усе ж таки ледь-ледь дотикалися землі.

Нараз... яскраве, сліпуче світло... У кількох
кроках перед собою Михайло бачить чотирьох енка-
ведистів зі спущеними вниз наганями. Збоку —
орангутанг і обидва слідчі.

— Прощай, життя! Прощай, синок, Наталочка й
усі рідні! Прощай, мріє про Україну! Боже, прийми
мою душу, молитву й сповідь! Прости мені гріхи
мої! — шепоче Михайло, а крізь мозок його на
крилах магічно-швидкого кінофільму пролітає все
життя — від хлопчика, що пас колись круторогих
на мляці, до людини в розквіті сил, що висить ось
тут на підпорках, очікуючи...

— Ну? І як воно тобі смакує?! Щоб ти знав, —
ця штука називається в нас гойдалкою! — чує
Михайло, неначе з якогось іншого світу в'їдли-
вий голос Міхалевича: — Якщо підпишеш, то ми
зараз же тебе з гойдалки знімемо і... їсти дамо!

— Ні, не під-пи-шу, — не пізнаючи власного го-
лосу (так тихо він бринів), відповів Михайло.

Свист... Упали постріли...

Михайло лежав горілиць на дерев'яній лавці ввесь мокрий, і з його мокрого лахміття, яке ще недавно було одягом, голосно капотіла вода в якесь озеро чи, може, калюжу, що була поруч.

»Що це? Життя чи кошмар із потойбічного світу? І хто це на тлі лише краплинами води порушеної тиші раз-у-раз шелестить папером?«

Нема відповідей на ці питання, і Михайло знову провалюється в небуття, де нема ні мокрого й дошкульно-холодного лахміття на своїм чи не своїм тілі, ні крапель води, що стікають униз і голосно цмокають, досягаючи якоїсь калюжі, ні шелесту папером поруч... Нічого й нікого нема!

Розплющує очі... Тьмяна електрична лампа в стелі, а вухо ловить настирливе цмокання крапель, що раз-у-раз цілують калюжу... І знову ж таки шелест папером. З труднощами повертає свою-несвою голову в бік того шелесту і бачить кут кімнати, освітлений іншою лампою і когось за столом... Отже, є тут не тільки щось, як наприклад, тьмяна лампа в стелі, але є ще й хтось! О, прокляття! Невже він знову живий? Невже розстрілом його лише тероризували, щоб примусити підписати?! Невже...

Знову забуття й солодка вічність, в якій нема нічого й нікого! А якщо нема *нікого*, то це значить, що нема ні Міхалевича, ні Вовченка, ні орангутанга! Неперевершено-солодка вічність, розкішне небуття! Глибше, ще й ще глибше зануритися в ласкаві хвилі безмежної, як океан, вічності!

— Вставай!

О, жак! Над ним витримане в смаглявій барві досить вродливе обличчя Міхалевича...

— Вставай!

Надлюдським зусиллям волі спускає Михайло вниз свої, сотнями кілограмів обтяжені ноги: спо-

чатку одну, а потім і другу... Трошки підвівшись, сідає на лавці, знеможено обіпершись спиною об стіну. А онде ж і та калюжа води, в яку стікали краплини з його так щедро обіллятого водою тіла! Ось вона! Переможно зайняла весь простір під лавкою та ще й довкола неї! Велика калюжа! Мабуть, і Міхалевич свої блискучі чобітки обмочив, бо ж стоїть зовсім близько Михайла... Стоїть і щось говорить, а що саме, не вгризе Михайлів мозок! І шкода зусиль: однаково не зрозуміє нічого!

— Я... вас... нне... рро-зу-мі-ю! — з великим зусиллям видавлює він з глибин свого нутра і в цій хвилині зауважує, що не тільки голос його тремтить, а весь він дрібно-дрібно трясеться, і зуби цокотять, а час від часу клацають дружнім акордом: усі верхні об усі нижні...

Міхалевич розглядав Михайла з очевидним зацікавленням, і на чолі його смаглявим набігли зморшки... Набігли й зникли, а він постояв іще хвилинку й пішов собі до свого стола... Сів, посидів, подумав, а потім пройшовся без поспіху туди й сюди по кімнаті, тримаючи свої смагляво-ніжні руки в кишенях штанів, і... знову підійшов до Михайла:

— Слухай, ти, Гринь! Ти маєш мене на все життя запам'ятати! Чуєш? І не так мене, як мою м'якість відносно тебе! Бо в самій останній хвилині перед розстрілом я все ж таки пошкодував тебе, і тепер я думаю, що ти підпишеш.

— Надаремне! — озвався Михайло.

— Що надаремне?!

— Усе надаремне! Надаремне ви шкодували мене, бо тепер ми з вами вже мали б спокій обоє! Це перше! А подруге, надаремне ви думаєте, що я... тепер... підпишу!

— Ну, і дурак же ти! — щиро вигукнув Міхалевич і, копнувши свою жертву ногою в живіт, від-

скочив убік: мабуть, щоб не мати дотичности з калюжею. Він постояв отак посеред кімнати ще пару хвилин, щось думаючи і невпинно фіксуючи «дурака» своїми чорними й блискучими, як розпечені вуглики, очима, що глибоко заховалися під чолом. Нарешті, попрямував без поспіху до свого стола, сів і, кликнувши вартового, наказав йому перетягнути Михайла з лавки під стіною на стілець, що стояв напроти стола.

— Слухай! — у діловім тоні почав Міхалевіч: — Я буду називати й записувати одну за одною всі твої провини і твої відповіді на кожную з них. Такий протокол ти підпишеш?

Щось, чого неспроможна назвати словами бідна людська мова, іскрою промайнуло крізь Михайлів мозок. Це не була надія, — ні! Це була бліда й дуже невиразно окреслена тінь надії, дуже далекий наляк на можливість якогось іншого підходу до його справи. »А чи нема тут, бува, якогось несподіваного підступства з боку слідчого?« — подумав Михайло і попросив повторити ще раз щойно сказане.

— Так, це я підпишу. Тільки прошу вас говорити повільно!

Почався перелік усіх інкримінованих йому провин: Михайло пригадував собі їх із попередніх зачитувань і тішився тим, що міг пригадувати. На кожную окремо зачитану слідчим провину він відповідав: — Ні, винним себе не визнаю. Таке писання протоколу тривало, мабуть, години півтори або й більше. Скінчивши писання, слідчий сказав Михайлові поставити свій підпис у кінці протоколу.

— Прошу дозволити мені найперше прочитати все те, що тут написано, і тоді я підпишу.

— Що-о-о?!? — заверещав Міхалевіч, неначе осою вкушений: — Як смієш ти, петлюрівське падло, не довіряти слідчому НКВД?!

І він знову бив кулаками й носачами чобіт по-

бите Михайлове тіло, — бив, куди попало, і знову лаявся ганебною московською лайкою в три поверхи... Але, зігнавши таким чином свою злість, дещо заспокоївся і, перекинувши через стіл протокола й ручку, сказав:

— На, читай!

Мовчки, але з пекучим почуттям власної перемоги над таким ворогом, як слідча в'язниця НКВД, прочитував Михайло повільно листок за листком, підписуючи кожний зокрема і роблячи подекуди ті свої зауваження, які здавалися йому конечними. І ось, нарешті, увесь протокол у цілості був підписаний: жодної провини за собою Михайло Гринь не визнав!!! »А якщо так, то значить незабаром... воля?« — питав Михайло сам себе, і його обведени синьо-чорними півколами зеленкувато-сірі очі під дугами виразно-окреслених упертих брів іскрилися: уже не тїнь надії, а тепле й цілюще проміння її пестило його не відокремлену ще від тіла душу. Скупий і пізній грудневий світанок, здавалося, ніс Михайлові десь покищо заховане сонце волі, коли два енкаведисти волочили його довгими коридорами й сходами і, нарешті, вкинули його до камери. На крилах щойно народженої надії перелетів він миттю в лябіринти вічності, і арештанти, хоч як їм усім кортіло дізнатися, чи ж підписав Гринь протокола, ніяк не могли повернути його до дійсності. Міцно спав! Спав тим сном, що справді межує зі смертю, яка є споконвіку його старшою і дуже поважною сестрою.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ

БРЕХАЛІВКА І... ПЕРЕВИКОНАННЯ ПЛЯНУ

Десь у годині, мабуть, третій наступного дня ви-кликали Гриня Михайла з речами.

«Боже мій, невже... на волю?!» — ця думка іскрою-блискавкою промчала крізь мозок і... оселилася непроханою гостею в глибинних надрах Михайлового ества, дарма що він щосили гнав її геть, як неймовірно. У двох словах він задовольнив цікавість своїх товаришів по камері:

— *Не підписав!*

— *Не розколовся, значить!* — з неприхованою пошаною повторювали в'язні з особливим наголосом над отим «не», а яких засобів було застосовувано до Гриня, щоб він розколовся, — про це знали всі, бо ж бачили, в якому стані він повертався з допитів... Про це без слів переконливо промовляла вся його зовнішність і місцями ще й досі мокрий і закривавлений одяг. Про це не питали, бо це знали. Лише обмірковували дуже жваво цей відмінний від інших випадок: логічно думаючи, Гриня мали б випустити на волю, бо ж слідство жодної вини за ним не виявило, але... в таке чудо трудно було повірити, бо советська логіка діалектична, себто кручена, як твердили арештанти з досвідом. Хтось оповів про відомий йому подібний випадок: в'язневі, що не визнав себе винним, незабаром пришили нові провини, а попередній протокол слідчий порвав, і все!

— Так, але ж Гриня ось кличуть уже не до слідчого, бо «с вещами!» — обіззався хтось.

Це була правда, і в'язні дружньо допомогли ледве живому Гриневі зібрати свої речі та зав'язати їх обкулком у простирало. З їх братською допомогою

дотягнувся Гринь сяк-так до дверей, де вже чекали на нього енкаведисти.

— Прощайте, товариші! Бажаю вам побачити волю!

У дружнім хорі зустрічних побажань не було чути голосів сірих валетів, але все це разом із камерою Ч. 45 миттю зникло, бо два енкаведисти схопили Михайла в свої «ніжні» обійми й поволочили коридорами й сходами вниз. Уперше за весь час перебування в слідчій в'язниці НКВД волочили Михайла без акомпаньяменту оплесків: це був день, час відпочинку для всіх катів НКВД, — час, коли працюють лише технічні виконавці. Отак покидав Михайло слідчу в'язницю НКВД без апльодисментів і без подарунків.*

Коли процес волочення скінчився, Михайло знайшов себе в досить таки великій залі, заповненій в'язнями. Одні стояли, підпираючи собою стіни, а другі сиділи: хто просто на підлозі, хто — на карачках, а хто на оклунку з власними речами, а всі разом узяті гомоніли, і було в цім гомоні щось від гудіння цілого вулика сполоханих чимось бджіл.

Коли двері за Михайлом зачинилися, він зразу ж обіперся об них плечима, шукаючи очима вільної місцини під стіною, де можна було б присісти. Мабуть, вигляд Михайлів був справді промовистим, бо його найближчі сусіди, що сиділи вздовж стіни, миттю зробили йому місце, а хтось із числа здоровіших допоміг йому досягнути тієї місцини і... сісти... Зайнявши оптимально-зручну позицію, що давала можливість менше відчувати біль свого всебічно «обслідуваного» організму, Михайло почав оглядати «населення» залі; у думці він поділив усіх на дві категорії: покалічених і нещадно побитих, які, очевидно, пройшли вже крізь млинок слідства,

---

*) Подарунки — харчі, куриво й дозвіл на передачу від родини давалися тим, хто визнав себе винним.

і відносно ще здорових, яких той млинок слідства очікував. Ці останні з німим жахом вдивлялися в перших. Та й справді було від чого вжахнутися! Люди першої категорії виглядали, як бородаті мерці, всі без винятку були неймовірно брудні зі струпами ран і слідами засохлої крові, усі в більшій або меншій мірі покалічені: у кого була перев'язана брудною шматкою голова, у кого була підв'язана рука, а в кого нога була підперта... Ну, а щодо відбитих печінок і легенів, то їх в натурі не видно було, і це було добре. Усі ці нещасливі сиділи, а кріпші й здоровіші стояли: отак і ділилися на дві дуже відмінних категорії! Але всі разом узяті поспішали використати короткий час перебування в цій залі, щоб... хоч щонебудь почути про волю! Так, *воля* була прекрасною незайманою дамою всіх цих нещасливих, здебільшого брудних і бородатих лицарів: вона була недосяжною, і саме в цьому й полягала таємниця її всевладних чарів! Про неї говорили і тут, і там, і онде в кутку залі: і праворуч від Михайла, і ліворуч, і просто напроти нього. Ця тема, як і мрія, була у всіх одна, лише наближення до цієї найкращої в світі дами в кожному гуртку було відмінне: тут — амнестія, там — зміна курсу совполітики, а онде в кутку залі — значно легше життя в таборах, де, мабуть, не битимуть аж так тяжко, як б'ють ось тут...

— Чи це, бува, не брехалівка? — спитав Михайло свого сусіда ліворуч, який щойно вів перед у розмові.

— Точно! — відповів той: — Оце і є брехалівка в її натуральному вигляді! Раджу вам придивитися до неї. Вона, повірте, варта вашої уваги.

Михайло поставив таке питання не випадково: ще під час перебування свого в камері Ч. 45 чув він не раз про те, що існує в цій в'язниці НКВД така заля, до якої збирають тих в'язнів, що вже мають

призначення бути відтранспортованими до інших в'язниць. Це виключна нагода для арештанта щось почути, щось дізнатися про . . . ну, та розуміється ж, про волю! Ця зала короткотривалої концентрації багатьох в'язнів із різних в'язниць чомусь придбала собі назву брехалівки. Чи, бува, не тому, що про волю — даму недосяжну й чарівну в цій залі лише . . . брехалося?!

Дізнавшись, що це й справді брехалівка, Михайло ще з більшим зацікавленням почав приглядатися до всіх, у брехалівці суцix. Після розподілу їх на дві категорії він кинув оком ще й на одяг. Були тут такі, що сиділи по в'язницях уже значно довше, ніж Михайло, і про це свідчив їхній чорний, як чорнозем, а колись білий літній одяг: сорочки з відкритими комірцями, колись білі або ясних кольорів штани й сандалі на ногах! Цих, очевидно, було арештовано ще літом просто з роботи або з вулиці. На деяких були вже зім'яті й забруднені спанням на підлозі, але тиждень тому ще пристійні костюми: це були новаки, кандидати на млинок слідства. У всіх в'язнів першої категорії колишні костюми, в яких їх заарештовано, перетворилися в жалюгідне лахміття, в якому тепер розкошували блощиці й воші.

Посидівши ще якийсь час і трохи відпочивши, Михайло рішив уважніше придивитися до кожного зокрема: чи не побачить тут, бува, когось знайомого? А щоб під бородою та під струпами ран пізнати колись знайоме чисто поголене обличчя, то треба було справді приглядатися до людей дуже повільно й уважно, без поспіху. Подумано — зроблено!

Гей, гей! А що то за два високі й досить гарно збудовані чоловіки стоять обабіч третього дуже нещасливого, що сидить на підлозі? Де Михайло бачив цих двох? Вони обидва ще нічим не пошкоджені, організми їх ще не »обслідувані«, і тому їх зовсім

нетрудно пізнати. Пізнав! Пригадав! Ці обидва працювали інженерами будівельного відділу Харківського Міського совету; були, здається, братами, і прізвище їх було, якщо Міхалевич не відбив Михайлові пам'яті, Граціянські . . .

Ну, добре! А хто ж отой третій — нещасливий, що сидить на долівці, з яким розмовляють обидва брати Граціянські, раз-у-раз до нього нахилиючись? Його обличчя опухле брудне й обросло бородою, до того ж це обличчя підв'язане якоюсь жалюгідною шматкою, і на голові красується вузлик із двох брудних кінчиків тієї шматки. О, цей уже, напевно, пройшов крізь млинок слідства! Мабуть, саме тому брати Граціянські, як новаки, виявляють не абияке зацікавлення до слів, що злітають з уст цього живого покійника. Гм . . . А може, це колишні співробітники, яким зла доля судила зустрінутися в брехалівці?

При цій останній думці Михайло ще пильніше вдивляється в оте знівечене обличчя, підв'язане жалюгідною шматкою, що вивершує себе вузликом на голові нещасливого . . .

Невже?! О, невже це може бути?! Михайло, протерши собі очі, весь перетворюється в зір: його зеленкувато-сірі очі жадібно ловлять кожний рух того нещасливого, що сидить між непошкодженими ще братами Граціянськими, як той будяк між трояндами. Так! Уже нема жодного сумніву: це — Ма шинко! Голова совету міста Харкова — найбільшого промислового центру УССР! Бідний, бідний комуністичний атуте! Як же безнадійно знівечила тебе діалектика Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна, якій ти так щиро служив і молився! Оці брати Граціянські недавно були дуже й дуже маленькими в порівнянні з тобою, бо ж ти сидів на самім вершку в місті Харкові та й у советі Харкова! Чи ж не так? А тепер, ось бачиш, вони стоять обабіч тебе нічим покищо не пошкоджені, а тебе вже обернено в

людоподібну котлету та ще й з отим ганебним вузликом на голові! І яким чином отака-от діялектика в твоїй голові тепер вміщається? Що робиться тепер у душі твоїй? Я багато віддав би, щоб саме тепер заглянути в душу твою! І мене, і тебе тяжко намучено, і моє, і твоє тіло болить і щемить тепер, як одна суцільна рана, але душа моя ясна й чиста, бо не з моєї вини народ наш опинився під «соняшним промінням Сталінської конституції»... Так! Не з моєї, а з твоєї вини всіх тут присутніх зібрано сьогодні в брехалівці, і половина з них уже торгурована, а друга половина слухняно черги чекає! Ти — співтворець і будівничий совлади в Україні. Як же смакує тобі тепер оця кашка, якої ти наварив разом із твоєю компартією, на чолі з «наймудрішим вождем і вчителем передового людства»? А може, ти, як і я, маєш синка, дружину? Може, в тебе, як і в мене, кричить душа за ними — тепер безправними й упослідженими? Може, бодай хоч при думці про них ти ставиш сам себе перед трибуналом власного сумління? Може...

Тут нитка Михайлового думання про ще недавно всевладного Машинка раптом урвалася, бо й бджолине гудіння вулика в брехалівці вмиє погасло: так зненацька може погаснути електричне світло, але так зненацька ніколи не погасає вогонь. Двері залі відчинилися, і на порозі з'явився присадкуватий, опецькуватий і червонопикий енкаведист із паперами в руках. Він бундючно продефілював уперед і спинився в самому центрі вмиє при-нишклої брехалівки.

Де взяти барв і пензля, щоб із вичерпною правдивістю відбити Вам, Шановний Читачу, той нестерпно-разючий контраст, що існував між масою зібраних у брехалівці в'язнів і цим, так демонстративно-відгодованим екземпляром людської подоби в новесенькій уніформі НКВД й блискучих чобітках?!

Фотографії тут рішуче замало! Тут потрібен кольоровий кінофільм з усіма його модерними досягненнями! — так думав Михайло, фотографуючи видовище на екранах власної пам'яті, а червонопикий тим часом вигукував прізвище за прізвищем... Той, кого він називав, мусів відгукнутися »Я« або »Є«, і тоді червонопикий відзначав фактичну наявність щойно названого в'язня в своїх списках. Ця процедура починала вже втомлювати одноманітністю свого ритму, коли раптом... викликаний Петренко не відгукнувся зовсім... Червонопикий вигукнув це прізвище тричі, але відповіддю була мовчанка, що ставала глибшою з кожною секундою...

— Де є Петренко? — на все горло гаркнув енкаведист.

— Ще не готовий: не розколовся! — півголосом, але з чималою дозою іронії в тоні відповів хтось із протилежного від Михайла кутка залі.

Червонопикий енкаведист остовпів, його обличчя кольору калини вмить пополотніло, а хижий рот булдога оскалив дуже міцні, хоч і рідко посаджені зуби.

— Хто це сказав? — спитав він тихо, грізно вдивляючись у той кут, що був джерелом небезпечної репліки: — Я ще раз питаю, хто це сказав...

Жодної відповіді. Лише нашорошена тиша в брехалівці стає такою глибокою, як безодня, на протилежних стрімких берегах якої стоять ці двоє: надто відгодований представник совлади і той, покищо невідомий, що відважився на репліку в цьому царстві безоглядного страху й покори...

Стрімголов кинувся енкаведист у той кут (тепер мовчазний!), розкидаючи на боки всіх тих, що стояли йому на дорозі, та толочачи чобітьми тих, що сиділи. В'язні розліталися, безсило падаючи на сусідів, неначе розкидувані могутньою рукою снопи. Опинившись у кутку, червонопикий дав волю влас-

ній люті: бив кулаками й штовхав ногами всіх, хто там був, лаючись ганебною московською лайкою. У куті зчинився лемент, миттю підхоплений всім населенням брехалівки: кричали всі . . .

До залі влетіло двоє озброєних наганами енкаведистів . . . Не маючи змоги збагнути, в чому тут справа, вони почали стріляти з наганів у стелю, не наче на фронті. Хоч зала й затихла, але до неї влетіло ще кілька енкаведистів, тримаючи витягнені нагани наготові. Стало ще тихше, а все ж таки не так тихо, як було в хвилині, коли іронічним викликом прозвучала та несподівана й відважна репліка. З кута, що провинився, червонопикий вже виштовхував назустріч щойно прибулим енкаведистам групу з п'ятьох в'язнів, лаючи їх ганебною московською лайкою не в три, а в тридцять поверхів.. П'ять жертв, оточені з усіх боків енкаведистами з наганами наготові, виведено з брехалівки геть, і двері за ними зачинено. Двох в'язнів було поранено, а в стелі чорніли сліди куль. «Праця» червонопикого тривала далі без особливих подій.

Відчувалося, що в'язнів сортують, згідно з готовим уже призначенням. Михайло в числі коло двох десятків калік-доходяг опинився незабаром у коридорі (прощай, брехалівко!), звідки цю групу виведено на в'язничне подвір'я і . . . посаджено до чорного ворона. Ось тобі й воля! Ось тобі й наслідки боротьби з Міхалевичем і . . . дорогою ціною здобута перемога над ним! Чи ж не мудріше робили ті, що розколювалися відразу, зберігаючи таким чином своє здоров'я?! Мабуть, сірі валети мають рацію твердити, що лише дурень робить советському слідчому спротив, заперечуючи інкриміновані йому провини! Згідно з теорією сірих валетів, усе те, що слідчий пришив арештантові, — *недоторкана етикетка*, і змінити її не в силах людських! А тому й не слід віддавати свого здоров'я на зовсім безглузду,

донкіхотську боротьбу. Ось живий приклад! Михайло, ризикуючи не лише здоров'ям, але й життям, досягнув неймовірного: написання протокола без визнання за ним будь-якої вини! А що з того? Нуль!!! Ось його ледве живого, але нерозколотого везуть у товаристві кільканадцятьох розколотих до іншої в'язниці... Стежачи за поворотами чорного ворона, він робить висновок, що везуть на Холодну Гору*...

Так! Ось і подвір'я І-ої Холодногірської в'язниці міста Харкова. Конвоїр передає арештантів тюремникові за рахунком, як скот. А разом із тим дає йому до рук власних велику пачку перев'язаних шнурком паперових тек: це, без сумніву, справи на кожного зі щойно привезених, а можливо, що вже й з висновками трійки НКВД.** Який же вирок винесла трійка НКВД Михайлові? Відмінний від тих, що розкололися, чи, може, такий самий?

У великій залі-приймальні Холодногірської в'язниці так тісно, як колись, бувало, за царя в церкві на Великдень: справді ніде яблуку впасти! А туди ще впихають усю щойно привезену групу...

Не встиг Михайло й оглянутися довкола, як раптом... надто знайомий голос, що розмовляв із кимось на віддалі двох кроків біля дверей, електричною іскрою промчав крізь увесь його знівечений організм і примусив рвучко оглянутися...

Це був голос Міхалевича! Тримаючи в руці порт-

---

*) Передмістя Харкова.

***) Кожен в'язень знав, що існує трійка НКВД, яка виносить вирoki заочно, але хто входив до складу цього заочного суду, ніхто не знав. Розуміється, даремно хтось став би шукати такого «судового» органу в Сталінській конституції: такого там не передбачено! Але це не мало жодного значення, бо все життя в СРСР регулювалося терором, а не конституцією. Сталінська конституція, що передбачала права громадянам і окремим націям, існувала для обману чужинців за кордоном, а не для громадян СРСР.

феля, він дуже приязно розмовляв з якимось іншим енкаведистом старшої ранги:

— Ну, і як же в тебе там із виконанням пляну?

— Ще не виконав! — відповів той.

— О, то ти, мій друже, пасеш задніх! — з чуттям своєї над приятелем вищости недбало продовжував Міхалевич: — А я вже готовий! Навіть уже й деяке перевиконання маю, дарма що до кінця кварталу ще є час, і я за цю решту днів ще встигну дещо додати!

— Ну, якщо так, то ти в нас зверхстаханівцем будеш! — відповів приятель.

Ця коротесенька, так випадково почута розмова громом-блискавкою вразила Михайла. Як?! Невже арешти відбуваються в СРСР теж за пляном?! Як інженерові-економістові, йому було покищо відомо, що плянами регулюється все господарство СРСР. Він добре знав, що в цілому по СРСР пляни розробляє «Госплан СРСР», що міститься, розуміється, в Москві. А як же інакше? Складені в масштабі Советського Союзу пляни всіх галузів народного господарства розподіляються по всіх «братніх» республіках. Ці останні, прийнявши одержані з Москви пляни до неухильного виконання, розподіляють їх по областях, а ці — в свою чергу по районах і більших міських центрах. Священним обов'язком «низів» є не тільки спущені їм згори пляни прийняти до виконання, але, обміркувавши їх, висунути зі свого боку зустрічні, себто збільшені проти спущених пляни бодай хоч відсотків на десять. Такі «ентузіастично» запропоновані низами зустрічні пляни підсумовуються в республіканських центрах і пересилаються до Москви для остаточного зведення їх у масштабі СРСР. Та на виконанні цих, затверджених уже Москвою зустрічних плянів справа не вичерпується! У межах кожного підприємства пляни доводять, як правило, до робочого

місця, себто до кожного окремого виконавця, якого за виконання пляну ніхто не похвалить. *Перевиконати плян* — ось мета, до якої »чемненько« штовхають виконавця і вимоги адміністрації, і досить таки відчутливі методи впливу з боку профсоюзної організації, і комфракція, що веде перед у кожній советській установі, фабриці чи совгоспі. Одним словом, трикутник!* Усі роботи, що піддаються нормуванню, мають норми денного виробітку, встановлені з орієнтацією на продукційну спроможність найкращого, найсильнішого робітника. І от таку-то денну норму (місячну чи квартальну) треба за всяку ціну не лише виконати, а й перевиконати в якнайбільшій надвищці над рівнем »100«, що є мінімумом. В залежності від відсотка перевиконання працівник зараховується до числа ударників чи стаханівців. Уся ця потогонна система визиску побудована для ока, нібито, на ентузіязмі трудящих мас, які завжди голосують одногосно проти своїх людських інтересів: за збільшення і так надто жорстоких норм виробітку і за зниження і так надто низьких розцінок.

Усе це було аж надто добре відомо Михайлові, але ніколи не спадало йому на думку, що в СРСР арешти відбуваються теж . . . пляново, з виконанням і перевиконанням доведених до кожного виконавця (слідчого) кількостей в'язнів. Зі схопленої випадково розмови Міхалевича з приятелем виходило, що кожен з них мав плян на квартал щодо кількостей в'язнів, яких він мав дати молодій країні »переможно будованого соціалізму«. Якщо такі пляни мали слідчі, то їх, очевидно, спускалося з високих башт Московського Кремлю до всіх »братніх« республік, а ці останні вже розподіляли одержані

---

*) Трикутником називалася »трійця«, що керувала життям установи, фабрики чи совгоспу і складалася з адміністрації, комфракції та місцевкому.

кількості по областях... Так дійшов плян щодо кількості в'язнів до слідчого Харківського Обл-НКВД Міхалевіча, який виявив себе стаханівцем, а до 31 грудня 1937 ще встигне дати чималий відсоток перевиконання запланованої на квартал кількості. І чи не тому він так кипів і википав, коли наткнувся несподівано на впертість Гриня, що не давав себе розколоти і тим, розуміється, заповільнював темпи стаханівської праці?!

Усі ці думки зі швидкістю і яскравістю блискавки промчали крізь Михайлів, не знищений Міхалевічем мозок... Тим часом Міхалевіч разом із приятелем прямував углиб залі, де за столом сиділо начальство. Там він, очевидно, здав вирок на своїх в'язнів і повернувся назад на Чернишевську збільшувати свій відсоток перевиконання пляну. Більше Михайло ніколи не бачив свого слідчого-стаханівця: він зник із життєвого виднокола, але не з пам'яті. Ні, ні! Лише смерть зітре його постать!

Глянувши туди й сюди по залі, Михайло побачив, що серед великої кількості покалічених, поживклих, побитих і знівечених в'язнів не бракувало й жінок. До цих останніх Михайло придивлявся з особливою увагою; Наталі серед них не було, але Михайло мимоволі уявляв собі її в такому ж мізерному, майже трупному стані, в якому були ці жінки. Далі думка летіла до Славка: де він тепер? Що робить? Як виглядає?

На щастя, обставини вирвали Михайла з полону цих, гостріших від щойно загостреної бритви думок. В'язнів викликали одного за одним до стола, записували, обшукували й виводили з приймальні геть...

— Гринь Міхаїл!

Мовчанка... Всі оглядаються...

— Гринь Міхаїл!

— Я!

— Що ж ти малчиш, кагда тебя визивают? Аглох, что-лі?

Замість відповіді Михайло, за допомогою сусідів, наблизився до стола: хіба скажеш їм, що потонув у думках про дружину й сина?! Під час обшуку в Михайла забрано гарненьку синеньку чашечку, яку він беріг, як пам'ятку з дому. Хіба скажеш їм, що чашечка ця безмежно дорога, як спогад про родину?!

З приймальні вартовий поволочив Михайла на другий поверх і спинився біля дверей камери Ч. 6. Відчинивши двері, вартовий хотів запхати ново-прибулого до середини, але . . . це було не можливо. Виявилось, що камера набита людьми так щільно, як буває щільно виповнений пасажирами советський трамвай у годинах їзди на роботу. Вартовий гаркнув, щоб потіснилися і, вживши своєї фізичної сили, запхав Михайла на дещо звільнене місце, а ззаду ще й притиснув дверима, які замкнув на ключ.

Михайло опинився при вході, біля самої параші, тримаючи в руках зв'язані в простиралі речі . . . І тут стався дивний факт: глянувши уважно на Михайла, сусіди почали потрохи тіснитися, пропихаючи його, як хворого й тяжко «обслідуваного», вперед, де його зустрів староста-кримінальник.* Михайлів вигляд зробив на старосту враження, і він дав доходязі порівняно краще місце (це було його право) в протилежному від параші кутку, наказавши мешканцям того кутка потіснитись. Кинувши вузол із речами на долівку, Михайло упав трупом, а крізь мозок промчала тепла вдячна думка на адресу в'язнів і старости, що виявили до нього ту крихітку людяности, якої так часто бракує людям у кращих умовах: *біда, як видно, учить людину бути людяною!* Здається, сусіди питали його, звідки при-

---

*) Якщо політичні сиділи з кримінальниками разом, як у камері ч. 6, то старостою завжди був кримінальник.

був; здається, вони прагнули почути новини про волю або, принайменше, з волі; здається, хтось поклав йому під голову вузол із речами. . . Здається. . .

* *
*

Прокинувшись, Михайло кинув очима по камері Ч. 6. Вона мала три заґратованих вікна з дерев'яними «щитами»* назовні, що були відхилені вгору, пропускаючи денне світло лише зверху і закриваючи від в'язня все довкілля. За царя Миколи Романова, проти жорстокости якого завжди так полум'яно агітували большевики, ця камера була розрахована на 25 осіб, бо це був час, коли арешти не плянувалися згори. За Миколи Єжова в камері Ч. 6 сиділо 260 в'язнів, і вона могла бути наочним показником стаханівської «праці» ежовських слідчих. Блощиці й воші були, мабуть, теж запляновані згори, як винищувачі «шкідливого елемента» й вірні спільники енкаведівського апарату в цілому: їх було так багато, що в'язні закинули всяку боротьбу з ними, і лазили вони не групами, а громадами по стінах, людях і речах. . .

Михайловими найближчими сусідами виявилися агроном і вчитель з Константинограду, що сиділи в камері Ч. 6 ще з літа і півроку білизни не міняли. Їх обох за шість місяців перебування в Холодногірській в'язниці ні разу на допит не покликано, — можливо, що справи їх лежали десь під тягарем інших, своєї черги чекаючи. Щождо обвинувачень, пред'явлених їм у Константинограді, то вони були такі ж самісінькі стандартні, як і ті, що пред'являлися політичним в'язням у Харкові; застосовувані методи слідства були теж ті самі. . . І вчитель, і агроном були непоганими сусідами для Михайла,

---

*) Особливого фасону віконниці.

але їхні тіла, білизна й одяг були до такої міри просякнуті потом і брудом, що запах душі вивертав. Щоправда, переважна більшість населення камери Ч. 6 була майже в такому ж стані, бо тільки дехто одержував передачу чистої білизни здому.

У дев'ятій годині вечора почали лягати спати. Це була досить таки складна, але вже засвоєна тяжким досвідом процедура: щоб кожен міг лягти, в'язнів розподілено було на три кількісно приблизно рівні між собою групи, і кожна творила ряд тісно притулених один до одного тіл, що лежали на одному — певному боці. Щоб змінити позицію і лягти на інший бік, треба було виконувати цю операцію всім арештантам даного ряду одночасово — по команді. Вночі раз-у-раз виникала лайка: це лаяли того, який, пробираючись уночі до парасі, мимоволі наступав на тих, що спали. Зранку всіх 260 випущено було одночасово на 15 хвилин до вбиральні. Занадто бідна мова людська, щоб описати, що там робилося! Але те, що робилося, було живою і дуже переконливою ілюстрацією до плянованих у країні «переможно будованого соціалізму» кількостей арештів і до перевиконання цих плянованих кількостей слідчими-стаханівцями.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ СЬОМИЙ

ЗАЧАРОВАНЕ КОЛО

Перша Холодногірська! Ці два слова крилаті! Вони літають усюди, де в Харкові є люди, завжди вдвох, завжди парою, неначе ті голуби: Ви ніде не почувте «Перша» без супроводу «Холодногірської», а «Холодногірська» не відважується літати вули-

цями міста самотньо без такого солідного «гусака», як «Перша». Ці два слова одружені й крилаті, а тому й чуються скрізь, куди б Ви не пішли: і в чергах за пшоном чи оселедцями, і в трамваях, і в крамницях, і на всіх, без вийнятку, вулицях і майданах великого мільйонного міста, — одним словом, скрізь і всюди, де тільки є люди... Цю пару навечно одружених слів люди вживають у всіх можливих відмінках, — хто правильно, а хто з помилкою, але нікому не спадає на думку додати іменника для визначення, що ж це, властиво, таке ота «Перша Холодногірська»: школа, лікарня, пральня, їдальня, перукарня, лазня, а чи, може, взуттєва фабрика? Додача іменника була б і справді зовсім зайвою крапкою над «і», а тому надалі на сторінках цього твору, ідучи за звичаєм, що його утворило тогочасне підсоветське буття, автори теж уникатимуть отого зайвого іменника: Перша Холодногірська, і на цьому крапка!

Якщо Ви, Шановний Читачу, ніколи Першої Холодногірської не бачили, а хотіли б мати про неї правильне уявлення, то Вам треба негайно ж таки сісти в той експрес, що возить людей з Сучасного в Минуле, а їдучи просторами того Минулого все назад і назад, дивитися уважно у вікно, щоб, не дай Боже, не прогавити станції з написом «Рік 1938». Але, якби з будь-яких причин Вам не пощастило висісти з експреса на станції «Рік 1938», то вже на наступній — з написом «Рік 1937» Вам неодмінно треба покинути заколисувальну атмосферу того чарівного експреса, що возить своїх пасажирів у країну Минулого. Чому? А тому, що «1937-38» були роками найбурхливішої діяльності Першої Холодногірської, роками її слави й найширшої популярності! Опинившись, нарешті, на одній з двох згаданих станцій, вибирайте для відвідин Першої Холодногірської грудень 1937 р. або січень 1938 р.,

їдьте до Харкова звичайним потягом, відпочиньте в одному з центральних готелів, але не спіть до восьмої! Ні, ні! Такої розкоші Вам ніяк не можна собі дозволити! Прокинувшись не пізніше пів п'ятої, Вам треба щось перекусити і, вдягнувшись якнайтепліше, вийти з готелю і . . . сісти в »дванадцятку«, яка повезе Вас на передмістя Харкова, що має назву »Холодна Гора«. Там, на вулиці »Токова« на Вас чекатиму я (О. З.). Лише глядіть не спізниться! Бо, як спізнитесь, то прогавите початок одного з найцікавіших історичних кінофільмів, а чи трапиться Вам інша нагода його побачити, — хто зна?

* *
*

— Дуже чемно з Вашого боку — кажу я: — Ви приїхали ще вчасно — за 40 хвилин перед шостою! Будьмо знайомі й ходімте мерцій на базар! Це пара кроків звідци.

— На . . . базар?! — перепитуєте Ви майже з обуренням: — Навіщо здався мені базар у шостій годині ранку?! Там же пустка! Нема нікого й нічого! Поперше, дуже рано для базарування, а подруге, хіба Ви не бачите, яка метелиця?!

Метелиця й справді висвистує в дуже швидкім темпі якогось північного вальса, а під його акомпаньямент слухняно кружляють за вітром непорачовані мільйони гострих, як голки, сніжинок . . . Узявшись за руки, ми з Вами переходимо дорогу й трамвайну лінію, перемагаючи і спротив вітру крилатого, і настирливе »залицання« отих сніжинок колючих . . . Ще хвилинка, і ми на базарі.

— Що тут тепер на продаж нема нічого, то це Ви заочно поставили точну діагнозу! — кажу я, спиняючись разом із Вами на базарнім майдані: — Щождо того, щоб тут тепер і не було нікого, то Ви таки дуже »моцно« помилилися! Гляньте!

Снігом запорошені базарні столики були здебільшого порожні, але подекуди на них лежали якісь убогі оклунки. Усі проходи поміж тими столиками були вщерть заповнені народом, що гомонів, вовтузився й метушився, неначе якісь чорні макарони в білім окропі миготливої сніговії. Дивний був гомін тих людей: усе на одній ноті, ні вище, ні нижче! Без вигуків і без сміху! Зокрема без жіночого сміху, дарма що в натовпі рішуче переважали жінки. Срібляста нитка іскристого жіночого сміху не розрізувала сірої одноманітності того гомону людського, — дуже ділового, завязаного й заклопотаного! Так гудуть-гомонять на одній ноті лише бджоли у вулику.

— А чому ці люди здебільшого горбаті? — питаєте Ви.

— Дуже суттєве запитання! — відгакуюсь я: — Але відповідь на нього Ви дістанете дещо пізніше, бо зараз розгортатимуться події, що . . .

— Увага! — не дуже голосно, але з особливим наголосом на цім єдинім слові вигукнув чоловічий теноровий голос, і вмить стало тихо, як у церкві під час богослуження в інтервалах між окремими реченнями священика: — Перша сотня до мене!

Закипів іскристо-пінявий білий окріп із чорними макаронами! Закипів так буйно, що, мабуть, таки й справді виллявся з берегів базарної «чаші»: окремі людські постаті, збиваючи з ніг усіх тих, що стояли їм на дорозі, щосили бігли на голос . . .

— Пропустіть мене! Я маю число 49! А я 27! А я ж п'ята! Це ж вам не будь-що бути п'ятою!

Поки в першій сотні наводила порядок якась висока чоловікоподібна жінка, чоловічий теноровий голос бринів виразно й чітко, але не надто голосно:

— Друга сотня до мене! Ставайте покищо самі в потилицю за нумерами, поки тьотя Люда з першою сотнею справиться і до вас надійде! Отак! У поти-

лицю! Без галасу й крику! Порядок — велике діло! Ну, а тепер — третя сотня — до мене!

Теноровий голос вигукував сотню за сотнею, одна хвиля метушні змінялася другою, а натовп, який щойно так безпорадно тупцював-метушився поміж столиками базарного майдану, щоразу відчутливо зменщувався... Натомість на наших очах зростала чорна жива гадюка щойно народженої черги на тлі сніговії.

— Восьма сотня до мене! Дев'ята! Десята! Одинадцята! — з інтервалами вигукував теноровий голос, з кожним вигуком віддаляючись: — Порядок — велике діло! Ставай у потилицю! Отак! Обніми кожен свого переднього сусіда за стан, щоб, бува, який нахаба до нашої черги не примазався! І так чекай, поки тьотя Люда прийде!

Не минуло й півгодини, як натовп перестав існувати. Натомість упевнено заявляла про своє існування довга-довга чорна гадюка, що чітко вирізьблювалася на тлі сіро-синьої мли світанку, рясно помережаного ворохобнею метушливих сніжинок.

Скоса зиркнувши на Вас, на Ваше перейняте видовищем обличчя, я не кажу нічого, бо чейже й Ви вже не питаєте мене: »Навіщо здався мені базар у шостій годині ранку?!« І це добре, що Ви вже не питаєте! Ми з Вами мовчки наближаємося до щойно зформованої чорної стіни з людських істот, що на наших же очах, під дбайливою опікою чоловікоподібної тьоті Люди виструнчується й вирівнює всі свої горби й западини, бо... Бо почалася вже перевірка!

Високий старий чоловік (мабуть, власник того імперативного тенорового голосу) в супроводі двох хлопців-молодців повагом проходить від самого початку черги і вже наближається до її середини, біля якої стоїмо й ми з Вами.

— 519! — дзвінким шепотом каже йому молода дівчина: — Сахно!

— Правильно! — відгукується високий-старий, заглядаючи до списків у правій руці та присвічуючи сам собі кишеньковою лампочкою, яку тримає в лівій руці.

— Далі! — імперативно озивається старий-високий, дивлячись в обличчя дядькові, що мав би бути п'ятсот двадцятим.

— 520! Але я не знаю, яким прізвиськом мене тут записано, бо до черги вчора записувалася моя дочка замужня...

— Ну, то називай і твоє, і доччині прізвисьце! Котресь таки мусить бути під числом »520«, якщо ти не брешеш!

Дядько мнеться:

— Та... я не знаю, чи під 520 вона вчора записалася. Я... забув... число!

Високий-старий киває хлопцям-молодцям, і вони, висмикнувши брехливого дядька з черги, дубасять його кулаками, куди попало, обминаючи тільки обличчя...

— А тепер, — кажуть вони йому повчально, — можеш іти й поскаржитися на нас до сусідньої аптеки!

— Не лякайтесь! — поспішаю я Вас заспокоїти: — Під Першою Холодногірською існують свої власні, хоч і неписані, закони, а це один із них. Він, щоправда, дещо суворий, але справедливий в сенсі охорони права людини на своє місце в черзі...

— Справедливий? — перепитуєте Ви.

— Так! Побачивши на власні очі, як пораховано ребра цьому нахабі, всі ті, що примазалися до цієї черги, вийдуть із неї самі й стануть у самий кінець, де починається вже дванадцята сотня і де їм і місце стояти, бо...

— Гм... А що це значить »примазатися«? — питаєте Ви.

— Вибачте! Я, забувшись, вжила слова з місцевого діалекту... Примазатися до черги це значить зробитися її членом без попереднього запису, себто незаконно.

— А коли ж і де треба було записуватися?

— От у цьому якраз і полягає вся суть цієї справи. Бо, щоб записатися до цієї черги й бути її законним членом, треба пройти чимале коло »ходжень по муках«. Поперше, треба було записатися таємно в певні години дня ще вчора, у певної особи й у певнім місці: кожна сотня має інше місце для запису, щоб не звертати уваги міліції. А подруге, треба було відбути перевірку своєї сотні ще вчора перед північчю десь на безлюдних завулках Холодної Гори, ризикуючи потрапити в обійми »фараонів«*, які саме за такими сотнями, за їх записувачами й членами дуже ретельно полюють. І потретє, треба було десь перебути цю, морозом, вітром і снігом так густо вишивану ніч, а це для людини, що не має щастя мешкати на Холодній Горі, справа складна й нелегка. Не зашкодить Вам знати, що члена цієї черги ніхто навіть і за грубі гроші ночувати до себе не пустить! А тому людині, що мешкає денєбудь на іншій кінці Харкова, треба або повернутися додому після північної перевірки і, побувши дома годинку, іти на Холодну Гору пішки, бо між першою і п'ятою годиною трамваї не ходять; або треба від півночі й аж до п'ятої години ранку тинятися десь відлюдними завулками Холодної Гори, ризикуючи потрапити в обійми фараона. Ось чому тут кожен знає своє, муками здобуте число, що дає

---

*) Так називали в Харкові міліціонерів, і назву цю вони одержали від безпритульних дітей, яких у свій час вилувляли. »Потрапити в обійми фараона« значило бути арештованим міліціонером на вулиці або на базарі.

йому право бути законним звеном цього чорного ланцюга! Ось чому ніхто не має жалю й найменшого співчуття до тих нахаб, що різними хитрощами й брехнею намагаються примазатися до черги без попереднього запису і за це дістають належного їм прочуханця від отих хлопців-молодців, що добровільно виконують тут важливу громадську функцію судових виконавців. Ці хлопці, розуміється, є законними членами даної черги. І будьте певні, що, якби той, так прилюдно набитий нахаба покаржився міліції, то жодних свідків на свою користь він не мав би, бо кожен член цієї черги сказав би, що не бачив, щоб того нахабу будь-хто бив. А якби хтось наважився заявити, що він, мовляв, бачив, то його так набили б, що він, мабуть, і додому не повернувся б і бачити йому відхотілося б. Такий тут неписаний закон.

Ось перевірку черги закінчено, і всі ті, що в ній залишилися, стають уже її повноправними членами. Мабуть, саме від усвідомлення своїх, му́кою здобутих прав кожен член цього чорного ланцюга стає зручніше, а попереднього сусіда свого обнімає за талію цупкіше: це, щоб уже, напевно, навіть і найспритніший нахаба сюди не вліз! Від цього подекуди порушений перевіркою ланцюг і тому, неначебно, не скрізь щільно сплетений на наших же очах стає суцільним, бездоганно сплетеним, як і личить справжньому ланцюгові. Він витягається, виструнчується і переможно захоплює весь простір від краю і до краю базару. Цікавий ланцюг! Чорний тремтливо-рухливий і дивний своєю живою і тому майже надприродною суцільністю, він виглядає, як застрашливий привид якоїсь чорної живої стіни на тлі вже дещо яснішої мли світанку, ще й досі мережаної невпинною ворохобнею пухнастих сніжинок.

Метушня! Якась новина птицею мчить від краю і до краю черги. Щось, очевидно, сталося таке, що

має відношення до всіх без винятку, але що саме, це мають щастя бачити лише перші десятки першої сотні... І це ж саме вони ось уже й започатковують рух чорної живої стіни вперед... А за хвилину вже й уся довжелезна жива стіна дружиною й дисципліновано рушає вперед, не порушуючи однак своєї дивної, неначебто заклаклої суцільності...

— Що це все значить? — питаєте Ви.

— Це одна хвилинка по шостій! Вона дуже знаменна тим, що саме в цій хвилині міліціонер, якого нам не видно, дає знак рукою — *сигнал*, що можна вже почати рух у напрямку до Першої Холодногірської. І ось, як бачите...

Чорна жива стіна рушила в похід упевненим, майже військовим кроком. О, всі ці люди, що, обнімаючи один одного, творили *суцільність* цієї чорної живої стіни, *знали*, куди саме вони йдуть і до чого прагнуть. Спочатку діловим кроком просто себе вперед, а трошки згодом — у вулицю праворуч від базарного майдану...

Перша Холодногірська!!! Ось вона! Гляньте на неї! Вона, неначе сірий привид у мережаній млі сніговійного світанку. Вона вчиста холодна й таємнича і, хоч і стоїть вона просто перед нами на п'єдесталі природою створеного підвищення Холодної Гори, домінуючи над усім передмістям, але...

— Чи не зникне, бува, цей сірий привид у млі, коли до його таємничих контурів дотикнуться перші промінчики сонця? — раптом питаєте Ви мене, і мені до болю хочеться, щоб цей привид таки й справді зник, перестав існувати!

Але, ні, ні! Оця молочно-синювата півтемрява від дотику сонця зникне, але не зникне цей застрашливий привид на горі! Навпаки! Під промінням сонця він покаже нам своє власне обличчя у всій його неблаганній реальності.

— Дивіться ж тепер пильно! Будьте уважні! — кажу я.

Кожна наступна хвилина розріджує густе, завірюхою помережане молоко докільної мли, кожна хвилина приносить нові деталі, нові риси цього сірого холодного, сірими мурами оточеного замку на горі. Сторожові башти, що ледь помітно пнуться вгору довкола цієї таємничої будівлі, з гоном хвилин вирізблюються все чіткіше, а онде в заглибині найближчої з них . . .

— Гляньте! Чорніє і . . . рухається замотана в кожух постать вартового з багнетом. Бачите? Оце Вам живий і наочний доказ, що це не привид із потойбічного світу, а справжня Перша Холодногірська (не взуттєва фабрика, ні!) . . . в'язниця! Її збудовано з дуже грубого каменю, щоб міцною була! Її (сіру) з усіх боків стискають у своїх холодних обіймах сірі стіни високого кам'яного муру. Вона має багато так званих »корпусів«, сторожових башт і замаскованих спеціальними віконницями вікон. Стоячи на п'єдесталі Холодної Гори, вона виглядає дуже імпозантною, і вона справді є такою не лише з вигляду, бо . . . Вона справді дуже впливова й приваблива: притягає-приваблює до себе тисячі людей щодня, як той магнет. Щоночі тисячі людей спрагло чекають п'ятої години ранку, щоб мати право зібратися натовпом на Холодногірському базарі, щоб перетворитися там у довжелезну чорну й дивну своєю суцільністю стіну і . . . коли мине одна хвилина по шостій, рушити походом до неї — до Першої Холодногірської! Але вона не тільки приваблива, вона ще й добра, бо . . . приймає мішки, торби, рюкзаки й оклунки від усіх тих, хто їх на власних плечах до неї щодня приносить. А робить це кожен і кожна без винятку, і саме тому кожен член цієї чергистіни, якщо розглянути його зокрема й зблизька, — *горбатий*. При подивугідній суцільності тієї чорної

живої стіни, що пнула в імлістий, снігом запо-
рошеної півтемряві до бічних воріт Першої Холодно-
гірської, Ви, перейнявшись враженням від видо-
вища в його цілості, могли тих горбів і не заува-
жити зовсім... Але Ви їх зауважили, ще й спи-
тали мене про них перед початком формування
черги, і це питання робить честь Вашій спостереж-
ливості. А тепер...

— Гляньте, як зручно спочивають на цих горбах
людські голови! Горб кожного попереднього слу-
жить не абиякою підпорою для втомленої голови
того, хто йде чи стоїть іззаду, цупко обнімаючи
свого попередника за стан. Тепер, коли густе молоко
сніговійної мли хтось невідомий вже розрідив про-
зорістю доданої води, горби на плечах вирізьблю-
ються досить таки рельєфно, спиняючи на собі Ваш
уважний погляд.

О, ці горби! При всій їх зовнішній незграбності
вони є єдиною і то дуже тонесенькою павутинкою
зв'язку між тими, що їх сюди принесли, і тими,
кого стискає в своїх кам'яних холодних обіймах
Перша Холодногірська. Вона не тільки впливова,
приваблива й добра: вона ще й працююча надиво,
бо щодня приймає вона ці горби до якогось одного
зі своїх корпусів, на якісь певні, точно визначені
літери за абеткою. Праця її різноманітна і не обме-
жується якимись годинами, як це буває в інших
установах: вона активна завжди, навіть тоді, коли
мешканці її сплять або й не сплять у нічних го-
динах, вона працює 24 години на добу! Але... що
робиться в її нутрі холоднім, цього не сміють знати
ці жалюгідні, оздоблені горбами постаті, що пли-
вуть до Першої Холодногірської щодня тисячами і
так несамовито змагаються за право бути законними
членами суцільної живої стіни-черги.

Більше тисячі людських сердець б'ється тепер в
унісон, дружнім хором, як єдине велике серце ве-

ликої багатостраждальної Людини. Більше тисячі пар людських очей спрямовано тепер до мурів із грубого сірого каменю в несамовитім прагненні просвердлити той сірий камінь і... побачити! Побачити тих, кого проковтнула в своє невситиме черево Перша Холодногірська. Даремні намагання! Прагнення тисячі людей, яке б воно не було пекуче, не розтопить холоду того каменю сірого!

І надаремне й ми з Вами прагнемо просвердлити зором той камінь неблаганний!

— Годі! — шепочу я Вам на вухо: — Годі! Гляньмо краще на те, що стоїть назовні Першої Холодногірської і що кидається в очі так, що його не можна не бачити!

Ранок зірвав уже серпанок казкової фантастики з тих людей, які годину тому суцільною живою стіною рушали в похід до Першої Холодногірської. Тепер це вже не фантастична рухлива стіна, а довга-довга черга нещасливих і нестерпно втомлених людських істот із жалюгідними горбами на плечах, що займає не лише весь простір уздовж Першої Холодногірської, але завертає ще й за ріг ліворуч у напрямку базару, утворюючи чималий хвіст.

— Ходімте вздовж черги! — кажу я: — Пригляньмось до облич ізблизька! А може, ще й декого з наших знайомих побачимо!

І ми з Вами йдемо повагом уздовж черги до всіх облич і до всіх горбів приглядаючись: усі обличчя, як і горби, однакові! На кожному обличчі злиднів, втоми, холоду й страху печать! І це саме затаврованість отією (для всіх спільною!) печаттю робить усі обличчя однаковими: нема тут старших і молодших, бо всі старі втомою, а чейже відомо, що старість це втома! Лише де-не-де якийсь надто вже помережане зморшками обличчя впадає в око, як найстарше. Нема тут селянок і міщанок, бо всі замотані в як-

найбільші хустки, всі вдягнені в чоботи або валянці, а про капелюшки й черевички тут і згадки нема...

— А онде ж одна в черевичках! — кажете Ви, показуючи мені очима на жінку, що, випнувшись трохи з черги, витанцьовує якогось дивного вальса під акомпаньямент мелодії північного вітру, дрібно-дрібно перебираючи ногами, ще й пристукуючи собі в такт напіввисокими підборами чорних черевичків... Вона невтомно робить малесеньке коло біля призначеного їй місця в черзі, раз-у-раз поглядаючи в ту далечінь, куди розпростирає своє нервово-рухливе тіло чорна жива стіна вздовж сірих мурів Першої Холодногірської, і де вона, завернувши ліворуч, зникає з поля зору в імлистій ворохобні сніговії. Мабуть, ця танцюристка невтомна щось думає, раз-у-раз схоплюючи очима довжелезну лінію чорної живої стіни під сірою мертвою, бо її великі карі, хоч і втомлені, але промовисті очі випромінюють блиск невисловленої думки. І мабуть, саме оцей блиск її спрямованих у далечінь черги очей спрямовує і наші (Ваші й мої) очі теж туди, звідки пливе черга...

— Що це? — питаєте Ви, показуючи очима на... ще одну чергу, яка, як видно, щойно народилася, але вже встигла вирватися з берегів базару і переможно пнула майже військовим кроком просто на нас, рівнобіжно з першою чергою... Ще хвилина, і, обминувши нас і танцюристку в черевичках, друга черга спинилася струнка, поважна й урочиста, як на параді... Вона була дещо коротшою від першої, бо закінчувалася саме там, де перша завертала своїм хвостом ліворуч — на базарний майдан. Глоби (перші десятки) обох черг теж з'єднувалися до купи, і відбувалося це з'єднання під бічними, замкненими ще ворітьми Першої Холодногірської, утворюючи таким чином замкнене суцільне коло з двох черг. Очі невтомної танцюристки, схо-

пивши це коло на свої екрани, заіскрилися, втрапивши на мить усі ознаки втоми...

— Що це? — вдруге питаєте Ви.

— Черга за довідкою, — упевнено відповідаю я: — Вона коротша від першої і приходиться, згідно з вимогою міліції, дещо пізніше, щоб менше толочнечі було...

— Вони... не такі втомлені й без... горбів! — констатуєте Ви, перебігаючи очима з постаті на постать...

— Так! Не такі втомлені, бо мали час, щоб виспатися. А без горбів тому, що вони ще не знають точної адреси того зі своїх близьких, кого проковтнула Перша Холодногірська. Горб, як Ви вже, напевно, догадалися, це передача білизни й одягу,* а щоб цю передачу сюди принести, треба неодмінно знати точну адресу: число корпусу й камери! Без цих показників передачі не приймуть. Коли ці люди, що стоять тепер у другій черзі, матимуть точну адресу свого найдорожчого, то вони тоді теж стануть у чергу на передачу, а втома їхня ляже тоді дещо виразнішим тавром їм на обличчя, і на спинах у них неодмінно горби виростуть! Бо ж без горба нема сенсу стояти в черзі на передачу, а в руках неможливо тієї передачі тримати, бо руки потрібні для того, щоб ними обнімати за стан свого переднього сусіда.

— І так щочас і щодня? — питаєте Ви.

— І так щочас і щодня! — відповідаю я: — Перша Холодногірська добра: вона щодня приймає передачі для своїх мешканців! Щодня тим, чий прізвища починаються з певних літер за абеткою і то лише до якогось одного зі своїх корпусів. Сьогодні, наприклад, буде прийматися передача тим, чий прізвища починаються з літер від »А« до »К« в

---

*) Передача харчів і записок за Єжова була категорично заборонена, як рівно ж і особисті побачення з ув'язненим.

межах лише одного, а саме II-го корпусу. Розклад праці Першої Холодногірської Ви можете, хоч би й зараз, прочитати: його вивішено для загального відома онде, біля бічних воріт. Кожного ранку Ви можете побачити тут дві черги: одну довшу на передачу, а другу коротшу по довідку. Обидві в межах цієї вулиці творять, як правило, *одно коло*, що має вигляд здовженої літери »О« з чималим хвостом, що висолоплюється на базарний майдан.

Ви ще раз схоплюєте все коло очима, а я додаю тим часом:

— Не лише з вигляду, але й по суті ці дві черги є лише двома бічними лініями одного замкненого й суцільного кола: щоб мати сенс і можливість стояти в черзі на передачу, треба неодмінно відстояти в черзі по довідку, а це складники одного процесу, що творить замкнене коло під Першою Холодногірською. Якщо ж від Вас не приймуть передачі через відсутність Вашого члена родини під поданою Вами адресою, а це дуже часто буває, то Вам треба знову стати в чергу по довідку, бо... »Мешканців« Першої Холодногірської чорний ворон дуже часто возить на Чернишевську, про яку Вам, мабуть, дещо вже відомо. Крім того »мешканця« одного корпусу можуть з якихось причин переселити до іншого корпусу або й зовсім з Першої Холодногірської забрати. Зрозуміло? Отак і крутяться тут жінки в оцім зачарованім колі, що на Ваших очах стягає дві рівнобіжних лінії докупи, замикаючи їх з обох кінців тією єдністю, що кладе тут на всі обличчя спільне для всіх тавро...

Мої пояснення, здається, задовольнили Вас, бо Ви від великого кола з двох черг повертаєтесь очима до того малюсінького кола вальсу, що його невтомно окреслює зауважена нами танцюристка в черевичках.

— І довго вона так танцюватиме?

— Ні, не дуже довго! Лише до дев'ятої! Яких-небудь дві години! Бо десь на початку десятої за-скрегочуть іржаві засуви отих бічних воріт під тиском рук наглядача з обличчям потвори, і... почнеться передача горбів! Після цього врочистого моменту нашій танцюристці доведеться почекати ще, мабуть, годин п'ять або й шість. Як бачите, вона не в першій і не в другій сотні!

Ви робите рух, щоб підійти і... мабуть, іще й заговорити з тією нещасною танцюристкою...

— Ой, не робіть цього! — шепочу я Вам на вухо: — Цим Ви їй тільки пошкодите! Тут не місце для заведення знайомств! Вона, напевно, поставиться до Вас підозріло, і всі Ваші питання лишаться без відповіді. Єдине, що я можу Вам порадити, а вірніше дозволити, це подивитися на неї уважно! Вона (гляньте) розмотує свою велику хустку, мабуть, щоб краще нею зав'язатися, і цей короткий момент дасть Вам можливість побачити її обличчя.

І Ви дивитесь уважно на обличчя танцюристки, а я на Ваше...

— Та це ж... Наталка Гринь, про яку мені вже дещо відомо! — кажете Ви: — І як же вона змінилася! Її трудно пізнати. Це вже не личко школярки старшої класи, а обличчя передчасно зів'ялої молоді жінки, що несе на своїх плечах надмірний тягар не самих лише турбот про хліб насущний...

— Так! Ви не помилились. Це й справді Наталка Матвієнко-Гринь. Молодість її урвалася брутально за одну мить, — саме того світанку, коли до дверей її вбогого мешкання заторохтіло четверо з вимогою «Атваряй!» в супроводі ганебної російської лайки. Цим торохтінням і цією лайкою започаткувалася нова доба в житті Наталки. Доба таких терпінь, які можуть здаватися зовсім неймовірними для кожної свіжої, необізнаної з обставинами людини! Та й хіба тільки для неї?! Гляньте ще раз на ці дві

черги під мурами Першої Холодногірської, що в сумі своїй творять чорну здовжену літеру »О« на тлі завірюхи! Зфотографуйте цю літеру Вашим внутрішнім зором і відбиток заховайте собі на пам'ятку: може, колись пригодиться! Як думаєте, скільки їх тут, отаких, як Наталка Гринь?! Разом із тим хвостом від літери »О«, який у цих ранішніх годинах завжди висолоплюється на базарний майдан, — буде тут коло двох тисяч народу! І це ж лише ті, що саме сьогодні рішили прийти по довідку, та ті, що принесли передачу до одного лише II-го корпусу з прізвищами від »А« до »К« за абеткою! А скільки ж тисяч »мешканців« тримає Перша Холодногірська в холодних обіймах усіх своїх корпусів із прізвищами від »А« до »Я« за абеткою?! Як думаєте? Скільки тисяч подібних »мешканців« тримають у своїх обіймах усі в'язниці (бо ж »Перша Холодногірська« — це не взуттєва фабрика, а в'язниця!) Української Советської Соціалістичної Республіки?! Скільки »мешканців« є тепер у всіх в'язницях ССРСР, що так переможно здійснює на одній шостій кулі земної ідеал незнаного ще в історії людства »соціалістичного демократизму«?! А взявши до уваги, що »мешканцями« в'язниць кількість арештантів не обмежується, додаймо до неї уявно ще й кількість тих, що їх уже забрано з в'язниць і везуть або й розвезено вже етапними потягами по таборах примусових робіт Далекої Півночі та Далекого Сходу!

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ

ЖАСМИН

— Гринь Михайло, — каже Наталя у віконце, з якого виглядає чисто поголене й рум'яне, але бридке обличчя енкаведиста з гострими, як лезо бритви, очима.

Минає хвилина очікування — довга й пекуча, протягом якої гострі очі енкаведиста нишпорять по списках в'язнів. . .

— Гринь Міхаїл в камере не обнаружен! — вигукує енкаведист басом, і, як музикальний супровід до цього вигуку, щось водночас падає з широко відчиненого сусіднього вікна на підлогу, — щось, кинуте з навмисним, підкреслено-недбалим розгоном.

Це «щось» — вчорашній Наталин горб — дбайливо приготований оклунок із білизнами та деяким одягом, — горб, якого вона вчора після 18-годинного чергування таки спромоглася відокремити від своєї спини та послати Михайлові через руки цих потворних чергових енкаведистів. Сьогодні вона знову вистояла чималу чергу, щоб дістати від Михайла привіт у вигляді брудної білизни. О, це був би справжній привіт — наочний і незаперечний доказ, що Михайло ще живий, що він уже вдягнув чисту білизну і тому повертає назад брудну. Такі привіти раз-у-раз летіли з вікна на долівку похмурої брудної почекальні Першої Холодногірської, і їх жадібно схоплювали руки жінок, як найцінніший скарб, як ласку, як промінь світла, що розрізував надто густу темряву їх існування. Брудна білизна замість посланої чистої — чи ж могла бути в той час більша радість для дружини «ворога народу»? Але Наталя одержала назад не брудну, а чисту білизну, — ту саму, яка була змістом її горба. Вона гепнула

об брудну долівку в'язничної почекальні, а коли Наталя нахилилася над нею, то побачила всю свою вчорашню передачу в розмотлошеному стані. Очевидно, пильні вартові внутрішньої безпеки ревізували всі горби без винятку, навіть і ті, які не мали щастя досягнути адресата.

— Як це так »не обнaружен«?! — кинулася вона знову до віконця: — Та ж ви самі не далі, як позавчора, дали мені точну довідку, що чоловік мій перебуває в Першій Холодногірській, корпус число 2, камера число 6! Виходить, отже, що довідці вашій вірити не можна, бо ви самі її заперечуєте! Що ж маю я далі робити?

— Вазьміте ещо одну справку, а теперь ідіте дамой і не мешайте работати! — оскаливши гострі, рідко посаджені зуби, відповів енкаведист із віконця, а його оскалене обличчя стало вмить таким застрашливо-бридким, як у дідька з нічних кошмарів: — Следующая!

»І звідки вони такі застрашливі рила одержують?!« — гірко думала Наталя, складаючи акуратно на одну купку все те, що повернулося їй назад у розмотлошеному стані: — »Я вже чимало тих енкаведистів бачила, і всі вони фізично дуже міцно збудовані, але обличчями своїми могли б творити колекцію дегенератів і мавполюдів. У житті не зустрічаються аж такі звіроподібні потвори, а тут їх чомусь скупчено, неначе на замовлення згори, щоб »НКВД« таки й справді страшним виглядало«. І тут Наталі раптом згадався їй покійний тато-адвокат, який колись їй — гімназистці старшої класи пояснив, що особливо-застрашливих, звіроподібних і бридких людей тримають у спеціальних, закритого типу державних закладах, і що такі заклади існують у всіх державах. »Гм... Гм...« — снувала Наталя свої думки далі: — »Це, мабуть, правда, якщо татко так казав, але ж татко помер на по-

чатках совлади і не міг знати, що советська система панування над людьми додумався до використання звіроподібних потвор на добре платних посадах у тій установі, що має своїм завданням тероризувати населення, і що іменувалася спочатку двома літерами, потім — трьома, а тепер уже чотирма (ЧК, ГПУ, НКВД)«.

* *
*

І знову комашняне скупчення жінок різного віку, і знову бліде обличчя Наталі Гринь серед багатьох інших, здебільшого теж блідих... Тільки на цей раз береги, що стискають це скупчення, інші: це вже не брудні похмурі стіни застрашливої почекальні Першої Холодногірської, а відносно чисті й досить широкі з великими вікнами коридори Харківської Облпрокуратури. Є ще й друга риса, що відрізняє цей натовп жінок від того, що звичайно заповнює собою вщерть брудну почекальню Першої Холодногірської. Там усі без винятку несли на собі тавро надлюдської вже втоми, і, мабуть, саме це тавро робило всіх жінок однаково старими й непривабливими. Бо ж старість — це втома! А тут ось на загальнім сірім тлі втомою, страхом і злиднями таврованих облич не бракує все ж таки й причепурених, підмальованих і навіть кокетливо усміхнених. До кого усміхнених? Чи, бува, не до тих трьох дідуганів, що грають у цьому натовпі ролю єдиних репрезентантів сильної половини роду людського? Чи то не дідуганів, бува, прагнуть за всяку ціну спокусити ці чепурухи?

Великий стінний годинник обома руками показує, що дев'ята година ранку вже не за горами: лише двадцять хвилин у цім небруднім яснім і широкім коридорі постояти, і буде вже дев'ята! Що то таке »20 хвилин очікування« для цих жінок, що вже

звикли очікувати добами і то не в теплім помешканні, а надворі й за всякої погоди?! То ніщо, забавка! І вони всі очікують справді дуже терпеливо, а чепурхи використовують цю останню порцію очікувального часу для ще дальшого й досконалішого причепурювання себе: одна одній по-дружньому тримаючи кишенькові дзеркальця, підводять спеціальними олівчиками бровенята, підфарбовують уста, підпудровують пуховочками носики . . . Одним словом, загострюють лезо специфічно-жіночої зброї. Навіщо? Та не інакше, як для того, щоб ту зброю живати!

Наталя не чепуриться. Її широко розплющені, колись іскристі, а тепер напоєні внутрішнім вогнем сухі й гарячі очі повільно пересуваються з обличчя на обличчя, а невимовлені питання палахкотять десь у глибинах тих очей . . . Ось вони поважно й повільно спиняються на обличчі однієї жінки, що стоїть нерухома, для всього й для всіх чужа, обіпершись знеможено об лутку дверей, на яких золотими літерами на чорнім склі ясніє напис »Тюремний прокурор«. Ця жінка гарна, і краса її не з аптеки. З білого мармуру обличчя вирізьблене з тією особливою дбайливістю, що творить раритети серед сірої маси звичайних людських облич . . . Де Наталя бачила це обличчя — ці поважні сині очі під дугами розмашистих брів, цей прямий ніс, високе чоло й бездоганну лінію щільно стулених уст? Де вона бачила цю захмарену тінню втоми красу? Може, в сні? Але скорше у власних мріях про ідеал шляхетної жіночої вроди. Бо Наталя часто-густо сама ловила себе на тім, що справжня й разюча жіноча врода впливала на неї, як особливої сили мистецький твір, творцем якого був завжди сам Бог. От і тепер: сама того не усвідомлюючи, вона вже опинилася з красунею поруч . . . Навіщо? Та, мабуть, щоб задовольнити власну спрагу розглянути цей шедевр

природи зблизька... Так! Це була виплекана в якійсь оранжерії квітка в порі свого буйного розквіту, але... як жорстоко її занедбано! Як давно не поливано, як довго позбавлявано сонця! А »на світі ж без сонця усе пропада!« — співає наша пісня! Але ця квітка ще не загинула. Ні, ні! Вона лише дещо зів'яла, укрившись хмаркою спраги за водичкою й сонцем, але вона ще живе, ще бореться за своє існування, ще сподівається. І досить, щоб сонечко подарувало їй хоч кілька усмішок, досить, щоб водичка хоч трошки відсвіжила її втомлене спрагою коріння, як рослинка ця з новою, буйною силою розгортатиме свої пахучі пелюстки, співаючи славу Творцеві.

Особливо дивувало Наталю те, що ця молода небуденної вроди жінка не чепурилася зовсім: вона, як і Наталя, належала до маси тих, що творили тло для жвавих цокотух, які цвірінькали в похмурім натовпі, неначе ті горобці перед дощем. Щоправда, придивившись уважніше до одягу красуні, Наталя мусіла визнати, що років два або й три тому це був добрячий і дорогий одяг: так званий »каракулевий« плац і така ж шапочка, з-під якої висмикувалися назовні неслухняні пасмочка кольору стиглої пшениці волосся, високі валянці-ботики й шкіряна торбинка — усе це було високої якості, але носило на собі виразне тавро занедбання, як і краса їх власниці.

— Ось-ось і дев'ята вже стукне! — вголос подумала Наталя, зиркнувши на великого стінного годинника.

— Так! — несподівано-гостро погодилася красуня: — Так! Усім очікуванням приходить колись кінець! А ми з вами чейже пройшли вже чималий очікувальний вишкіл під...

— Ми з вами? — перепитала Наталя, пильно

вдивляючись в обличчя незнайомої: — Хіба ви мене знаєте?

— Знаю з вигляду! Я вас зауважила ще під мурами І-ої Холодногірської...

— А я вас (точніше — вашу вроду) зауважила щойно...

— Яка вже там врода! Була колись та минулася! Лишилася одна тінь. А що ви мене під І-ою Холодногірською не зауважили, то в цьому нічого дивного нема: дія ж відбувалася вночі або на світанку, в завірюху й мороз, і була я тоді замотана хусткою по самі очі...

— Але ж і я була замотана хусткою по самі очі! — озвалася Наталя.

— Цілком правильне зауваження. Але з берегів вашої хустки виглядали очі, які й звернули на себе мою увагу: промовисті очі! Очі, що дивилися на події під І-ою Холодногірською і... думали, а думаючи, ставили цілу низку пекучих питань...

— Кому? — пошепки спитала Наталя: — Кому?

— Я не знаю кому і не знаю змісту тих питань, бо ж... їх не чув ніхто... Я знаю лише, що в наш час краще й очима жодних питань не ставити.

— Дякую за пораду, але трудно змінити очі! — щоб змінити тему, Наталя додала стандартне: — Що чути про вашого чоловіка? Чи прийняли від вас передачу? Бо від мене ще жодного разу не прийняли, кажуть: »в камере не обнаружен«, і... крапка! А згідно з їхньою ж довідкою, він у камері Ч. 6 е!

— Від мене передачу прийняли і назад брудну білизну повернули... І я тепер точно знаю, що мого чоловіка призначено в етап.

— Розумію. Це, мабуть, завдяки телеграмі в шві.*

— Так! — знову гостро притакнула красуня: —

---

*) Передача записок за Єжовщини була заборонена, але декому з в'язнів щастило передати записочку, засунувши її в рубець або шов брудної білизни.

Так! Є на світі поштові листівки, поштові голуби і... поштові шви! От саме завдяки їм, чи вірніше одному з них, я й стою сьогодні під цими-ось дверима. Хочу просити тюремного прокурора, щоб дозволив мені сьогодні ж таки передати чоловікові теплий зимовий плащ.

— Не дозволить! — упевнено відрізала Наталя, бо... про листування швами НКВД дуже добре поінформоване, і саме тому зимового одягу, крім кожухів, не приймають. Це завдало б аж надто багато праці персоналові НКВД, бо збільшило б листування швами.

— Усе це мені відомо не гірше, як вам... Але... на кожухи тепер шалена ціна, а я, хоч і доктор, але не маю грошей на кожух... Витрачаю їх на адвоката, що веде справу...

— Ви — доктор?!? — Наталині промовисті очі, мабуть, помімо її волі додали ще дещо до цього питання.

— Вас це дивує? Чому?

— А тому, що вродливі жінки, як правило, не досягають дипломів: якщо навіть і вступають вони до вищих шкіл, то... виходять заміж на 1-2 курсі, ставлячи таким чином крапку на всіх своїх прагненнях до науки.

— Таку крапку на своїх прагненнях ставлять ті, що надто часто й надто довго дивляться в дзеркало, яке й ковтає їхній розум... А в дзеркалі ж, як відомо, нема дна! Що ж до мене, то я порівняно мало дивилася в дзеркало, і саме тому й спромоглася скінчити медінститут. Будьмо знайомі, — доктор Женевська.

— Же-нев-ська?!? Та чи ж не лікаря Женевського ви — дружина? — здивовано питала Наталя, стискаючи маленьку ручку нової знайомої і забуваючи при нагоді цього знайомства назвати своє власне ім'я та прізвище. Вона миттю пригадала собі

відоме в місті прізвище подружжя лікарів Женевських, а також і те, що Женевського ще влітку арештовано.

— Так, я — лікар Женевська і лікаря Женевського дружина!

— Дуже рада з вами познайомитися! А я — Наталка Гринь.

— Ну, то ось вам зайвий доказ, що ми з вами чергували під І-ою Холодногірською завжди одночасово, — того ж таки самого дня і тієї ж таки ночі: адже літери Г і Ж майже сусідки за абеткою! А ваш чоловік, як і мій, певно, в ІІ-му корпусі?

Не встигла Наталя відповісти, як натовп вмить повагом розсунувся, утворюючи в коридорі мертвим коридор живий. Замовкло, веначе по команді, цвірінкання чепурух, погас, як свічка від подуву уст, той бджолиний гомін натовпу, що служив для цвірінкання тлом... Замовкли Женевська й Гринь, бо живим коридором без поспіху йшов одягнений в новесеньку уніформу чоловік років, мабуть, сорока. Трошки вище середнього росту, білолиций і рум'яний, як жінка, чорнобривий, чорноволосий, дуже дбайливо розчесаний із проділом на лівий бік і кокетливим чубчиком, що чітко вирізьблювався на тлі білого вузького чола. Його новесенька уніформа старшини НКВД і новесенькі блискучі чобітки пасували йому якнайкраще. Він, мабуть, щойно помився в ванні й щойно поголився, бо все ество його випромінювало свіжість щойно зірваного з грядки огірка. Гострий запах модних у той час для чоловіків пахоців жасмину, урвавшись зненацька в сірій жіночий натовп, розповідав ще й про те, що дбайливість щодо гігієни власного тіла не завжди обмежується милом та водою. Той, що був центром уваги всіх, ішов довгим живим коридором жіночого натовпу молодецьким упевненим кроком вояка-красуня, що усвідомлює силу власних

чарів, а пахощі жасмину супроводжували його, як хмара, і залишали по нім довгу борозну в несвіжій повітрі коридора . . . Ось уже й зник він за дверима з написом »Тюремний прокурор«, ось уже й живий коридор зник, але пахощі жасмину лишилися, і личка чепурух усміхнулись, а їхні пудровані носики ті пахощі втягнули вглиб легенів, як щось неперевершено смачне: ух! ух!

— Хто це? — в один голос пошепки спитали Женевська й Гринь.

— Та це ж тюремний прокурор — товариш Милославський! — відповіли їм хором сусідки: — А ви хіба вперше бачите його?

— Так, уперше! — відповіла за обох Женевська, а Наталині очі додали до цієї відповіді ще дещо . . .

Захвилювалось озеро, живими краплинами якого були жінки: закипіло! З натовпу мала вмить утворитися черга, а це, як усім відомо, є завжди джерелом сварок і то не абияких, якщо взяти до уваги, що членами тієї черги мали бути майже самі жінки . . . Але цього не сталося, бо парадом командувала тут усьому підтюремному світові відома »тьотя Люда«.

Гляньте! Це ж саме вона стоїть онде в позі владаря становища зі списками в руках, це її чоловікоподібна постава, її великі жилаві руки й довгов'язя постать, це її позбавлене всякої жіночости обличчя, владні водянисті очі та металевий голос, що вміє наказувати без потуг і зусиль:

— Товариш Милославський, як відомо, приймає без секретарки, тому всією парадом командує тут я! Перша сотня — вперед до мене! Отак! А тепер за нумерами в потилицю! Раз-два! Отак!

Команда »в потилицю« всім добре знайома ще з підтюремних чергувань: вона діє, як удар батогом на вишколеного коня . . . Перша сотня стає слухняно в потилицю і виструнчується гадюкою вздовж стіни коридора: голова гадюки досягає дверей кабінету,

а хвіст десь губиться в натовпі тих, що не мають щастя належати до I-ої сотні.

Тьотя Люда з виглядом якнайбільшого начальника перевіряє правильність черги, згідно зі списком, і ось її жилава рука вже висмикує з другого десятку якусь спритну чепуруху, що думала »примазатись« і пройти »фуксом«.

— Як це так, — не знаєш свого нумера? Ну, то кажи мені твоє прізвище, а я тебе сама знайду в списку . . . Карванська? Ні, такої ні в другому, ні в третьому десятку нема. Геть! Шукай свого місця далі та гляди не брешти, бо зовсім геть викину! Порядок — велике діло!

Ця тьотя Люда, безумовно, мала якась прізвище, але його майже ніхто не знав. »Тьотя Люда« — це було її підтюремне псевдо, під яким вона здобула собі авторитет і не абияку популярність. Це була міщанка з передмістя, де вона мала власну хату й город, а чоловіка її ув'язнено було, нібито, за його церковну активність. Це була жінка років сорока з гаком, і, мабуть, якби не арешт чоловіка, то вона так і не дочекалася б нагоди для виявлення своїх адміністраторських здібностей. А під I-ою Холодногірською, де треба було дати лад тисячній, переважно жіночій черзі, вона раптом виринула на поверхню, бо легко могла зробити те, що було не під силу всім іншим, які претендували на роль »вождів« підтюремного життя й люду. Голос тьоті Люди бринів завжди імперативно й натурально, але без потуг і претенсій; її наказу залюбки слухалися всі, і порядок, коли вона »командувала парадом«, був завжди зразковий. На жаль, вона не щонаочі бувала під в'язницею, а лише тоді, коли приходила черга її літери до корпусу, де годував вошей її церковно активний чоловік.

— Отака-от тьотя Люда — яскравий доказ того, що в надрах народу нашого гине в невідомості чи-

мало здібних і видатних людей, — сказала Женевська, стоячи разом із Наталею в третім десятку I-ої сотні.

Між ними стояли дві жінки — з вигляду інтелігентки, які щиро з цією думкою погодились.

— Це помилка природи, що вона родилась жінкою, — сказала одна з них: — Але і в ролі жінки, якби їй партквиток та освіта, то вона досягнула б високого становища.

Отак розмовляючи, жінки посувалися досить швидко вперед, — до дверей з написом »Тюремний прокурор«. Як пояснила тьотя Люда, за цими дверима була маленька почекальня з лавками, з якої інші двері вели вже впрост до кабінету товариша Милославського. До почекальні тьотя Люда впускала десяток за десятком, і третій вже був на черзі...

* *
*

А ось і Гринь з Женевською сидять у почекальні. Тут є де посидіти, і весь третій десяток насолоджується цією можливістю: у житті »жінок ворогів народу« такий комфорт не часто трапляється!

— Чи бачили ви, що я розмовляла з тьотью Людою? — тихенько питає Наталя.

— Так, — відповідає Женевська: — Так, бачила! Але яке це має до мене відношення? Ви мені вибачте, але я в цих обставинах зробилася крайньою егоїсткою: цікавлюся лише тим, що до мене стосується, заощаджуючи таким чином енергію мого мозку на щось...

— Ну, то моя розмова з тьотью Людою варта, щоб ви затратили на неї краплину вашої мозкової енергії.

— Слухаю! Але висловлюйтесь стисло!

— Добре! Тьотя Люда в підтюремнім світі все й

усіх знає, і вона рішуче твердить, що ще не було такого випадку, щоб якась особа (чоловік чи жінка) одержала дозвіл на передачу зимового плаща своєму ув'язненому родичеві... Вам слід узяти це до уваги і...

— І? — спитала Женевська, звівши до купи дуги брів і цупко стиснувши уста.

— І не плекати надії в своїм серці, бо того мало, що ви «мусите» здобути дозвіл: товариш Милославський вам його не дасть, і тоді доведеться вам витрачати енергію на... на... поховання сподівань, а це — ой, як тяжко! Сама це з власного досвіду знаю...

— Вашого чоловіка коли арештовано? — сухо, діловим тоном спитала Женевська.

— В листопаді...

— Ну, то він вийшов із дому вдягнений відповідно до сезону, і тепер йому не страшний етап... А мого забрали зі шпиталю в літній сорочці-байронці та парусових штанах... Чи відомо вам, що по-літньому вдягнених арештантів везуть на Далеку Північ та Північний Схід, де морози досягають...

— Мені все це відомо, я тому й радила вам купити кожух...

— Кожух, кожух, кожух! Нема за що його купити! Я не маю приватної практики, бо працюю в шпиталі на «ставці», яку дуже влучно називають «твердою»... Це поперше, а подруге — нема вже часу купувати кожух, бо... завтра ж етап! Зрозуміло? — усе це Женевська висипала одним духом, як дрібні гроші з гаманця на долоню: — І тому я мушу сьогодні здобути дозвіл на передачу плаща. Мушу! Я... я... я... на коліна перед ним стану, я чоботи його цілуватиму... Я... я... Це ж, мабуть, остання моя прислуга чоловікові!

Сині очі Женевської вмить заповнилися сльозами

по самі вінця, неначе казкові озера без дна, де вода синіша від блакиті небес . . .

— Приготуйтеся! Уже п'ята з нашого десятку пішла, а ви ж — число 26! Тримайтесь! Змахніть сльози! Отак! Не зашкодило б вам напудрувати обличчя, але . . . нема вже часу! — так промовляла Наталя до товаришки в біді, забувши на мить про власну біду.

* *
*

Уже не раз і не двічі просувала тьотя Люда своє позбавлене всякої жіночости обличчя і свій розвідувальної форми ніс крізь щілину дверей до почекальні; уже не раз і не двічі питала вона очима: що, мовляв, чути? Чи вже скоро можна буде четвертий десяток у передпокій до жасмином просякнутаго кабінету впустити? Але на цей раз вона, звернувшись до решти третього десятку, ці питання півголосом висловила, ще й додала до них:

— Хто це там сидить так довго?

— Число 26! — відповіли їй хором ті дві інтелігентки, що стояли в черзі між Женевською і Гринь та мали числа 27 і 28.

— Молода і гарна?

— Так, і молода, і гарна!

Тьотя Люда знову причинила двері, і знову почали відповзати хвилини кроком черепах . . . Наталя, що весь час сиділа струнко в кутку почекальні, підвелася й почала вимірювати вузьеньку й продовгасту почекальню вздовж, механічно рахуючи кроки: туди 15 і назад 15! Минаючи двері застрашливого кабінету, щоразу перетворювалася в слух, намагаючись бодай хоч із тону розмови вловити її характер, догадатись про зміст. Але . . . даремні намагання! Не чути нічого. Мабуть, уже все сказано, і тепер товариш Милославський, можливо,

щось пише або шукає Женевського в довгих списках »мешканців« І-ої Холодногірської, а Женевська чемно мовчить, щоб не заваджати. О, це добре вихована жінка: вона не тріскотітиме, вона виложить зміст свого прохання без вигуків і зайвих слів, а потім мовчатиме, хібащо очі її кричатимуть... Оті очі-озера без дна синіші від блакиті небес! Гм... А може, в бездонних глибинах тих озер товариш Милославський потонув? Щодня приймає він жінок у таких кількостях, які гарантують йому наявність красунь усіх можливих типів, але... таких очей і такої вроди, сполученої з інтелігентністю, йому, можливо, не доводилося зустрічати... А советські можновладці, які в недавньому минулому були дном суспільства, дуже й дуже цінують інтелігентність жінки. Доп'явшись до високих постів, вони, як правило, покидають тих Гапок і Хвесьок, з якими еднала їх молодість, і одружуються з колишніми аристократками, що вміють говорити по-французьки та грати на роялі... Так думає Наталя, раз-у-раз поглядаючи на ручного годинника. Шкода, що не глянула на годинника в тій хвилині, коли Женевська зникла за дверима кабінету Милославського! Тепер знала б точно, скільки триває ця »авдієнція«, і могла б заперечити тим, що твердять, ніби число 26 »сидить« у кабінеті прокурора »цілу годину«...

У дверях, що ведуть у коридор, знову з'являється щілина, а в ній позбавлене натяку на будь-яку жіночість обличчя тьоті Люди.

— Що чути? — тихенько питає вона, зустрівшись очима з Наталею.

— Становище без змін.

Крізь щілину влітає гомін багатьох жінок, об'єднаних на цей раз темою, що хвилює і цікавить усіх: на крилах того гомону, вихопившись із гущі голосів, до почекальні метушливими голубами влітають окремі слова й уривки речень:

— Число 26... Молода й гарна... В каракулевім манті... Мабуть, аристократка... Недобиток революції! Фря! Своїми теревеннями... наш час забирає... Тьотя Люда! Ви постукайте до дверей! Чому... не можна? Скажіть, що народ чекає!

— Ш-ш-ш! — імперативно шипить тьотя Люда, і вмить стає тихо: — Не можна стукати! Тюремний прокурор обійдеться й без наших вказівок у своїй праці! Замовчіть! І не забувайте, що ми з вами — не народ, а... »вороги народу«!

Стає так тихо, як у клясі, де лекцію веде досвідчений педагог, а хилини знову відповзають у вічність нудним кроком черепах... І скільки їх відповзає в такому повільнім темпі, Наталя вже не рахує, бо вже й на ручного годинника не зиркає і довжини почекальні кроками не вимірює, а сидить струнко в кутку, поклавши свою торбинку поруч і резервуючи таким чином одне місце біля себе... Ще кілька хвилин такого стрункого сидження, і спина Наталі заокруглюється, плече знаходить стіну, і... знеможено заплющуються очі...

— Ви спите?

— Що?! Хто? Я? Ні!

У почекальні рух: за дверима кабінету щойно зникла одна з інтелігенток, під дверима схвильовано виструнчується друга, а поруч із Наталею сідає... хто ж бо це?!

Невже Женевська?! Її обличчя гарячково-червоне, і нема вже й сліду попередньої мармурово-недоторканної блідости, а очі сухі й порожні, розплющені до болю широко; чорна шапочка зсунулася трошки набік, у тоненьких пальчиках тремтить цупко стиснений маленький папірець, а довкола хмаркою стоять пахощі жасмину...

— Ось ваша торбинка! — каже вона.

— Що? Моя торбинка?

— Так, певно, що ваша!

— А, так, так! Це я нею забезпечила вам місце . . .

— Я так і зрозуміла. Дякую. Відпровадьте мене до виходу з прокуратури, — прошу вас дуже! Швидко! Зараз же!

— З охотою! Але ж за пару хвилин може прийти й моя черга: я маю число 29, і ви це знаєте! Може, ви почекасте на мене?

— Не можу! — відрізує Женевська: — Не тратьте часу на розмови, а поміняйтеся з тридцятим числом і відпровадьте мене до виходу! Я . . . прошу вас!

— Добре!

Ще хвилина, і вони обидві вже прямують поспішним діловим кроком до виходу. Натовп, розсуючись, утворює для них живий коридор у коридорі мертвим . . .

— Ач, як вуалеткою закрилась! Гнида інтелігентка! Фря! — сичать жінки: — І де ти така на наші голови сьогодні взялася? Тепер у товариша Милославського для кожної з нас навіть і по одній хвилині не буде!

А ось уже й вихід на сходи . . . Тут відносно порожньо: десь хтось цокотить униз сходами, десь хтось терпеливо бере височінь угору, але на хвилинку Женевська й Гринь почувають себе лише вдвох . . .

Наталя занурює занози невисловлених запитань у непрозору глибіню синіх очей без дна, і . . . ті очі вмить стають прозорими . . . Ще мить, і їх заливає нестерпна злива сліз . . . Вуалетка рвучко підноситься вгору.

— Ви . . . дістали дозвіл?!

— Дістала!

— Яким чином?

— Не питайте! — похапцем витерши хусточкою сльози і спазматично проковтнувши їх решту, Женевська вже цокотить униз сходами.

— Спустить вашу вуалетку собі на обличчя! —

кричить Наталя наздогін і, не чекаючи, поки замре те цокотіння високих підборів об сходи, підтюпцем вертається назад:

— Я — число 30, — звертається вона до тьоті Люди: — Я вийшла на хвилинку. Пустіть мене назад до почекальні!

Тьотя Люда мовчки відчиняє двері . . .

* * *

*

Товариш Милославський щойно скінчив якусь розмову телефоном і, недбало кинувши рурку на місце, взявся щось (мабуть, важливе) занотовувати. Він навіть і не зауважив чи, може, не вважав за потрібне зауважити, що чергова клієнтка вже стояла в його кабінеті, напроти великого, критого червоним сукном письмового стола. Розуміється, він не запрошував її сісти, хоч стілець для відвідувача мовчки пропонував свої послуги, і хоч занотовування чогось важливого тривало досить таки довго . . . Хай постоїть! Хай почекає! Невелика цяця!

І клієнтка стояла, терпеливо очікуючи і мимоволі втягаючи в легені той запах жасмину, що, здавалося, виповнював пишний кабінет товариша Милославського вщерть . . .

Той настирливий запах, здавалося, виповнював не лише просторий кабінет, але й усе ество вбого вдягненої клієнтки; іскристою блискавкою він раптом показав їй, неначе на екрані, картину з . . . дитинства: ось її чепурна дитяча спальня в домі бабусі на Полтавщині, де вона звичайно відпочивала під час літніх вакацій, ось наростіж відчинені вікна і щойно відсвіжені травневим дощем пишні куці розквітлого вже жасмину, що так дружньо простягають до неї своє рясно обсипане білими квітами гілля . . . Боже, де це все тепер? Ті куці, можливо, ще існують, але в господарстві бабусі, напевно, колгосп оселився . . .

— Я вас слухаю! — не підводячи голови від своїх записів, каже прокурор: — Лише висловлюйтеся стисло й ділово, без жіночих теревенів!

— Добре! Перша Холодногірська дає мені довідки, що протирічать одна одній, а саме: місце перебування чоловіка мого визначається — II корпус, камера число 6, а коли я наступного ранку подаю на цю адресу передачу, то . . . одержую її назад із стандартною відповіддю »в камері не обнаружен«. Я знову стаю в чергу по довідку і знову одержую щойно згадану адресу: II корпус, камера число 6. Отаке моє кручення в зачарованім колі тих протирічливих довідок повторилося вже не раз і не два, а кілька разів, і саме тому я й рішила звернутися до вас, товаришу прокуроре!

— І правильно звернулися, бо я ось зараз вам допоможу! — весело озвався Милославський, ще й підморгнув з-під чорної брови, а відірвавши листок зі свого бльокноту, щось дуже коротко написав: — Прізвище та ім'я ваше та вашого чоловіка?

— Гринь Наталя, Гринь Михайло . . .

Ще мить, і в руках клієнтки опинився папірець...

— Цю записочку занесіть особисто до товарища Карася, начальника УРО* Першої Холодногірської, і він вам дасть цілком точну довідку. Ясно?

— Ясно. Дякую.

* * *

Із запискою не від будь-кого, а від «самого» Милославського, сидячи в трамваї Число 12, що мчав її на Холодну Гору, Наталя почувала себе переможно: аж тепер вона, нарешті, переможе всі труднощі кручення в зачарованім колі, бо . . . напевно, матиме *цілком точну* довідку про місце перебування Ми-

---

*) »Учотно-разпределительный Отдел«, а по-укр.: »Обліково-розподільчий відділ«.

хайла і тоді... І тоді він одержить від неї передачу, а вона від нього жмут страшенно заношеної, а може й закривавленої білизни з... записочкою в шві! При самій лише думці про можливість прочитати кілька слів, писаних його власною, ще живою рукою Наталя дихала так глибоко й жадібно, що повітря в трамваї було для неї замало...

До Першої Холодногірської побігла підтюпцем, прямуючи на цей раз не до бічного входу, а до центрального, головного...

У будці біля самих воріт сидів »дежурний«, — мабуть, досить грамотний агент НКВД, бо, взявши з рук відвідувачки папірця, швидко пробіг його гострими очима і, спинившись дещо уважніше на підписі, буркнув імперативно:

— Ваш паспорт!

Одержавши його, зиркнув на першу сторінку і знову буркнув:

— Почекайте!

Згідно з засвоєною вже звичкою, Наталя була приготована чекати довго й терпеливо, але не минуло й п'ятьох хвилин, як з'явився викликаний телефоном вартовий і владно взяв її під свою команду:

— Ідьте у хвіртку! Вперед!

Наталя слухняно виконала наказ, а опинившись у подвір'ї, що дуже нагадувало кам'яний сірий мішок, спитала розгублено:

— А далі ж куди? Мені до товариша Карася, начальника УРО...

— Знаю! — авторитетно озвався вартовий: — Ідьте просто себе — вперед! І не балакайте!

Пішла слухняно вперед уздовж похмурої стіни будинку, а вартовий з багнетом у двох кроках за нею: зовсім, як за арештанткою! Десь у глибинних надрах її ества щось раптом обірвалося, а потім затарахкотіло на сполох: бух, бух, бух! Арешт!

Боже мій, що ж станеться тепер зі Славком і мамою? Кербуд викине їх обох негайно ж таки на вулицю... І що тоді? Навіщо ходила вона до того Милославського? А мама ж радила не ходити й не нагадувати про себе!

— На-пра-во! — почула вона несамовитий рев вартового.

— Чого ви так кричите?

— Бо ви мене не чуєте і йдете все вперед і вперед... І ось уже вхід до канцелярії минули...

Це «ви» з уст вартового кинуло промінчик надії, і Наталя підтюпцем повернулася назад до похмурого входу в довгий з сірого каменю коридор. Ще пара хвилин ходу тим коридором у супроводі вартового, і двері в'язничної канцелярії відчинилися, але не для неї.

— Почекайте тут! — сказав вартовий і зник за дверима.

На цей раз чекати довелося досить таки довго. А може, то лише так здавалося, що довго? Наталя вимірювала кроками невеличкий простір перед дверима канцелярії, а думки, одна одну наздоганяючи, одна одну перемагаючи, сполохано мчали крізь її мозок, неначе сухе осіннє листя на крилах вітру... Чому забрали паспорт? Чи ж повернуть його назад? Скільки це годин вона вже поза домом? Мама й Славко давно вже чекають на неї. Чи ж дочекаються?! А серце тим часом билося об стіни своєї клітки, неначе той дикий, щойно ув'язнений птах, що ще не звик до неволі. Нарешті, якийсь службовець сірої, невиразної зовнішності наказав їй іти разом із ним...

»Куди?« — мчали думки крізь мозок: — »А може, це слідчий? Вартового вже нема, бо він своє вже виконав! Передав мене в руки слідчого«.

Ішли знову якимись коридорами і кудись, здається, завертали... Праворуч чи ліворуч? Не знає

Наталя... Вона все спереду, а здогадний слідчий ззаду.

— Отут чекайте! Товариш Карась вас до себе покличе.

»Товариш Карась!« — ці два слова промчали крізь Наталин мозок, як зовсім їй незнайомі й непотрібні: — »Хто ж бо це?!«

З не абияким зусиллям пригадала собі, хто це такий, і навіть має він її до себе покликати, і що саме має вона тому Карасеві казати...

* *
*

— Розумію, розумію! — казав лагідно товариш Карась, розвалившись у своїм надмірно широкім кріслі, що неспроможне було вмістити в своїх обіймах усіх кілограмів Карасевої ваги: — Р-розу-мію! І для такої молодой і гарненькой жінки зроблю все, що в моїх силах.

Наталя хотіла заперечити: може, вона й була колись молодую і небридкую, але це було так давно, так давно, що вже й з пам'яті стерлося! Це було років... та мабуть, років уже п'ятдесят тому! І нехай товариш Карась дасть їй потрібну довідку без цих зовсім зайвих насмішок! Але глянувши уважно в Карасеві вирячені маслянисті очі, в його відгодоване до свинського стану обличчя, раптом спіткнулася об якийсь поріжок і не сказала нічого. Лише очі її промовисті відбили зміст тих неказаних слів.

А тим часом товариш Карась викликав до себе телефоном якогось службовця, і той дуже швидко з'явився: великий, міцно й незграбно збудований ведмідь, ледве переступивши поріг Карасевого кабінету, вмить знизився до ролі запобігливо-зігнутої малпи...

— Єсть, товариш начальник! — сказав він, ви-

слухавши розпорядження, цокнув молодцювато підборами чобіт і зник, а за пару хвилин приніс уже готову довідку . . .

— З/К* Гринь Міхаїл знаходиться во втором корпусе, камера номер шесть, — прочитав оксамитовим басом Карась і, усміхаючись, подав довідку Наталі.

— І це відповідає дійсності? — спитала вона.

— А якже! Безумовно! У нас УРО працює по-стаханівськи: краще, ніж годинник!

— Гм . . . Дивно! Коли я на цю ж таки саму адресу раз-у-раз подаю передачу, то чому ж її від мене не приймають? Чому завжди відповідають мені стандартною фразою: «в камере не обнаружен!»? Чому?

— Гм . . . — зам'явся Карась: — Різко може бути! Саме в час вашої передачі він міг бути на Чернишевській у слідчого на допиті . . .

— Але ж я таку відповідь одержала вже не раз і не два!

— Та й на допит його могли брати вже не раз і не два, а двадцять два рази, якщо слідчий вважав за потрібне . . .

— Припустимо, що й так, — холодно й логічно нанизувала свої думки Наталя, а товариш Карась терпеливо слухав, уп'явшись їй в обличчя довгим пронизливим поглядом своїх вирячковатих маслянистих очей: — Припустимо, що його вже 22 рази кликали на допит, і він 22 рази був не в камері Ч. 6, а десь інде . . . То ця його відсутність мала б завжди закономірно припадати саме на ті ранки, коли я подаю йому передачу?! І то на *пізній ранішній* час, бо ж і передача у вас починається тільки в дев'ятій, а я не завжди маю щастя бути в першій сотні! Хіба ж це можливе?! Адже допити відбуваються вночі, а не вдень!

---

*) »З/К« — скорочення від рос. слова »заключонний«, себто ув'язнений.

— На жаль, я не маю часу продовжувати цієї справді цікавої розмови, — сухо озвався товариш Карась і кинув погляд на годинника.

Узявши довідку, Наталя підвелася.

— Що ви радите мені робити?

— Принести ще раз передачу на одержану від мене адресу.

Знову подорожування до виходу з в'язниці в супроводі вартового, щасливе одержання паспорту і...

І наступної ночі знову чергування, щоб потрапити в списки на передачу, а в передсвітанкових годинах стояння під Першою Холодногірською в тім півколі зачарованого кола, що складається з горбатих людських істот... І знову скоцюрблені морозом пальці в черевичках, і знову невпинне витанцювання вальса під акомпаньямент мелодії вітру з півночі: дуже терпеливе окреслювання малесенького кола біля призначеного їй місця у великім колі підв'язничних терпінь! І знову промінчик надії: ану ж, може, цього разу чиста білизна таки досягне Михайлового дуже вже брудного й вимученого допитами тіла! Ану ж, може, Михайла й справді повернули вже до камери Ч. 6! Може! Може!

А наступного ранку знову очікування в брудній почекальні Першої Холодногірської, де жінок так багато, як тих оселедців у діжці, і де єдиною порожньою місциною є невеличкий простір перед двома довідковими вікнами: з першого дають довідку словами, а з другого летить та довідка у вигляді оклунка з білизною арештанта: або брудною, або чистою!

О, як же спрагло чекає сьогодні Наталя привіту від свого ув'язненого у вигляді його брудної і, напевно, закривавленої білизни!

— Гринь Михайло, — каже вона вже добре відомому енкаведистові з обличчям потвори.

Минає довга-довга й нестерпно-пекуча хвилина очікування, і... м'яко гепнувши об брудну долівку почекальні, вчорашній Наталин горб безсило розкриває свою оболонку, бо його вже розмотлошено енкаведівськими руками: у ньому білими пелюстками цвіте чиста білизна...

— Гринь Міхаїл в камере не обнаружен!
Следующая!

— Кінець I-го тому —

ЗМІСТ ПЕРШОГО ТОМУ

ПОВІСТИ

» ВОРОГ НАРОДУ «

	<i>Стор.</i>
ПОДОЛАВШИ В СОБІ БАЖАННЯ ВМЕРТИ...	
(Передмова — проф. В. Шаян)	5
Розділ I	
НА МЛАЦІ	15
" II	
А В ТОЙ ЖЕ ЧАС...	24
" III	
ЗНАТИ ПАНА ПО ХАЛЯВАХ	27
" IV	
БУЛО ЦЕ ПРИЛЮДНО	30
" V	
ПЛЯНИ І ДІЙСНІСТЬ	35
" VI	
КРИМ	51
" VII	
РОЗДОРІЖЖЯ	57
" VIII	
ДІЛА КОМУНІСТА УКРАЇНСЬКОГО	
ПОХОДЖЕННЯ	72
" IX	
СОН ЧИ ГАЛЮЦИНАЦІЯ?	77
" X	
ДОЛЯ — НЕ ЗАВЖДИ МАЧУХА	81
" XI	
МІЩОЧНИКИ	89
" XII	
ТРУДШКОЛА	96
" XIII	
ІНСТИТУТ	109
" XIV	
СКОК НА СТІЛ — ГІДНОСТІ НА-	
ЗУСТРІЧ	123

Розділ XV	НЕСПІВЗВУЧНІ З ДОБОЮ	143
"	XVI ЖИТЛОКООП	167
"	XVII ОДНОГО ЛИШ РОКУ ЗАБРАКЛО	209
"	XVIII СЕМЕНОВІ ПЕДАЛІ	220
"	XIX ХЛІБ	266
"	XX ЗУСТРІЧІ	285
"	XXI »ЖИТИ СТАЛО КРАЩЕ, ЖИТИ СТА- ЛО ВЕСЕЛІШ...«	296
"	XXII ЦЕ СТАЛОСЯ НА СВІТАНКУ	318
"	XXIII ЄЖОВІ РУКАВИЦІ	333
"	XXIV НАГОРОДА СТАХАНІВКИ	352
"	XXV СЛІДСТВО	369
"	XXVI БРЕХАЛІВКА І... ПЕРЕВИКОНАННЯ ПЛЯНУ	410
"	XXVII ЗАЧАРОВАНЕ КОЛО	424
"	XXVIII ЖАСМИН	441

Зауважені друкарські помилки й недогляди
в тексті I-го тому повісти «Ворог Народу».

Сторінка	Рядок		Надруковано	Повинно бути
	згор.	внизу		
21	—	12	вбік лисого	в бік лисого
32	2	—	говорить	говорять
36	—	13	глухіший	глухішим
39	12-13	—	дезінфекторські	дезінфекторські
46	6	—	Бесарабію	Басарабію
112	—	9	советской	саветской
115	6	—	Продолжаем	Прадалжаем
"	—	14	লেখকোব্ৰণো	লেখকোব্ৰণো
122	5	—	На залі	У залі
123	12	—	київське	Київське
127	—	9	витрачання,	витрачанням,
131	—	1	експлоатацією	експлуатацією
132	—	9	іскра, спричиняє	іскра спричиняє
134	—	8	багатом	багатом
140	10	—	Організаційної Наради	організаційної наради
166	—	13	два інших	два інші
197	3-4	—	Житлокоопу	житлокоопу
"	—	3	Жілкопа	жілкопа
204	—	17	Інституту	інституту
219	—	1	тимчасом	тим часом
225	—	2	Вісаріонович	Віссаріонович
253	4	—	»Прісутствія«	»Прісутствія«
271	12	—	сумнівного	сумлінного
"	13	—	не закритого	не з закритого
291	—	20	неміту	непрату
307	—	11	оригіналу	оригіналу
341	—	3	сантиментри	сантиметри
347	14	—	Максиміліянську	Максиміліянівську
352	—	4	хлопців	хлопців
367	9-10	—	Бухгалтерія	Бухгальтерія
384	11	—	інтуїція	інтуїція
400	—	1	роком	кроком
423	—	12	Константинограду	Костянтинограду
439	—	1	хіба тільки для неї?!	хіба тільки в її житті?!
455	12	—	хилини	хвилини
456	15	—	Гнида	Гнила
457	—	7	наростіж	наротіж
465	5	—	ВМЕРТИ	СМЕРТИ

ПЕРЕЛІК ТВОРІВ

О. ЗВИЧАЙНОЇ

що їх видано книжками:

ЗОЛОТИЙ ПОТІЧОК

— повість із часів німецької окупації України (1941-43).

СЕЛЯНСЬКА САНАТОРІЯ

— повість із часів московсько-більшевицької окупації України (1933-37).

МИРГОРОДСЬКИЙ ЯРМАРОК

— нарис із часів великого голоду, штучно організованого в Україні червоною Москвою в 1932-33 рр.

ОГЛЯНУВШИСЬ НАЗАД

— збірка оповідань і новель, що дають окремі картини з визвольної боротьби та життя українського народу під різними займанцями та на еміграції (1920-50).

СТРАХ

— роман у двох томах із часів Єжовщини в УССР (1937-38).

ВОРОГ НАРОДУ

— документальна двотомова повість, що охоплює час від початку ХХ-го сторіччя до 1941-го р. включно. Дія відбувається в різних місцевостях України і... на Далекій Півночі ССРСР. Раніше плянована назва — «У золотих кайданах Колими». Автори О. Звичайна та М. Млаковий.

Готуються до друку:

ДОЛЯР

— трилогія з сучасного американського життя. Авторка О. Звичайна.

ТИ

— повість із життя Києва на порозі 1-ої сталінської п'ятирічки. Авторка О. Звичайна.

ГОРИТЬ КОЛИМА

— кінсценарій (повість), базований на даних про умови життя та праці советських політв'язнів у таборах невілничої праці на Колімі та відомостях про події там на порозі 2-ої світової війни. Автор М. Млаковий.

Децю з відгуків на твори О. Звичайної:

»СЕЛЯНСЬКА САНАТОРІЯ«

»Український Голос« з 4. VI. 1952: »СС« полонила читача своєю невідкупною, подекуди навіть страшною правдою і показом живих, повнокровних людей, які, висловлюючись фігурально, ходять по сторінках. Проф. Чапленко (журнал »Свобода« з 10. VIII. 1952): »Повість »СС« свідчить уже про певний літературний досвід авторки... В цілому поезія »СС« можна вважати за цінне придбання нашої літератури«.

»МИРГОРОДСЬКИЙ ЯРМАРОК«

Проф. Онацький (»Наш Клич« з 6. VIII. 1953): »МЯ« — це болючий історичний контраст до »Сорочинського Ярмарку« Гоголя, — контраст свіdomо поставлений і дуже переконливо розроблений. Це одна з небагатьох книжок, що вміє промовити і до розуму, і до душі, і до серця... Одночасовий вихід цієї книжки в двох різних виданнях (в Канаді та в Європі) в наших умовах сам по собі свідчить про вартість книжки«.

»ОГЛЯНУВШИСЬ НАЗАД« (збірка)

Проф. Г. Ващенко (передмова під назвою »Українська Бічер Стов«): »...хочеться вірити, що мистецька творчість О. Звичайної відіграє таку ж роллю в боротьбі демократичного світу з большевизмом, як »Хатинка дядька Тома« відіграла в боротьбі за звільнення з рабства негрів«.

»Світло« за січень 1955: »О. Звичайна виявляє себе добрим психологом людської душі. Її оповідання з одного боку цінні історичні матеріяли про недавню українську дійсність, з другого ж боку — це високомистецькі твори, що захоплюють і потрапляють душею читача«.

»СТРАХ«

Проф. д-р В. Державин (»Визвольний Шлях« за II-1959): »...літ. мова авторки є, щодо своєї граматичної та лексичної правильності, не лише бездоганна, але сливе взірцева. Як на наше письменство на еміграції, це справді рекорд«.

Проф. Г. Ващенко (»Шлях Перемоги« з 7. IV. 1957): »Як широка картина підсвєтської дійсності, роман Звичайної нагадує »Мертві душі«... Гоголь у своїй славетній поемі всебічно змалював життя Росії до реформи 1861 р., а Звичайна в романі »Страх« дала таку ж всеохоплюючу картину життя підсвєтського«.

Д-р Д. Бучинський (»Наш Клич« з 24. XI. 1960): »Страх«... ніколи не втратить своєї історичної вартости. Це роман, що має перед собою майбутнє!« Лист до авторки з 4. IX. 1959: »Страх« абсолютно відповідає всім вимогам Нобелівської нагороди: твір високоморальний, мистецький, присвячений людським терпінням і боротьбі за людські права. Критик С. Наумович (»Визв. Шлях« за II-1959): »Ніякий клясичний роман не посуває акції твору так швидко й легко, як це зробила О. Звичайна в »Страху«. Вона... ставить нам перед очі картину за картиною, наче у фільмі«.

Видавець і власник книгарні М. Денисюк (»Свобода« з 15. IV. 1959): »...після появи I тому »Страху« О. Звичайної читачі весь час запитують, чи нема II тому«.

»ВОРОГ НАРОДУ«

Юрій Клен (лист до авторів з 8. IV. 1947): »Я з великим зацікавленням перечитав увесь рукопис (перший варіант повісти), який, на мою думку, являє велику цінність. Я думаю, що навіть громадський обов'язок наказує Вам якнайшвидше видати цю річ«.